

ИСТИҚЛОЛ. АДАБИЁТ. ТАНҚИД...

*Ёзувчи ва адабиётшунос
Улуғбек Ҳамдам саволлари асосида қурилган суҳбатлар*

Тошкент
«Turon zamin ziyo»
2015

УЎК: 821.512.133

КБК 83.3(5Ў)6

И-83

Истиқлол. Адабиёт. Танқид... / Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар: С. Қуронов, Р. Ҳайдарова, Р. Ҳакимжоновна. – Т.: «Turon zamin ziyo». 2014, – 312 б.

ISBN 978-9943-335-88-2

Мазкур тўплам адабий жараён ҳақидаги қизғин баҳс-мунозаралардан таркиб топган. Унда Республикамизнинг таниқли олимлари, ижодкорлари ва фаол ёшларининг XX аср ва Истиқлол даври ўзбек адабиётининг долзарб масалаларига қаратилган фикр-мулоҳазалари билан танишасиз. Ҳамда адабиётимизда, катта маънода, бадиий тафаккуримизда кечаётган азим ўзгаришларнинг кўлами ва теранлигини чуқурроқ англайсиз. Тўплам, айниқса, бугунги адабиётимизнинг умумий манзараси, йўналишлари ва адабий жараён билан қизиқувчи мутахассис ва талаба ёшлар учун қўшимча манба бўлиб хизмат қилади.

УЎК: 821.512.133

КБК 83.3(5Ў)6

Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар:

Саъдулло Қуронов, Рисолат Ҳайдарова, Раъно Ҳакимжоновна

Масъул муҳаррир: Бахтиёр Назаров, академик

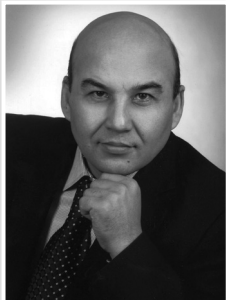
Тақризчи: Сувон Мелиев, филология фанлари номзоди

ISBN 978-9943-335-88-2

© «Turon zamin ziyo»,
Тошкент, 2015 й.

Улуғбек ҲАМДАМ

1968 йилда туғилган. “Мувозанат”, “Исён ва итоат”, “Сабо ва Самандар” каби романлари, “Узоқдаги Дилнура” қисса ва ҳикоялар тўплами ўзбек тилида, “Бунт и смирение”, “Забывтая мелодия ная” сингари насрий асарлар китоби рус тилида чоп этилган. “Тангрига элтувчи исён”, “Атиргул” ва “Сени кутдим” шеърӣ тўпламлари, “Бадий тафаккур тадрижи”, “Янгиланиш эҳтиёжи”, “Янги ўзбек шеърӣати” номли монографиялари нашр этилган. Ж.Румийнинг “Ичиндаги ичиндадир”, О.Туроннинг “Туркий халқлар мафқураси тарихи” номли асарларини таржима қилган.

ИСТИҚЛОЛ АДАБИЁТИ — ОЗОД ТАФАККУР АДАБИЁТИ

Ўзбекистон мустақил бўлгандан бери орадан 23 йил вақт ўтди. Бир авлод туғилиб, вояга етгулик фурсат бу. Демак, Истиқлол даврида дунёга келган фарзандларимиз ҳозир балоғатга етиб, авлод бўлиб шаклланди, сафга турди. Айни дамда, катта авлодлар ҳам бу вақт мобайнида Истиқлол мафқураси асосида ўз дунёқарашию мақсад-муддаоларини Ватанимиз манфаатларига ростлаб, белни маҳкам боғлаган кўйи хизмат қилмоқдалар. Зеро, икки ўн йилдан мўлроқ давр ичида юртимизда амалга оширилган, оширилаётган ислоҳотлар ҳар бир фуқаронинг турмуши ва онгида улкан ўзгаришларни содир этгани кўз юмиб бўлмас ҳақиқатдир. Ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларида жадал суръатларда бораётган модернизация жараёнларини олинг. Жамиятни демократлаштириш, иқтисодни эркинлаштириш каби илдизли ислоҳотлар салмоғини, жамият аъзолари онгу қалбига таъсири кўлами ва теранлигини тасаввур этинг. Ёки она тилимизга ўша мураккаб 1989 йилда Давлат тили мақоми берилиши билан миллий ўзликни англаш сари дадил қадам қўйилганинию қишлоқ хўжалиги соҳасида ер ислоҳоти сиёсати натижасидаги азим ўзгаришларни иссиқ танангизга тафаккур айлаб кўринг. Бу жараёнларнинг барчаси Мустақилликнинг илк кунларидан то ҳозирга қадар, бир кун бўлсин, тўхтагани йўқ. Бинобарин, бугун юртимизда истиқомат қилаётган ҳар бир кишининг онгида Истиқлол мафқурасидан кучлироқ, таъсирироқ, кўламлироқ ва аҳамиятлироқ ўзга бир мафқура йўқ. Ана шу омилларнинг барчаси бирлашиб эса, ижодкор бадий тафаккурида ҳам жиддий эврилишларни содир этиб улгурди. **Ўзгаришларнинг моҳияти шундаки, ижодкор тафаккури миллат менталитетига ёт мафқура асоратидан озод бўлди.** Айни дамда, у

бир томондан, собиқ Иттифоқ замонида тақиқланган Куръон, Инжил, Таврот, Забур каби муқаддас китобларни, муаззам Шарқ дурдоналарини, бошқа томондан, Ғарб ва, умуман, бутун дунё фалсафаси ва адабиётининг ноёб битикларини ўқиб ўзлаштирди, ўзлаштирмоқда. Қолаверса, мавзу танлаш ва ифода қилиш эркинлигини ҳис этди. Натижада, Истиқлол даври ижодкорлари Мустақиллик берган улуғ неъмат – озод тафаккур меваси ҳисобланмиш асарларини ёза бошладилар. Бу асарларнинг асосийлари, албатта, анъанадан узилган ғуддалар эмас, аксинча, ўша силсиланинг давоми ўлароқ дунёга келдилар, келмоқдалар. Шу билан бирга, эркин бадиий тафаккур маҳсули сифатида ўзини (олам ичра олам, яъни бир бутун тизим ўлароқ) намён қилаётгани кишини беҳад қувонтиради. ***Бугун юртимиз ижодкори ўз нуқтаи назарини, кўҳна Шарқ адабиётида бўлгани каби, олами суғро – мукаррам Инсонга, унинг қалбига қаратган. Ҳамда ботиндаги мураккаб жараёнларни баёнчилик йўли билангина эмас (бундай усул бор, бўлади ва бу ғоят табиийдир), айна пайтда, умуминсоний ва умумзамоний мезонларга суянган ҳолда Мажоз воситасида ҳам қоғозга туширмоқдалар, санъатга айлантирмоқдалар.*** Муҳими ҳам шу, аслида! Чунки адабиёт ўз табиатиға кўра, масалан, тарих предметида ажралиб туради. Тарих – давлатлар ва жамиятлар фаолиятининг, асосан, ташқаридан кўриниши солномаси бўлса, адабиёт кўпроқ ана шу давлатлар ва жамиятлар фуқароси – Инсон фаолиятининг ичкаридан олинган сувратларидир. Шу маънода улар ўзаро бир-бирларидан қувват олганларидек, ўрни келганда, бир-бирларини тўлдирадилар ҳам. Бугунги Истиқлол даври ўзбек адабиётининг умумий манзаралари нафақат оддий ўқувчини, балки соҳанинг энг талабчан мутахассисининг ҳам дилини равшан тортира олади. Чунки у ғоят хилма-хил ва умидбахшдир. Хилма-хиллиги – адабиётдаги турфа йўналишларнинг ўзаро бағрикенгликка асосланган уйғунликда яшаши бўлса, умидбахшлиги – ана шу ранг-барангликни вужудга келтирган ижодкорнинг озод тафаккури билан белгиланади.

Бироқ йўналишлар ҳақида гап кетганда, масаланинг назарий жиҳатига оид бир гапни алоҳида таъкидлаб қўйишга эҳтиёж туяди киши. У ҳам бўлса, адабиёт, айрим авангард оқимлар даъво қилаётганидек, бошқотирма ўйинлардангина иборат эмас. Тўғри, унда ўйинлик хусусияти бор, лекин “ўйин” адабиётнинг ўнлаб сифатларидан биттаси, холос. Чинакам адабиёт ҳамиша одамлар билан бирга бўлади, уларнинг қувончу ташвишини тараннум этади ва шу тарзда уларга елкадош, тақдирдош, дилдош бўлади, бўлиши керак. Яъни адабиёт эрмак эмас, асло! Шу маънода, менинг қаноатимча, ***ҳаёт ҳақиқатига таянган реализм бу – адабиётнинг Шоҳ кўчасига ўхшайди. Қолган барча йўналишлару “изм”лар, агар таъбир жоиз эса, мана шу Шоҳ Кўчага туташган тақдирдагина юзига қон югуриши, яъни аҳамият касб этиши мумкин. Йўқса, уларнинг томиларида қон***

ивиб, алалоқибатда ҳалокатга юз тутгуси. Демақ, реализм замин бўлса, қолган барча йўналишлар шу тупроқ бағридан ўсиб, кўкка бўй чўзгучи турли-туман, катта-кичик дарахтлардир.

Кеча – шўролар замонида адабиётда шакл мазмун (ғоя)га қурбон қилинаёзган эди. Модернизмда эса, кўпинча, бунинг тескари-сига дуч келамиз: шакл кетидан қувилиб, мазмун бой берилади. Аслида, ҳар иккови ўртасидаги заргарона мутаносиблик ҳамда бунинг оқибатида келиб чиқадиган бузилмас мувозанат бадиий асарнинг яроқлилиги ва завқ ила ўқишилигини таъмин этади. Бундай асарларга даврлар ва улардаги ўзгаришлар жуда кам таъсир қилади. Мумтоз адабиёт намуналарини олинг, улар бир даврга эмас, ҳамма даврларга хизмат қилади. Истиқлол даври ижодкори ҳам худди шундай асарлар ёзиш имкониятига эга бўлиб турибди, дея яхши ният қилгим келади менинг: чунки озод тафаккур алалоқибатда ўз мевасини мутлақо беражақдир!

Шу маънода бугун мен юртимизда ёзувчига ижтимоий буюртма берилаяпти деб билмайман, аксинча, бадиий тафаккур эркинлиги бор деб ишонаман ва буни чинакам ижод учун бирламчи шароит деб ҳисоблайман. Худди шу эркин ижод иқлими негизда Мустақиллик даври ўзбек адабиётининг талай намуналари яратилди, яратилмоқда. Лекин улар қандай асарлар, мазмун-моҳиятию шаклу шамоийли нимадан иборат, қайси булоқлардан сув ичиб, қайси ўзанларга қараб оқаяпти? – буларнинг барини чуқур ва кенг таҳлиллар асосида тушуниб олмоғимиз зарур бўлади. **Зеро, 2009 йилда Ўзбекистон Президенти “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор” рисоласи билан ўзбек адабиёти зиммасига, барча ижодкорлару олимлар уҳдасига азим масъулият юклаган эди. Шунинг ҳисобга олиб, журналимиз саҳифаларида Истиқлол даври ўзбек адабиёти ҳақида давра суҳбатлари (“Янги авлод овози” (2013), “Муаллиф ўлими”га сиз ҳам овоз берасизми?” (2014) ташкил этдик.** Ахир, ўтган қарийб йигирма йиллик адабиётимиздаги мазмуний ва шаклий изланишларга сарҳисоб нигоҳини ташлаб олмоғимиз керак эди. Суҳбатларга адабиётимизнинг барча жонқуярларини таклиф қилдик ҳамда акс-садо билдирганларнинг шахсий фикр-мулоҳазаларига ҳурмат кўрсатдик. Қарашлар турли-туман бўлди, бўлаяпти. Қайсидир мулоҳазаларга қўшилиш, қайси бирлари билан жиддий баҳслашиш мумкин. Бу ҳам табиий, албатта. Лекин муҳими, **адабиёт ҳақида, унинг муаммолари, тадрижи, қонуниятлари тўғрисида, кечаги ва бугунги манзараси, эртаси борасида қатнашчиларнинг ҳаммаси дилидаги ўй-фикрларини бемалол изҳор айламоқда экан, мана шу эркинликнинг ўзи тенгсиз бир неъмат эканлигини чуқур тушунимоғимиз, унинг қадрига етмоғимиз керак, деб ўйлайман. Чунки ижодкор ва олим учун ўз фикрини эркин баён этишдан, асарларининг эса ўқилишидан ортиқ бахт йўқ**

бу дунёда. Тафаккурдаги озодлик – чинакам мустақиллик дегани. Улуғ ўзбек адабиёти ва бу адабиёт ҳақидаги илм ҳам айнан мана шундай иқлимдагина ўсиб-унади, камол топди.

Бирок эркин тафаккур дегани ҳаёлга нима келса, шунинг бари-га эшикни очиб қўйиш дегани эмас. Эркинлик – масъулият, у, соҳамиз табиати ва мантиғидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, авваламбор, миллатимиз ва адабиётимиз манфаатларига хизмат. Турли мафкуравий курашлар жадал кечаётган бугунги зиддиятли дунёда чегарадаги аскар каби ҳушёр турмоқ, миллат руҳияти, анъаналари, урф-одатлари ва мақсад-муддаоларини ичдан емирадиган оқим ва уларнинг ғайриинсоний ғояларига қарши ўз миллий менталитетимиз ва қадриятларимизни ҳар томонлама кўриб-асрайдиган ҳамда қўллаб-қувватлайдиган тамойиллар ҳақида кўпроқ қайғурмоқ – давр талабига эмас, виждон амри ҳам. Худди шу маънода, вилоятлардаги адабий учрашувлардан бирида адабиёт ихлосманди айтган мана бу гап менинг ёдимдан сира чиқмайди: **“Навоийнинг этагидан маҳкам ушламаса, ўзини модернистман деяётганларнинг барчасини замонлар шамоли чирпирак қилиб учуриб юборади”**. Ҳаққу рост! Зеро, бадий тафаккурдаги эркинлик дегани – собиқ Иттифоқ давридаги соцреализм тушовларидан ва, умуман, шу янгиғ бошқа қолиплардан, энгил-елпи “изм”ларга ўтқинчи маҳлиёлик касалидан мустақил дегани, асло мумтоз Шарқ ва миллий адабиётимиз ҳамда уларнинг жонбахш анъаналаридан, хусусан, Навоийу Бобур, Машрабу Оғаҳий, Қодирийу Чўлпонлардан мерос қолган ҳаётбахш адабиётдан мустақил дегани эмас! Рисолада **“...ёзувчиларимиз ўз истеъдоди билан одамларнинг онги ва дунёқараши, маданий савиясини юксалтириш, халқ қалбининг куйчиси бўлишдек оғир ва мураккаб, улуғ бир вазифани зиммасига олган экан, аввало, эл-юрт олдидаги фарзандлик бурчини, граждандлик позицияси ва масъулиятини чуқур сезиши, англаши ҳал қилувчи аҳамиятга эга”**, дейиладики, бу сўзлар замиридаги маъноларни ўзини ижодкорман деган ҳар бир шоир, ёзувчи ва драматург жиддий тарзда мушоҳада қилиб кўриши, улардан тегишли хулосалар чиқариши барчамизнинг мушттарак мақсадимизга мувофиқдир. Зеро, чинакам истеъдодлар яратган адабиёт бу – миллат кўнгли ва бадий тафакқурининг тарихи бўлиб ёдларга муҳрланади, китобларга дарж этилиб, авлоддан авлодга ўтиб яшайди. Биз миллат сифатида кўнгил тарихимизнинг юксак ва боқий бўлишини хоҳлаймиз.¹

¹ Бир вақтлар “Адабиёт ўладими?” деган савол қўйилган ва унга “йўқ, ўлмайдди”, дея жавоб берилган эди. Кейинги вақтларда эса “Танқид тамом бўлди” деган ёзғиришларни эшитиб юрамиз. Лекин бу даъво ҳам, шукурки, ўзини оқламайди. Чунки инсон бор экан, у қувонар ва ғам чекар экан, адабиёт бор, адабиёт бор экан, танқид яшайди. Буни шу китобга жам бўлган чиқишлари улардаги муросасиз курашлар ҳам исбот қилиб турибди.

ЯНГИ АВЛОД ОВОЗИ

(Сухбат)

САВОЛЛАР:

1. Сир эмас, кейинги қарийб йигирма-йигирма беш йил мобайнида давр тубдан ўзгарди. Бу дегани шуки, янги даврга хос бўлган кайфият ҳам пайдо бўлди. Демак, истаймизми-йўқми, янгиланган кайфиятни ўз асарларида акс эттирувчи авлод ҳам вояга етган бўлиши керак. Агар шундай бўлса, қани улар? Нега “манаман” дея кўзга ташланмаяпти? Бу гапни яна шунинг учун айтаяпманки, давраларда, кўпинча, 70-йиллар авлодидан кейин бизда бошқа адабий авлод шаклланмади, деган иддаоларни тез-тез эшитиб қоламиз. Чиндан ҳам шундайми? Акси бўлса, бунинг исботи борми? Чунки ҳар бир янги авлоднинг ўз ижодий кредоси бўлади, дунёни бадиий-эстетик қабул қилишида ўзига хослик бўлади, ҳўш, шу хусусиятлар нималарда кўзга ташланади? ХХ аср ўзбек адабиёти тарихига назар ташласак, адабий авлодлар бир-бирларидан жуда кўп жиҳатларга кўра яққол ажралиб турганининг гувоҳи бўламиз. Чунончи, *маърифат, ислохот ва озодлик ғоялари билан суғорилган ижтимоий кайфият жадидлар авлодининг; инқилоб ва шўронинг илк йилларидаги ғалабали (бунинг замиридаги қурбонлару йўқотишлардан қатъи назар) юришлари билан боғлиқ ижтимоий кайфият 20-йиллар авлодининг; социализм ғоясига ишончнинг тирилтирилиши билан боғлиқ ижтимоий кайфият 60-йиллар авлодининг; ғояга ишончнинг барбод бўлиши ва туб ижтимоий ўзгаришлар (жумладан, истиқлол) заруратининг ҳис этилиши билан боғлиқ ижтимоий кайфият 70-йиллар авлодининг ғоявий-эстетик мавқеини белгилаган. Ҳўш, бугун-чи? Бугунги адабий авлоднинг (магар у бор бўлса) ғоявий-бадиий-эстетик қарашлари нималардан иборат?*

2. Назаримда, бугунги кунда адабиётимизнинг энг катта хусусияти унинг ранг-баранглигидир. Ҳа, замонавий ўзбек адабиёти мавзу жиҳатидан ҳам, жанрий ўзгаришлар нуқтаи назаридан ҳам, услуб томонидан ҳам ғоят хилма-хил кўринишга эга бўлиб бораёттир. Фикримча, шу хилма-хиллик ва унга доимо эга бўлиш имкони бизнинг асл, бебаҳо бойлигимиз бўлса, ажаб эмас. Демак, аввало, шу бойликнинг қадрига етмоқ, уни асраб-авайламоқ керак бўлади. Чунки ижод учун эркинлик дегани – кўчат учун мўътадил тупроқ, сув ва ҳаводек гап. Модомики, шундай экан, ижод эркинлиги учун бизнинг ҳаммамиз, бутун жамият, унинг зиёли қатлами ва, айниқса, ижод аҳли масъулдир, тўғрими?

Бошқа томондан, ранг-баранглик деганимиз авлод деган тушунчани инкор этмайдими? Ахир, авлод бўлиш учун муҳитнинг бир хиллигию шунга яраша дунёқарашдаги якраглик ҳам керак бўлади-да. Ҳозир истеъмолда ҳамма “изм”лар мавжуд. Ким анъанада, ким мумтозда, ким модерн ва яна ким “супермодерн”, яъни ҳамма йўналишларнинг кесишувида ижод қилаяпти. (Буни оптимистлар “синтез”, пессимистлар бўлса “бўтқа” дейди.) Шундай бир вазиятда, дунёни бадий-эстетик қабул қилишдаги яқинликка таянадиган адабий авлод ҳақида гапириш қанчалик ўринли экан?

3. Адабиёт биз кўниккан тушунчадангина иборат эмас, албатта, унинг миссияси хийла теран, шунчаларки, инсоннинг аслий ва энг асосий ички эҳтиёжларига ажабтовур тарзда жавоб бера оладигандек туюлади менга. Чунончи, қадимдан: “Биз қайдан келдигу кетурмиз қаён?” (Умар Хайём) деган савол фикрловчи инсон учун **саволларнинг саволи** бўлиб келган. Бунга муқаддас китобларда жавоб айтилган. Одатда, ўлмас битикларнинг жавоби ғоят умумий тарзда бўлади. Фикр одами эса шу умумийликни ўзининг ва ўзгаларнинг ҳаёти мисолида конкретлаштиргиси, унга индивидуал либос кийдиргиси, яқиндан тушунгиси, ҳис қилгиси келади. Шу ерда адабиёт ўзининг образлар олами ва рамзий табиати билан унга ёрдамга бел боғлайди, назаримда. Румий ҳазратлари “Ичиндаги ичиндадир” асарида у дунёни, руҳлар олами ни бу дунё орқалигина, бу дунёдан олинган мисоллар воситасидагина тушунтириш мумкин, дейди. Бу борада Карл Густав Юнгда ҳам ажойиб фикр бор экан. Унинг “Хотиралар, тушлар, мушоҳадалар” номли асарида ўлимдан кейинги ҳаётга ишора бор, булар – туш, онг ости ҳаётимиз, деган фикр илгари сурилади. Аслида, адабиёт ўз табиатига кўра, худди шундай жиҳатларни ҳам қамраб олади ва қамраб олмоғи керак эмасми? Фақат уч ўлчовли оламга, бу дунёнинг ақидаларигагина суяниб, унинг талабларигагина мўлжаллаб битилган адабиёт инсон кўнглининг ярмигагина малҳам кўйиши мумкин, ҳа, шаксиз, у мавжуд ҳақиқатнинг бир палласигина бўла олади. **Ҳақиқий адабиётда ҳар икки оламга ишора бўлмоғи ва, энг муҳими, бундай адабиёт ҳар икки оламдан маънавий туртки олиб яратилмоғи керак**, деб ўйлайман. Чунки бу адабиёт бизнинг ўзимиз, кўнгил ҳолимиз, онг устию онг остидаги борлиқ “мен”имиз экан, унинг бирон-бир мафкурага хизмат қилибгина “кун кўриши” ҳар қандай жиддий адабиётнинг кечирилмас нуқсонидек туюлади менга. Бу борада, мисол излаб узоққа боришнинг ҳожати йўқ, масалан, шўро адабиётининг ачиқ қисматини олиб кўринг... Шу хусусда ҳам фикрлашиб олсак.

4. Дунё дунё бўлибдики, эзгулик ва ёвузлик курашиб келади. Кеча адабиёт эзгулик, яхшилик, ёруғликнинг ёнида туриб “жанг”

қилаётган эди. Бугун-чи?.. Бугун адабиёт эзгулик учун курашишдан “уялмаяптими”, “ор-номус” қилмаяптими? Айримларнинг назарида гўё кулгили аҳволга тушиб қолган эзгуликнинг ёнида, эзгулик учун “жон олиб, жон бериш” адабиётга ғалати, соғлом мантиқдан узоқ тутум, “романтика” бўлиб кўринмаяптими? Хуллас, адабиёт бугун кимнинг, ниманинг ёнида ва нима учун?..

5. Истаймизми-йўқми, бугун постмодернизм ҳақида тўхталмай ўтолмаймиз. У нима, бугун дунё олаётган ҳаво-нафасми? Унинг хусусиятлари XX аср ўзбек адабиёти мисолида қандай ва нималарда кўринади? У бизни қаерга бошлаб кетаяпти? Аслида, модомики, постмодернистик кайфият кўнглимизга ташриф буюрган экан, яхшиси, унинг қўлидан биз ўзимиз етаклаганимиз беҳроқ эмасми? Ахир, унинг “манифести”да мутлақ эркинлик деган, бир қарашда ҳуш, моҳиятан эса инсониятни нималарга гиррифтор қилиши номаълум бўлган (аслида, тахмин қилиш қийин эмас) бош “модда” бор. Бу “модда” маддалаб кетмайдими?.. Чунки Ҳаёт (Реализм) деб аталган “Шоҳқўча”га нисбатан у (ва ҳар қандай бошқа “изм” ҳам) бор-йўғи бир “ёндош кўча” бўлса-ю (ва у ўша “Шоҳқўча” туфайлигина қадриятга эга эса), бу кўчага ихтиёрини, сўнг ўзини бутунлай топшириб, ичкарига оёқ босган инсон алалоқибатда адашиб кетмайдими?.. (Бу борада фикр билдираётганда, у ёки бу “изм”га бўлган муҳаббатимиз ва ёки нафратимиз қобиғидан чиқиб олсак, ҳақиқатга яқинроқ келармиканмиз, дейман.)

6. Адабиётнинг табиатида ўйинлик хусусиятининг тобора тош босаётганлигини кўриб-сезиб турибмиз. Бу, албатта, янги гап эмас. Қадимдан адабиётда “фойда” (меҳнат) (utile) ва “ўйин” (ducle) деган икки қанот мавжуд бўлиб келган (негадир учинчи хусусият – сиғиниш, илтижо ҳисси ҳақида айтилмаган. Чунки бадий асарнинг яратилиш асносида, меҳнат ва ўйин завқидан ташқари илтижо, сиғиниш ҳиссиёти ҳам иштирок этади). Фақат кейинги вақтларда ўйиннинг ҳиссаси кучайиб кетди. Бу дегани шуки, ***нимани айтишдан кўра, қандай айтиш, дард айтишдан кўра, “ниманидир” бўлсаям гўзал шакллар ёрдамида ўқувчига етказиш биринчи ўринга чиқиб бораёттир.*** Аслини олсангиз, модерн, постмодерн суянадиган асосий устунлардан бири ҳам шу: ҳамма нарсани ўйинга, санъатга айлантириш. Нима деб ўйлайсизлар, ***“ўйин”га берилиб, инсоннинг катта ҳарфлар билан ёзиладиган ДАРДидан узоқлашиб кетмаймизми?*** Бу кетишда адабиёт чиндан ҳам бошқотирма – кроссворднинг бошқачароқ хилига айланиб қолмайдими?..

7. Юқорида айтилган шунча мулоҳазалардан келиб чиқиб, битта гапни алоҳида урғу билан айтиш лозимга ўхшайди: ***бугун жиддий, оқни оқ, қорани қора деб айтишга билим, тафаккур кучи ва жасорати етадиган адабий танқид ҳар қачонги-***

дан-да зарурроқ экан. Унинг тушунтирувчи, қарашларимизни тиниқлаштирувчи, адабий-маънавий ўзагимизга озуқа бергувчи, унга янги руҳ ҳада этгувчи кучига жамиятда катта эҳтиёж пайдо бўлганига ортиқ шубҳа йўқ. Шу маънода, кунимизда бадиий асар қайси мезонлардан туриб баҳоланаяпти: унинг сифати, янгилиги, илмийлигидан ташқари, танқидчининг **ХОЛИСЛИК** даражаси қай аҳволда? – деган ҳақли саволлар туғилади. Чунки, кўпинча, бадиий асарлар баҳоланган танқидий мақола, илмий тадқиқот ва ёки тақризни ўқиб, ўзингга ўзинг савол бериб қоласан киши: қайси бири паст, қайси бири ўртаю қайсиси баланд асар ва нима учун?.. Аксарият ҳолларда ҳаммаси бирдек дурдона ўлароқ тақдим этилади. (Ва ёки кўр-кўрона “уриб” ташланади.) Назаримда, бу ўринда, танқидчиларимиз ўқувчилик муҳаббати (ёки нафрати) изҳоридан олим-мутахассис муносабатини билдириш даражасига ўсиб боролмаяпти. Яъни у ўзининг у ёки бу асарга ёки унинг муаллифига бўлган симпатия (ёки антипатия)сини олимнинг қарашини, деб ўйлаяпти. Шулардан битта ҳақли савол туғилади: **бугунги ўзбек адабий танқиди мавжуд ҳақиқатни қай даражада ўзида акс эттирмакда?**

8. Қанчалик гапни силлиқламайлик ва ёки индамайгина айланиб ўтишга ҳаракат қилмайлик, барибир, бугун ҳам ўша кўҳна муаммо ижодкор олдида кўндаланг бўлиб турибди: эски билан янги ўртасидаги кураш!.. Бу кураш кўчада эмас, аввало, ижод аҳлининг ботинида кечаяпти. Хўш, бугун қандай ёзиш керак? Кечагидек ёзишни, ўзидан битта кўйлак кўп кийган авлоднинг бадиий тилию ёзиш манерасининг ўзига хослигини тан олган, уни “яхши” деб билгани ҳолда, **ҳозирги ўзбек адабиётини бугун яратаётган ижодкор нега, барибир, янгича ёзиш керак, деб ўйлаяпти, шундай ёзишга уринаяпти ҳам?** Ахир, тап-тайёёр, асфальтланган, текис, ҳатто айтиш жоиз, чорраҳаларига светофорлар ўрнатилган йўллардан юриш оппа-осон эди-ку! Нима учун бугунги ижодкор янги йўллар очши тараддудида яшамокда? Бу икки йўлдан қай бирини танламоқ керак? Саволдан савол туғилар экан: хўш, нима дегани ўзи иккитасидан бирини танлаш? Эскига суянган кўйи, унинг негизида янгисини яратиш мумкин эмасми? Эски билан янги ўртасида кўприк қуриш узоқни кўзлаб иш тутиш бўлмайдими ва ёки, барибир, давр руҳи, замон нафаси айтиб тургандек ёзиш лозимми? Қайси бири тўғри йўл? “Янги-яхши” ёзаман деб “эски-яхши”дан маҳрум бўлиб қолмаяпмизми? Унда орадаги фарқ нима? Чунки ҳар қандай янгиликнинг пойдеворида эскиликнинг тоши мустаҳкам туради. Биргина шу фактнинг ўзиёқ давомийлик, ворисийлик ҳақида бонг урмаяптими? Замоннинг бу шиддатида бугун бўлмаса, эр-

тага бонгни эшитадиган қулоқларимизга “кўз” тегиб, том битиб қолмаслигига ким кафолат беради?..

9. Ижодкорнинг ижодкорлик ва фуқаролик бурчларини қандай изоҳлаган бўлардингиз? Ёки улар бир нарсами? Агар бир нарса бўлмаса, ижодкорнинг ижодкорлик бурчига садоқати унинг фуқаролик бурчини адо этишига монелик қилмайдими? Ва ёки фуқаролик бурчимни тўла-тўқис бажо келтираман, деган ижодкор кўнглига хиёнат қилиб қўймайдими? Масалан, жаҳид адабиёти вакилларини эсга олайлик. Улар давр тақозосига кўра яшаб, ижод этдилар. Кўнгилларида бўлса ҳам, анъанавий “гул ва булбул” ҳақида куйлай олмадилар. Худди шундай тақдирни 70-йиллар авлодида кўриш мумкин. Шоирларимиздан Шавкат Раҳмон “рубобий шеър”лар ёзишни орзулади-ю, “жангчи”ю “зобит” бўлиб қолганини алам билан шеърга солди... Битта ишни амалга ошира туриб, ҳар икки – ижодкорлик ва фуқаролик бурчларини адо этиш мумкинми ўзи? Агар мумкин эса, нега, унда, кўпинча, кўнглининг истаги бошқа бўлади-ю, қаламнинг юриши бошқа чиқади? Агар саволни шундай қўйиш мумкин бўлса, ижодкор учун қайси бурч муҳимроқдир?

10. Бугун, назаримда, “жиддий адабиёт” деган алоҳида бир терминни бот-бот ишлатишга тўғри келади. Чунки “омма” ва ёки “кўча адабиёти” деган нашрдан уни ҳимоя қилиш эҳтиёжи пайдо бўлди. “Жиддий” ва “омма адабиёти” ўртасидаги чегарани аниқлаштириб олмаганимиз туфайли ҳам эрта бир кун кейингиси аввалгисининг ҳуқуқларига даъвогарлик қилиб қолиши ҳеч гапмас. Натижада, “адабиёт” деганда, ўқувчи кўз олдида енгил-елпи, ур-сур, фаҳш ва олди-қочдидан иборат негатив матнлар йиғиндисининг келишини тасаввур қилиш қийин эмас. Мана шулардан келиб чиқиб, бугунги ўқувчи “жиддий адабиёт нимаю омма адабиёти нима?” – деган саволнинг жавобини юзакироқ бўлса ҳам билиши керак, деб ўйлайман. Чунки мен назарда тутаётган “жиддий адабиёт” инсонни инсон, миллатни миллат сифатида тикланишига маънавий далда бўлса, “омма адабиёти” кўринишидан беозор бир эрмакдек туюлса-да, алалоқибатда инсон ва миллатни бухронга етакловчи кучга ўхшайди. Шунинг учун ҳам мўри-малаҳдек урчиб кетаётган “омма адабиёти” қаршисида маънавий таназзул олдини олишга қаратилган “жиддий адабиёт”нинг бўлиши, бўлгандаям, бақувват устундек туриши жудаям зарур! Бунинг учун эса жамият миқёсида шундай адабиёт ҳақида қайғурмоғимиз шарт бўлади. Сиз-чи, сиз қандай ўйлайсиз?..

ҲАМИДУЛЛА БОЛТАБОЕВ ЖАВОБЛАРИ

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

1954 йилда туғилган. Тошкент Давлат университетининг (ҳозирги ЎЗМУ) филология факультетида таҳсил олган. Ҳозирда ЎЗМУ профессори. “Истеъдод ва услуб”, “Ўз сўзини излаб...”, “Наср ва услуб”, “Қатағон қилинган илм”, “Абдурауф Фитрат – адабиётшунос”, “Фитратнинг илмий мероси”, “Мумтоз сўз қадри”, “Ислом тасаввуфи манбалари”, “Шарқ мумтоз поэтикаси”, “Фитрат ва жадидчилик” каби бир қатор китоблар муаллифи. Олим Халқаро Эстетика ва эркин санъат ижтимоий академияси (Россия ФА) аъзоси.

1. Ижодкор халқи адабиётга авлод-авлод бўлиб киради, деган тушунча онгимизга сингиб қолган. Қолаверса, ўтган аср таомилига кўра, ҳар ўн йилликларни маълум бир ижодкорлар авлоди билан боғлаб қабул қилиш русум бўлди. Масалан, сиз айтганчалик, 20-йилларда Фитрат, Чўлпон ва Қодирий; 30-йилларда Ғафур Ғулوم, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир; 40-йилларда Шайхзода, Миртемир; 50-йилларда Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров; 60-йилларда Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев ва 70-йилларда бу рўйхат бироз кенгайган (ўтган асрда адабиётга кириб келган энг кучли тўлқинлардан бири), энди бир-икки ном билан эмас, ўнлаб истеъдодларни санаш мумкин. Бироқ гап рўйхатбозликда эмас, бу арифметик саноклар истеъдодлар авлоди ҳақида тугал тасаввур бермайди. Замонлар ўтиб, авлодлар оша, “ким яшаб қолар экан, кимнинг иши аталар экан савоб” (Абдулла Орипов) дейилганда, мен кўпроқ ўша ўн йилликлар авлодлари қолдирган дурдона асарларни кўзда тутаман.

Сўнги 20-25 йил ичида миллий адабиётимиз энг сара асарлар ҳисобига бойиди, мазмунан теранлашди, шакллар ва услублар хилма-хиллиги ҳар қайси даврга нисбатан аниқроқ кўзга ташланди, лекин авлодлар масаласида мен бир гуруҳ истеъдодларни кўрсатиб, уларни 90-йиллар ёки янги аср авлоди деб аташим қийин. Албатта, ёшига ёки адабий жараёндаги иштирокига кўра, номларни санаш мумкин, бироқ у схематик чизгилардан иборат бўлиб қолади. Америка адабиёти тажрибасида “йўқотилган авлод” тушунчаси бор, бу тушунча Биринчи жаҳон уруши билан

боғлиқ. Бизда ўтган қатағонлар, урушлар, йўқотишлар адабиётга ўз таъсирини ўтказган, бироқ авлодлар йўқотилмаган, деган тасаввур ва тасалли бор.

Кейинги даврларда ижод қилган алоҳида истеъдодлар номини тилга олиш мумкин, бироқ улар адабий авлод сифатида шаклланмаганга ўхшайди. Айни ҳодисага нисбатан рус адабиётшунослигида “время коллективных талантов” деган тушунча қўлланилмоқда. Эҳтимол, авлодлар тушунчасини биз адибларга нисбатан эмас, уларнинг асарларига, тўғрироғи, *адабий қаҳрамонларга* нисбатан қўлласак, тўғрироқ бўлар. Чунки адабий қаҳрамон табиатида нафақат муаллифнинг ғоя ва идеаллари, балки замон нафаси ҳам ўз аксини топган бўлади.

2. Мен “янги авлод овози”ни бир муҳитда яшаб, бир истиқлол ғояларидан озикланиб, борингки, асосан, бир хил нашрлар орқали чоп этилиб турган асарларнинг хилма-хил бўлиши кераклигини адабиётнинг асл талаби, деб биламан. Агар ҳар бир авлод миллий адабиётни бойитиш манбаларини излаб топар ва яратар экан, албатта, бу яратиқлар, кўпинча, шакл ва услуб янгиланиши ҳисобига эришилади. Биз кимнинг ижодини қайси “...изм”га олиб-бориб тақамайлик, у адабиётга янгилик олиб кириши керак, ҳеч бўлмаса, Абдулла Қаҳҳор айтганидай, адабиёт “домовой”ига ўз қаҳрамонларини ёздириб қўйиши керак. Биласизми, рецептив эстетика (асарни идрок этиш маданияти)да бир ҳодиса бор: йиллар, замонлар ўтиб, адиблар ёки асарлар номлари унутилиши мумкин экан, бироқ қаҳрамонлар унутилмайди. Асар муаллифи эса ўша янги қаҳрамони билан бирга адабиёт тарихига кириб қолади. Мен ўз даврида (ўша даврдаги мавжуд адабий тамойиллар асосида, албатта) XX асрнинг 70-йилларида ўзбек насридаги услубий тенденцияларни кузатиб, изчил реалистик, лиро-романтик ва шартли услубий йўналишда ижод қилувчи; айрим ижодкорларда эса икки, ҳатто уч услубий кўринишларнинг унсурларини кузатиш мумкинлиги ҳақида илмий тадқиқот ёзганман. Бироқ бугун, икки аср бўсағасида яратилган асарларни кузатиб, бундай юзаки хулосалар қилишдан тийиламан. Чунки қайси адабий қаҳрамонни тилга олмай, у сиз айтган даврнинг эмас, балки ўзидан аввалроқ яшаган адабий даврнинг ҳосиласи бўлиб кўринади. Адабий қаҳрамон ҳақидаги айтилган мулоҳазалар кўпроқ насрга тегишли, шеърятда эса шоир “мен”ининг ўзи бош қаҳрамон. Унинг табиати, руҳияти, борингки, адабий маданияти ҳам бизга сабоқ бўлиши, шоир биз аввал туймаган туйғуларни туйдириши, биз кўриб англамаган бадиий ҳақиқатни англашга ёрдам бериши керак. Бу билан ижодкор ўзи истеъдодини тарбиялайди, балки миллатнинг бадиий диди ва салоҳиятининг ўсишига ёрдам бериши мумкин.

3. Бир пайтлар – XIX асрнинг ўрталарида яшаган рус мунаққи-ди Белинский: “Биз Гоголнинг “Шинел”идан чиққанмиз” мазмунидаги англами ни бутун юз йиллик давомида такрорланиб келишига сабабчи бўлган. Ҳақиқатан ҳам бадиий илдизлари нари борса, XVIII асрга бориб тақаладиган адабиёт учун бу тан олинган ҳақиқат эди. Шукурки, бизнинг туркий адабиёт манбалари бир ёки икки асарнинг дунёга келиши билан боғланиб қолмаган. Агар биз мумтоз туркий адабиётнинг тамал тоши масаласини Навоийдан изласак, Ҳазратнинг ўзи бизга Насимий ва Лутфийга ишора қилади, миллий ёзма адабиёт ибтидосини (нима сабабдандир) Навоийнинг нигоҳига тушмаган Юсуф Боласоғунийдан изласак, унинг замондоши улуғ Маҳмуд Кошғарий муаллифини кўрсатмасамиз ҳам юзлаб назм ва наср дурдоналарини берадики, уларни маънан ўзлаштирмаган ижодкорлар ўзини *миллий* деб аташи гумон, деб ўйлайман. Ундан-да нарироқда муҳташам Ўрхун-Энасой обидалари бор. Дунё олимлари бирлашиб, мушаккал илк адабий манба сифатида ҳам, илк адабий қаҳрамон сифатида ҳам “Билгамиш”-ни тан олаётганлари миллий адабиётимиз илдизлари нақадар чуқур ва бақувват эканини исботлайди. Хўш, биз бугун *Истиқлол авлоди* дея тилга олаётган адибларнинг асарларидан эртага қай бири яшаб қолиши ҳақида ким башорат қила олади? Даврни баҳона қилиб, бор адабий бисотимизни бозорга солаётган бир даврда, ўша яратилаётган “янги” асар ёки қаҳрамонда яшаб қолиш илинжи (қурсоқ ғамини айтмаганимиз ҳам) йўқлигига ким кафолат беради? Айтилганидек, адабиёт кунлик юмушнинг хизматида кирса, ғоянинг югурдагига айланиб қолса, қандай оқибат келишини тажрибада кўрган бўлсак ҳам, ҳали-ҳануз адабиётнинг атомдай қудратини ўтин ёришга сарф қилишдай энгил заҳматдан қутула олганимиз йўқ. Буюк адабиёт ваъда қилаётган ижодкор авлод бундай ўткинчи ташвишлар билан ўралашиб қолса, миллий адабиёти бора-бора парокандалашиб кетиши мумкин. Адабиётимизда, энг аввало, ўша хавфнинг олдини олиш лозим. Бизда йилига ўнлаб танловлар уюштирилади, юзлаб асарлар тақдирланади, шу муносабат билан минглаб асарлар ёзилади. Албатта, танловлар керак, тақдирланишлар лозим, бу адабиётга эътибор ҳар доимгидан ҳам яхши эканининг амалий тасдиғи ҳамдир. Бироқ ўша танловга тақдим этган асаримиз (боринг, тақдирланди ҳам дейлик) ўша танловдан кейин бу ўзгараётган дунёда неча ой яшаши мумкинлигини ўйлаб кўрдикми? Публицистик асарлар ўз йўлига, бироқ бадиият намуналари мангуликка хизмат қилишни ўз эътиқодига айлантира билмас экан, у тарихда миллий адабиёт хазинасида қолиши тугул, устоз айтмоқчи, Тўйтепадан нарига ўтолмайди.

4. *Бугун адабиёт кимнинг ёнида, нима учун?* Бу бугуннинг саволигина эмас, буюк ўтмишдошларимизни ўйлантириб келган масала, келажакка дахлдор муаммо. Наинки, адабиётнинг келажакига, балки миллатнинг келажакига ҳам дохил. Буюк донишманд Конфуций, кимни сўкмоқчи бўлса: “Сен ҳам эврилишлар даврида яшагин!” дер экан. Бу фикрни келтиришдан боис, яқин ўтмишимизга айланган ўзгаришлар ошкоралик давридан бошланганини қайд этиш лозим. (Бу даврнинг барча баланд-пастликлари Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг сўнгги асарида чуқур таҳлил этилган. Ўша ошкоралик йилларида давр тазйиқидан яшириб, келажак учун асраб қўйилган асарларни излаб, адабий жомадонимизни титкилаб қолдик (жадид адабиёти ва тасаввуфий асарларни англаш бошқа ҳодиса). Қўлга урилгани Абдулла Қаҳҳорнинг “Зилзила”си бўлди. Мана, энди, ошкоралик, эркинлик насими эсяпти. Ҳеч бўлмаса, мана шу ниятда ёзиб, ташлаб қўйилган асарлар ҳам кам эканки, бу – адабиёт ўша пайтда кимнинг ёнида бўлгани ва нимага хизмат қилганига жавоб. Ёки Истиқлол шарофати билан мақсадлар, эътиқодлар ўзгарди. Озод сўзга ташна қалблар адаблардан улуғ асарлар кута бошлади. Табиийки, энг яхши асарлар яратилиши учун муҳит юзага келди, давр-шароит етилди, энди айрим адиблар, аввалги, кун кўриш учун ёзилган асарларини қайта таҳрир қилиб, айрим жойларини ўчириб, исм ва ғояларни алмаштириб қайта нашрга шойилганлари сир эмас. Мана шу ҳол ҳам адабиёт ўша пайтда, *кимнинг ёнида ва нима учун* яшаб турганини кўрсатадиган факт. Албатта, бизда бу мангу саволга одатий жавоб бор: адабиёт халқнинг ёнида бўлиши керак, деган. Меҳнаткаш чарчаганда “ҳорма” дейишга, ҳаётда янгилик саналган воқеага ҳозиржавоб бўлишга яраса, биз уни *халқ адабиёти*, деб атаймиз. Бироқ бадиий адабиётнинг ўз мақсади, ифода йўли, санъат асарининг ўз эстетик функциялари бор. Тўғри, чарчаган заҳматкашга ҳордиқ бериш ҳам адабиётнинг маълум бир жанрлари доирасида амалга оширилиши мумкин бўлар. Бироқ миллий адабиёт катта адабиётнинг бир бўлаги сифатида жаҳон ҳамжамиятида яшаб қолиши муҳим экан, унинг инсоният олдидаги вазифаси миллий вазифаси “ҳорма – бор бўл”дан иборат бўлиб қолмаслиги керак!

5. Инсоният сўнгги юз йилликда модернистик дунёда яшади. “Постмодернизм” дегани луғавий маънода янгиланган адабий жараёндан кейинги ҳодисадир. XX аср бошларида ўзбек адабиётида насрнинг ифода йўсини ўзгарди, шеърят янги вазн ва ғоялар билан иш кўра бошлади, драматургия адабий тур сифатида шаклланди. Хўш, бу янгилавиш даври модернизм бўлса, ундан кейинги ҳодиса (“пост” – кейин) нима ўзи? Дунё адабиёти постмодернизмга кириб келганда, биз соцреализм тамойилла-

рини ишлаб чиқиш ва бадий бисотимизни унга мослаштириш билан банд эдик, энди мустақиллик даврида дунёни таржима ва талқинларсиз кўра бошлаганимизда, биз ўрганмаган ҳодисанинг тамойилларини излай бошладик. Чунки бизнинг тасавуригимизга кўра, ҳар қандай "...изм"нинг маълум концепцияси бўлади, пост-модернизм эса бизга муайян ғояни илгари сурмайди, қатъий адабий манифестлар билан иш кўрмайди. Мана шундан ҳайрон қолган айрим "назариётчилар" билиб-билмай кўзига янги бўлиб кўринган ифодани, қўлига тушган образни постмодернизмга қараб тортқилаш пайида (бу ҳақдаги Раҳимжон Раҳмат билан Улуғбек Ҳамдам суҳбатида асосли безовталиқ бор). Бироқ модернизмнинг кўринишлари ва моҳияти билан постмодернизмнинг хусусияти (табiiйки, кўринишлари) ўртасида катта фарқ бор. Модернизмнинг сўнгги кўринишларидан бири *неомодернизм* ҳам ҳали постмодернизм эмас. Улуғбек Ҳамдам қўйган савол туфайли, бунга аниқлик киритишга эҳтиёж бордай.

Неомодернизм даврида инсон оламнинг босимини кўтара олмай *янги одамга* айланади. Бу даврда кўпроқ қувончсиз ва тушкун руҳни берувчи санъат йўналишлари ривожланади. Чунки бу ҳодиса XX аср биринчи ўн йиллигидаги тушкун руҳ билан боғлиқ. Биринчи жаҳон уруши ўйламасдан "ўт"га (Анри Барбюс) қадам босгани учун инсонни бахтли ва тинч яшаш имкониятидан маҳрум қилиб, уни умидсизлантирди. Санъатда *homo sapiens* ҳодисаси юз берди, яъни ақлга нисбатан шубҳа уйғотиб, ундан кўнгли қолган янги даврга ўтилди. Орадан 21 йил ўтиб, яна ҳам даҳшатлироқ Иккинчи жаҳон уруши бошланди. Бу уруш умуминсонийликка талофат олиб келди. Энди фашизм туфайли дунё гўзалликларидан севиниш, эмин-эркин ўсувчи оптимистик ижодий руҳ ўрнини инсоният тақдири учун қайғурувчи ва хавотир олувчи бадий онг вужудга келди, инсонлар орасида ижтимоий тушкунлик пайдо бўлди. Ҳатто файласуф Т.Адорно айтган эканки, "Освенцумдан кейин нафис адабиётнинг бўлиши мумкин эмас". Ана шу вазиятда вужудга келган неомодернизм турли кўринишларга эга. Мен уларни қайта изоҳлашдан кўра, Ю.Борев "Эстетика"сидаги талқинларни келтириш билан чекланаман: "*дадаизм*: олам – маъносиз ақлсизликдир; *экспрессионизм*: адоватли оламда инсоннинг бегоналиги; *конструктивизм*: инсоннинг саноатлашган кучларга бой бегоналашган оламда қолиши; *сюрреализм*: англаб бўлмайдиган ва сирли оламда инсоннинг саросимада яшаши; *эксистенциализм*: бемаъни дунёда одамнинг ёлғизлиги; *адабий "онг оқими"*: шахс руҳий оламининг реаллик билан боғланмаганлиги; *неоабстракционизм*: "рангга муҳрланган онг оқими" каби-лар. Неомодернизмнинг энг таъсирчан кўринишлари булар.

Постмодернизм эса аввалгисидан фарқли ўлароқ, жамиятнинг ижтимоийлигини сезган, у билан мурасага киришган санъатдир. У XX асрнинг 80-йиллари бошларида (баъзи жойларда 90-йилларда) – санъатда ўзгармас мувофиқлик ҳукмрон бўлган бир вақтда, шиддат билан ривожлана бошлади, бу мувофиқликнинг йўқолиши ва унинг инқирозига сабабчи бўлган ҳодиса ҳам постмодернизмдир.

Постмодернизм адабиёти XX аср охирига келиб, нореалистик бадиий йўналишларини ўз ичига олган адабий таълимотга айланди. Маълумки, модернизм академик ва классик анъанавий санъатни инкор этганди, бироқ аср охирига келиб модернизмнинг ўзи анъанавийлашди. Модернизм анъаналарини инкор этиш бадиий мазмун касб этди. Бу эса янги адабий даврнинг ривожланишига, яъни постмодернизмга олиб келди. Постмодернизм жамиятни инкор этгани йўқ, у мавжуд ижтимоий, иқтисодий, маданий тартибга бўйсунди. Бироқ постмодернизм даврида деструкция (мавжуд тузум тартибларидан бошқача фикрловчи кодлашган тизим) жамиятнинг барча соҳаларини қамраб олди. Ю.Боревнинг “Эстетика” асарида таъкидланишича: “Постмодернизм даврида ҳам инсон дунё босимига дош бера олмай, постинсонга айланиб қолаётганлик тушунчасини мустақкамловчи адабий парадигмани юзага келтирди. Бу даврнинг барча йўналишлари шу парадигма асосига қурилган бўлиб, бу парадигма дунё ҳамда шахс борасидаги қарашларнинг инвариантларини ўзича парчалади ва намоён қилди”. Постмодернизмнинг баъзи бир муҳим ва долзарб йўналишларини кўриб чиқиш зарурати туғилганда, яна Ю.Боревнинг “Эстетика” асарига мурожаат қилиб, ундаги мазкур таснифни эслатгим келади: “*Поп-арт*: оммавий истеъмолчилик жамиятида “демократ-истеъмолчи”; *сонористика*: муаллифнинг “мен”ини берувчи тембрлар ўйини; *алеторика*: инсон – тасодифий ҳолатлар дунёсида ўйинчи; *музиқий пуантилизм*: “баҳор ёмғири шивирламоқда: дунё синиқлардан иборат”; *гиперреализм*: шафқатсиз ва қаҳрли дунёда жонли тизимнинг ўз қиёфасини йўқотиши; *хепенинг*: бегош, анархик “эркин”, бошқарилувчи шахс тасодифий ҳодисаларнинг тартибсиз дунёсида; *ўз-ўзини вайрон қилувчи санъат*: “ҳеч нима” дунёсида қиёфасиз шахс; *соц-арт*: посткоммунистик кадриятларни янги ўзанга буриб юборувчи дунёда ижтимоий проблематика; *концептуализм*: интеллектуал фаолиятда, экзистенцияланган маҳсулотлар орасида маданий тафакқурдан бегоналашган шахс”. Кўрясизми, бир суҳбат доирасида ёки бир-икки мақолада постмодернизмни англаш ва англатиш мумкин эмас.

Бироқ дунё адабиёти постмодернизм шароитида яшаётган ва ривожланаётган экан, бизнинг дунёга чиқишни ваъда қилаётган

адабиётимиз глобализм доирасига кириши, постмодернизмнинг юқорида эслатилган йўналишларидан, ҳеч бўлмаса, маълум қисмининг кечишини табиий жараён сифатида қабул қилиши лозим.

6. Санъат назариясида “игравое начало” деган тушунча бор. Санъат асари, аввало, завқ ва дилбозлик асосига қурилади. Санъат табиатидаги бу “ўйинлик” хусусияти катта ижтимоий дардни ифода қилишга тўсқинлик қилмайди, агар у ҳақиқий санъат асари бўлса. Чунки дардни дардмандларга етказиш ҳам санъаткорона бўлиши керакки, у дард китобхонга бориб юқсин, унда дардкашлик туйғусини уйғотсин. Санъат асарида мана шу юқтириш хусусияти, эзгу-ниятларни юқтириш орқали эффектлар (руҳий нуқсонлар)дан покланиш – катарсис назариясининг кашф этилишига сабаб бўлган. (Арасту фикрича, бадий асар қахрамонларининг бошига тушган қайғу, кулфатларга ҳамдардлик билдириш орқали томошабин ва ўқувчилар руҳан покланадилар.) Абдулла Қаҳҳор ўз ҳикоясида бир бемор дардига шифо беролмайди, лекин унинг дардини шундай тасвирлайдики, ёзувчи учун (китобхон учун ҳам) унинг дардига шифо топишдан кўра, дарднинг ўзини санъаткорона тасвирлаш муҳимроқдир. Шунинг учун ҳам менинг назаримда, “Бемор”даги ечим “Минг бир жон”га нисбатан ишончлироқ. Чунки “Бемор”дан мурод иложсизлик, “Минг бир жон”даги тугун эса ўз қахрамонига ачинган адибнинг унга ҳаёт инъом этиши билан ечилади. Энди бу – адабий қахрамон дарди. Миллатнинг, Ватаннинг дарди ҳам шундай. Фақат моҳир санъаткор ўша дарднинг ифодасига муносиб шакл топа олади, унга жозиба бахш этади. Натижада, бу образли тасвир ачиниш уйғотиш учун эмас, балки санъаткорона завқ ва руҳ учун хизмат қилади.

7. Мунаққиднинг вазифаси оқни оқ, қорани қора дейишдан иборат эмас. Қозилик, ҳакамлик қилиш танқидчига ярашмайди, боринг, у ижодий жараёнда бўлсин. Айримлар танқидчилик вазифасини яхши асар ёзса, “маладес” деб елкасига қоқиб қўйиш, асари бундайроқ бўлса, унинг қулоғидан чўзиб қўйиш ёки танқид қилиб, тартибга чақириш деб тушунишади ва шундай деб тушунтирадилар. Биз бир ҳодисани чуқурроқ англаб етмай, дарров унинг “анти...”си (зидди) билан қизиқамиз. Бизнинг анъанавий тафаккур тарзимиз оқ рангни ўз гўзаллиги ва мукамаллиги (барча рангларнинг мужассами)да кўришдан кўра, уни қоранинг зидди (антиподи) сифатида тушунишга мойилроқ. Маҳкам Маҳмудовнинг “Мангу куй излаб...” фантастик асарлар тўплами шундай сюжетли ҳикоя билан очилади. Жаҳоннинг энг сара файласуф ва ҳақимлари учун дарс берилади, биринчи дарс оқни-оқ дейиш дарси. Натижани қарангки, улуғ Арасту ҳақимдан тортиб, замонамиз олимларигача шундай дарс олишга эҳтиёжманд эканлар. Бу бир хаёлий фараз,

холос. Лекин шундай улуғ мутафаккирлар еча олмаган муаммони бандаи ожиз мунаққид қандай ечсин? Унда адабий танқиднинг ва-зифаси нима бўлади? ХОЛИСЛИК деб атаганингиз нима у, ижодий эътиқодми? Иш усулими ёки меҳнатининг натижасими? У адабий асарни холис баҳолаши керак, деймиз. Бироқ унинг атрофини но-холисликка тортувчи омиллар эгаллаб турибди: биринчидан, жур-нал ёки газета буюртмаси (мунаққид таҳлилга тортмоқчи бўлган асарни ўз истеъдоди табиатига кўра танлаб олгани йўқ); иккин-чидан, муаллифни ранжитиб қўймаслик (ахир, пировард мақсад ёзувчидан янада яхшироқ асар кутиш); учинчидан, муаллифнинг адабий жараёндаги мавқеини ҳисобга олиш (ардоқли адиб ҳақи-даги танқид матбуотга чиқмаслиги мумкин) ва ҳоказо. Эҳтимол, буларни субъектив омил, дерсиз. Унда асар муаллифининг қўнғи-роғи, янги асар билан табриклаш тамойили, асарни эълон қилган нашр билан муомала сақлаш ва бошқа субъектив омиллар ҳам бор. Ана энди, мунаққид шундай омиллар исканжасида мана шу асар ҳақида янги гап айтиши, аввало, уни тушуниши, китобхонларга ту-шунтира билиши, ёзув малакаси, танқид маданияти каби салоҳият даражасидаги жиҳатлар билан иш кўриши керакки, бу юқоридagi “омил”ларни енгиб ўтсин. Қолаверса, мунаққиднинг бу тақризини (аввало, буюртмачи нашр) китобхонлар, муаллиф, ҳамкасблари – адабий жамоатчилик, бир сўз билан айтганда, *реципиент* – қан-дай қабул қилади, деган масала бор. Буларнинг ҳаммаси мунаққид зиммасига истеъдод, жасорат билан бирга масъулият туйғусини юклайди. Бу адабий жамоатчилик олдидаги масъулият эмас, балки катта адабиёт олдидаги масъулият, санъат асарининг азалий та-лаблари олдидаги масъулият, гўзалликни англаш илми – эстетика олдидаги масъулият. Шундай хулоса қилиш керакки, *бузунги ўзбек адабий танқиди мавжуд ҳақиқатни қай даражада ўзида акс эттир-моқда?*

8. Бу ҳодисани адабиётшуносликда анъана ва янгилик (тўғри-роғи, ўзига хослик) деб аталиши мутахассисларга аён. Ҳамма ман-баларда бир аксиома такрорланади: ижодкор анъанани ўзлашти-риши ва янгилик яратиши керак. Лекин қандай қилиб? Бу мангу саволга ҳар бир ижодкор ўз асарлари билан жавоб бериши ке-рак. Маълумки, ҳар қандай янгилик уруғ ҳолида бўлсин, эскилик бағрида туғилади. Унинг ривожланиб, камол топиши учун муҳит, тарбия ва бошқа омиллар зарур. Бироқ, менимча, буни “эскилик ва янгилик ўртасидаги кураш” даражасида қабул қилмаслик ке-рак. Чунки бизнинг руҳимизга ўтириб қолган қаршилантириш усулисиз ҳам мерос ва ворислик муносабатида янгилик шаклла-ниши мумкин. Мен, бу ўринда, жадид адабиёти тажрибасини маъ-қул, деб биламан. Улар маънавий меросга жуда эҳтиётлик билан

ёндашганлар ва ўз асарларида қанчалик янгиликка интилма-синлар, оёғини мумтоз манбалардан узмаганлар. Масалан, Бехбудий ва Фитратнинг драматургияси, Қодирий насри ва Чўлпон шеър-ияти адабиётимиз учун қанчалик янгилик бўлмасин, улар эски-ликка кураш йўлидан эмас, балки унинг энг яхши анъаналарини ривожлантириш йўлидан борганлар. Ҳатто Чўлпоннинг: “Кўн-гил янгилик ахтарадур” дастури ҳам маълум маънода, мумтоз ада-бий бойликларга янгича ёндашиш руҳида эди. Менимча, жадид адабиётининг янгиликка эришуви шу билан изоҳланадики, улар мумтоз адабиётнинг янги самарали анъаналарини ўзлаштириб улгурган эдилар. “*Ҳозирги ўзбек адабиётини бугун яратаётган ижодкор барибир янгича ёзиш керак деб ўйлаётгани ва унга урина-ётгани*” яхши, бироқ асрлар, йиллар давомида ўзлашган, тажри-бада синалган усулларни билмай туриб, ўзича янгилик қиламан деганлар уринишларининг натижаси қайтадан “велосипед ихти-ро қилиш” даражасида бўлади. Мен эскича усулда аввал қойилла-тиб ёзсин, кейин янгилик қилсин демайман, бироқ Чўлпоннинг: “*Ҳақ йўли бир ўтулгуси*” сўзлари бадиий ижодда ҳам дастур бў-лиши керак. Реалистик наср имкониятларини ўзлаштирамаган адибдан, модерн услубидаги минироманлар ёки “онг оқими”ни ўзида сингдирган қиссалар кутиш маҳол. Худди шу каби ҳозирги ўзбек модерн шеър-ияти намояндалари пайдо бўлди, уларнинг сара асарлари тўплам ҳолида чоп этилди, улар ҳақида тадқиқот ва мақолалар ёзилди ва ёзилапти. Бироқ айрим шу йўлдаги “ижод-корлар” модерн шеър-ият деганда, тиниш белгиларисиз шеър ёзишни тушунишар экан, ҳатто бу ҳақда ҳеч тортинмай мақола-лар ёзишяпти ҳам. Ахир, тиниш белгиларисиз шеър-ият, мумтоз шеър-иятда ҳам, ундан аввал ҳам мавжуд эди-ку! Ҳар қандай ёзув-ларимиз хоҳ у руний бўлсин, хоҳ арабий ва ҳоказо тиниш белгила-ридан холи эди. Фақат XX аср бошларидагина ёзувларни ислоҳ қи-лиш натижасида, тиниш белгиларини қўллаш имло қоидаларига киритилди. Демак, мен янгилик яратаман деган яхши мақсадда қўлига қалам олганларни ҳам ўзигача мавжуд тафаккур тарзи, ифода усулларида бохабар бўлишлари керак, деб ўйлайман.

9. Мен бу саволни шундай тушунаман. Агар фуқаролик бурчи ижтимоийлик касб этиб, санъаткорлик бурчи касбий моҳият касб этиши мумкинми? Ҳа, албатта. Энди бир мисол қилайлик: бир ши-фокор қарши – душман томондаги шахсни даволаши мумкинми? Агар даволаса, ўз маслақдошларига хиёнат қилган бўлади, агар даволамаса, ўз касбига. (Буқрот-Гиппократ қасамига.) Бу ўринда, касбий бурч умуминсоний моҳиятга эга, ижтимоий бурч эса маъ-лум бир қараш, гуруҳ, борингки, бир давлат манфаати доирасида. Ижодкор шундай бир дуализмни бериши лозим бўлса, меним-

ча, улуг санъаткор иккинчи йўлни танлаган бўлар эди. Моҳиятан фуқаролик бурчи касб бурчига нисбатан кичикроқ саналиши мумкин. Бироқ, бу ўринда, муайян масалага ёндашувда касбий бурч инсониятга асқотарлироқдир. Биз мафкуравий жамиятнинг ҳосиласи сифатида ижтимоий бурчни бирламчи деб қўйишимиз мумкин, бироқ ўша санъаткор ўз касбига садоқатли бўлса, унинг асаридан нафақат санъат аҳли, балки умуминсоният ҳам баҳра олиши мумкин-ку! Постмодернизм санъаткори ана шу иккинчи йўлни танласа-да, буни ўз фуқаролик бурчига зид, деб билмайди. Унинг учун санъат равнақига хизмат қилиш муҳим ва муқаддасдир.

10. Адабиёт ҳар доим жиддийликни талаб қилади. Ҳар қандай замонларда ҳам мангуликка дохил асарлар билан бир қаторда, бўш, ночор, китобхон дидини ўтмаслаштирадиган, олди-қочди гаплар, фаҳшдан иборат асарлар ҳам бўлиб келган. Лекин бундан кейин ҳам бўлаверади, дейиш нотўғри. Миллий адабиётнинг бадийлик тажрибаси ривожланган сари, бу каби касалликлардан қутулиб бориш мумкин. Бироқ, ҳозирги кунда, турмушда жуда кўп жиҳоз ва ускуналар бир марта ишлатишга мўлжаллаб ишлаб чиқарилаётгани маълум. Сиз айтган энгил адабиёт ҳам ўша бир марта ўқишга зўрға ярайдиган адабиёт бўлади. Улар адабиёт саҳнасида узоқ қолиб кетмайди. Бироқ, ўша юмшоқ қилиб айтганда, ножиддий “адабиёт”ни урчитувчиларга қарши жиддий ҳаркат қилмоқ керак бўлади. Бу ноширларнинг иши, танқидчилар шуғуллансин, деган қарашлар самара бермайди. Ҳамма баравар энгил адабиёт қаршисига, сиз айтмоқчи, жиддий сақланиб қоладиган асарларни қўйиш йўли билан курашмоғи керак бўлади.

ШУҲРАТ РИЗАЕВ ЖАВОБЛАРИ

Шуҳрат РИЗАЕВ

1958 йилда туғилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ) филология факультетини тамомлаган.

Олимнинг ўзбек адабиёти, театр ва кино санъати масалаларига доир ўнга яқин монография, рисола ва илмий, адабий-танқидий мақолалар тўпламлари, шунингдек, икки юздан ортиқ мақолалари чоп этилган. “Искандар”, “Дискотека”, “Она”, “Етакчи” (иккинчи номи “Эзгулик йўли”, Н.Аббосхон билан ҳаммуаллифликда), пьесаларининг муаллифи.

1. Дарҳақиқат, сўнгги йигирма беш йиллар оралиғида ижтимоий ҳаётимизда ҳам, маиший турмушимизда ҳам тубдан ўзгаришлар юз берди. Бугун барчамиз глобал дунё ва жамиятнинг бир бўлаги сифатида ниҳоятда катта информацион ҳудудда яшаётган одамлармиз. Бинобарин, бизга янги даврнинг ўзигина эмас, шу даврдаги бутун инсоният ҳаёти билан боғлиқ ўзгариш ва янгиланишлар, рўй бераётган турли ҳодисалар таъсир ўтказяпти, кайфиятимизни белгиляяпти. Ҳозирги пайтда, ана шу кайфиятни ўз асарларида акс эттирувчи авлод вояга етди, деб дабдурустдан айтиш жуда мушкул. Лекин ёши, қарашлари, ҳаётий тажрибаси, интилиш ва истакларида нисбатан бир-бирига яқин бўлган кишилар гуруҳлари мавжудки, уларни таъбир жоиз бўлса, авлод ёки авлодошлар дейиш ҳам мумкиндир. Агар ўтган асрнинг 70-йилларида шаклланган авлод биздан кейин бошқа адабий авлод шаклланмади, деяётган бўлса, бу қай бир маънода тўғри ҳамдир. Чунки, нафақат, янги адабий авлод шаклланмади, айна чоғда, ўша мавжуд авлоднинг ўзи ҳам муайян маънода, деградацияга учради. Факт сифатида уларнинг ўтган аср 70-80-йиллар оралиғидаги умумий интилишларини айтмаганда, кейинги йигирма йилда у авлод вакиллари том маънодаги адабий-бадий парокандаликни бошдан кечирдилар. Бугун на шеъриятда, на насрда ва на бошқа жанрларда авлод сифатида умумий ижодий йўл, услуб, ғоявий-бадий бирлик кузатилмаяпти. Ҳозирда ёш жиҳатидан маълум маънода тенгқурлик тамойилини айтмаганда, адабий қараш, услуб ҳамда ёндашувларнинг бир-биридан мутлақ фарқлилиги кўзга ташланади. Масалан, шеъриятда Сирожиддин Саййидни Абдували Қутбиддин билан ёки Эшқобил Шукурни Баҳром Рўзимухам-

мад билан бир қаторга қўйиб тасаввур этиш мумкин эмас. Ёки насрда Исажон Султонни Қўчқор Норқобил билан, Зулфия Қуролбой қизини Тўхтамурод Рустамов билан умумиятини топиш – ақл бовар қилмайдиган иш. Аммо улар ёш жиҳатидан бир-бирлари билан деярли тенгқурлар. Қолаверса, уларни бир-бирлари билан яқинлаштирадиган ижтимоий дарднинг ўзи ҳам сезилмайди. Дейлик, ўз вақтида шеърятда Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи ёки насрда Ўлмас Умарбеков, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Омон Мухторларнинг изланишлари турлича бўлгани ҳолда, уларни бирлаштирадиган ягона ижтимоий дард бор эди. Ана шу дард уларни авлод сифатида тасаввур этишга ҳам имкон берар эди. Ҳозирда эса услублар, қарашлар рангинлиги яққол билингани ҳолда, инсоний ва ижодий дарднинг турфалиги, муштарак эмаслиги ва ҳатто гоҳи бор, гоҳи йўқ эканлиги ҳам сезилиб туради. Ижодий кредо деганда, ана шу дард билан йўғрилган бадиий-эстетик ижодни назарда тутиладиган бўлса, ҳозирда бу нарса бор дейишдан ўзимизни бироз тийган бўлар эдик. Албатта, ҳозирги ўрта ва улардан кичикроқ ёшдаги ижодкорларнинг бир-бирларидан тамомила фарқли жиҳатлари мавжуд ва бу кучайиб ҳам боряпти. Бадиий ижоддаги услубий ранг-баранглик нуқтаи назаридан бу ижобий ҳол, албатта. Лекин ана шу ранг-барангликдан адабиёт ва ўқувчи ютаяптими, йўқми, мана бу энди, бошқа масала. Мана шу фикр билан камина, назаримда, иккинчи саволнинг ҳам жавобини бериб кетаётгандекман.

2. Ижод эркинлиги адабиёт, санъат аҳлига сув билан ҳаводек зарур, албатта. Лекин эркинлик бу, истаган номаъқулчиликни қилиш, ёзиш, суратга олиш, намоиш этиш, дегани эмас эканлиги ҳам кундек равшан. Афсуски, ўша оптимистлар “синтез”, пессимистлар “бўтқа” деб атаган ҳодисалар, аксарият, беўхшов ҳолатда, ҳозирги адабий манзарамизда мавжуд. Назаримда, ҳар қандай “изм” ва изланишларда адабий-бадиий ижод аҳли ибтидодан то ҳозирга қадар сиғиниб келган гўзаллик туйғуси бош мезон бўлиб қолавериши керак. Чунки адабиёт ва санъат, аввало, инсон ҳиссиётларини тарбиялайди. Ундан тафаккурга, фикрий теранликка, руҳият инкишофига ва яна аллақанча инсоний ҳолат ва ҳодисаларга ўтиб боради.

3. Ҳазрат Алишер Навоий улуғ “Хамса”сининг сўнгги достонида баён этган бир фикр адабиётнинг, яъни бадиий ижоднинг асл моҳиятини англашдаги буюк бир кашфиётдек бўлиб туюлади менга. Яъники, буюк Навоий Искандар достонини ёзишга киришар экан, ўзигача бўлган салафларининг бу образга ёндашганда, гоҳо саргузашт, гоҳо панднома, гоҳо интеллектуал мубоҳасалар, нутқлар фонида қаҳрамонни акс эттириш усуллари қайд этади.

Жумладан, устод Абдурахмон Жомийнинг Искандар нутқларига асосий эътибор қаратганини айтади, яъни:

*Эшиттим, қилиб зеб дафтар сўзин,
Қилур назм гўё Скандар сўзин.*

*Вале қилмайин майл ҳолатиға,
Шуруъ айламиштур мақолотиға.*

Кўринадики, Навоий учун асосий ижодий мақсад Искандарнинг ҳолатларидир. Агар Ҳазратнинг “ҳолатлар” тарзидаги бошқа бир қатор асарлари борлигини ҳам назарда тутадиган бўлсак, Навоий учун инсон ботиний дунёсидаги турфа ва фавқулодда рангин кўри-нишлар энг асосий ижодий кредо бўлганини англашимиз мумкин. Демак, Навоий учун адабиётдаги бош масала инсон ва унинг ҳо-латларидир. Инсон эса вазият, давр, воқелик тақозоси билан тур-фа ҳолатда намоён бўлиши мумкин. У нафснинг малайига айлани-ши, муваққат мафқуралар қули бўлиб қолиши ҳам ва ёки, аксинча, руҳан коинот қадар юксалиши ҳам мумкин. Уни макону замондан ташқарида ажратиб олиб бўлмайди. Бинобарин, барча даврларда “жиддий” деб атаганимиз ҳақиқий адабиёт даврнинг ойнаси, бади-ий инъикоси бўлишга маҳкум ёки йўналтирилгандир.

Биз муайян даврда ва жамиятда яшар эканмиз, дунёқараши-миз ва, умуман, қарашларимиз ҳар қанча теран ёки саёзлигидан қатъи назар, ўша давр ва жамиятнинг маҳсули, самарасидир. Шундай экан, демак, биз ҳам ҳис-гуйғуларимиз, маърифатимиз, билимларимиз даражасида ниманидир тасдиқ этиб, ниманидир инкор этамиз. Муайян даврнинг ҳосиласи ўлароқ, айнан шу давр-нинг хусусиятлари ҳар биримизда акс этади. Демак, адабиёт ҳам ёзувчи ижодкорлар қарашлари, ижтимоий майллари орқали маъ-лум бир мафқурага хизмат қилади. Уни “Беш кунлик дунё” илин-жидаги таъма деб қараш ҳам мумкин ва, айни чоғда, ишонч, эъ-тиқод сифатида ҳам талқин этиш мумкин. Масалан, шўро даври мафқурасидан недир илинжда, вазиятдан фойдаланиб асарлар ёз-ганлар бор ва, шу билан бирга, унинг акси ўлароқ, шўро ғоялари-га, унинг доҳийлари фикрларига эътиқод қилган ўнлаб талантли ижодкорлар бор. Масалан, Алексей Толстойнинг “Сарсон-саргар-донликда”, Садриддин Айнийнинг “Дохунда” асарлари тамомила ўзгача қарашлардаги истеъдодли ижодкорларнинг муайян ният-да яратилган битиклари бўлса, Михаил Шолоховнинг “Очилган кўриқ”, Александр Фадеевнинг “Ёш гвардия” романларини катта талант соҳибларининг мавжуд тузум ва мафқурага юксак ишончи сифатида баҳолаш мумкин.

4. Ҳақиқатан ҳам, адабий-бадиий мезонлар тубдан ўзгариб кетди. Гоя, мафкуралар хилма-хиллашиб, гоҳо бир-бирини тамомила инкор этадиган кутблардаги бадиий асарлар яратилляпти. Аммо унутмаслик керакки, таъкидлаганимиздек, бадиий ижоднинг ўзи эзгулик ва ёруғ туйғулар истагидаги қалб ва тафаккур маҳсули ўлароқ юзага келган. Шунинг учун ҳам у пайдо бўлган даврдан бери гўзалликни улуғлаб, инсонлар қалбига эзгулик уруғларини сепаиб келади. Бу рутба адабиётда ҳануз устувор, инчунун, ўзбек адабиётида ҳам. Гоҳида адабиёт ҳар бир қалбнинг ўз иши, шунинг учун ундаги индивидуалистик қарашлар ифодасини мақсад, мезон, меъёр, деб билиш керак қабилдаги фикрлар ҳам айтилиб турилибди. Агар бундай фикрларга амал қилинадиган бўлса, адабиёт ва санъатдан ижтимоий юкни бутунлай соқит қилиб, уни том маънода хонакилаштириш лозим бўлиб қолади. Инсоннинг ўзика махлуқот теграсидан чиқиб, ижтимоий муносабатлар ҳосиласи ўлароқ шаклланар экан, қандай қилиб уни фақат кўнгил ошуфтасига айлантириб қўйиш мумкин. Қолаверса, кўнгил ҳам воқелик, муносабатлар маҳсули, садоси-ку!

Романтика – орзу, интилиш, ишонч, умид. Ана шу хислатлардан махрум одамни тўлақонли соғлом одам, деб бўлмайди. Моддий дунёни реалистлар яратгани, тутиб тургани билан, уни романтиклар ўзгартиради, юксалтиради, бойитади, турфалаштиради. Бадиий ижодни ҳам олға силжитган мафкуравий омиллардан энг салмоқлиси “романтика” бўлган. Шундай бўлиб қолмоғи керак.

5. Постмодернизм жаҳон адабиёти ва санъатида ўзининг анча жиддий изланиш ва тажрибаларини намоён қила олган сўнги, янги оқимлардан бири. Аммо унутмаслигимиз керакки, у қарийб юз эллик йилдан бери давом этаётган “авангард” ёки “модерн” адабиётнинг такомиллашган кўриниши ўлароқ, асл илдизларига кўра, реализм бағридан туғилган. Реализмнинг энг улкан ҳаётбахш қудрати шундаки, у “очиқ система”, “беҳудудлик” жиҳатларини намоён этган. Шунга кўра, унинг шажара дарахтида ҳар томон тарвақайлаган катта-кичик бачки шохлари бўлади. Айрим истисно ҳолатлар борки, баъзан ўша бачки шохларда ҳосил бошқаларига нисбатан мўлроқ бўлади. Аммо у муваққат ва нимжон бўлиши ҳам табиий ҳол. Шунга кўра, маълум вақти келиб, бу бачки шохлар қирқиб ташланади. Тана бақувват, келгусидаги мевалар йирик бўлиши учун каллакраниш деган жараён амалга оширилади. Яъни бачки шохларга исроф бўладиган қувват тана ва унинг асосий шохларида сақланади. Агар бу ташбеҳни адабиётдаги ҳодисаларга нисбат бериб, “реализм”, “модернизм”, “постмодернизм” истилоҳлари доирасида оладиган бўлсак, тарихий тажриба шундан далолат берадики, ҳар қандай ижодий услуб ва

йўналишлар реализм бағрида туғилиб, сўнг яна унга қайтиш бўлгани каби ҳозирги эстетик жараёнларни ҳам ўша чархпалакнинг табиий айланиши тарзида қабул қилиш лозим.

6. Адабиёт ўзининг ўйинлик моҳиятига қачонки, ундан ниҳоятда зерикиб қайфияти пайдо бўлганида қайтади. Ўйин асносида турли шаклбозликлар, ҳар хил эффектларга суянувчи экспериментлар бўлиши мумкин. Лекин фақат инсоний дард, ўз қалби ва атрофида юз бераётган турли ҳолат ҳамда ҳодисаларга бефарқ бўла билмаслик туйғуси адабиётнинг том маънодаги юксак миссиясини ҳамиша юзага чиқараверади. Ана шунда бот-бот ўзига хос тарзда реализмга мурожаат бўлаверади. Бобораҳим Машрабнинг “Дилда дардинг бўлмаса, сардафтаримни кавлама” каби шоҳ сатрлари ҳамма замонларда ҳам юксак адабиётнинг инсоний дард туфайли туғилганига далолат. Инсонни бевосита қўлига қалам тутқазиб, унинг руҳий мувозанатини издан чиқарадиган ҳодиса дард бўлар экан, демак, ўзгалар қалбида акс-садо берадиган адабиёт ҳам, айнан шунинг ўзидир.

7. Адабий танқид масаласи алоҳида дардли масалалардан бири. Дарҳақиқат, бугун адабий танқид ҳар қачонгидан заруруроқ. Унинг Беҳбудий бобомиз ўтган аср тонгидаёқ кўрсатиб берган асос вазифаси “Танқид – сараламоқдир” ҳануз аҳамиятини йўқотмай, долзарблигини сақлаб турибди. Бугун чексиз миқдордаги адабиёт ва санъат ҳодисалари дея тақдим этилаётган “намуналар” орасидан аслини саралаб олиш осон иш эмас. Мана шу вазифани яқин-яқингача адабий танқид, жумладан, ўзбек адабий танқидчилиги имкон қадар бажариб келаётган эди. Адабий танқидни тақдир деб қабул қилган ўнлаб мутахассислар бор эди. Уларнинг аксарияти ҳозир ҳам бор. Аммо нега адабий танқиднинг ижтимоий-адабий, бадиий-эстетик ҳаётимиздаги ўрни сезиларли эмас? Бунинг сабаби, менимча, бефарқликнинг эпидемия даражасига кўтарилаётганлигидир. Наҳотки, китоб жавонларидан нурсиз, сарлавҳасиданоқ ўта саёз бир нарса эканлиги англашилиб турадиган, дидсиз битиклар жой олиб, кино экранлари, театр сахналари, ойнаи жаҳондан профессионал ночор, ҳаётий туссиз, мантиқан бир-бирига боғланмаган лавҳа, ўйин, томошалар тинимсиз бериб борилади-ю, ҳеч ким унга малакали таҳлилий, танқидий муносабат билдиролмайди?! Бунинг ўзига хос маънавий бир жиноят дейишдан киши ўзини тиёлмайди. Ҳозир, асосан, мақтов, алқаш, ақлли ёлғон гапириш, тилёғламалик, хушмомад ва ҳоказо иллатлар адабий танқидимизнинг хос хусусиятлари бўлиб бормоқда. Гоҳо асоссиз бўлса ҳам, танқидий фикр айтилган бирон нарсани учратиш қолсангиз, худди фавқуллодда бир ҳодисага дуч келгандек ҳайратга тушасиз. Бу вазиятда адабий эстетик дид,

бадий тафаккурнинг тараққиёти ҳақида қанчалик сўз айтиш мумкин?! Тўғри фикр, “танқидчиларимиз ўқувчилик муҳаббати изҳоридан олим-мутахассис муносабатини билдириш даражасига ўсиб боролмаяпти”. Бу ҳам, аслида, профессионал тайёргарлик масаласига бориб тақалади. Танқидчиликка ким ўқитяпти, кимларни ўқитяпти? Афсуски, бу саволга ҳам сукут сақлаб жавоб берилади. Чунки яна андиша, сермулоҳазалилик, юзиссиқлиги деган тушунчалар қалқиб келаверади.

Озод Шарафиддинов домла етмишдан ошганларидан кейин ҳам мунаққид эҳтироси ва муносабатини сақлаб қола билдилар. Демокчимизки, танқидчига эҳтирос жуда зарур, чунки ана шу туйғу унинг қалби ва тафаккури уйғоқлигини англатади. Ўз навбатида, эҳтирос қалб орқали идрокка ўтиб, билим ва маърифат билан уйғунликда юзага чиқади. Бугунги кунда ана шундай эҳтироснинг сўнгани, лоқайдликнинг урчиётгани адабий танқид борасидаги ташвиш ва хавотирларимиздандир.

8. Эски билан янги нисбати азал-абаддан бўлган гап. Инсоният ақл билан яшаш босқичига ўтганидан бошлаб, у тараққий этар экан, “эски” ва “янги” деган тушунчалар пайдо бўлган ва у дунёни тутиб келган. Эски ва янги ўртасида кураш борлиги учун ҳам ҳаёт абадий давом этиб келмоқда. Тасаввур этайлик, “қадим”-чилар бўлмаганида, “жадид”лар бўлармиди?! Ёки эскини инкор этувчи янги бўлмаса, ҳаёт, турмуш-кечмиш нақадар зерикарли бўлар эди?! Лекин бу дегани тамомила қуруқ ерда ҳар сафар янгитдан бошлаш, дегани эмас. Эскининг яшашга қодир жиҳати ҳаммиша янгига қўшилиб, табиий ўзлашиб кетаверган. Бу, айниқса, адабиётда яққол кўринади. Масалан, ҳар қанча маҳлиё бўлмайлик, Абдулла Қодирий каби ёзиш бугун нурсиз машғулот бўлади. Лекин ундан миллий бўёқларга бой ниҳоятда фараҳли ташбех, ибора ва абортларни, руҳий ҳолат илғамларини олиб, ўрни билан ишлатиш янги асарнинг жонлилигига хизмат қилса, ажабмас. Нега, масалан, “Қутлуғ қон”даги ғоявий-мафкуравий қарашларни четга суриб, ойбекона ифода лафзини ўзлаштириш мумкин эмас?! Ҳа, адабиёт кроссворд ечиш эмас, тилдаги модернистик, ҳатто футуристик майллар гўзаллик, руҳият, фикр тарбиясидек адабиётнинг муҳим миссиясини тез ва соз адо этишда тўсиқ бўлиши мумкин. Масалан, энг сўнгги пайтларда эълон қилинган асар – миллий ҳикоячилигимизнинг жаҳон миқёсида бўйлаша оладиган тажрибаси ўлароқ қабул қилиниши мумкин бўлган Абдуқаноқ Йўлдошевнинг “Пуанкаре” ҳикоясини олайлик. Ниҳоятда жиддий ҳаётий кузатиш, руҳий ҳолат, фалсафий умумлашмалар теранлиги билан ўқувчини ларзага соладиган асар – соф анъанавий реалистик ифода йўсинига қурилган. Ҳамонки, шундай экан, эскидан

ниманинг эски эканлигини, янгининг эса нимаси янгилик эканлигини, аввало, аниқ тасаввур эта олишимиз керак.

9. Ижодкор ҳамиша фуқаролик бурчини бошқалардан кўра те-ранроқ тушуниб ва тушунтириб яшайдиган шахс бўлади. Унинг фуқаролик бурчи, аввало, албатта, ижодкорлигидир. Биз фуқаролик бурчи деганда, кўпинча, ижтимоий фаоллик, оддий маиший истагу хоҳишлардан анчагина юқори бўлган ҳодисани тушуна-миз. Бу инсондаги масъулият туйғуси, юрти, халқи, миллати, ои-ласи, яқинлари ва ўз виждони олдидаги жавобгарлик туйғуси. Ана шу туйғуси нечоғлиқ ривожланганлигига қараб, унинг фуқа-ро сифатидаги ижтимоий-маънавий қиёфаси тасаввур этилади. Бу хусусиятлар, албатта, унинг амалга оширадиган ишлари, касбу кори, фаолиятида намоён бўлади. Касбу корини ҳалол, фидо-йилик билан бажариб, ҳунарини мукаммал эгаллаган шахснинг меҳнатидан жамият ва яқинларига наф етар экан, демак, шунинг ўзи биланоқ, у фуқаролик бурчини адо этаётган бўлади. Инчунун, ижодкор шахс. Ижодкорнинг бурч туйғуси бошқаларникидан кўра юксакроқ, ўткирроқ ва миқёслироқ бўлади, албатта. У ўзини одамлар учун қай бир даражада манфаат етказадиган улкан ишларга сафарбар этади. Унинг сафарбарлиги, дейлик, ўқувчиси ёки томошабинидаги пайдо этадиган туйғулари, кайфияти, таас-суротлари билан белгиланади. Ана шу нарсанинг ўзи ҳам ижод-корда масъулиятнинг қанчалик жиддий эканлигини англатади. Фуқаролик бурчини ижодкорнинг кўнгли билан қарама-қарши қўйиш мутлақо нотўғри. Улуғ шоирнинг “Кўнгил орзулари фидо ўшанга”, дея Ватанига адоқсиз муҳаббат билан айтилган сўзла-рини эслайлик. Демак, кўнгил фуқаролик туйғусини тарбиялаб, юксалтирувчи маънавий манба. Туйғулар сарчашмаси бўлган кўнгил ҳаракатга келгандагина, бурч деган туйғу ҳам туғилади. Шунинг учун уларни бир-бирига зид ҳодисалар сифатида кўрса-тиб бўлмайди. Жадидларнинг бурч туйғуси, айнан кўнгил, ижти-моий озодлик, эрк, хуррият насимларига мойил бўлгани учун ҳам бор залвори билан юзага чиқди. Улар инсон маънан ва жисман тў-лиқ эркин бўлмас экан, унинг на кўнгли, на бошқа орзу-умидлари гул очмаслигини жуда яхши билар эдилар. Менимча, Шавкат Раҳ-моннинг ҳам “рубобий шеър”лар ўрнига ижтимоий ёниқ сатрлар битгани, бу уни ўраб турган муҳит, жамиятни ўзгартирмай туриб, кўнгил эркига эришиб бўлмаслигини анлагани туфайлидан эди.

10. “Омма” ёки “кўча адабиёти” ёки “бозор адабиёти” деган ту-шунчаларнинг ҳозирда авжланиши табиий ҳол. Аслида, бу азал-абаддан ҳам бўлган. Эслайлик, Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам адабиёт хос табақа вакиллари учун алоҳида, авом учун эса алоҳида бўлган даврлар тарихан маълум. Худди шундай, Ҳазрат Алишер Наво-

ий “Маҳбуб ул-қулуб” да айтганларидек: “Ишқи хос, ишқи авом” тарзида муҳаббат ҳам дифференсация қилинган. Афсуски, шўро замони ва мафкураси барча ижтимоий-иқтисодий асосларни бир қилиб юборганидек, адабиёт ва санъатни ҳам тенглаштириш сиёсатига бўйсундирмоқчи бўлди. Пировардида эса, XX аср рус адабиётининг ўзида бир пайтда, табиий ҳолда, икки йўналиш пайдо бўлди. Соф шўро мафкурасини ташувчи адабиёт (Маяковский, Серафимович, Гладков, Шагинян, Фадеев, Тихонов, Сафронов каби) ҳамда “йўловчи”, “майда буржуача” ёки яна “кибор – аристократ” дея (Булгаков, Ахматова, Пастернак, Цветаева каби) ёрлиқлар ёпиштирилган адабиёт яшади. Бизда бундай ҳолатга йўл қўйилмаган эса-да, аслида, Қодирида икки Қодирий, Чўлпонда икки Чўлпон, Ойбекда икки Ойбек, Қаҳҳорда икки Қаҳҳор яшашга мажбур бўлди. Булар, гарчи, “кўча адабиёти” даражасига ҳеч қачон тушмаган бўлсалар-да, давр талаби билан ўта оммавий ва балки “жўнроқ” асарлар яратишга ҳам мажбур бўлишди. (“Обид кетмон”, “Ўртоқ Қаршибоев”, “Олтин водийдан шабадалар”, “Кўшчинор чироклари” ва ҳоказо). Назаримда, асли ўша ножиддий адабиётнинг урчишига ўшандай мафкура тазйиқида ҳаётнинг нотабиий, ҳатто карикатуранамо иллюзиясига мослашиб ясалган асарлар сабаб бўлгандек туюлади. Биз, аввал бошданок, фақат жиддий адабиёт билан озиқланган бўлганимизда, шунинг ўзи бизда маънавий имунитетни пайдо қилган бўлар эди. Афсуски, асл ҳақиқат, манзара бошқачароқ. Эндиликда, “оммавий адабиёт”, “оммавий маданият”, аниқроғи, “оломон маданияти” дейдиган ҳодисалардан иҳоталаниш учун жиддий адабиёт ва жиддий санъат китоб жавонларидан, телевидение, кино экранларидан ва саҳнадан оммавий равишда жой олиши керак. Биз бутун жамиятни жиддий маънавий муҳитга, маданий аурага олиб кира олсак, шундагина, жиддий адабиёт ва санъат ҳаётимизнинг ажралмас қисмига айланади.

НАЗАР ЭШОНҚУЛ ЖАВОБЛАРИ

Назар ЭШОНҚУЛ

1962 йилда туғилган. ТошДУ(ҳозирги ўзму)нинг журналистика факультетини тамомлаган. “Уруш одамлари”, “Момо кўшиқ”, “Маймун етаклаган одам”, “Шамолни тутиб бўлмайди”, “Гўрўғли” каби асарлари нашр этилган. Ф. К. Аниттининг “Ҳикоялар ва қиссалар”ни, А. Камюнинг “Эсселар”ни, Чеховнинг “Болохонали уй” ҳикоясини ўзбек тилига таржима қилган.

1. Сиз айтган авлодлар бўлиниши кўпроқ поэзияга хос. Назм – дунёвий аънаналар, усуллар, синовлар ва шаклларни ўзида синаб кўрди, тараққиёт босқичига чиқиб олди. Наср ҳақида мен бундай деб айтолмайман. Назаримда, насрга нисбатан жараён бир мунча бошқачароқ кечгандай. Қодирий ва Чўлпон бошлаб берган насрий изланишлар, хусусан, миллий наср, уни дунё адабиёти билан бўйлаштириш ҳақидаги орзулар ўзини тўлақонли маънода сиз айтган “70-йиллар авлоди”га келибгина амалга ошди. Шу сабабли, Қодирийдан бошланган бу жараённи ёш нуқтаи назаридан бир авлодга мансуб деб ҳисобламаган бўлардим. Бу даврда, гарчи наср бизнинг адабиётда азалдан бўлган деган қараш тарафдори бўлсам ҳам, аммо профессионал наср, айнан ана шу 50 йилда шаклланди, профессионал миллий наср, миллий жанр тусини олди. Мавзулар, одамга муносабат, воқеликни акс эттириш, айтадиган гапи, танлаган шакллари, услубий ранг-баранглигига кўра, ўтган 50 йиллик насрни бир авлод насри деб баҳолаган бўлардим. Гарчи бу насрда сиз санаган авлодларга хос тамойиллар бўлса ҳам. Аммо фундаментал наср жанрини ана шу 50 йиллик авлод биргаликда яратди, бу давр насрининг услублари, айтар гаплари, мақсадлари, концепциялари бир-бирига яқин. Чўлпоннинг насрдаги шаклий изланишлари, ҳатто миллий менталитетга хос бўлмаган (Мирёқуб характери, унинг аёлларга муносабати) воқеликни қамраб олишга, услубий кенгликка чиқишга уринишлари, ҳаммаси 70-йиллар насрига келиб, ўзини тўла оқлай бошлади. Аслида, авлодлар, менимча, адабий концепцияларига қараб фарқлиниши муҳимроққа ўхшайди. Биз ана шу 50 йил ичида насрни елкасида кўтарган авлоддан (Қодирий, Чўлпон, Қаҳҳор, Ғафур Ғулом, Ойбек, Миркарим Осим, Асқад Мухтор, Шукур Холмирзаев, Мурод Муҳаммад Дўст, Аҳмад Аъзам, Эркин Аъзам, Хайриддин Султонов) мин-

натдор ҳолда, бугун “ўзбек насри” ҳақида бемалол фикр юритаяпмиз. Насримиз 50 йиллик изланишдан сўнг, 80-йиллар ва бугунги авлод олдига уни энди янги босқичга, янги поғонага кўтариш вазифасини кўйди. Бу – шаклда, ифодада, метафораларда, образларда, тилда, услубда кўриниши керак. Тўғри айтдингиз, янги авлоднинг юзи кўринаяптими? Кўринаяпти. Мен “Фано ва бақо”, “Тўп ўйин”, “Озодлик”, “Ҳайкал”, “Дашту далаларда”, “Ўзим билан ўзим”, “Қоғоз гуллар”, “Жажман”, “Адашвой” ҳикоялари, “Бозор”, “Рўё”, “Озод”, “Боқий дарбадар” романлари каби асарларда (рўйхатни кенг қилиш мумкин) ана шу янги авлоднинг қиёфасини, услубини кўраман. Албатта, бу асарларнинг муаллифлари турли ёшда. Лекин улар асарларини услубига ва концепциясига кўра, янги авлод насрига тегишли деб баҳолаш мумкин. Шунинг учун ёшига қараб эмас, адабий авлодни асарларнинг мазмуни, услуби, концепциясига қараб белгилаш тарафдориман. Эҳтимол, шунда биз адабий жараёндаги авлод ўзгаришини маълум бир 10-20 йилга эмас, авлод ўз миссиясини қай тариқа бажараолганига қараб баҳо беришимиз осонлашар! Шу маънода янги наср авлоди рўйхати Асқад Мухтор номи билан бирга, бугун Аҳмад Аъзам, Хуршид Дўстмуҳаммад, Исажон Султон, Улуғбек Ҳамдамдан кейин ёши ҳали ўттизга кирмаган ёшларимизга бориб тақалаётгани кишини хурсанд қилади. Яқинда Мурод Човушнинг “Ҳеч” деган қиссасини ўқиб қолдим. Мени хурсанд қилган нарса, Мурод Човуш айтадиган гапига ўзига хос янги шакл топа олган. Шу билан бирга, оломшлар ўртасидаги тўсиқни, бошқача айтганда, анъанавий баён усулини осонгина енгиб ўтади. Мен ҳам бир воқеликни “Мен”, “Сен”, “У” тилидан ва нуқтаи назаридан ҳикоя қилишга уринганман. Аммо, барибир, мени меъёрлар ушлаб турган. Мурод Човуш эса ҳеч иккиланмай, дадиллик билан бу меъёрни бузади. Бузганда ҳам осон, табиий бузиб ўтади, бунга изоҳ ҳам бермайди. “Мен” қолади, аммо қаҳрамонлар ўзгариб туради. Бу адабий приёмни табиийликка анча яқинлашдирган. “Поток сознания” – онг оқими усули бу қиссада яққол ўз ифодасини топган. Аммо қисса тили анча ҳафсаласиз, ишлов берилмаган, пала-партишликка мойил, поэтик унсурлардан кўра, шаклга берилиб кетилган. Лекин, барибир, адабий жараённинг бир намунаси сифатида таҳлил қилишга арзийди. Оз бўлса-да, ёшлар янги наср авлодга мансублиklarини исботлашга уринишяпти. Янги насрга хос ифода усуллари Баҳодир Абдураззоқ, Умид Ёқуб изланишларида ҳам батафсилроқ кўринаяпти.

2. Ижод эркинлиги мавзуси йигирма йил муқаддам долзарб эди. Бугун, назаримда, у кам эсланапти. Сабаби шундаки, бугун ким нимани хоҳласа ёзиб ётибди, ҳеч ким, ҳеч нарса тўсиқ бўла-

ётгани йўқ. Ҳатто шу даражада эркинлашиб кетдикки, адабиётга, эстетик нормаларга, этик тамойилларга зид бўлган, ота-бобола-римиз бизни миллат, халқ қилиш учун мисқоллаб йиғган ва бизга шу йўллардан бошқасида юриш инсоният таназзули эканини қатъий қилиб белгилаб кетган қоидалардан воз кечилган, инсон-нинг ҳайвоний қиёфасини акс эттирадиган, ҳирс, эҳтирос жараён-лари батафсил тасвирланаётган, демак, тарғиб қилинаётган ол-ди-қочди, тижорат, фисқ-фасод чўпчакларни ҳам газеталаримиз, ҳам нашриётларимиз янги адабий воқелик сифатида эътироф этишяпти, бунақа асар ёзаётганлардан янги давр Де Садини яра-тишяпти. Ҳатто шу даражага боришяптики, яқинда бир хусусий ношир бир машваратда уялмай-нетмай: “Фалончи ҳирсни бадиий воқелик даражасига кўтариб, адабий кашфиёт қилди”, деган гап билан мақтанибди ҳам. Ношир назарда тутган “асарлар” ёзаётган “кашфиётчи” адибнинг китоблари бугун китоб савдосида бозо-ри чаққон. Мен ўйлаб қоламан, шундай “ҳирсли кашфиёт” қила-ётган ҳам, шундай китобни нашр этаётган ҳам шу асарларни ўз фарзандлари, ўз набиралари ўқишини, ана шу “батафсил тасвир-ланган”, “адабий воқеликка айлантирилган” “ҳирс” тасвирлари фарзандларининг одоб ва ахлоқига таъсир қилиши, ўзгартириши мумкинлигини ўйлармикин?! Ё фарзандлари билан ҳам бу мав-зуда худди асарларидаги тасвирлар каби бемалол гаплашаверар-микин?! Агар шундай бўлса, унда бу ҳолатни адабий танқидчилик эмас, тиббиёт ходимлари муҳокама қилиши керак. Менимча, қў-лига қалам олувчи ҳар бир одам олдин ёзганларини фарзандла-рига ўқиб бераоладиган ва келажак олдида ахлоқий нуқтаи на-зардан уялмайдиган қилиб ёзиши керак. Мабодо, ўз асарларини фарзандларига ўқиб беришга уялса, унда нега уни бутун миллат-га тақдим қилиши керак? Мақсад нима? Миллат ахлоқига путур етказиши? Биз ҳар ёзганимиз учун болаларимиз олдида жавоб берамиз. Уларнинг ахлоқи, инсонгарчилиги, дунёқараши олдида ёзган ҳар бир сўзимиз билан жавобгармиз. Адабиёт, қалам бизга ана шундай масъулият юклайди.

Қайсидир газетада ўқиб қолдим. Бир “ёзувчи” укамиз ҳар куни бир босма тобоқдан икки босма тобоқча “асар” ёзар экан. Шунинг учун унинг ёзганлари газеталарда тинимсиз босилади, уни ҳатто “давримизнинг таниқли ва истеъдодли ёзувчиси” деб таништиришади. Лекин бу укамиз оддий адабий жумла тузиш-ни билмайди. Эга-кесим ва уюшиқ бўлакларидан бошқа поэтик оҳордан дарак йўқ. Шундай пайтда, “истеъдод” деган сўздан ҳам, ёзувчиликдан ҳам одамнинг кўнгли қолиб кетади. Бошқа бир то-ифа, бугунги эркинликдан фойдаланиб, адабиётимизга Де Сад анъаналарини олиб кираяптики, бундай эркинлик ота-бобола-

римиз қарши курашиб келган иллатларнинг кенг илдиз отишига замин яратаяпти. Умуман, масалага қайтадиган бўлсак, эркинлик ижодкорга сув билан ҳаводай зарур. Мустақиллик бу эркинликни берди. Худога шукур. Балиқ сувсиз яшай олмагани каби, ижодкор эркинликни яшай олмайди. Бу исботланган. Аммо эркинликни ота-боболаримиз биз учун мисқолаб йиғиб қолдирган гуманизм ва ахлоқдан воз кечиш, анъана ва қадриятларни менсимаслик, уни вайрон қилиш, фаҳш ва тубан манзараларни тавсифлаш деб тушуниш вулгаризм ва варваризмдан бошқа нарса эмас. Бундай эркинлик охир-оқибат миллатни ҳам, инсониятни ҳам таназзул ёқасига олиб боради. Инсоният жуда кўплаб цивилизацияларни бошидан кечирган. Ана шулардан энг буюги, ҳатто оловнинг кашф этилишидан ҳам аҳамиятлироғи бу – уятли жойини ёпиб юришни ўрганган, ўргатган цивилизациядир. Иккинчи буюк ютуқ гуманизм, ана шу гуманизмга боғлиқ равишда шаклланган, инсонни улуғлашга, уни ахлоқий ва маънан гўзаллаштиришга хизмат қилувчи ахлоқдир. Бу икки ютуқсиз инсоннинг ҳайвондан ҳеч қандай фарқи қолмайди. Бугун Де Сад каби жинсий ва ахлоқий эркинликни адабиётга олиб кириш билан, бу буюк ютуқларга зарар келтираётганлар ўзлари билиб-билмай инсониятнинг, миллатнинг таназзулига хизмат қилишаётганини англашаётгани йўқ. Ғарб адабиёти ахлоқсиз Де Сад ва унинг издошлари туфайли эмас, адабий истеъдодлар ва улуғ гуманизм ғояларини тараннум этгани ҳисобига тараққий этган. Адабиёт ҳамиша хур фикр, хур тараққиёт, хур иймон, виждон учун курашиб келган. У истибдоднинг, зулмнинг, зўравонликнинг, ёвузликнинг ҳар қандай кўриниши билан келиша олмайди, уларга қарши курашади, уларга қарши курашиб туриб, эркинлик тарафида туради, аммо инсоният мисқолаб йиғган ахлоқ ва гуманистик фазилатлардан ҳеч қачон воз кечмайди, гарчи бу гуманизм ва ахлоқ кимларгадир ва қайсидир хатти-ҳаракатларга таъқиқ, эркинликни бўғиш бўлса ҳам, у булардан воз кечолмайди. Чунки айна шу нарсалар инсонни ҳайвондан ажратиб, уни санъат ва маданият сари бошлаб келган. Инсон авратини ёпган кунидан бошлаб санъатни ҳис қилиб, нафосат сари юксала бошлаган. Энди бу авратни очиб кўрсатиш одамни ҳайвон каби яланғоч юришга ундовдан бошқа нарса эмас. Ахлоқсиз ва инсонпарварликсиз санъат бўлмайди. Ҳирс ва жунбишни шавқ билан батафсил тасвирлаш – уни тарғиб қилишдан бошқа нарса эмас. Мабодо, тарғиб қилинаётган экан, унга соғлом ақл кўзи ва қонун кўзи билан қараш зарур бўлади. (Бу менинг шахсий фикрим: кимки ҳирс ва жунбишни ўқувчида рағбат ва ҳавас уйғотадиган, унинг онг ости туйғуларига таъсир қиладиган даражадаги тафсилот билан ёзаётган экан, бу ерда ни-

мадир, хусусан, қандайдир миссионерлик ғояси бордай туюлади. Бугунги ғаразли дунёда оммавий маданиятнинг тазйиқига сабот билан дош бериб келаётган Шарқни моддий ва маънавий синдириш учун, аввал, унинг ахлоқ, қадриятлари, оила ва жамият ҳақидаги тушунчаларига путур етказишга, йўққа чиқаришга уриниб ётган кучлар мавжудлигидан кўз юмиб бўлмайдди).

Иккинчи томондан, ижодкорнинг эркинлиги унинг матонати билан, иродаси билан, иймони билан чамбарчас боғлиқ. Ижодкорнинг балиғи сувсиз ҳам яшай олади. Агар у қуруқликда судралиб юришни ўрганса... Бу истеҳзо эмас. Балки ижодкорнинг тақдири эканини эслатиш учун келтирдим. Чунки ижодкор эркинлик бўлса ҳам, бўлмаса ҳам ёзишга маҳқум. У Худонинг одамлар орасидаги, бизнинг кўнглимиздаги, адашган манзилимиздаги нигоҳи. У ҳамиша ва ҳар қандай вазиятда ёзиши шарт. Дўзахий шароитда ҳам у ижод қилишга, инсонни матонатга ундашга, унинг кўнглидан дўзах куллари ичида ҳам бир чимдим чўғ топишга, ана шу чўғ орқали уни халос қилишга, етаклашга мажбур. У шуниси билан ижодкор. Шарт бўлса, зарур бўлса, сувдан чиқиб, судралиб, ўрма-лаб, тирмалаб юриб ёзиши шарт. Чинакам истеъдодлар, чинакам ижодкорлар ана шундай қилишади. Ана шуни қисмат деб билганлар ҳақиқий ижодкорлардир.

“Ранг-баранглик”, “авлод”, “изм”лар бир-бирини инкор этадиган тушунчалар эмас. Авлод ранг-баранг, шунингдек, қайсидир “изм”га дахлдор бўлиши мумкин. Гап “изм”да эмас. Гап истеъдодда. Истеъдодсиз “измлар” сувсиз кўлга ўхшайди. “Изм”га дахлдорлик истеъдодларга ярашади. “Изм”лар истеъдодсизликни яшириб турадиган кўрғон эмас. Афсуски, бугун баъзилар ўзларининг нўноқлигини, истеъдодсизлигини ана шу “изм”лар остига яшириб олишга уринишяпти. Ҳатто биттаси ўзини “мен символизмда ижод қиламан”, деб даъво қилди. Гаплашиб кўрсанг, ўзи символизмнинг “с” ҳарфини ҳам билмайди. “Символизмда ижод қиламан” деса, ёзган тутуриқсиз нарсаларига маъно киради, гўё. Бунақа ўзларига “изм”лардан уя, ин ясаб олаётганларнинг на авлодга, на ранг-барангликка, на “изм”ларга алоқаси йўқ. Улар шунчаки адабий олифталар. Бунақаларни вақт, барибир, бир кун адабий жараёндан суриб-чиқариб ташлайди. Авлод ҳам, адабий жараён ҳам истеъдодларга қараб баҳоланади, эътироф этилади.

3. Адабиёт инсон моҳиятини ўрганар экан, у бевосита фалсафа ва илоҳиёт билан бирлашиб кетади. Адабиётнинг дарди, изтироби, оғриғи фалсафий оғриқ, илоҳий оғриқ. Чунки инсоннинг моҳиятини унинг кўнгли ва руҳиятини моддий тараққиётлар тўла қондира олмайди. Мана, XXI асрда инсоният ақл бовар қилмас тараққиётга эришди, унинг қулайликларидан, тараққиёт-

нинг барча маҳсулларидан фойдаланаяпмиз, космосга учаяпмиз, олис юлдузларнинг тити-питисини чиқариб, текшириб ётибмиз, нигоҳларимиз телескоплар орқали галактикаларнинг узоқ нуқта-ларига бориб етаяпти, ammo инсон муаммоси Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Навоий, Машраб давридагидан нари силжигани йўқ. Бу муаммо ҳали ҳам шундай турибди. Хусусан, сиз келтирган Румий ҳазратлари инсоншунослик масаласида нима деган бўлса, бугун ҳам ўша ҳикмат, ўша таҳлиллар долзарблигича турибди. Демак, инсон моҳиятини моддий жиҳат, моддий равнақ тўла очиб беролмайди. Инсон ҳали-ҳануз жумбоқлигича қолмоқда, ҳалигача у ўзи излаганини тополгани йўқ. Излагани четда эмас, унинг ўз ичида бўлса, не тонг?! Эҳтимол, одамзод бу дунёга ўз ичидагини ўзгалардан излаб, ўзи билан ўзи курашиб, ўзи тузаб, ўзи вайрон қилиб, ўзи таназзулга бориб, ўзи тиклаб умр кечиришга маҳкум этилгандир?! Эҳтимол, тириклик моҳияти мана шу қутблар орасидаги изланишда ва ўзини топишдадир. Эҳтимол, инсон қачонлардир ўз ичидагини топиб, ўзини-ўзи маҳкумликдан халос қилар. Лекин ҳозирча халос қилгани йўқ. Инсон ҳалигача ўзига-ўзи жумбоқ. Бу жумбоқнинг илдизини илоҳиётдан, руҳиятдан, коинотдан, ана шу оламни бирлаштирадиган ўзидан излаш керак, чамамда. Ана шу нарсаларнинг ҳаммаси, Румий ҳазратлари айтгандай, инсоннинг ичидадир. Инсон ичи коинот каби кенг, илоҳият каби қувватли, руҳият каби сирлидир. Барча саволга жавоб унинг ичида, унинг ўзида, унинг моҳиятида. “Ҳар икки олам” таҳлили бу – инсоннинг ўзини таҳлил қилишдир.

4. Сиз биз гаплашаётган адабиёт Навоий даврида кимнинг ёнида турган бўлса, бугун ҳам ўшанинг ёнида турибди. Шакллар, манзаралар, чегаралар, мезонлар, жанрлар, ифода усуллари ўзгарди, ammo адабиётнинг азалий ва абадий мавзуси эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш тўхтагани йўқ. Инсоният ибтидосидаги Шайтон ва Раҳмон кураши ҳали ҳам давом етаяпти. Тўғри, бугунги воқеликда бирданига ёвузлик ва эзгуликни англаш жуда мушкул. Худди эртақлардаги каби уларни бирдан оқ-қорага ажратиб олиш жуда қийин. Ammo кураш кетаяпти. Икки қутб ўзларининг шакллари ва усулларини ўзгартирди, қиёфаларини ҳам таниб бўлмаяпти. Чунки кураш энди ботиний тус олди. Бу кураш инсоннинг кўнглига кўчди. Бугун ҳар қачонги даврдан ҳам кўра, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги фарқни аниқлаш ўта мушкуллашган давр. Чунки Шайтон ва Раҳмон инсон ботинига яширинди. Бугун Шайтон, ҳам Раҳмон унинг ичида, Шайтон ва Раҳмон маркази инсоннинг ўзи бўлиб қолди. Жамики ёвуз кучлар худди эзгу кучлар каби инсон қалбини забт этишга киришдилар, уни ўзига бўйсундиришга ўтдилар. Шу сабабли Шайтон ҳам ўзининг қиёфасини

эзгулик ниқоблари остига яшириб олмоқда. Инсон учун кураш бугун барча мафкураларнинг, шунингдек, санъатнинг бош вази-фаси бўлиб қолди. Инсон бўлмаса, бу курашнинг моҳияти қолмай-ди. Шу сабабли, инсон қанчалик чуқур таҳлил қилинса, у ерда бу кураш шунча кўп юзага чиқиб, эзгулик ва ёвузликнинг қиёфаси аниқлаша боради. Инсон мураккаблашгани сабабли, эзгулик ва ёвузлик кураши ҳам мураккаблашди, адабиётнинг ифода этиш усули ҳам мураккаблашиб бормоқда. Бу мураккабликдан келиб чиқиб, санъат гуманизмдан чекинолмайди. Адабиёт инсоннинг ёнида, инсонпарварликнинг ёнида турмоғи шарт.

5. Аслида, “измлар” инсонни таҳлил қилишнинг турли усулла-рини таклиф қилаётган ҳаракатлар, уринишлардир. Постмодер-низм ҳам ана шундай уринишлардан бири. Менга адабиётнинг бош вази-фасини, унинг асл миссиясини унутиб қўйиб, шакл ва фикр изидан қувган оқимлар, унинг қандай номланишидан қатъи назар ёқмайди. Харуки Муракамини ўқий олмайман. Менга сунъ-ий туюлади. Аммо Кавабата ёки модернистлар отаси Кафкани ёхуд Беккетни ҳамisha қайта-қайта ўқийман. Мураками адабиётдаги замонавий фокусга, жимжимага ўхшайди. Адабиётнинг пойдевори бўлган инсон ҳақидаги қайғудан кўра, ўзининг кийим-бошини, ма-шинасини, компьютерини, мобилини, жаргонини муҳокама қила-ётгандай туюлади. Мен бугун шов-шув бўлаётган постмодернист-лар ҳақида фикр айтишдан тийиламан. Кафка, Камю, Жойсда ва бошқа модернист даб аталган ёзувчиларда инсон изтиробини ва по-эзия, нафосат бор эди. Ҳозирги давр оқимлари ҳақида бундай дея олмайман. “Ҳаёт маънисиз, маънисизликка онгли муносабатда бў-лиш керак”, деган фикрни оҳорсиз шаклларга солиб бераётгандай. Бундай жимжимадор оқимларга чалғиш керак эмас.

6. Бу савол олдинги саволнинг бошқачароқ шакли. Аслида, санъат инсоннинг ҳис-туйғуларини қитиқлайди, тасаввурини ўй-найди, фикр қилишга, ўйланишга мажбур қилади. Бугун ўқувчи-нинг тасаввур қила олиш даражасини синашга қаратилган асар-лар анчагина... Шақлий, услубий изланишлар, бошқотирмалар, гарчи у адабиётнинг асосий талаби ва мезонига мос бўлса, ҳеч қандай хавфли жойи йўқ. Гессенинг “Игра в бисер”, Кортасарнинг “Игра в классики”, “62. Модел қурилмаси” (“62. Модель для сборки”) романлари ҳам сиз айтгандай ўйинга, бошқотирмага қурилган. Аммо улар адабиётнинг барча талабларига мослашти-рилган, бўйсундирилган. Нафосат ва эстетика мезонларидан чет-га чиққан ҳар қандай шакл ва мазмуннинг санъатга алоқаси йўқ. Санъат ана шу мезонларда ўйин қилиш учун яратилган. Бу мезон-ларда туриб ўйин қилган Бодлер, Пикассо, Жойс, Кафка, Пруст, Беккет, Вульф, Музил, Камю, Сартр, Салвадор Дали, Кортасар ва

бошқалар бугунги оқимларнинг отаси эди. Улар санъатнинг ифода чегараларини қанчалик кенгайтиришмасин, ана шу мезонлар доирасидан чиққанлари йўқ, улар тасаввурни кенгайтirdилар, ҳис-туйғуларни қитиқлашди, фикрни кучайтиришди, аммо эстетикага зид ишлар қилишгани йўқ. Мен адабиётнинг, унинг тасвири, акс эттиришининг чегараси йўқ, деган гапга қўшилмайман. “Изм”ларнинг ва изланишнинг ҳам чегараси бор, у тасаввур, эстетика, ахлоқ ва гуманизм чегараларидир. Ана шуларга ёт нарсаларни мен асар сифатида, санъат сифатида қабул қилолмайман.

7. Адабий танқид масаласи бугун ўта долзарб муаммога айлангани рост. Адабий танқид китобхондан бир қадам олдинда юриши керак. Илғор хориж мамлакатларида ўқувчилар дидини тарбиялайдиган махсус тўгараклар бор, газеталар бор, махсус адабий дид билан шуғулланадиган гуруҳлар бор. Бизда бу иш адабий танқиднинг ихтиёрига ташлаб қўйилган. Адабий танқид эса бугунги ўртача ўқувчи даражасидан ўсиб чиқолгани йўқ. Адабиётшуносларимиз хафа бўлишмасин. Адабий танқид дегани фақат адабиётшунослик эмас, ёзувчи, шоир, файласуф, социолог, умуман, зиёли қатламнинг ҳаммаси шу доирага киради. Бу дард ҳаммамизники. Масала шундаки, адабий дид кундан-кунга майдалашиб, хиралашиб бораяпти. Унинг хиралашишида оммавий маданият билан бирга, ёзувчиларнинг, танқидчиларнинг ўзлари ҳам хизмат қилишмоқда. Кўча чўпчакбозлигининг танқидчилари пайдо бўлди. Улар ана шу чўпчакбозликни бевосита адабиётга дахлдор қилишга тер тўкиб меҳнат қилишаяпти. Туппа-тузук ёзувчилар кўча чўпчакбозлигига ўтиб кетишди. Ҳа, майли, тирикчилик-да (қосибчилик қўлидан келмаганларнинг бунақа тирикчилик қилиши гуноҳ ҳам, айб ҳам эмас, аксинча, сўз оҳорини билмайдиган кўча ёзувчиларидан афзалроқ), деб юрган эдик, аммо улар энди бу чўпчакбозликни адабий асар сифатида даво қилишаяптики, бу адабий жараёнимизда хавотирли ҳолат пайдо бўлганини билдиради. Йўлдош Солижоновнинг айнан шу масалада куйиниб ёзган мақоласига бошқа бир адабиётшунос эътироз билдирди, гўё бу билан адабиётшуносликда фикрлар хилма-хиллигини намоиш қилди. Аслида, бу эътироз моҳиятан олганда, чўпчакбозликни адабиётга тикиштиришдан, адабиётда пайдо бўлаётган майда манфаатларнинг намоишидан бошқа нарса эмас эди. Яқинда бир туппа-тузук адабиётшуноснинг эстетика талабларига жавоб бермайдиган бир ҳикояни оғзидан бол томиб мақтаганини эшитгач, адабий дидимиз анча хатарли вазиятга тушиб қолганини ҳис қилдим. Танқидчи ёзувчи, шоирлар билан бирга адабий дид учун масъуллардан бири. Унинг бу дидни туширишга, соя солишга ҳаққи йўқ. Бугунги адабий танқид ўзининг фаолиятсизлик даврини бошдан

кечираяпти. Уларнинг айримлари назарияпарастлик билан, айримлари чўпчакбозликни адабиётбозликка айлантириш билан машғул бўлишаяптики, бундан хавотирланмай бўлмайди. Илгари ҳам ёзганлари. Миллий дид, жумладан, адабий дид ҳам худди давлат чегаралари каби қўриқланиши шарт. Фақат бу ерда “чегарачилар” ёзувчилар, танқидчилар, олимлар, зиёлилар бўлиши керак. Агар биз шу пайтгача шакланган адабий дидни бой берсак, адабиёт яшаб қолиш имкониятини бой берган бўлади, ўрнини оммавий маданият намуналари бўлган тижорат асарларига бўшатиб беради. Тижорат адабиёти эса ҳеч қачон миллатни тарбия қилмайди, уни глобаллашув даврида пайт пойлаб турган бошқа мафкураларга ем бўлишга, ютиб юборишига замин тайёрлайди. Ана шунинг учун ҳам бу хавотирли ҳолат.

8. Санъат ижодкорнинг ўзини намоён этиш усулидир. “Ўзини” деганда, кўп нарса назарда тутилади. Бу ерда ўзлик, давр, замон, жамият, қарашлар, тушунчалар жамулжам бўлади. Ҳар бир ижодкор ўзини ўзига хос ифода этгиси, шунга мос услуб, шакл танлагиси келади. Худди бармоқларимиз каби ижодкорнинг дунёни қабул қилиш тарзи ҳам бир-бирига ўхшамайди. Тўғри, услубий яқинликлар бўлиши мумкин, лекин айнан такрори бўлмайди. Қодирий билан Чўлпоннинг маънавий қарашлари бир-бирларига яқин бўлса ҳам услублари бир-бирларига ўхшамайди. Бу воқеликни кўриш, ёндашиш ва акс эттиришнинг ўзига хослигидан дарак беради. Ҳа, бармоқ излари каби, агар ижодкор шахс бўлса, улар бир-бирларига ҳеч қачон ўхшамайди. Бир-бирига ўхшамагани учун ҳам биз адабиётнинг майдони, чегараси, усули кўп ва кенг деймиз. Адабий хилма-хиллик шахслар хилма-хиллигидир. Шахс бўлмаган ижодкорнинг асарлари худди инкубаторнинг тухумлари каби бир-бирининг ё у жиҳати, ё бу жиҳатининг такрори бўлади, холос. Шахс бўлиб шакланган ижодкорнинг асарларигина ранг-баранг бўлади, бундай ижодкорлар адабиёт учун воқеа бўла олади. Қоғоз қоралаш, ёзув устида тер тўкиш, жилд-жилд китоблар чиқариш, тил қонуниятларига амал қилиб жумлалар тузиш, эга-кесимни жойига қўйиш, “ижодкор” деган номга сазовор бўлиш, кўпчиликнинг қўлидан келади, аммо камдан-кам ижодкорлар шахс бўлиб шаклланади. Шахс бўлиб шакланмаган ижодкор эса адабиёт учун шунчаки ўткинчи ҳодиса. Бугун бор, эртага йўқ. Адабиётнинг шафқатсизлиги ҳам шу ерда. Минглаб одам асар ёзади, адабиёт эса фақат битта-иккитасини эртанги кунга етказди. Қолганлари шу замоннинг йилномалари каби ўз даврида қолиб кетаверади. Шунинг учун шахслар яратган услубларгина адабий жараёнга ҳам, адабиётга ҳам “қувват”, янгилиниш, тоза ҳаво беради. Ранг-баранглик шахслар ранг-баранглигидир.

9. Ёзувчини миллат виждони дейишади. “Миллатга виждон” бўлиш масъулиятли ва шарафли мақом. Ижодкорнинг бурчи ана шу мақомга содиқ қолиш ва ҳалол бўлишдир. Тўғри, барча замонларда ёзувчилар ўткинчи масалаларга, давр билан боғлиқ муаммоларга муносабат масаласида ҳар хил қарашларда бўлганлар. Ўткинчи курашларга боғланиб қолиб, адабиётнинг бош вазифаси унутилган ҳолатлар ҳам бўлган. Масалан, мен Солжиницинга ҳурмат билдирган ҳолда, унинг рус адабиёти учун жуда кам асари эртанги кунга қолади, деб ўйлайман. Асосий асарлари шўро тузумини фош қилишга қаратилди. Бугун эса бу асарларнинг унчалик ҳам аҳамияти йўқ. Давр билан бирга Солжинициннинг довуғи ҳам сўнди. Лекин мен, барибир, фаол фуқаролик тарафдориман. Ёзувчи учун ўткинчи муаммо йўқ. Агар у муаммо миллат, Ватан, инсон тақдирига дахл қилаётган бўлса, бу масалага ёзувчи аралашиси ва ҳал бўлишида ўз ҳиссасини қўшиши керак, деб биламан. Рус тафаккури XIX асрда Белинский, Герцен, Добролюбов, Черншевский, кейинчалик Толстойнинг фаол фуқаролик позицияси маҳсули бўлган фикрлар билан раванқ топганини ҳеч ким инкор қилолмайди. Абадий мавзулар билан бирга инсонга, унинг келажагига, гуманизм ва эркинликка дахл қилаётган масалаларга ўз муносабатини билдириш ижодкорнинг бурчи ва вазифасидир. “Санъат – санъат учун” қараши тарафдори бўлган Томас Манн, Стефан Цвейглар фашизм билан келишмай, юртини ташлаб кетишди ва умрларининг охиригача антифашист (коммунист эмас) бўлиб қолишди. “Санъат – санъат учун” деган қараш ижодкорни майда-чуйда масалаларга ўраллашиб қолувчи публицист бўлиб қолишдан асраш учун айтилган... Ҳамма гап шундаки, ёзувчи Худо берган истеъдодини ўткинчи курашларга бағишламаслиги, “атомни ўтин ёриш учун” ишлатмаслиги керак. Унинг буюк миссияси инсон қалбини поклантириш, инсонни бани олам уйғунлиги йўлида руҳлантириш, унга матонат бағишлаш, инсонни олий ҳидоят сари ундаш, инсоннинг хаёли ва тафаккурига қудрат, куч ато этишдан иборат. Ана шу йўлда у ҳар сония, ҳар куни ва ҳар доим ёниб яшаши шарт бўлади.

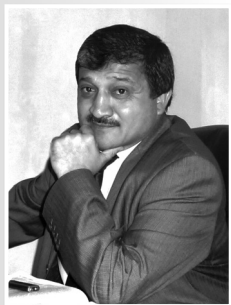
10. Бу масала ҳақида кейинги йилларда кўп гапирилаяпти. Албатта, хавотир ўринли. Кўча чўпчаги билан, адабиёт бошқа-бошқа нарса. Адабиёт ва маданиятни теран тушунадиганлар ҳатто АҚШда ҳам Фолькнер, Хемингуэй, Вульф, Торнтон Уайлдер қаторига ҳеч қачон Артур Хейли ёки бошқа бестселлер ёзувчиларнинг номини қўшиб санашмайди. “Бестселлер” инглизча “best seller” сўзларидан олинган бўлиб, “энг кўп сотиладиган” деган маънони билдиради. Бу ерда китобнинг сифати, адабий қиммати эмас, унинг тижорат қиймати биринчи ўринда туради. Шу сабабли,

кўча чўпчакларини “адабиёт” деб эмас, оддий “тижорий асарлар” ёки “бестселлер” деб аташ керак. Ана шунда адабиёт билан кўчанинг энгил олди-қочдилари ўқувчиларни чалғитмайди. Бироқ бу ерда ҳам, энг аввало, танқидчилар ва ёзувчиларнинг мурасасиз нигоҳи, кузатуви ҳамда муносабати керак бўлади. Адабий дид миллий бойлик ҳисобланади. У асрлар оша сайқалланиб, ривожланиб келади. Уни туширишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Бу дидни саёзлаштиришга қилинган ҳар қандай ҳаракатга қарши аёвсиз курашиш керак. Асарлар билан, муносабат билан, танқидшунослик ва адабиётшунослик билан. Бу – бизнинг адабиётшунослигимизнинг бурчи. Агар жиловни кўча асарларига бериб қўйган эканмиз, бу ерда адабиёт учун масъуллардан бошқа ҳеч кимни айблаб бўлмайди. Тасаввур қилайлик, уйимизга болаларимизнинг соғлигига, ахлоқ ва ўлчамларга зарар берадиган одатми, вирусми, ҳашаротми кирса, дарров бу нарсалардан қутулишга ҳаракат қиламиз, уйни тозалаймиз, тарбия билан жиддий шуғулланамиз, ташвишга тушамиз, токи ана шу хатар йўқолмагунча тинчимаймиз, ҳаловат билмаймиз. Адабий дид борасида ҳам худди шундай бўлишимиз керак. Адабиёт ёзувчиларнинг “уйи”, меҳроби, унга гард юқтирмаслик ҳаммамизнинг бурчимиз. Адабиёт “энг кўп сотилишга” эмас, энг юксак дидни, нафосатни ва инсонпарварликни тарбиялашга, уни ўстиришга хизмат қилади. Диди баланд миллат эса улуғ эврилишлар қилишга қодир миллатдир. Чунки дид бу – маданият, тафаккур тарзидир, ҳам иқтисодда, ҳам руҳониятда, ҳам фикрда, ҳам маданиятда эртанги кунга ёқилган маёқдир. Бугун биз қандай маёқ ёқсак, эртанги авлод ўша маёқ нури билан ҳаётга назар солади, ўша маёқ нури билан аждодларимиз ва бани башар қолдирган меросга, қадриятларга муносабат билдиради, ўша маёқ нури билан баҳо беради, яшайди. Бугунги адабий жараён ана шу масъулиятни унутмаслиги керак, деб ҳисоблайман.

ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ ЖАВОБЛАРИ

Дилмурод ҚУРОНОВ

1960 йилда туғилган. Филология фанлари доктори, профессор. Андижон Давлат Тиллар педагогика институтини тамомлаган. Олимнинг “Руҳий дунё таҳлили”, “Истиқлол дарди”, “Адабиётшуносликка кириш”, “Чўлпон насри поэтикаси”, “Адабиёт надир?”, “Ғарб адабий танқидий тафаккури тарихи очерклари” (ҳаммуаллиф), “Адабий жараёнда мом синдроми”, “Адабиётшунослик луғати” (ҳаммуаллиф), “Завқимдан бир шингил” каби китоблари нашр этилган.

1. Сирасини айтсам, мен кўпроқ “70-йиллар авлодидан кейин бизда адабий авлод шаклланмади”, дегувчилар фикрига қўшиламан. Бироқ бу фикрни ёзғириқ оҳангида ёки адабиётимизга 70-йиллар авлодидан кейин кириб келганларни камситиш маъносида айтиш тўғри эмас, деб биламан. Назаримда, саволда XX аср ўзбек адабиётидаги адабий авлодлар жуда тўғри санаб ўтилган, ҳар бирининг ғоявий-эстетик мавқеи, ижодий кредосини белгиллаган асосий омил – давр доминант ижтимоий кайфияти моҳияти ҳам лўнда ифодаланган. Ҳақиқатан ҳам, саналган авлодлар ғоявий ва адабий-эстетик қарашлари жиҳатидан бир-биридан аниқ-тиниқ фарқланади. Савол туғилади: мумтоз адабиётимизда ҳозир биз назарда тутаётган маънодаги “адабий авлод”лар борми? Ўйлайманки, агарда йўқ десам, биров эътироз қилмаса керак. Демак, адабий авлод дегани муайян давр, шу давр юзага келтирган маълум шарт-шароитлар маҳсули экан-да! Фикримча, шундай: у шахс ижтимоийлашган, ўзининг моҳиятию тақдирини жамият билан бирликдагина идрок қилиб, ижтимоийликни шахсийликдан устун қўйган давр маҳсули. Ҳозирги инсон эса, буни хоҳ Ғарб таъсири денг ва хоҳ бошқа, тамомила бошқа олам: у турмушини яхшилаш, ўзи ва яқинларида мавжуд имконларни намоён этишу фаровон яшаш учун зарур шароитлар яратиш... каби оддий, кундалик ташвишлар билан андармон. Илож қанча, яқин-яқинларгача адабиётимиз “мешчанча” дея қоралаб келган турмуш ва тафаккур тарзи энди одатий нормага айланиб улгурганини тан олишга тўғри келади. Айтмоқчиманки, “янги даврга хос бўлган кайфият”, менимча, шунинг ўзидир. Тўғри, ич-ичимизда бу билан келишолмай турганимиз бор гап: ижтимоий фикрга кенг

миқёсда таъсир қила оладиган адабиётни, нафақат бадий, балки ижтимоий тафаккурнинг ҳам илғорида борадиган ижодкорларни – шу куннинг гапини айтадиган “адабий авлодни” ҳануз соғинаётганимиз шундан. Ҳолбуки, “янгиланган кайфиятни ўз асарларида акс эттирувчи авлод ҳам вояга етган”, фақат ундан энди салафларидаги белгиларни излаш бефойда. Негаки, энди ижод аҳлининг барини бирдек ўртовчи умуммиллий дард йўқ, яъни бугун санъаткорнинг ижтимоий дардни шахсийлаштира олиши кифоя эмас, аксинча, *шахсий дардни ижтимоий аҳамиятга молик даражада бадий талқин қила олиш салоҳияти* зарур. Энди бир ўйланг, бугунги санъаткор – умумнинг дардини эмас, аввало, ўзини ифодалаётган одам ҳамманинг дилига бирдек йўл топиши, ҳамманинг дилидагини айта олиши мумкинми? Фикримча, йўқ, унинг айтганлари фақат бир қисмнинг кўнглидагина акс-садо беради, чунки оммадаги бадий дид турфа, маънавий-руҳий эҳтиёжлар ҳам хилма-хил. Иккинчи томони, ижодкор бугун, аввало, ўзини ифодалаётган экан, демак, асарларда воқеланаётган шахсиятнинг даражаси, маънавий-руҳий имконлари-да турфа: бирида оламий муаммоларнинг ташвишли талқини, бошқасида кўнгилнинг олис пучмоқларида ботин – шахвоний ва ё ваҳшиёна майллар муҳри... Ижодкорларнинг кимиси атрофидаги нарса-ҳодиса ва ё воқеадан ҳикмат излайди, бошқаси тамом янги воқелик яратиш пайида, тагин бириси учун айтаридан кўра айтиш жараёнининг ўзи муҳимроқ – сўзларни, рамзу тимсолларни ўйнатиш билан овора.

2. Аввало, агар хилма-хиллик бебаҳо бойлик дея эътироф этиларкан, бугун ўзининг ғоявий-эстетик мавқеига эга адабий авлод шаклланмаяпти, дея койишимиз ўринсиз. Ижод эркинлиги масаласига келсак, у бугуннинг кун тартибидан олинган десак бўлаверди. Бироқ, назаримда, бошқа бир масала – эркинликнинг ҳадлари борми ё чек-чегарасизми деган масала долзарблаша бошлади. Сираси, ижод эркинлиги ҳам демократияга ўхшаш нарса: демократия ҳуқуқ ва бурч бирлигини назарда тутди, агар бурчлар инкор қилинса, анархия юзага келади. Шунга ўхшаш, ижодкор ҳам эркин, лекин у бурчини – миллий маданият вакили эканини, қадриятлар, урф-одат ва анъаналарга хурмат билан қарашга бурчли эканини ич-ичидан ҳис қилмоғи керак.

Ҳа, бугунги ранг-баранглик ижодда ижтимоийлик устувор бўлган XX аср адабиёти билан боғлиқ шаклланган “адабий авлод” тушунчасини инкор қилади. Энди адабиётимизнинг қиёфаси мозаикасимон эканига кўнишимиз, кўникишимиз лозим. Зеро, бу табиий ва қонуний бир ҳолдир. Шунақа экан, аввало, бугун-

ги адабий жараёндаги ҳодисаларга муносабатни шунга мослаш, уни дунёни бадиий идрок қилиш бобидаги ҳар қандай ғоявий, бадиий-услубий изланиш – яшашга ҳақли деган тамойилга қуриш керак бўлади. Яъни турли “изм”лар ҳақида баланддан туриб, бурун жийириб гапириш тўғри эмас. Аксинча, адабиёт ривожини эндиликда ўша “изм”лар орасидаги соғлом рақобат муҳитини тақозо этади. Майли-да, ахир, бир-бирига яқин ижодкорлар ўз клублари, адабий мактабларини ташкил қилсинлар, ижодий-эстетик дастурларини ишлаб чиқсинлар, ўзларининг матбуот ва интернет нашрларини таъсис этсинлар... Равшанки, мавжуд шароит ижодий уюшмаларда ҳам шунга мос таркибий ўзгаришлар қилиш, уларнинг фаолиятини уюшмалар уюшмаси тарзида йўлга қўйишни заруратга айлантиради.

3. Саволнинг ўзида ички зиддият кўряпман: агарки адабиёт “мен”имиз экан, у “беш кунлик дунё”дан айро тушолмайди, негаки, “мен”имиз дунё билан муносабатдагина мавжуд. Бас, адабиёт ўша “мен”ни дунё билан узвий алоқада, яъни дунёдаги “мен”ни ёки “мен” орқали дунёни ўрганади. Шунақа экан, уларни бир-бирига бу қадар кескин қарши қўймаган маъқул кўринади. Ахир, бизга шу беш кунлик дунёнигина қисман билиш имкони берилган, буни Румийдан келтирилган фикр ҳам тасдиқлаб турибди. Тўғри, адабиётнинг воқеликка бадиий иллюстрация бўлиши ҳам, мафкура хизматчиси бўлиши ҳам нораво, лекин улардан буткул холи ҳам бўлолмайди. Зеро, ижодкор воқеликни бадиий идрок этаркан, у ҳақдаги муайян фикр-қарашларини ифода этади. Бас, жамиятда яшаб турган шахс сифатида ижодкорнинг фикр-қарашлари мавжуд мафкуралардан бирига яқин бўлиши ажабланарли эмас. Ҳа, биз шўроча андозадаги адабиёт ва мафкура муносабатидан задамиз, шунинг таъсирида иккисини бир-биридан тамом айиришга ҳаракат қиламиз. Ҳолбуки, бир томони онг соҳаси бўлмиш адабиётнинг ички моҳиятидан келиб чиқувчи мафкуравийликни инкор қилиш зўрликнинг бошқача кўринишидир.

4. Ҳа, сиртдан қараганда адабиёт ҳануз эзгулик томонида тургандек эса-да, афсуски, бу ташвишда асос йўқ эмас... Ҳаммага маълум, бадиий асардаги ошкор дидактика – насиҳатбозлик қанчалик ғашга тегса, намойишкорона эзгулик байроқдори бўлиш ҳам шунчалик эриш туюлади. Мен сариқ матбуот саҳифаларида урчигандан урчиб ётган “ибратли” ҳикояларни назарда тутяпман. Эҳтимол, ўзини шулардан фарқлаш учун чин адабиёт эзгулик учун курашишдан “уялиброқ” турган бўлса бордир. Албатта, бу нотўғри, бу ўз мавқеини қўшқўллаб топшириш, жанггоҳдан ура қочишдан бошқа эмас. Умид қиламизки, чин адабиёт

бу хатосини тез англайди ва яна ўз мақеини эгаллайди. Бироқ бу ўринда масаланинг бошқа бир жиҳати муҳимроқ кўринади. Айтайлик, жангари фильмларни кўп кўрганмиз – уларда қаҳрамон ҳамиша эзгулик тарафида. Лекин эзгулик тантанаси кадр ортида қолади, томошабинни эса кадрдаги мушталашувлар, отишмалар, қон тўкишлар, фаҳш саҳналар ўзига жалб этади... Албатта, бунинг инсон психологияси билан боғлиқ асослари бор, лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас. Гап шундаки, адабиётда ҳам шу ҳол бот-бот кўзга ташланиб қолаётир. Масалан, биров фоҳиша ҳаётини қаламга олади-да, унда-да аввало, бир инсонни кўрмоқни, тақдир дегани кутилмаган эврилишларга бойлигию инсон ҳаётининг у ё бу ўзандан кетишига атрофдагилар ҳам сабабчи бўлишларини кўрсатмоқчи бўлади. Ният-ку яхши, лекин шўрлик ният фаҳш саҳналар соясида кўмилиб кетади-да! Энг ёмони, аксар эпизодлар миллий руҳга озор етказади, бадий дидга ўтиришмайди. Қизиғи, биров буни беаёв танқид қилса, бошқаси шуни ўқимасдан адабиётшуносман, деб юрганларни койийди, тагин бириси буни Чўлпон бошлаган анъаналарнинг давоми, дейди. Майли, Чўлпоннинг ёзганлари ўз даври учун жудай-ла ошқора, бунга қўшилайлик ҳам. Ҳолбуки, Чўлпон тасвиридаги фоҳиша ўзи тушиб қолган ботқоқдан чиқиш умидида пул йиғиб, кун санаб юрган бир мазлума, Мирёқуб бўлса, ўзидаги “итлик”дан қутулиб, одам бўлишга чоғланган инсон. Чўлпон фаҳшни таназзул сабабларидан бири сифатида талқин қилади, энг муҳими, унинг ёзганлари инсоннинг шахвоний майлларига эмас, онг-тафакқурига қаратилган. Афсуски, ҳозирда яратилаётган айрим асарларга нисбатан бу гапни айтиб бўлмайди. Айтмоқчиманки, ижодкорнинг ўз олдига эзгу ният қўйганининг ўзи кам, бу ниятнинг қай йўсин амалга оширилиши пировард натижани – ўқувчида қандай таассурот қолдирилишини белгилайди.

5. Назаримда, адабиётимиздаги Ғарб таъсири масаласи кўтарилсаёқ ваҳима оҳанги ўз-ўзидан баланд пардага кўтарилиб кетаверадигандек туюлаверади менга. Умуман айтаман-да, ҳозир гап келиб қолди... Ойбекни эсланг: Блок шеърляти билан танишгач, шеърлят ҳақидаги фикрларим буткул ўзгариб кетди, дея эътироф этганди у. Жумладан, шоир Блокдан рус символизмига хос ва кейинча импрессионизм мутлақлаштирган “оний лаҳзани” тасвирлаш манерасини ижодий ўзлаштирдик, шунинг маҳсули ўлароқ 20-йилларнинг охирларида пейзаж лирикасининг гўзал намуналари дегулик қатор бетакрор шеърларини яратди. Лекин бу билан Ойбек символист ҳам, импрессионист ҳам бўлиб қолмади – миллий шоиримизлигича қолди. Бир пайтлар Чўл-

понга Фрейд таълимоти таъсири ҳақида ёзгандим: адиб психо-анализга хос ёндашувни Мирёқуб руҳияти таҳлилида қўллайди. Чўлпон ҳам бу билан фрейдчи бўлиб қолмади – бор-йўғи миллий романчиликимизни бир одим илгарилатди, холос. Бунақа мисолларни яна келтиравериш мумкин, лекин бунга зарурат йўқ, деб ўйлайман. Фақат айтмоқчиманки, миллий маданиятимиз ўзга маданиятлар билан алоқада ўзлигини йўқотар даражада ғариб эмас, аксинча, ғоятда бой ва томирлари теран маданиятдир. Бас, маданиятлараро мулоқот жараёнида у ўзига сингишадиган, ЎЗИНИКИ бўлиб кета оладиган жиҳатларнигина олиб, бошқаларини сиқиб чиқаришга қодир. Аминманки, постмодернизм ҳам бундан истисно эмас. Мазкур қонуниятнинг мудом амал қилиши учун кўп нарса талаб этилмайди – ижодкорларимиз миллий ўзлигини, қайси ва қандай маданият вакили эканларини унутмай қалам тебратсалар кифоя.

6. Йўқ, чамаси, бу масаладаги қарашим бирмунча оптимистикроқ ва у, аввало, инсоннинг, сониян, адабиётнинг табиатидан келиб чиқади. Инсон бир жиҳати ижтимоий махлуқ экан, унинг дарддан мутлақ холи бўлишига кўзим етмайди. Модомики, *дард бўлар экан, инсон изҳор эҳтиёжини туюди. Изҳор воситаларидан бири адабиёт бўлса, у инсон томонидан инсон учун яратилади ва ижтимоий муносабатлар тизимида яшайди.* Шуларнинг ўзиёқ, фикримча, адабиётнинг кун келиб тамом ўйин бўлиб қолмаслигига кафилдир. Ўйинга келсак, у ижод табиатига ёт эмас, ўзингиз айтгандек, ижодда ўйин моменти қадимдан бор: сўз ўйинлари, ўткир қочиримлар, турфа кўринишдаги шакл ўйинлари... Ижодкор учун булар бари – восита эди: фикр-ҳисси ўзига хос тарзда ифодалаш ва эстетик завқни кучайтириш воситаси. Вақти келдики, постмодернчилар воситани мутлақлаштирдилар, унга тугал мақсад деб қарай бошладилар: уларнинг ижодий изланишлари боис ижоддаги ўйин кўлами, имконлари бағоят кенгайди. Бироқ бу ҳол, фикримча, мангу қолмайди: қазисан, қаргасан – ўз аслинга қайтасан, деганларидек, ўйин яна восита мақомига қайтади. Зеро, ўзни ифодалаш эҳтиёжисиз ижод йўқ, бас, ўйин яна ўзни ифодалашга, постмодернчилар кенгайтирган имконлари билан энди янада самаралироқ хизмат қилади. Дарвоқе, бу қадар ишонч билан гапиришим бежиз эмас: бадий тафаккур тарихидаги фактлар шунга асос беради. Эсланг-а, шовқин-сурон билан майдонга чиққан *импрессионизм, экспрессионизм, онг оқими, абсурд* каби “изм”лар ўз даврида ниманидир мутлақлаштирган, ўшани асосга қўйиб, адабиёт шундай бўлур, деган даъвони ўртага ташлаган эди. Эътироф этиш керак, уларнинг ҳар бири ўзи асосга қўйган нарсани юксак даражада

ривожлантирди. Оқибат шу бўлдики, улар ривожлантирган нарса бадиий тафаккурга сингиб кетди – адабиёт эса аслича қолди, фақат уларнинг ижодий изланишлари ҳисобига имконлари кенгайди, холос.

7. Менга қолса, гапнинг пўсткаласини айтиб, танқидчилигимиз бир жойда депсиниб қолгани тобора равшан бўлиб борапти, у ўз миссиясини бажаролмай қолди, деган бўлардим. Майли, жавоби қанчалар нохуш бўлса ҳам, аввал мана бу саволларни қўйиб кўрайлик: “Бугун адабий танқидий асарлар ўқиляптими? Ўқилса, кимлар ўқияпти?” Афсус, биринчи саволга дадил “ҳа!” жавобини беришимиз мушкул. Сир эмас, адабий танқидий чиқишларни, асосан, мутахассислар ҳамда матбуотни мунтазам кузатиб боришга ўрганиб қолган айрим катта ёшли ўқувчилар “тарки одат – амри маҳол” қабилида ўқийдилар. Мен бу гапларни педагогик фаолиятим давомидаги кузатишлардан келиб чиқиб айтаётирман: эртага филолог мутахассис бўлиб етишадиган талабаларни оласизми ё малака оширишга келаётган тил-адабиёт ўқитувчилариними – адабий-танқидий материаллар чоп этиб бориладиган нашрларни ўқийдиганлари юздан бирни ҳам ташкил қилмайди десам, лоф эмас. Мазкур шароитда “танқид омманинг бадиий дидини тарбиялашга масъул” дегани қуруқ гап, негаки амалда “танқид – танқид учун” тамойили ҳукм сурмоқда. Тўғри, адабий танқидий ишларни чоп этадиган нашрлар ҳам, уларнинг адади ҳам кам, боз устига, уларнинг талаблари ҳам танқидчиларни бироз чеклайди. Лекин бу асосий сабаб эмас. Фикримча, танқиднинг ўзи ўзгариши зарур. Биласиз, ҳозир танқидчи ўзини, аввало, адабиётшунос ўлароқ ҳис қилади, ёзганларида ҳам олимнинг назари устувор. Балки, адабий танқидий асарларни кўпроқ мутахассислар ўқишининг сабаби шундадир?! Ҳолбуки, танқид ўқувчи омма билан мулоқот қилиши, уни адабий асар моҳиятига яқинлаштириши, муҳими, унда ўқиш эҳтиёжи ва уқиш малакасини шакллантириши лозим. Бу эса, ўз навбатида, шу мақсадларга мос услуб ва ифода тарзини тақозо этади. *Айтмоқ-чиманки, адабий танқидий асар илмий мақоладек эмас, адабий асар каби ўқилиши, бир сўз билан айтсак, ЎҚИШЛИ бўлиши керак.* Айни чоғда, мунаққид ўз фикрларини пухта адабий-назарий асосда турган ҳолда ифодалаши лозим бўлади. Фикримча, танқидчилик шу талаблардан келиб чиқиб ўзини ўзгартирса, ундаги сиз айтган муаммолар ҳам навбати билан ҳал бўлади.

8. Ижод аҳли ботинида кечувчи “эски ва янги” кураши ҳаммаша бўлган ва бўлади. Бу истеъдоднинг табиати билан боғлиқ қонуний бир ҳолдир. Зеро, *истеъдод табиатан янгилликка, ориги-*

налликка интилади, иккинчи ёқдан, унинг фитратида аждодлар тўплаган тажрибанинг генлар орқали ўтиб келган қаймоғи му- жассамдир. Яъни чин истеъдод миссияси тафаккур имконидаги барча фикрлар айтилиб, кўнгилдан кечиши мумкин барча ҳис- лар ифодаланиб бўлган бир шароитда “ўз гапи”ни айтмоқдирки, “эски ва янги” курашининг бардавомлиги шундан. Айни ҳол ҳат- то бизга (ё ижодкорга) мутлақ янгилик туюлаётган нарса ҳам асли анъана заминиде туришини таъминлайди. Демак, масала бизнинг ўша заминни кўра олаётганимиз ё кўра олмаётганимиз, ижодкорнинг буни эътироф этаётгани ё этмаётганида, холос. Си- раси, бизга ёқиш ё ёқмаслигидан қатъи назар, ўз “ижодий мени”- ни юксак баҳолаш чин истеъдодга хос хусусият: ундаги шу ҳис ва ўз сўзини айтиш эҳтиёжи бадий тафаккурни ривожлантирувчи асосий омиллардир. Ўзи яратаётган янгилик шавқиде истеъдод анъана заминиде турганини иқроқ қилмаслиги ажаб эмас, зеро, ижодий изланишларига ўзини анъанага қарши қўйишдан қув- ват олади. Бундай қарши қўйиш, ботинда кечувчи “эски ва янги” кураши истеъдод ижодий ўзлигини қарор топтиргачгина барҳам топади. Зеро, энди унинг ижодий изланишлари маҳсули – янги- лик воқеланиб улгурган, анъанага бир зарра мисоли қўшилиб кетган бўлади... Ижодкор ботиниде кечувчи “эски ва янги” кура- шини шундай тушунганим учун саволда тилга олинган бонгни эшитадиган қулоқларимиз том битмаслигига ишонгим келади.

9. Фуқаролик ва санъаткорлик бурчи деган тушунчаларни бир-биридан бу тарз ажратишда, назаримда, биров сунъийлик бордек. Зеро, адабиёт ўзни ифодалаш шакли экан, асар ўзиде яратувчисининг шахсини акс эттиради. Шахс дегани эса – бир бутун, унинг бу қисми фуқаро, буниси санъаткор, дея ажратиб бўлмайди. Ҳа, шеърларидан бириде Ш.Раҳмон “рубобий шеър”- лар ёзиш ўрнига курашиб ўтгани учун ўкингани бор. Лекин бу, менимча, оний биз кайфият. Ҳақиқатда шоир қаршиде “рубобий шеърлар ёзсамми ва ё курашчан шеърлар?” тарзи- даги танлов зарурати турган эмас. Йўқ, у атиги ўзи тўғри деб билган равишда тўлақонли яшаган ва даврини кўнглида яшат- гани ҳолда дилидагини изҳор қилган – қаламидан ўша сизу биз билган курашчан шеърлар тўкилган. Яъни шундай яшаш унинг бандалик тақдирига, шундай ёзиш шоирлик қисматига битилгандир... Савол ўзи ғоят мураккаб, бунинг устига муай- ян йўриқ-тавсия беришни талаб қилаётгандек: жавоб беришга журъат етишмайди, бермасликка ҳам кўнгил бўлмайди. Фик- римча, ижодкор инсоний комилликка интилиб, атрофидаги- ларни ҳам баркамолу жамиятни мукамал кўриш истаги билан яшаса, айна шу ҳаётий мавқеи билан воқелик муносабатидан

туғилган ўй-хисларини рўй-рост ва гўзал тарзда ифодаласа, бас – фуқаролик бурчини ҳам, санъаткорлик бурчини ҳам ўтаган бўлади.

10. Парадокс шундаки: бадий тафаккур жиҳатидан адабиётимизда ўсиш бўлгани ҳолда китобхонлик даражаси тушиб боряпти. Афсуски, бу гап фақат “жиддий адабиёт”га нисбатан тўғри, чунки турфа номдаги оммавий нашрлар ҳам, уларнинг адади ҳам, демак, ўқувчилари ҳам ортиб бормоқда. Бу эса ўша “жиддий адабиёт” билан ўқувчи омма орасида жарлик каттариб бораётганидан даракдир. Албатта, бунинг кўплаб сабаблари бор, бу ҳақда кўп айтилди ва яна айтилади. Мен бу ўринда “жамият миқёсида жиддий адабиёт ҳақида қайғурмоғимиз керак”, деган фикрни қувватлайман. Мавжуд аҳволни ўнглаш учун эса бир неча йўналишда иш олиб боришга тўғри келадики, шулардан энг муҳими, фикримча, адабий таълимдир. Менга қолса, илгари ҳам ёзганимдек, адабий таълимнинг пировард мақсадини аниқ ва лўнда қилиб қуйидагича белгилаган бўлардим: *ўқувчи таълим муассасасини адабий асарни ўқиш, уқиш, ҳис қилиш, ундан завқлана билиш малакаларини эгаллаган, адабиёт ўқишни ўзи учун зарурат мақомидаги табиий эҳтиёжга айлантирган ҳолда тарк этмоғи керак.* Бу эса адабий таълимни шулардан келиб чиққан ҳолда ислоҳ қилиш, шуларни назарда тутиб ўқув дастур ва режалари тузиш, дарсликлар, методик ишланмалар яратиш ва, муҳими, ҳар бир машғулотни шу мақсадларга мос ҳолда ташкил этишни талаб қилади.

РАҲИМЖОН РАҲМАТ ЖАВОБЛАРИ

Раҳимжон РАҲМАТ

1961 йилда туғилган. Шоир, ёзувчи ва адабиётшунос. Тошкент Давлат университети(ҳозирги ЎЗМУ)нинг ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. “Дала гуллари”, “Хасталик дафтари” каби адабий мақолалар, кузатишлар ва шеърӣ асарларни ўзида жам этган тўпламлар муаллифи.

1. Ростини айтсам, ўтган йигирманчи асрда, жаҳон адабиёти мезонлари билан ўлчайдиган бўлсак, ўзбек насрида адабий-эстетик қимматга эга бўлган асарлар кўп яратилмади. Бунга сабаб узоқ йиллар адабиётимизда “соцреализм” деган сохта ва ўта зарарли методнинг ҳукмрон бўлишидир. Бу метод ёзувчини энг асосий қуроли – кўнгилдан кечадиган рост кечинмаларни тасвирлаш имкониятидан маҳрум қилди. Албатта, истеъдодли ёзувчи соцреализм деган метод қўйган чегараларни жуда осонлик билан бузиб ўтиб, кўнгли буюрган ва ўзи ҳақ деб билган фикр-туйғу ва ғояларни қоғозга тушириши мумкин. Аммо бу каби асар, биринчидан, ёруғлик юзини кўрмас эди. Иккинчидан эса, эркин фикрли ёзувчининг тақдири хавф остида қолиши ҳам ҳеч гап эмасди. Бир нарса тўғрисида чуқурроқ ва инсонларга хос фикр юритиб кўрайлик. Ўтган асрнинг 30-йиллар авлоди деб атайдиганимиз Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода ва бошқалар 20-йиллардаги эркин фикрли ёзувчилар – Чўлпон, Абдулла Қодирий ва Фитратларни айнан эркин фикрли ёзувчи бўлганлиги учун жисмоний ўлимга маҳкум этилганлигини ўз кўзлари билан кўрдилар. Бу нарса уларнинг кўнглида жуда катта кўрқув ва эҳтиёткорлик пайдо қилиши шубҳасиздир. Биз 30-йиллар ёзувчиларининг қалби тубида қандай кўрқув, ваҳима ва ҳадиклар пинҳонлигини фақат тасаввур қилишимиз мумкин, холос. Иккинчидан эса, коммунистлар адабиёт ва санъатнинг жон томири бўлган дин ва фалсафани жамиятдан бутунлай қувиб илқардилар. Ижод аҳли учун партия съездларидаги қарорлар илҳом манбаи қилиб белгиланди. Бу деганимиз шуки, қушни кенг ва озод осмондан маҳрум қилишди, у фақат қафаснинг ичида калта-калта парвоз қилиши мумкин эди, холос. Шундай шароитда ҳам, адибларимиз эътиборга лойиқ асарлар ёза билдилар. Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳор прозаси ўзбек насрининг

яхшигина намунасидир. Ўтмишни ўзгартириб бўлмайди. Ҳар қанча эътироз билдирсак-да, Абдулла Қаҳҳор ёки Ғафур Ғулом қабрдан тирилиб келиб, бошқача асарлар ёза олмайдилар. Демак, ҳар қандай ижодкор ижодига баҳо бераётганда, у яшаган даврни ҳам алоҳида ҳисобга олиш керак. “Сароб” романи бадий жиҳатдан жуда ҳам пишиқ, пухта. Асарнинг образлиги жуда юксак. Аммо романнинг ғояси анчайин суст, бўш. Ёзувчи ўз эрки билан эмас, балки ташқаридан бўладиган босим ва давр тақозосига кўра асар ғоясини белгилаган.

Жангга кираётган аскарнинг қўлида сифатли ва замонавий қуроллар бўлиши лозим. Қуролсиз аскар душман учун тирик нишондир. Демак, ўтган асрнинг 30-йилларида адабиётга кириб келган истеъдодлар мавжуд шароитга кўра ўз истеъдодларидаги бир қатор сифатларни амалда ишлатишдан маҳрум этилган эди. Бир нарсага эътибор қаратиш керакки, бу даврда ёзувчиларимиз оддий севги изтиробини ҳам асарга айлантира олмас эди. Ўша давр – киши кўнглида кечадиган ишқий-интим кечинмаларни ҳам тан олмаган. Бир сўз билан айтсак, коммунистик мафкура инсоннинг ботиний оламига ҳам хўжайинчилик қилган. Шунингдек, оддий одамнинг сиёсий ғояга алоқаси бўлмаган маиший турмушидаги икир-чикир ҳодисалар тўғрисида ҳам ёзиш мумкин бўлмаган бу даврда.

Кейинги давр – 60-йиллар ўзбек носирлари ижодида коммунистик мафкуранинг сезилар-сезилмас соясида бўлса ҳам, оддий инсоннинг маиший ҳаёти ва инсоний севгилар тасвири кўзга ташлана бошлади. Ўзбек ўқувчиси ўзининг оддий турмуш тарзи акс этган, севгиси тилга олинган асарларни ростдан ҳам соғинган эди.

70-йилларга келиб, гарчи ўзбек бадий тафаккурида инқилоблар содир бўлмаган бўлса-да, ёзувчилар ижодида коммунистик мафкура сояси бутунлай ғойиб бўлди. Адибларимиз асар ёзаётиб даврнинг ҳукмрон мафкурасини тасодифан ёддан чиқариб қўйгандек эди. Ўзбек ҳаётининг маиший ҳаёти, ишқ-муҳаббати, изтироблари, меҳр-оқибат, инсоф-диёнат каби мавзулар кенг кўламда қаламга олинди. Адабиётимизда турли қатлам вакилларининг образлари – янги персонажлар пайдо бўлди. Ҳатто шу даражага бориб етдики, айрим ёзувчилар ижодида коммунистик мафкура, хусусан, бу мафкуранинг посбонларига нисбатан беозор киноялар пайдо бўлди. Айрим ёзувчиларимиз эса, шакл ва мазмунда кескин ўзгаришлар яшашга ҳам уриниб кўришди. Хуллас, 70-йилларда узоқ вақт асоратда ушлаб турилган, қафасга қамаб қўйилган ўзбек бадий тафаккурида эркинлик, жонланиш таъмоиллари сезилди.

Мустақиллик юз бергандан кейинги ўзбек насри эса самарали изланишлар жараёнини бошдан кечираётир. Янги авлод ёзувчилари йўқ ердан ёки бутунлай Европа адабиёти заминиди пайдо бўлди, дея олмайман. Аксинча, уларнинг ижоди ўзбек насри замирида узоқ йиллардан буён кечаётган ижобий ўзгаришларнинг ёркин намунаси, мантиқли давоми, кўнгилни умидлантирадиган бир босқичидир.

Шуни алоҳида таъкидлашни истар эдимки, кейинги қарийб юз йилликда ўзбек носирлари ўз даври берган имконият ва мавжуд эҳтиёжга яраша истеъдодларини намоён қилишди. Бир даврнинг адиблари бошқа бир даврнинг носирларидан кўра истеъдодлироқ эди, деган фикрга умуман қўшилмайман. Ўзингиз такрорлаб юрибсиз-ку: “Ҳамма замонларда Навоий каби буюк истеъдод соҳиблари туғилади. Лекин бу истеъдодларнинг Навоий ёки Биноий бўлиб қолишини давр белгилайди”, деб. Худди шундай.

Юқорида айтдикки, кейинги юз йилда, ҳар ўн-йигирма йилда ижодий эркинлик кенгайиб, ёзувчини ўз имкониятларини тўла-роқ намоён қилишга шароит яралиб келган. Бугунги даврдаги ижодий эркинликни 70-йиллардаги ижодий эркинлик билан асло қиёслаб бўлмайди. Ҳозирги кунда ёзувчиларимиз жаҳон адабиёти тарихидаги мавжуд барча усул ва шакллардан фойдаланиши, инсониятнинг барча жабҳадаги тарихларини чуқур ўрганиб, барча фанларни ўқиб ўз истеъдодларини тўла намоён қилишлари мумкин.

2. Ижодий эркинлик иқтисодий эркинлик меваси эканлигини англаб етиш зарур. Йигирманчи асрда ўзбек адиблари иқтисодий жиҳатдан сиёсий ҳокимиятга тўла қарам эди. Қарам ёзувчи эса ўзи яшаб турган ҳаётга холис ёндашиб асарлар ёзишга бироз қийналади. Айтишадикки, иқтисодий эркинлик шароитида бадиий тафаккур ривожланади деб. Ҳозир бизлар иқтисодий либерализм даврида яшаймиз. Давр демократик тараққиёт йўлини танлаган. Бу демек, ижодий эркинликдан биринчи навбатда жамиятнинг ўзи манфаатдор.

Ҳар ҳолда, ҳозирги даврда ўзбек адабиётида жиддий асарлар юзага келиши учун объектив вазият мавжуд. Яъни, биринчидан, сиёсат адабиётни мажбуран ўз измига солишга ҳаракат қилаётгани йўқ. Чунки эркин фикрлиқдан манфаатдор жамият ижод аҳлининг тафаккур тарзига аралашмайди. Ва шундай бўляпти ҳам. Иккинчидан, бугунги ижодкор, давлатга иқтисодий қарамликдан қутилиб, яшаши учун керак бўлаётган неъматларни ўз меҳнати билан топяпти. Бу нарса ҳам унинг эркин фикрли ижодкор бўлишига катта бир имкониятдир. Бугунги кунда яратилаётган асарлар биринчи навбатда ҳеч қайси жиҳатдан бирон-бир кучга қарам

бўлмаган, тафаккури эркин ва озод ижодкорнинг қалбида кечаётган тирик ҳодиса, жараён сифатида қимматга эгадир. Масалан, Назар Эшонқулнинг “Баҳовиддиннинг ити”, Исажон Султоннинг “Қисмат”, Улуғбек Ҳамдамнинг “Бир пиёла сув” ҳикояларини ўқиётиб, бу асарларни қалби ва тафаккури тўла эркин ижодкор ёзганини ҳис қиласан. Икки йил бурун Назар Эшонқулнинг “Гўрўғли” романи қўлёзмасини ўқиб чиққандим. Асарда асли тирик одам жамиятда ўзининг тирик эканлигини исбот қиламан, деб роса уринади. Лекин унинг ҳар бир уринишидан кейин жамият унинг тирик эканлигини баттар тан олмайди. Менда жуда катта таассурот қолдирди бу асар. Инсон ўта мантиқсиз, ёвуз ва чигал ғояларнинг қурбони бўлиб кетиши мумкинлигини тушунгандек бўлгандим. Назар, аслида, бу романини ўтган асрнинг 90-йилларида ёзган эди.

Улуғбекнинг 1996 йилда ёзиб улгурган “Ёлғизлик” қиссасига мен сўзбоши ёзгандим. Бу асарда инсон ботинида сезилар-сезилмас кечадиган, ҳеч қачон тилга чиқмайдиган фикр-туйғулар акс этганлиги менга маъқул келган эди. Аслида, кўнглимизнинг туб-тубида содир бўладиган ҳиссий жараёнларни ўзимиз ҳам тўла-тўқис идрок эта олмаймиз. “Билмайман, қийнайди қайси хотира”, дейди Абдулла Орипов.

Назар Эшонқулнинг “Гўрўғли” ва Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” романининг мазмун-ғоясида бир-бирига яқинлик сезаман. “Гўрўғли”да асар қаҳрамони ўзининг тирик эканлигини исботлай олмай ҳалак, “Боқий дарбадар” романида эса ёзувчи инсон қисматининг моҳияти дарбадарлик эканлигини урғулайди. Муштарак маъно шуки, дарбадарлик ҳам тириклик эмас. “Ёлғизлик” қиссаси қаҳрамони ҳис-туйғуларида ҳам дарбадарлик, ўзининг тирик эканлигига шубҳалар сезилади.

Шу ўринда бир узримни айтиб ўтишим жоизки, ҳозирги кунда турли йўналиш ва жанрларда асар ёзаётган адибларимиз жуда кўпайиб кетди. Беш-олтитадан китоб нашр қилиб улгурган бир қатор ёзувчиларнинг номини ҳам эшитмаганман. Баъзан китоб дўконига бош суққанимда, адабиётимизда жуда кўп янги номлар пайдо бўлганлигини кўраман, холос. Яъниким, адабиётимизда пайдо бўлаётган ҳамма асарларни бир бошдан ўқиб, таҳлил қилиш имкониятим йўқ ҳисоби.

Бир нарсани таъкидлаш керакки, денгиз кўпиксиз бўлмаганидек, бугунги кунда бачкана истеъдодсизлик модернизм деган жиддий ҳодисани ўз айбини яшириш учун ниқоб қилишга ҳаракат қиляпти. Бир тикувчидан: “Ҳар хил кўйлақлардан чиққан қийқимларни нима қиласан?” деб сўраганимда у: “Ташлаб юбораман”, деб айтганди. Шунга ўхшаган гаплар-да... Яна нима дейиш

мумкин модернизмни ўйинчоқ қилмоқчи бўлаётганлар ҳақида. Европа модернизми жамиятда содир бўлган улкан фожиалар, йўқотишлар, хўрлик ва ҳақоратлар таъсирида пайдо бўлганлигини ҳам унутмайлик. Европа модернист ёзувчилари аввал Биринчи жаҳон урушида, кейинроқ Иккинчи жаҳон урушида инсоният қони дарё-дарё бўлиб оққанини ўз кўзлари билан кўрганлар. Уларнинг аксари бу фожиалардан шахсан жабр ҳам чеккан. Йигирманчи аср бошларида аҳвол шу даражага бориб етганки, инсон зотини ҳаддан зиёд хўрланишини ўз кўзлари билан кўрган файласуф ва ёзувчилар “Худо ўлди” деб инсон тафаккурига қўйилган азалий ва муқаддас чегарани бузишга уринишган. Худо ўлди дегани, бу аслида, инсониятнинг руҳий ва маънавий қадриятлари сариқ чақалик қимматга эга эмас дегани.

3. Учинчи саволга нима деб жавоб беришни билмай бошим қотиб қолди. Илоҳий китобларнинг барида биз яшаб турган дунё ҳақиқий, боқий дунёнинг сояси эканлиги тўғрисида очиқ-ошкор далил, ҳужжатлар келтирилган. Пайғамбарлар, азиз-авлиёлар, донишманд ва файласуфлар, шоиру ёзувчиларнинг бари, аслида, идеал олам ҳақида мушоҳада қилишади. Тафаккурни ҳаракатга келтирадиган куч ҳам илоҳий оламга ишончдан бошқа нарса эмас. Бу оламнинг омонат ва ўткинчи эканлигини ҳаммамиз биламиз. Ҳаёт ҳақиқати шуки, бу оламда бугун борсан, эртага йўқсан. Ҳақиқий адабиётда инсон, барибир, бу дунёда эмас, нариги дунёда ҳақиқий саодатга эришади, деган ғоя тараннум қилинади. Шўро адабиёти эса бу ҳақиқатни инкор этди, ўз навбатида ҳақиқат ҳам уларнинг ёзганларини инкор этиб боряпти. Шу пайтгача бирорта ижодкор “мен бахтлиман” деган сезгини ҳатто шивирлаб айтмаган. Аксинча, Навоий ва Машраб, Пушкин ва Байрон ҳам кўпроқ инсон бахтсизлигини мушоҳада қилишган.

Мен бадий асарлардан чуқур, кенг кўламли, боқий дунё нафаси сезилиб турадиган, инсоннинг олижаноб сифатлари улуғланган, руҳ ва тафаккур эркинлиги тараннум қилинган маъноларни излайман. Бадий асарда кўришиб қоладиган яланғоч ахлоқсизлик ғашимни келтиради. Алоҳида бир сиёсий ғоя бадий воситаларда акс эттирилган китобларни ҳам унчалик ёқтирмайман. Бир одамнинг бармоқ излари бошқа бир одамнинг бармоқ изларига ўхшамаганидек, ҳар бир ёзувчида бошқаларникига умуман ўхшамаган ўз услубларини кўргим келади. Тақлидий асарлар жаҳлимни чиқаради. Ахир, дейман тақлидчи ёзувчиға, ўз қалбингда бировникиға ўхшамаган қувонч ва қайғуларинг, армону ғуссаларинг бор, ана ўшаларни китоб қилиб ёзсанг, бўлмайдимиз?! Сен бўлсанг, ўз қалбингни инкор этиб, бировнинг қайғу ва қувончини кўчириб асар қораламоқчи бўласан.

4. Эзгулик ва ёвузлик орасидаги кураш ҳамиша бўлган ва бундан кейин – қиёматгача давом этади. Инсоннинг биологик ва руҳоний табиати орасидаги зиддиятдан пайдо бўлади эзгулик ва ёвузлик орасидаги зиддият. Ажабки, ҳайвонлар орасида бу икки тушунча аҳамиятга эга эмас. Бўри гўшт емаса, очдан ўлади. Катта балиқлар кичик балиқларни ютиб турмаса, қорни тўймайди. Дарахтлар ҳам кенглик ва нур таллашиб бир-бирини қуритишга қасд қилади. Кишилик жамиятида эса барча давр ва халқлар учун ўзгармас бўлган муқаддас қонун – чекловлар бор. Аёллар, болалар, ногиронлар ва кексаларга шафқатли бўл, дейилади инсонлар жамиятида. Ҳатто бу нарсалар қонун йўли билан ҳимоя қилинади. Дейлик, автобус ҳайдовчиси балоғатга етмаган болани ярим кечаси пулинг йўқ экан, деб автобусдан тушириб юборса, жиноят содир қилган ҳисобланади. Яъни у вояга етмаган болани мазмунан хавфда қолдириб кетаётган бўлади. Инсонни инсон қилиб турган миллионта руҳий-маънавий қадриятлар бор, уларнинг бари умумлашма ном билан эзгулик, дейилади. Кейин эса, инсон табиатида уни ҳайвонга айланишга мажбурлаб турадиган миллионта иллатлар бор, булар эса бир сўз билан ёвузлик, дейилади.

Ёзувчи деганлари, ўз-ўзидан эзгулик, юксак инсоний қадриятлар куйчиси, ҳимоячисидир. Унутмайлик, Яратган шайтонни ҳам бадиий истеъдоддан қисмаган... Яъниким, боши бузуқ одамга ҳам Худо ёзувчилик ёки шоирлик истеъдоди ато этиши мумкин. Лекин боши бузуқ ижодкорнинг асарлари умуминсоний қадриятлар сафидан жой ола билмайди.

5. Мен азалдан “изм”ларга унчалик қизиқмайман. Лекин дўстимиз Дилмурод Қуроновиқнинг адабиётшуносликка оид китобларидан барча “изм”лар тўғрисидаги таърифларни ўқиб, билиб олганман. Модернизм ва постмодернизм тўғрисида рус ва Европа адабиётшуносларининг бир қатор тадқиқотларини ҳам кўздан кечирганман. Хосе Ортега-и-Гассетнинг модернизм эстетикасига оид ажойиб тадқиқоти билан ҳам танишман. Лекин, барибир, адабий асарларни ўз ақлу тажрибам билан “изм”ларга ажратишга қийналаман. Бизда адабиёт намуналарини “изм”ларга ажратиш унчалик урф бўлмаган. Шунингдек, ватанимизда адабий ўй-халларнинг эркин бўлганига эндигина йигирма йилдан жиндай ошди. Эски тузум пайти “соцреализм” деган сохта ва зарарли методдан хорихда ижод қилиш ҳақида ҳатто орзу қилиб бўлмасди. Битта рост гапни айтиш лозимки, ўзбек прозасида “соцреализм”нинг асоратидан тўла-тўқис қутулиб улгурган бир неча ҳикоя пайдо бўлди, холос. Шунинг учун прозамизда алоҳида бир йўналиш пайдо бўлди, деб айтиш жуда қийин ҳали. “Соцреализм” асоратларидан халос бўлганимиз билан миллий менталитетимизда

соф бадий тафаккурга ёт бўлган бошқа иллатлар ҳам бор... Масалан, бизлар ёзувчи сифатида реал ҳаётга яқинроқ келишдан чўчиймиз. Бизлар учун реал ҳаёт жаҳлдор бир ит, ёнига яқинлашгани кўрқамиз; нарса ва ҳодисаларни анча узоқдан кузатиб қўя қоламиз. Аслида, реал ҳаётга яқинлашиш учун ишончли бир восита зарур. Ҳозирги кунда ёзувчиларимиз реал ҳаётга кўрқмай жуда яқин бориш учун ишончли восита топгандек бўляпти. Бу воситанинг номини символизм деймизми, метафора деймизми, хуллас, реал ҳаётга яқин келиш учун бир восита зарур. Реал ҳаёт деганимда, муайян даврдаги ижтимоий вазиятни назарда тутаётганим йўқ, албатта. Инсоннинг тириклик-ҳаёти моҳиятини реаллик, деб атаяпман. Масалан, сюрреалистлар инсон онги остидаги фикр-туйғуларни инсон табиатига хос ҳақиқий реаллик, деб билишган. Аслида ҳам, гапираётган гапингиз, қилаётган хатти-ҳаракатингиз эмас, балки кўнглингизда пинҳон фикрлар реал фикрлар эмасми? Қизиғи шуки, инсон ўз онги остида нималар пинҳонлигини ўзи ҳам тузук-куруқ идрок эта олмайди. Фрейднинг онг ости жараёнлари тўғрисидаги назарияга таянган ҳолда юз йиллик адабиётимизни таҳлил қилиб чиқсак, бениҳоя қизиқарли ва кутилмаган таҳлиллар қилиш мумкин. Бу усулда асар билан бирга, ёзувчи психологияси ҳам тенгма-тенг таҳлилга тортилади. Масалан, бундай усулда ўзбек шўро ёзувчилари асарларидаги ижобий қаҳрамонларнинг, аслида, салбий қаҳрамонлар эканлигини фош қилиш мумкин.

6. Адабиёт, биринчи навбатда, бадий санъатдир. Тўғри, дард ва изтиробсиз шеър ёки ҳикоя ёзишнинг иложи йўқ. Айниқса, ғам-аламсиз бир мисра ҳам шеър ёзиб бўлмайди. Лекин биргина дарднинг ўзи билан ижодкор бўлиб, ўқувчига манзур асар яратолмайсиз. Дейлик, ҳикояда ўқувчига айтадиган гапингиз нақадар муҳим бўлса-да, лекин айтадиганларингизга чиройли бадий либос кийдирмасангиз, ёзганларингизнинг бари бир пул. Дардсиз асар пайдо бўлмаганидек, асарда санъатсиз дард ҳам беқадрдир.

Яна бир гапки, бизда адабиётнинг ўйинга айланишига ҳали анча вақт бор. Керак бўлса, жиддий мавзуларга энди-энди қўл ура бошладик. Қачонки, мавзулар тугаса, ҳамма дардларимизни айтиб бўлсак, ана ундагина сўзларни бир-бирига уриштириб ўйин ўйнашимиз мумкин. Лекин “ўйин” ўйнашга имкон йўқ ҳали.

7. Бизда холис адабий танқид ҳозирча шаклланиб улгургани йўқ. Мен йигирма йилдан буён, нақадар зерикарли бўлса-да, адабий танқидни кузатиб келаман. Бу соҳамиз холислик ва самимиятдан анча узоқ ҳали. Адабий танқидимизда ақл ва руҳ сезилмайди. Кўплаб отахон устозларимизнинг кўп йиллик меҳнатини бир оғиз гап билан йўққа чиқармоқчи эмасман, албатта.

Ҳозирги кунда адабий танқидда истеъдодлар ғойиб бўлди. Ўтган асрнинг 90-йилларида ёш ва умидли олимларимиз жуда кўп эди. Афсуски, уларнинг барини турмуш деган аждарҳо ютиб юборди. Умуман, бизда адабий танқидда танқид йўқлигини ҳам эътироф этиш жоиз. Бизлар адабий танқид воситасида бир-биримизнинг кўнглимизни кўтариб, дўстона муносабатимизни билдириб кўямиз, холос. Адабий танқид билан шуғулланиш жуда ҳам ноқулай эканлигини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Менинг ўзим бундан икки йил бурун ўзим тенги ёзувчиларнинг қатор ҳикояларини асосли танқид қилиб, битта мақола ёзгандим. Бу мақоламни матбуотда эълон қилишдан ҳалиям чўчийман. Чунки мақолам эълон қилинса, унда номи тилга олиниб, асарлари танқид қилинган ёзувчилар бирданига мени ёмон кўриб қолади. Айримлари қайсидир шаклда менга зарар етказишга ҳам уриниб кўриши мумкин, деб тахмин қиламан. Жасорат етишмайдими менда?.. Билмадим.

Узоқ вақт машҳур адабиётчи олимларнинг ёнида юрган одамман. Устозларимиз росмана адабиётчи олим эмас, балки адабиётдаги дипломатлар эканлигини яхши биламан. Ҳаммамиз сентиментализм, ҳали танқидга дуч келмай, кўзларимиз ёшланиб, овозларимиз ингичкалашиб қолган.

Лекин танқидчи учун адабиётимизда иш жуда кўп. Ҳозирги кунда шоирман, ёзувчиман, бешта, ўнта китоб чиқардим дегувчи сохта ижодкорлар армияси пайдо бўлди. Бу армия ўзининг кучи ва қуроли билан омма дидини бениҳоя пасайтириб юборяпти, керак бўлса, миллатимиз ахлоқига тажовуз қиялпти. Замонавий кўшиқчилар айтаётган ашуланинг матнига бир диққат қилиб кўринг. Хонандалар одамнинг асабини кўзгаб, кўнглини айнитар даражадаги сўз қоришмаларини кўшиқ қилиб айтаётганини кўрасиз. Айниқса, замонавий кўшиқчиликда матннинг ўрни нолга тушиб қолди. Уялмайдиам-а, ҳеч қайсиси? Адабиётчи мутахассислар ҳомонидан ижоди эътироф этилмаган, ҳатто тилга тушмаган ҳаваскор шоирлар байрамларда тўпланадиган санъат элитаси орасида кўриниб қоляпти. Айрим хонандалар ўта мантиқсиз, ўта саёз, бемаъни алжирашларни катта давраларда кўшиқ қилиб куйлашмоқда. “Ҳой, адабий танқид, нега жимсан? Ярамас ва сурбет истеъдодсизлик тўрға чиқиб, ялпайиб ўтириб олибди, ҳам ақл бўлиб бир нарсаларни гапиряпти. Бир ҳамла билан уни пойгакка тушириб юборсанг бўлмайдами?” Адабиётимизда уятсиз ҳаваскорлар кўпайиб кетди. Адабиётдан узоқ кимсалар фақатгина пул ишлаб олиш мақсадида русча детектив асарлардан кўчирмачилик қилиб ёстиқдек романлар яратиб ташляпти. Ҳамма нарсадан кўнглихушлик излайдиган кимсалар жиддий фикрдан чўчидиган, қочадиган бўлиб қолди. Мумтоз

меросимизни қизиқиб ўқийдиган ўқувчилар бутунлай йўқолиб кетди. Гарчи тўртта-бешта шеърини китоб чоп этиб улгурган бўлса-да, Абдулла Қодирий билан Чўлпонни адаштириб юборадиган “шоирбачча”лар урчиди. “Танқид саралашдир”, дейилади. Лекин бугунги кунда танқид сараламаяпти. Танқиднинг ўзи йўқ бугун. Лекин жуда кераклик нараса танқид...

8. Эски билан янги орасида ҳамма замонларда ва ҳамма жабҳада кураш тинмайди ва тўхтамайди. Хўш, бу нараса адабиётимизда қандай кўринишда намоён бўляпти? Масалан, прозамизда маиший ҳаётни қизиқарли йўсинда баён қилиб ҳикоя қоралашни эски усул, деб биламан. Янги асарларда эса маънолар қатлами сезилиб туради. Бундай асарлар учун маиший турмушдаги бирор ҳодиса мақсад эмас, балки воситадир. Баёнчилик услубида эса маиший ҳаёт мақсад ўлароқ кўрилади.

“Эски” деган сўз билан атаётганимиз ўзбек насрида ёзувчи, иложи борича, макон ва замонга яқин келишга чиранарди. Янги прозамизда эса макон ва замон мавҳумлашиб кетяпти, яъни ёзувчи ўзи мансуб бўлган макон ва замондан қочиб уриняпти. Эски давр прозамизда адабларимиз тип ва характер яратишни ўз олдларига катта мақсад қилиб олишар эди. Ҳозирда “янги” деб атаётганимиз ижод намуналарида бу нараса, яъни алоҳида бир персонажнинг қилиқ ва одатларига урғу бериб, характер ва тип яратиш одати сезилмайди.

Мана, бир ўхшатиш: иккита тангангиз бор, бири мис, иккинчиси тилло. Мис тангага қараб ўйлайсиз: икки дона гугурт ва туз сотиб оламан. Тилло тангани қўлингизга олиб эса жуда кўп нараса харид қилишингиз мумкинлиги ҳақида мушоҳада қиласиз. Ҳозирги кунда бир-бирларининг чегараларини аниқлаштираётган (делимитация ва демаркация) адабиёт намуналари орасидаги фарқ юқоридаги ўхшатишдаги ишорага ўхшайди. Хусусан, янги ҳикоячилик намуналари ўз бағридаги маъноларни ўқувчидан беркитишга, яширишга уринади. Оқила ва тарбияли қизлар дуч келган йигитнинг бағрига ўзини отмайди-ку! Улар йигитларнинг энг муносибига кўнглини очади. Янги ҳикоячилигимиз ҳам ўқувчини танлайди, саралайди. Насримизда кейинги пайтда ёзилган “Баҳовиддиннинг ити”, “Бир пиёла сув” ҳикоялари, “Озод” романи Гассет айтмоқчи, ўқувчиларни икки гуруҳга бўлиб юборади: асарни тушунадиганлар ва тушунмайдиганлар. Бу асарлар жамиятимизда элитар ўқувчиларни пайдо қилади.

Назар Эшонқулнинг “Баҳовиддиннинг ити” ҳикояси персонажи итга айланиб ёрига – саодатга эришяпти. Унинг инсон бўлиб юрган кезлардаги қалбини доимий эгаллаб юрадиган изтироб ва зерикашга диққат қилинг. Инсонликдан воз кечиб итга айлангач,

қалбида минглаб илоҳий қувонч юлдузлари порлай бошлади. Инсоннинг итга айланиши жараёни жудаям қизиқарли ҳодиса. Бу ҳодиса замиридаги маъно қатламлари эса, ўқувчини мулоҳазага, мушоҳадага ундайди. Юқорида айтдикки, ёзувчининг “Гўрўғли” романи қаҳрамони тирик бўла туриб, ўзининг тирик эканлигини исботлай олмапти. “Баҳовиддиннинг ити” ҳикоясида эса инсон итга айланганидан кейингина ўзининг инсон эканлигини сезяпти. Инсон икки марта – биринчисида физиологик, иккинчисида психологик жиҳатдан туғилади. Жисмоний туғилишда одам она қорнини тарк этиб, алоҳида мавжудликка айланапти. Психологик жиҳатдан қайта туғилиш эса, ўзгаларга фикрий-ҳиссий қарамликдан бутунлай халос бўлишдир. Абдулла Қаҳҳорнинг “Бошсиз одам” ҳикояси қаҳрамонида психологик туғилиш содир бўлмаган. “Баҳовиддиннинг ити” ҳикояси қаҳрамони эса психологик жиҳатдан қайта туғилиш лаззати нақадар илоҳий бўлишини сезиб, саодатга эришяпти.

Улуғбек Ҳамдамнинг “Бир пиёла сув” ҳикоясида, аслида, аробада сув олиб кетаётган кимса катта бир қўналғага бир пиёла сув ичгани киради. То бир пиёла сув ичиб ташқарига чиққунича йиллар ўтиб кетиб, чолга айланиб қоляпти. Ундан ҳам қизиғи шуки, аробада олиб кетаётган нарсаси сув эканлигини сезиб қоляпти. Ўқувчи сифатида мен ана шундай ҳикояларни ёқтираман. Бу ҳикоялар замирига чуқурроқ тушиб, инсон тақдирининг ўта сирли, оддий кўздан пинҳон жиҳатларини илғагим келади.

Яна бир гапки, ўзбек бадий тафаккури ривожланишини, асарлари бутун дунёга машҳур бўладиган ўзбек ёзувчилари пайдо бўлишини жуда-жуда истаймиз. Биринчидан, жиддий асарлар миллатимизнинг муҳим тарбиячиларидир. Иккинчидан эса, бадий тафаккурдаги юксалиш охир-оқибат ватанни юксалтиришга муносиб ҳисса қўша олади.

9. Чин ижодкорнинг фуқаролик бурчи жуда ҳам буюк. Айниқса, бугунги кунда донишманд, ватанпарвар, дунёда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни кузатиб, моҳиятларини англайдиган адиблар жамиятимиз учун жуда зарурдир. Хусусан, ёшларимизни фитна ва фалокатлардан асраш, биринчи навбатда, адибларимизнинг муҳим вазифаларидир. Бугунги кунда маданият ниқоби остида ватанимизга ахлоқсизлик бостириб киришга ҳаракат қиляпти. Бу нарса миллатимизга зарар келтиришини идрок этиб улгурмаган айрим ёзувчилар ўз ижодлари билан ахлоқимиз сарҳадларини бузишга уринаётган ахлоқсизликка ёрдам бераётганларини сезиб улгуришгани йўқ. Ахлоқсизлик охир-оқибат инсонни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жиноятларга етаклайди. Бу балодан ҳазар қилиш керак.

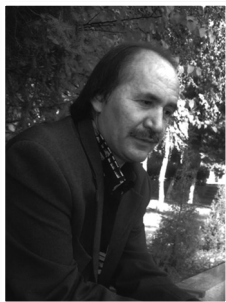
Девонасифат, ароқхўр, “ижоддан бошқа нарсани тан олмайман”, деб арзон ошхоналарда шотирлари даврасида бетамиз латифаларни айтиб юрадиган шоир ва ёзувчиларни умуман ёқтирмайман. Ижодкор шахсий ҳаёти ва ватанга муҳаббати билан ҳам бошқаларга ўрнак бўлиши лозим. Глобализация шароитида ҳар турли номақбул ғоялар ёшларимизга зарар етказишга ҳаракат қилаётганини кўриб турибмиз. Адибнинг сўзидан, асарларидан, ҳаёт тарзидан халқнинг кўнглини илитадиган, ҳаёти дунёсини ёритадиган нур таралиб турсин. Классик шоирларимизнинг ҳеч бири ўзи яшаб турган жамиятдан ўзларини холи ҳис қилишмаган. Аксинча, улар сўзи ва фаолияти билан жамият ҳодисаларига фаол аралашиб, ватанга, халққа наф келтиришган. Ёзувчи сўзининг салмоғи катта.

Альбер Камюнинг асарлари билан бир қаторда, унинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳам менга маъқул келади. Лев Толстой ўз вақтида Россиянинг улкан виждонига айланган эди. Достоевскийнинг кундаликларини ўқиб, унинг ҳам ўз ватанининг ватанпарвар ёзувчиси бўлганлигига қойиллар қолганман. Чўлпон ва Абдулла Қодирийлар буюк Ватан ғояси учун жонларини бериб юборишди-ку! Лекин бизлардан ҳеч ким “Фалон ғояга жонингни қурбон қил”, деяётгани йўқ! Бизлар юлдуз каби нур таратиб, ёшларимизнинг етук инсон ва ватанпарвар ўғил-қиз бўлишига ёрдам беришимиз керак, холос. Шунингдек, миллатимизнинг тиллога тенг ахлоқий қадриятларини кўриқчилари бўлишимиз лозим.

10. Кундан кунга адабиётнинг табақалашаётгани яққол сезила бошлади. Омма ўз асарлари ва адибларини танлаб улгурди. Чуқур маъноларнинг қадрига ета биладиган элитар ўқувчилар ҳам ўзларини оммадан алоҳида қилиб олишяпти.

Яна ўн-йигирма йиллардан кейин адабиётдаги табақаланиш аниқ юзага чиқади. Ҳозирги кунда ўта истеъдодли ижодкорларимизнинг омма орасида машҳур эмаслиги, адабиётчи мутахассислар томонидан ижодкор сифатида умуман эътироф этилмаган, ҳатто тилга олинмаган айрим шоирларнинг омма орасида машҳур бўлиб кетиши ҳам, адабиётимиздаги табақаланишнинг яққол белгисидир. Ортега-и-Гассет айтганидек, ҳамма жамиятларда юксак бадий асарни чуқур тушунадиган алоҳида инсонлар мавжуд. Файласуф уларни туғма аристократлар, деб атайди. Бизнинг жамиятимизда ҳам мана шундай аристократ қатлам шакллана бошлади.

БАҲРОМ РЎЗИМУҲАММАД ЖАВОБЛАРИ

Баҳром РЎЗИМУҲАММАД

1961 йилда туғилган. Тошкент Давлат университетининг (ҳозирги ЎЗМУ) журналистика факультетида таҳсил олган. “Тоғушсиз қадам”, “Теракка яқин юлдуз”, “Икки нур”, “Давсаман”, “Тинч гуллайдиган дарахт”, “Кундуз сарҳадлари”, “Соаялар суҳбати” номли шеърый китоблари нашр қилинган.

Германия Федератив Республикасида “Ich habe mein Selbst vergessen” (“Мен ўзимни унутдим”) номли шеърлар тўплами босилган.

1-2. Шоиру ёзувчилар руҳи ўзгачалиги билан ажралиб туради. Бошқача айтсак, улар гўё ўзга сайёраликдирлар. Коинот буржларидан, юлдуз жарангларидан таралаётган хабарларни тез қабул қилишади ва хабарни ёзув сифатида акс эттиришади. Йигирманчи асрнинг етмишинчи йилларида назм майдонига байроқ кўтариб чиққан Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Омон Матжон – шу тўрт забардаст шоир шеърларини ўқийдиган бўлсангиз, тўқсонинчи йиллардаги кескин ўзгаришлар олдиндан пайқалганига ишонгингиз келади. Кейинчалик бу улғу шоирлар жамият ҳаётидаги бошқа йўналишларда фаолият юритишди. Бироқ уларнинг ёзувлари ила танҳо қолсангиз, Истиқлолнинг тоғушсиз қадамларини эшитгандек бўласиз. Зотан, жамиятдаги буюк ўзгаришлар фақатгина Шахсларга боғлиқ эмас. Шу жиҳатдан ёзув ҳам. Фақат Оллоҳгина дунёни ўзгартиришга қодир. Ёзув – Оллоҳнинг суйган бандасига тортиқ этган неъмат. Айниқса, шоир зоти учун дунё билан чиқишиб яшаш оғир келади. Нима қилсанг ҳам, чидай олмайсан. Озар шоири Рамиз Равшан ёзганидай:

*Бу дунё бир қайнар қозондир, илло,
сўндирмас ўтини на қор, на ёмғир.
Бу дунёдан кетиш осондир, аммо
дунё-ла чиқишиб яшамоқ оғир...*

(Озар тилидан Абдулкарим Баҳриддин таржимаси)

Қозон ҳамisha қайнаб тураверади. Ўтган асрнинг 20-, 60-, 70-йилларида пиқирлаган сув ҳам ўша қозоннинг ичида эди. Ҳозир ҳам шу қозон, шу қайноқлик...

Ёзув одамлари зиддиятлар аро яшайдилар. Гоҳо: “Ёзмасам, яхши бўларди. Шу ёзув ҳаётимни издан чиқарди. Математикаданми ёхуд жисмоний тарбия фаниданми, мактабда дарс бериб, ойлик маошимни олиб кун кўраверсам, мазза қилардим. Тошкентга келмасам бўларкан...” сингари ўйу хаёллар мияда чарх уради. Шон-шуҳрат ўшанда балодек кўриниб кетади. Бироқ қишлоқда яшаганингизда, ёзувдан айро тушганингизда нелар бўлишини тасаввур этарак совуқ терга ботасиз. Ҳазрат Алишер Навоий ўзини “Маломат булбули”га қиёслаган эди. Ҳеч бир ҳаракат маломатсиз кечмаслигини ёш ўтгани сари тушунаверасиз. Бу олам юрак очиб яшайдиган, тўйиб хаёл сурадиган, яйраб севадиган олам эмаски, қаламни бор кучингиз ила ушласангиз.

Ҳар бир иқтидорли ижодкор қачонлардир идрок таназзули паллаларини бошидан кечиради. Дейлик, ботиний хафагарчилик ёхуд ичкиликка муккасидан кетиш сингари ҳолатлар ўша жараён аломатларидир. Руҳий қарахтлик ҳам толиқтиради одамни. Ана ўшанда маломат тошлари остида эзилаётганингизни пайқайсиз. Асарларингиз қанчалик ардоқланаётган бўлмасин, шахсийингизни рўқач қилиб, сизни ёмон кўриб бошлайдилар. Мен бу гапларни барча авлод вакилларига дахлдор ҳисоблайман. Бинобарин, танадан энергия сарфлаб қалам тебратиш осон амал эмас.

Биз тенги авлод вакиллари (Абдували Қутбиддин, Азиз Саид, Эшқобил Шукур, Ҳалима Аҳмедова ва бошқалар) 1985 йилларга келиб ўзлигини намоён қила бошладилар. Бу ўн йиллик ғала-ғовурга тўлалиги билан ёдда қолди. Шу ўн йилликда шеърятимиз энг баланд нуқтага кўтарилгани чин. Саксонинчи йилларнинг биринчи ярмида овозага айланган Рауф Парфи қаламига мансуб “Қайтиш” китоби янги бир авлод шаклланишига йўл очиб берган. Шахсан мен Рауф Парфини авлодбоши сифатида қадрлаганман. Тенгқурларидан озгина кейин танилган Муҳаммад Ғаффор, Турсун Али, Ўроз Ҳайдар, Саид Мурод, Шермурод Субҳон сингари турлича услубда ёзадиган шоирлар асида Парфининг издошларидирлар. Қаламкаш дўстларимиздан бири бу йўналишни ҳазил тариқасида “парфизм”, дея номлаган эди.

Башорат қилишни унчалик хуш кўрмайман. Аммо менга шундай туюляптики, 2030 йилларга келиб назмда ҳам, насрда ҳам буюк кўтарилишлар майдонга чиқади. Реализм ва модернизм бошқача кўринишларда намоён бўлади. Халқаро адабий алоқалар гуллаб-яшнайдди. Европа ҳам, Америка ҳам ўзларининг адабиётларидан толиқадилар. Худди ўзбек қовунларига ташналик каби маънавий чанқоқликларни пайқаймиз. Ислом дини фалсафаси, очикроқ айтсам, сўфийлик қизиқишлар марказида туради. Жаҳон бўйича Алишер Навоийнинг кашф этилиши ўзбек адабиёти обрў-

сини янада оширади. Албатта, Оллоҳ умрини узун қилган тенг-курларимиз кўришади юксалиш фаслини...

Ҳозирги даврда шеърятда интим лирика кўпроқ кўзга бўртиб ташланаётгандек назаримда. Дейлик, Ғўзал Бегим, Ойдиннiso, Акмал Тош, Даврон Ражаб, Бектемир Пирнафас, Ҳабиб Абдиназар, Гулбахор Саид Ғани, Ибодат Ражабова, Болтабой Бекматов, Ни-луфар Умарова, Маҳфуза Салоҳ каби шоирлар дунёни ўта шахсий кечинмалар кўмагида англашга интиладилар. Бу шоирлар ижодида ижтимоий муаммолар кўндаланг қўйилмайди. Яқинда мен Муҳаммад Ғаффорнинг “Чўмилаётган дарё” тўпламидаги айрим шеърларни қайтадан ўқиб чиқдим. Саид Мурод тўпамини яна бир бор мутолаа қилдим. Бир-бирига ўхшамайдиган иккала шоир ижодига унчалик эътибор қаратмаганимга ич-ичимда иқрор бўлдим. Ҳа, ҳақиқатан ҳам шеър таъмини илғаш жараёни йиллар ўт-гач давом этиши ҳам мумкин экан.

Ҳар хил усулларда асар битадиган шоирларни бир авлодга мансуб дейиш ўринлими? Менимча, йўқ. Бир мактабга дахлдор дейиш, бошқа нарса. Бизнинг аксариятимиз “Парфизм” мактаби сабоқчиларимиз, деган фикрдаман.

3. Юксак адабиётнинг миссияси ҳақпарастликдир. Ҳазрати Алишер Навоий ижодиётининг қадр-қиммати шу боисдан ҳам баландки, ул зот назмида ҳақпарастлик мустақил кўнгил меваси мақомига чиққан. Эътибор қилинг: мутафаккир бобомиз яширин каватларни қай зайлда тасвир этган:

*Сени топмоқ бaсе мушкулдурур, топмаслиғ осонким,
Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо.*

Ҳақни излаётган бaнда маломат ўқига нишон бўлади. Айниқса, ҳиссий билиш йўли кўрқинчлироқ. Айнан Худони кўп излагани боис ҳам баъзан шоир фалак қаҳрига учрайди. Умуман олганда, шоир қавми – Худо “қарғaган” қавм. Ўша “қарғиш” боис ҳаёт ғаройиб, тобора ғаройиб кўриниб бораверади. Ўз навбатида, шоирлар бирданига ўзгариб кетиши ҳам бор гап. Менга А.Ориповнинг ўн етти-йигирма икки ёшларида ёзган шеърлари хуш ёқади. Ўша шеърларидаги руҳ Ҳайнрих Ҳайне битиклариникидан-да баланд. Орипов Дантенинг дурдона асарини таржима қилганидан сўнг янада ўсди. Хуллас, шоиру ёзувчиларимиз ўз саволларига жўшқинлик ила жавоб ахтарган пайтларида бетакрор асарлар яратадилар. Жавоб ахтариш мароми пасайганда эса ўзларини ўзлари такрорлашга тушадилар.

4. Физикада инерция тушунчаси мавжуд. Дейлик, машина мотори ўчириб қўйилса, инерция боис кўп вақтларгача ҳара-

катланаверади. Айниқса, тепалиқдан тушаётганида... Бугунги кунда Сўз кишиларидан мутлақо ўзгача асарлар кутиш мақсадга мувофиқ эмас. Адабиёт кеча кимнинг ёнида турган бўлса, бугун ҳам унчалик олис масофага бош олиб кетиб улгурмади. Шу сабабдан ҳам, дейлик, модернист дея қараладиган ижодкорларга у қадар кўп ишонишмайди. Умуман олганда, бу саволингизга, Улуғбек, яна ўн-ўн беш йилдан сўнг аниқроқ жавоб қайтариш мумкин.

5. Менимча, постмодернизм модернизмдан унчалик ҳам тафовут қилмайди. Дейлик, модернизмни қизил тусга қиёсласак, постмодернизмни қип-қизил рангга ўхшатса бўлади. Адабий истилохларнинг кўпчилиги реклама мақсадида ишлатилади. Биз 2003 йилда ҳаммуаллифликда “Ўзбек модерн шеърляти” баёзини тузган эдик. Баёз ГФР ва АҚШ адабий доираларида ҳам доврўқ қозонди. Агарда баёзга, масалан, “Кўк қарға” деб ном қўйганимизда хос давраларнинг назарига тушмас ҳам эдик.

Навоий ҳазратлари ғазалларидан сўнг энг кўп ўқиганим Нозим Ҳикмат шеърларидир. Айниқса, шу шоирнинг “Сочлари сомон сариғи, киприклари мовий” номли шеърини (туркчадан Миразиз Аъзам таржимаси) ўқисам, янги бир озиқларни оламан.

Модернистларни танқид қилиб юрадиган ёзувчи оғамиз Нортўхта Қилич бундан ярим йилча муқаддам менга “Икки олам аро” номли мунаққашасини ўқишга берди. Ўқисам, асарнинг айрим жойларида постмодернизм унсурлари ярақлабгина турибди. Шу тўғридаги мулоҳазаларимни адибимизга ёзиб ҳам бердим. Хуллас, постмодернизмни хушламайдиган ижодкор ҳам шу кўчадан билиб-билмай ўтиб кетиши мумкин экан. Аммо ҳадеб оқимлар номини таъкидлавериш аллергия кўзгаб қўйиши ҳам бор гап. Биз модерничи дейилганимиз сари халқ орасида ўқувчиларимиз камайиб бораётир. Пойтахтдан олис-олислардаги айрим қишлоқларда асарларини ўқимай туриб, модернистлардан дарғазаб бўлиб юрганларни ўзим кўрганман.

6. Бошқотирма, кроссвордни адабиётга нисбатан қўлланишига қўшилмайман. Чунки, дейлик, кроссвордни ўйлаб-ўйлаб ечадилар. Адабиётдаги ўйин бошқотирма сингари ечилмайди. Ўйинни кўриш учун ўйлаш, чуқур ўйлаш шарт эмас, шунчаки сезимларингиз ўйинларга мослаша билса... шунинг ўзи кифоя.

ДАРДни ҳар ким ҳар хил тушунади. Дард кўп, ҳамдард эса оз. Дейлик, мен ўзим чин шоирлар ёлғизликда қийналиб яшайдилар, деб ўйлайман. Ҳазрат Навоий, савияси юксак дўстлари кўп бўлишидан қатъи назар, танҳоликда оғриниб яшаган. Шунинг учун ҳам шеър ёзган.

Аслида, ҳаётнинг ўзи – ўйин. Ўйнатувчи – Оллоҳ, Мафтункор мусиқалар чалинар экан, ўйинга тушмасдан иложингиз қанча?! Ҳазрат Навоий ҳам ёзган-ку ахир:

*Ўйнай-ўйнай боғлади уйқумни фусундин,
То ғамзаси ул наргиси жоду била ўйнар.*

*Тонг йўқки, қўзунг бўлса қўнгул бирла мулоиб:
Мажнунға ажаб йўқ, агар оҳу била ўйнар.*

Сўз афсунгарининг кўп ғазаллари ўйин асосига қурилган. Ҳаттоки, жиддий туюладиган ғазалларининг баъзи жойларида муаллиф “қаҳ-қаҳ отиб” кўяди. Дейлик, “Кимки бир кўнгли бузғунинг хотирин шод айлагай” матлаи ила бошланувчи ғазални олимларимиз жиддийликларини авж олдиранак шарҳлаганлар. Аслида, бу бошлама ғоятда фалсафий туюлса-да, ғазал охирида истеҳзога дуч келамиз:

*Беша ичра девлар мақтули ўлсун, эй пари,
Гар Навоий ёна азми Астиробод айлагай.*

Бу ғазални бобомиз ҳокимликдан бўшаб, Ҳиротга қайтаётганида йўлда ёзган бўлиши ҳам мумкин. Агарда шундай бўлса, илк байтда подшоҳга ташаккур изҳор қилгани тасдиқланади. Охириги байтда эса шоир ўз устидан кулмоқда. Агарда яна Астрободда қорамни кўрсатсам, мени девлар тутиб олиб, чангалзорда ўлдирсинлар, демоқда.

“Алкимёгар” асарини жаҳон миқёсида оммалашувига ҳам ўйин усули сабабчи. П.Коэло Шарқ сўфийлик адабиёти унсурларини Европага мослаб ўйин қилади. Аслини олганда, бу асарда одамни фавқулодда жунбишга келтирадиган бирор лавҳани кўрмайсиз. Демак, гоҳо ўйин усуллари асарга жозибали руҳ бағишлаб берар экан.

“Ўйин”га берилиб кетиш ҳам ярамайди. Сабаби, шоиру ёзувчиликдан муддао ўйинларнигина тасвирлаш эмас. Адабиёт маъно товланишлари кўмагида одамларни юпатиши, уларга тасалли бериши ҳам керак. Дарднинг ўзи одамни толиқтиради, чарчатади. Муттасил ижод ўйи билан яшаган кишиларда асаб зўриқиши хасталиги учрашини биламиз. Умуман олганда, адабиётга ўта жиддий назар ташласангиз, ҳорийсиз, енгил қарашлар ҳам фикр салмоғини туширади. Олтин оралиқни ахтариб топмоқ даркор.

7. Мен ўзим ҳам юздан ортиқ адабий танқидий мақолалар ёзиб матбуотда эълон қилдирганман. Ҳар доим ҳам ўйлаганларимни

айта олганим йўқ. Чунки бировни хафа қилиб қўйишдан чўчийман. Шу нуқтаи назардан қаралганда, холис бўлиш – мушкул амал. Олимларимиз имконияти даражасида холисликка интиляптилар. Аммо адабий танқидчиликнинг назаридан четда қолиб келаётган ёзувчиларимиз ҳам бор. Булар: Олим Отахон, Темур Пўлатов, Юсуф Лагиф... Негадир саксонинчи йилларда мақталган шу ёзувчилар дорулфанода борми-йўқми – ҳеч ким қизиқиб кўрмади.

8. Адабиёт майдонидаги курашда ғирромлик ишлатилмагани маъқул. Соф рақобат бўлган жойда адабиёт тараққий этади, мухлислар савиясини ўткир қилади. Ноанъанавий усулларда асар битадиган ижодкорларга қарши буюртма йўсинида мақола ёздиришга уринишларни ҳам кўрган эдик. Адабиёт майдонидан сени супуриб ташлайман, қабилидаги иддаоларни эшитганмиз.

Радиодаги чиқишида ёш олимлардан бири, мен бутун умримни модернизмга қарши курашга бағишламоқчиман, деганини эшитганман. Рақобат чоғида куч, тазйиқ ишлатилса, жоҳил кимсалардан нима фарқимиз қолади, ахир?! Агарда ҳақиқатан ҳам реализм ва модернизм оқимлари бор дея тан олинса, ушбу оқим вакилларига тенг имкониятлар яратиб берилиши жоиз, деб ҳисоблайман.

9. Менимча, ижодкорнинг ижодкорлик ва фуқаролик бурчлари бир нарса. Яъни ижодкор ҳаётдаги ўз миссиясини бажаради. Агарда миссиясини бажармаса, лаззатлана олмайди. Миссия адо этилганидан сўнг ижодкор руҳан “ўлади”. Фуқаролик бурчи ўшанда ниҳоясига етади.

Ёзувчиларимиз қариганини тан олганида нуроний бўлиб кўринадилар. Ёзганларинг зерикарли туюлаверса, ўз-ўзингни такрорлайверсанг, одамлар сени ичида қойийдилар. Қачонлардир адабиёт билан хайрлашганингни тан оласан...

10. Бугунги кунда омма адабиётининг тарғиботи кучли. Бадиий нашрларнинг аксарияти пойтахтдан минг километр наридаги қишлоқларга етиб бормаяпти. Қишлоқлардаги мактаб кутубхоналарига бориб кўрганмисиз? Айрим мактабларда кутубхона йўқ даражада... Ўн-ўн беш бадиий китоб, йигирма-ўттизта дарсликларни йиғиб, шуни кутубхона, дейишади. Бугунги кунда ҳеч бўлмаса, XX асрнинг шеърий, насрий, мақоланавислик антологиялари ҳар битта умумтаълим мактаби кутубхонасида бўлмоғи лозим. “Ўзбек адабиёти” дарсликларини сал бошқачароқ тарзда яратиш даври келмадимикан? Масалан, умумтаълим мактабларига мўлжалланган “XXI аср ўзбек адабиёти” қўлланмаси яратилса-ю шу қўлланма қишлоқ мактабларигача етиб борса... Ҳар ҳолда, жиддий адабиётга қизиқиш мактаб партасида бошланса, ёмон бўлмас эди.

Мен ўсмирлик чоғларимда Ўткир Ҳошимовни яхши таниганман. Пиримуқул Қодировнинг “Уч илдиш” романини ўқиб, ҳаттоки унга тақлидан қисса ёзган эдим. Ҳозирги вақтда қишлоғимиз болалари, дейлик, Аҳмад Аъзам, Назар Эшонқул, Улуғбек Ҳамдам, Исажон Султон каби ёзувчиларнинг асарларини ўқиш тугул, исм-шарифларини ҳам билишмайди. Чунки бу ёзувчиларимизнинг китоблари мактаб кутубхоналарига етиб бормайди. Бир-икки йилча муқаддам Туркменистон Республикаси чегарасида жойлашган умумтаълим мактаби кутубхонасини бориб кўрдим. Ишонасизми, Қодирий ва Чўлпоннинг бир-иккита китобидан бошқа ҳеч вақо йўқ. Жамоа илтимосига кўра, шахсий кутубхонадаги айрим насрий китобларни шу мактабга жўнатдим. Қишлоқдошларим, айниқса ўқувчилар, уй бекалари жиддий адабиётга қизиқишар экан.

Шу ўринда қиёс сифатида ҳаётий воқеадан сўз очмоқчиман. Биринчи курсдалигимда поездга миниб, қишлоққа келаётганимда сотувчи худди совунга ўхшаган, ялтироқ қоғозларга ўралган алланарсани таклиф қила бошлади. Мен беш-олти донасини сотиб олдим. Бирини очиб, тишлаб кўрсам, таъми нордон. Уйимга олиб борсам, қавму қариндошлар нима опкелдинг, дея кулсалар керак, деб ўз-ўзимча хижолат тортдим ва харидларимни поезд деразасидан улоқтирдим. Ўша пишлоқлар саҳро юмронқозиқларига ем бўлди.

Орадан уч-тўрт йил ўтгач, дадам пойтахтга келди. Қўшжонов домланинг шогирди, қишлоқдошимиз Бахтиёр Қурбонбоев бизни меҳмонга таклиф этди. Дастурхонга худди ўша нарса қўйилган экан. Дадам индамай ея бошлади. Мен ҳам унга қўшилдим. Ана шундан бери пишлоқхўрга айланганман. Буларни ёзиш баробарида нима демоқчиман? Пойтахтимиздан минг чақиримлар нарида яшовчилар, дейлик, Кафка, Камю, Жойс асарларини таклиф этсангиз, дастлаб пешоналарини тириштиришлари мумкин. Аммо, кейинчалик, таъмини билгач “мазахўрак” бўлишади. Китоб сотиб олиб, шахсий кутубхона ташкил этишни анъана тусига киритадиганлар топилиб қолиши ҳам мумкин. Хусусан, бизнинг қишлоқда айрим одамлар бойиб кетаётганини кўрдим. Европача усулда қурилган уйларнинг ёнидан ўтарканман, туш кўрмаяпманми, деб ҳам ўйладим. Авваллари қишлоғимизда уч-тўрт нафар киши машина минарди. Ҳозирги даврда биз тенги баъзи одамлар тасарруфида ҳаттоки иккита машина бор. Бироқ маънавият, маърифат тарғиботи билан астойдил шуғулланган фидойи одамларни кўпроқ кўргинг келади қишлоқларда! Бойиб бораётганлар ҳам гоҳо шундай нолийдиларки, уларга қараб юрагим орқага тортиб кетади.

“Оға, буларга китоб тугул, қоғоз ҳақидаям гапирманг – жаҳллари чиқади”, деди бир гал укам.

Яқинда мен Маркс Жуманиёзов қаламига мансуб “Эсимда қолган онлар” (“Мусиқа” нашриёти, 2008 йил) автобиографик китобини ўқиб чиқдим. Бу одамни жиддий адабиётга қаттиқ қизиққанини ҳеч билмаган эканман. Маркс оға билан учрашганимизда ҳам жиддий адабиёт тўғрисида гаплашмаган эдик. Бу инсон бултур декабрда бандаликни бажо келтирди. Аммо шу китоби тарих бўлиб қолади. Китобда шундай тасвирлар мавжудки, худди кино кўраётган каби бўласиз.

Адабиётпарастлар мамлакатимизнинг кўп олис шаҳарларида, қишлоқларида яшаяптилар, уйларида кутубхона ташкил этиптилар. Бироқ биз буларни билмаймиз, танимаймиз-да, ҳеч ким китоб ўқимапти, деярқ оқ тортамиз.

Худоба минг қатла шукурки, бизда зеҳнли одамлар кўп. Аммо китоб чиқариш, китобларни кутубхоналарга жўнатиш, китобларни савдога қўйиш, энг асосийси, китоб тарғиботи тизимининг янгича механизмларини ишлаб чиқиш давр талаби. Хулоса шуки, жиддий адабиёт тарғиботи аср муаммоси сифатида кун тартибига олиб чиқилмоғи лозим. Мана, ҳозир умумтаълим мактабларининг бошланғич синфларида ҳам ўқувчиларга инглиз тили ўргатилмоқда. Улар мактабни битиргунига қадар жаҳон адабиёти дурдоналарини инглизчада ўқийдиган бўладилар. Онг ўсади. Онг жиддий адабиёт намуналарига талабгорлик қила бошлайди.

РАҲМОН ҚЎЧҚОР ЖАВОБЛАРИ

Раҳмон Қўчқор

1961 йилда туғилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ) филология факультетини тамомлаган. Филология фанлари номзоди. “Истеъдод қадрли”, “Мен билан мунозара қилсангиз”, “Қарз берилган нур”, “Мафкура полигонларидаги олишув” сингари китоблар муаллифи. Ҳозирги кунда Тошкент Давлат юридик институтининг доценти.

1. Тан олиб айтиш керакки, ўтган асрнинг 70-йиллари адабиётга кириб келган авлод, ўзидан олдинги ижодкорлар тажрибаларини инкор этмаган ҳолда, миллий адабиётда катта бир тўлқинни ҳосил қила олди. Анвар Обиджон, Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Хуршид Даврон, Муҳаммад Раҳмон, Матназар Абдулҳаким, Муҳаммад Юсуф, Сирожиддин Саййид ва улар тенгдошлари бўлмиш бошқа шоирлар, Хуршид Дўстмуҳаммад, Мурод Муҳаммад Дўст, Тоғай Мурод, Эркин Аъзам, Хайриддин Султонов, Қамчибек Кенжа, Алишер Ибодинов сингари ёзувчилар номи билан “адабиёт паспортини олган” бу авлод, дарҳақиқат, миллат дарду дунёсини ёритишда, унинг эстетик дидини юксалтиришда эътиборга лойиқ изланишлар олиб борди. “70-йиллар авлодидан кейин бизда бошқа адабий авлод шаклланмади”, деган гапни ҳам, биринчи галда, ўша авлоднинг бугун бекор юрган вакилларида кутса бўлаверади. Агар бу гап ростдан ҳам айтилаётган бўлса, дарҳақиқат, уни “иддао” деб атаган маъқул. Чунки биз иззатли номларини санаган ижодкорлар далдаси билан адабиётимиз ҳовлисига Абдували Қутбиддин, Эшқобил Шукур, Зебо Мирзаева, Ҳалима Аҳмедова, Азиз Саид, уларнинг ортидан Иқбол Мирзо, Салим Ашур сингари ўнлаб шоирлар, Назар Эшонқул, Исажон Султон, Абдуқаюм Йўлдошев, Улуғбек Ҳамдам каби истеъдодли ёзувчилар кириб келганидан кўз юмиб бўлмайди. Тўғри, аввалги авлодлардан фарқ қилароқ, бу ижодкорлар яратган асарлар “бир-бирини тўлдирувчанлик” хусусиятига эга бўлмади, муаллифларнинг ҳар бири олам ва одам идрокида ўз йўлидан кетмоқликни афзал билди. Чунки улар ёзишни бошлаган пайтлар ҳаётнинг ўзида ҳам, юзида ҳам мажбурий якраңглик барҳам топган, аввал сидқидилдан ишонилган, кейин шубҳа аралаш қаралган аксарият ғоялар, муваққат қадриятлар батамом остин-устин бўла бошлаган давр эди. Қола-

верса, бу авлоднинг “хонанишинроқ” бўлиб ўсишига, “идеалини йўқотиши”га, ҳар бири ўз бошига йўл танлашга мажбур бўлишига Алишер Навоий номидаги театрда айнан 70-йиллар авлодининг фаол иштироки, ҳатто сезиларли жонбозлигида кечган ёзувчиларнинг сўнгги съезди ўз таъсирини ўтказганини ҳам унутиб бўлмайди. Шўринг курғур бу авлод бугун ўша акаларидан “Биз адабиётдан чиқиб кетгандан кейин пайдо бўлган болалар”, деган истехзони эшитишга ҳам мажбурки, уларнинг аксарияти бу гапни худди шундай истехзо билан, ҳатто шундай деб юрганларга ачи-ниб қабул қилиши одамни тинчлантиради...

Энди жиддий гапга ўтадиган бўлсак, бугунги адабий авлоднинг ғоявий-бадий қарашлари бир хилликдан узоқ – ҳаётнинг ўзидек ранг-баранг экани, ижодкорларнинг воқеликни идрок этиш ва уни талқин қилиш усул-услуглари бир-бирига ўхшамаслиги, энг муҳими – ёш ўзбек шоир-ёзувчилари дунёнинг илғор адабиётларига бўйлашиб ижод қилаётганини сезмаслик мумкин эмас. Агар Абдували Қутбиддиннинг “Изоҳсиз луғат” деган достони адабиётшунослик айби билан изоҳсиз қолиб кетган бўлса, агар Зебо Мирзаева, Ҳалима Аҳмедова, Иқбол Мирзо шеърояти тўғрисида фрагментал мулоҳазалардан нарига ўтилмаган бўлса, агар Назар Эшонқулнинг ўнлаб ҳикоялари чуқур таҳлилларини кутиб турган бўлса, агар Исажон Султон ҳикоялари, “Боқий дарбадар”, “Озод” романлари ёхуд Улуғбек Ҳамдамнинг ўқишли ҳикоялари, “Мувозанат”, “Исён ва итоат” романларидаги мазмун-моҳиятнинг бафуржа таҳлили учун адабий баҳс майдони ташкил этилмаган бўлса... ижодкорлар айбдор эмас. Демокчи-манки, бу авлоднинг бор эканига ҳали ҳам шубҳа қилиш, унинг изланишларини тумовнинг йўталидек ўтиб кетадиган ҳодиса, деб қўл силташдан кўра, унга тенглашмоқ, уни ихлос-ла ўқимоқ ва уқмоқ, агар қўлдан келса, нафақат миллий миқёсда, балки халқаро эстетик майдонда ҳам унинг тарғиб-ташвиқи билан шуғуланмоқ вақти аллақачон келган.

2. Ижод деганимиз ҳамма замонларда ва ҳар қандай йўналишда фақат эркинликда юз берадиган ҳодисадир. Ижодкорнинг асар яратишини аёлнинг кўзи ёришига қиёс қилинар экан, ўша дамда ҳар иккиси ҳам ўзини ўраб турган муҳитни, одамлар бу ҳақда нима дейишини эмас, балки ўзини қийнаётган дарддан, оғриқдан тезроқ халос бўлишни ўйлайди. Кейинги ҳамма тузатишу таҳрирлар – боланинг киндигини кесиб, оқ матога ўраш ҳам, қўлзмадаги илҳом қутқуси билан меъёридан ошган жойларни эпаккага келтириш ҳам эркин ижоднинг сўнгги ноталари ҳисобланади. Энди бу улуғ ҳодиса маҳсули бўлмиш асарнинг дунё юзини кўриши бошқа масала. Мана шу ўринда Сиз айтган эркинлик ё

бўлади, ё бўлмайди. “Ўтган кунлар”нинг илк нашриёқ бўлган эркинликдан дарак берарди. Бу гапни “Қутлуғ қон” ҳақида ҳам, Пиримуқул Қодиров романларию Шароф Бошбеков пьесалари тўғрисида ҳам айтиш мумкин.

Тўғри, Истиклол туфайли бизда цензура расман бекор қилинди, бу конституциявий нормага айланди. Оммага ҳавола этилаётган асарларнинг ғоявий-бадий савияси учун масъулият, аввало муаллиф, қолаверса, уни эълон қилаётган ОАВлари мутасаддилари зиммасига ўтди. Афсуски, бу масъулиятни ҳар ким ҳар хил тушунмоқда. Бир қисм бош муҳаррирлар ўз нашрининг сўнгги саҳифасига “чоп этилаётган материаллар мазмуни учун муаллифлар жавобгар”, деган ёзувни қадаш йўли билан ўша масъулиятдан қутулишнигина эмас, балки қандай материал бериб бўлмасин, оммани ўзига қизиқтириш ишини ҳам гўё дўндираётган бўлса, бошқа бирлари сал жиддийроқ материал қўлига тушиши билан ўзига расмий ёхуд норасмий муассис деб билгани идораларга уни ҳавола қилиш, уларнинг доно маслаҳатларига амал қилиш йўли билан “ўзига юкланган вазифани виждонан бажармоқда”. Бошқача айтганда, истеъдодли шоир-ёзувчилар, адабиётшунослар яратётган барча асарлар оммага ўз вақтида ва оҳори тўкилмай етиб бориши муаммоси ҳали кун тартибидан тушгани йўқ.

Саволнинг иккинчи қисми суҳбатдошларни “қиздириш” учун атай ўйлаб топилгандек туюлди менга. Зеро, “ранг-баранглик деганимиз авлод деган тушунчани инкор этмайдими? Ахир, авлод бўлиш учун муҳитнинг бир хиллигию шунга яраша дунёқарашдаги яқранглик ҳам керак бўлади-да” қабилидаги даъволар, устоз Озод Шарафиддинов ибораси билан айтганда, “чепуха гаплар”дир.

Нима учун ранг-баранглик авлод тушунчасини инкор этар экан? Нега авлоддан дунёқарашдаги яқранглик талаб қилинар экан? Ахир, дунёқараш, диди, эстетик идеаллари, ижодий услублари ранг-баранг бўлмаса, бу замондошларнинг номи “адабий авлод” эмас, “адабий пода” аталиши керак эмасми? Қайси замонда, қайси авлодда бир-бирини такрорлайдиган икки ижодкорни топасиз? Ахир, ижодкорни шу мақомга лойиқ қиладиган энг асосий мезон айнан ҳеч кимникига ўхшамайдиган дунёқараш, бадий идроки, эстетик диди эмасми? Фақат Яратган томонидан юктириладиган мана шу фавкулудда фазилатлар бўлмаса, у одамнинг бошқалардан нима фарқи қолади?

3. Агар адабиётнинг иши, миссияси чилангарнинг касби, вазифасидек осон, “икки карра икки – тўрт”дек жўн бўлганида эди, халқнинг бир-икки эртаги ва ўн-ўн беш ҳикматли сўзи билан масала ҳал бўлар, ибтидодан буён муаммо бўлиб келаётган саволлар

аллақачон ечимини топган чиқарди. Адабиёт, ўзи билиб-билмай, Чўлпон айтмоқчи, “бошини зўр ишга бериб қўйган”. Унча-мунча ижодкорни-ку қўйинг, ҳатто, ҳазрат Навоийдек авлиё зот, бу ишнинг зўрлигидан олтин бошини тебратиб айтганди:

*Кўзни ўқуш саъй ила забт этгамен,
Етса кўнгил забтига иш, нетгамен?*

(Олдинроқ кетиб айтиш мумкинки, ҳозирга қадар бунёд этилган барча буюк санъат асарлари айнан кўнгил забтига шахд этиб яратилган бўлса, адабий-бадий қабристонларда бир-бирининг устига қалашиб кўмилиб кетган барча ҳашаки нарсалар кўзни забт этмоқдан нарини кўра олмаган косибларнинг “бачки”ларидир).

Аввалги чиқишларнинг бирида (“Шарқ юлдузи”, 2012 й, 6-сон) таъкидлаганимиздек, ҳазрат бобомизнинг юқоридаги мисраларида гап забт этилмоғи, ҳайратга тўлдирилмоғи лозим бўлган ўқувчи-мухлиснинг кўнгли ҳақидагина эмас, балки адабий асар қаҳрамонининг, демакки, ғоят чигал, мураккаб умуминсоний кўнгилнинг забти – талқини тўғрисида ҳам бормоқда. Уни очиш, инкишоф этиш ҳар қандай истеъдоднинг ҳам қўлидан келавермайдиган ниҳоятда оғир юмуш. Агар эътибор берсак, Ф.М.Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо” романидаги воқеаларни нўноқ ёзувчи бир ҳикоя доирасида юмалоқ ёстиқ қилиши ҳам мумкин эди. (Зеро, роман воқеалари, бор-йўғи, ўн беш-йигирма кун давом этади, холос). Мазкур ўлмас асарда эса бош қаҳрамон Раскольников руҳияти жиноятга қадар, жиноят пайти ва ундан кейинги ҳолатлар фонида шу қадар теран, кутилмаган ракурсларда таҳлилга тортиладики, кўнгли тирик ўқувчи қаҳрамонга қўшилиб, сал бўлмаса, ақлдан оза ёзади. Худди шу гапни адибнинг бошқа аксарият романлари, дунё адабиётининг шоҳ асарлари тўғрисида ҳам айтиш мумкин. Умуман, менимча, бир гапни – адабий-эстетик қоидадан эсдан чиқармаслигимиз керак: буюк асарлар дунёга ечим бермайди – яшаш қонун-қоидаларидан сабоққа шошилмайди, аксинча, шундоқ ҳам мураккаб ҳаёт муаммоларини баттарроқ чигаллаштиради, яна ҳам тўғрироғи, тирикликнинг қанчалар мураккаблигини унинг оддий назарлар илғай олмаган қирраларига ишора қилиш орқали бўрттириб (ошириб эмас!) кўрсатади, талқин қилади. Шу маънода адабиёт ўзгаларга ақл ўргатиш ҳам, одоб-ахлоққа қуруқ даъват этиш ҳам, яхшилиқнинг жўн тарғиботи ҳам эмас. Кимки адабиётдан шу нарсаларни кутса, талаб қилса, бошқа уй эшигини тақиллатган бўлиб чиқади.

Сўзнинг илоҳийлиги, сўз заргарларининг маҳорати ҳақида гапирилганда, биринчи навбатда, бадиий сўз воситасида “олам қалби” (С.Цвейг) пучмоқларига йўл солган ижодкорлар қўлидаги сўз назарда тутилса, ажаб эмас. Ёдингизда бўлса, 1927 йилда Чўлпон ўзи суйган шоир Ҳенрих Ҳейнедан бир тўртликни таржима қилган эди:

*Ҳамма эснаб турди, қулоқ солмади,
Қайғумни гапириб берган вақтимда.
Мени алқамаган киши қолмади,
Қайғумни назмга терган вақтимда...*

Демак, сиз билан бизга, бор-йўғи, товушлар йиғиндисидек жўн бир нарса туюладиган сўз, адабиёт ихтиёрида мутлақо ўзгача функция касб этади, унинг маъно товланишлари юзага келади, у воқелик ва инсон табиатининг очқичига айланади. Кимда қандай билмадим, масалан, мен Навоийнинг, Гётенинг, Бальзакнинг, Достоевскийнинг, Толстойнинг, Цвейгнинг, Камюнинг, Кафканинг, Сомерсет Моэм...нинг асарларидаги айрим ўринларда бирров нафас ростлаб олишга, ўрнимдан туриб кетишга, ўзимга ўзим бир нарсаларни уқтиришга мажбур бўлиб қоламан. Бунинг сабаби – Сиз айтган “ҳақиқий адабиётда ҳар икки оламга ишора бўлмоғи ва, энг муҳими, бундай адабиёт ҳар икки оламдан маънавий туртки олиб яратилиши”дан бўлса керак. Мана шу даражага етиб бормагунига қадар, асар, у ҳар қанча долзарб, муҳим, қизиқарли мавзуда, энг охириг русумдаги “изм”лар йўлида ёзилмасин, замонлар чегарасидан ўтолмайди, умрбоқийликка эришмайди.

4. Чинакам адабиёт бу курашдан ҳеч қачон уялмаган, четда турмаган. Боя эслаганимиз Навоий дostonларидан тортиб, Достоевский романлари, хусусан, унинг “Бесы” (“Жинлар”) асаригача, Жорж Оруэлнинг “1984” романидан Сомерсет Моэмнинг “Париждаги таъгиллар” романигача, Пушкин ва Чўлпон шеърларидан тортиб Шавкат Раҳмон изтиробларигача – бари-барида адабиёт эзгулик ҳимоячиси бўлиб майдонга чиққан. Бу борада адабиёт бошқа барча ижтимоий-гуманитар соҳалар олдида тили узун бўлса узунки, асло қисик эмас. Одамлар адабиётнинг бу функциясига шу даражада ишониб-таяниб қолганларидан, ҳатто “ЖЭК”нинг такасалтанг ишчилари қилмишидан озурда бўлган пайтлари ҳам “ёзувчилар қаёққа қараяпти?!” деб иддао қилишгача бориб етишади. Ҳолбуки, Шавкат Раҳмон ўзининг “Иқрор”ида алам-ла қайд этганидек, у жангчи эмасди, у шоир эди!

Бугун ҳам халқимизнинг виждонли ижодкорлари эзгулик ва ёвузлик курашидан, унинг ҳар қандай шаклидан ўзини олиб қо-

чаётганлари йўқ. “Кулгили аҳволга тушиб қолган эзгулик” тўғрисида ҳингиллаётганлар эса аввал ҳам, ҳозир ҳам – ҳеч қачон халқ ва миллат дарду дунёсини англамаган, англолмайди ҳам. “Романтика”, дейсиз. Улар чинакам романтика нима эканини биладиларми ўзи? Романтикаси – учкур хаёл, кулочсиз орзу, балки ҳеч қачон амалга ошмайдиган буюк мақсадларсиз инсониятнинг қоринғамидан бошқа ғами бўлмаган тўнғиздан не фарқи қоларди?

Дарвоқе, “ҳеч қачон амалга ошмайдиган буюк мақсадлар” деганимда эсимга тушган бир қизиқ фикрни ҳам келтириб ўтай. У Америкалик драматург Южин О’Нилники эди, шекилли: “Қўлга киритилиши мумкин бўлган орзуларни ўйлаб яшайдиган одамларни ўша орзуларини амалга ошириб жазоламоқ керак. Чинакам инсонлар ҳеч қачон амалга ошмайдиган буюк орзуларни кўзлаб яшайдилар”, – дейди адиб. Мана шундай чексиз-чегарасиз орзуларсиз, интилишларсиз бир-икки инсон эмас, катта адабиёт, катта миллатнинг сўз санъати қанот қоқа оладими, агар қанот қоқса, унинг парвози қаергача боради? Тўйтепагачами?

5. У ёхуд бу меванинг ҳосилдор, йирик ва хуштаъм бўлиши йўлида селекторлар нима “айёрликлар”ни ўйлаб топишмайди, дейсиз. Масалан, ҳозир бозорларимизда ўзимизнинг жайдари гилосдан бошқа бу меванинг ҳамма маҳаллий-ажнабий дурагайлари топишингиз мумкин. Кичкиналигимизда дадам раҳматли оиламизнинг ҳар бир аъзоси номига биттадан гилос кўчати олиб келиб ҳовлимизга экканди. Уларнинг ҳаммаси аввалига яхши тутди, уч-тўрт йилдан сўнг мўл ҳосилга ҳам кирди. Бироқ ўшалардан иккитаси ҳеч қанча вақт ўтмай аввал ҳосилдан қолди, кейин бўлса, бирдан қуришга тушди. Шунда дадам бизга тушунтирган эди: “Шу иккаласи қанақа бўлсаям гилос дарахтига эмас, зарангга пайванд қилинган экан, охир-оқибат асли наслига тортди – заранглашиб кетди...”

“Модернизм”, “постмодернизм”, “неомодернизм”, “экзистенциализм” ва улардан ўсиб чиққан барча ижодий йўналишлар у ёхуд бу адабий-эстетик маконда пайдо бўлган, ўша макон об-ҳавосида улғайган, кўпроқ айнан ўша макон атрофида истиқомат қилувчи мухлис дунёқараши ва дидига мос адабий маҳсулот берган ёхуд бераётган методлар ҳисобланади. Мазкур методларда дунё адабиёти ва санъатида чинакам ҳодиса бўлган кўплаб асарлар вужудга келдики, уларни инкор этиш, кўриб кўрмасликка олиш – бориб турган маданий басирлик бўлур эди. Қолаверса, мазкур методларни муаллифлар бекорчиликдан ёхуд олифтагарчилик учун ўйлаб топмаганларини ҳам алоҳида таъкидлаш керак. Чунки ўтган XX аср Ғарб дунёсида ва тақдири унга тарихан туташ бўлган Лотин Америкаси мамлакатлари ва Японияда чакана ижтимоий-сиёсий

фалокатлар, шафқатсиз ва меҳрсиз капиталнинг темиртан диктатураси, миллионлар ҳаётини домига тортган жаҳон урушлари, ўшанга қадар жамиятларни тутиб турган қадриятларни ер билан ажсон қилган маънавий инқирозлар юз бердимиз? (Ўтган асрнинг айнан 10-40 йиллари оралиғида!) Бу ҳодисаларнинг бари бирлашиб инсон руҳиятида ортга қайтмас эвриллишларни, синишларни, инсон бўлиб яралганига беҳад пушаймонликларни келтириб чиқарди. (Голливуд киноижодкорлари томонидан реалистик йўсинда суратга олинган “Однажды в Америке” фильми ҳодисаларини эслайлик.) Айни шу жамиятларда яшаган, барча маънавий деградацияларнинг жонли ва ҳиссиётли гувоҳи бўлган иждоқорлар анъанавий методлардан кўра, янгича, айни замон ва мафкура руҳига мос (мослашган эмас!) усул-услуглар излаши табиий ва ҳатто зарурий ҳодиса эди. Бу жиҳатдан ҳеч қурса Альбер Камюнинг “Бегона” қиссасини, Франц Кафканинг “Жазо колониясида” ҳикоясини, япон адиблари асарларини, Фридрих Дюрренматтнинг “Эшак соясидан чиққан ҳангома” фарс-драмасини эслаш ва хаёлан таҳлилдан ўтказишнинг ўзи кифоядир... Демокриманки, Ғарб эстетик тақомилидаги табиий жараён меваси бўлмиш бу методларни “қандайдир “изм”лар” деб калака қилиш, менсимаслик сиз билан бизга ярашмайди, обрў ҳам келтирмайди.

Масаланинг иккинчи жиҳати эса, дарҳақиқат, жиддий муҳокамага муҳтож. Яъни бугунги адабиёт ва санъатимизда кузатилаётган, ақли етса-етмаса, диди ўтса-ўтмаса, мана шу методларга тақлидан нарса ёзиш, “санъат асари яратиш” йўлидаги чиранишлар кишининг аввал кулгисини, кейин ғашини келтиради, холос. Боя айтганимиздек, гилоснинг навини янгилаш, ҳосилини мўл қилиш учун у пайванд қилинадиган асос ҳам қандай бўлмасин гилос навига оид бўлиши шартлиги нафақат табиатга, балки эстетикага ҳам хос бўлган азалий қонуниятдир. Агар озгина диққат қилсак, кўрамизки, ҳатто барча замонлар ва маконлар учун универсалдек туюладиган реализм методи ҳам Ғарбда ўзига хос қиёфага, Шарку Жанубда ўзгача шамойилга эга. Дейлик, Қодирий ва Чўлпон романларидаги реализм қатидан шарқона романтизмнинг шоҳи қўйлаги лип этиб ўтиб қолишини сезмаслик мумкин эмас, ахир. Ғарбда кенг қулоч ёзган “шафқатсиз реализм”ни, ҳар қанча тошбағир бўлмасин, бизнинг ёзувчиларимиз оби тобига келтириша олмайди ва бунинг кераги ҳам, бунга эҳтиёж ҳам йўқ.

Афсуски, миллий адабиёт майдонида миллий иждоқнинг азалий, анъанавий ва беҳад имкониятларга эга “ўйин қоидалари”ни ўзлаштира олмаётган (бунинг учун, “бор-йўғи” Худо юқтирган истеъдод талаб қилинади, холос!), бунинг уддасидан

чиқа олмаслигига ниҳоят ожиз ақли ета бошлаган қаламкашлар “шиғир” ва насрий ёзмаларини ҳар турли шаклу шамойилга солишга бекорга уриниб ётишибди. Ишонмасангиз, синаб биллинг, мана шу хил “ижодкорлар” на Камюнинг, на Сартрнинг, на Фромм ёхуд Юнгнинг бирор сатрини тушунишди, мағзини чақа олишади. Улар ҳатто Маяковскийнинг нисбатан ибтидоий футуристик шеъру дostonларига ҳам оғзини очиб қарашдан нарига ўтишолмайди. Мана шу ҳолатда Сиз буларнинг нархини, обрў-мартабасини ошириб “бизни қаерга бошлаб кетяпти?” дея хавфсирашингиз сал кулгили туюлади. Сизни безовта қилаётган фақат улар эълон қилишдан чарчамаётган “модернистик асарлар”гина эмас, бу хил муаллифларнинг шахсий “таҳлилчилари”, “кашфиётчилари” томонидан пайдар-пай ёзилаётган мақолалар ҳам эканига ақлимиз етиб турибди. Нима ҳам дейсиз: кўнгилни кенг қилинг. Халқдан чиққан бир “шумроқ” донишманд айтган экан: “Деворни йиқиладиган томонига қараб итаринглар”, деб. Бу “адабий башарали” деворлар, боя айтганимиздек, нари борса пахсадан қилинган пойдеворга гипсокартондан “монтаж” қилинган, ёмғир сувига-да ювилиб кетадиган гуашда чизилган декорациядек гап: Сиз итармасангиз ҳам бир-икки адабий мавсумдан кейин ўзи нураб кетади...

6. Бу масалада ҳам муаммонинг қўйилишидан тортиб, унинг ечимигача бирёқламаликдан нари бўлгани дуруст. Яъни, аслида, санъат – оҳанг, ранг, сўз, жисму жон ўйини – пластикаси – импровизацияси маҳсули саналишини эздан чиқармаслигимиз керак. Шу ўринда яқинда эшитганим бир ҳангома ёдга келяпти. Санъаткорлар тайёрлайдиган олий ўқув юртига янги ишга борган дўстларимдан бири – аёл киши беозор кулиб “арз қилиб” қолди: “Ака, талабаларини-ку, қўйинг, у ернинг домлалари ҳам сал “анақароқ”. Кеча йўлақда кетаётсам, орқамдан бир каппа-катта домла ҳар хил қилиқ қилиб келяпти. Шартта тўхтаб, астойдил ранжиб: “Бу нима қилганингиз, нега менинг юришимни масхаралаяпсиз?” десам, жиддий туриб: “Хоним, мен сизни асло ранжитмоқчи эмасман. Просто... юришингиздан этюд оляпман”, дейди...”

Санъат – Яратган қудратига яралмишнинг буюк тақлиди, истеъдодли тақлиди, бадий юксак тақлиди экани – унинг аксиомаси саналадики, бусиз “қора сўз” билан “шеърый лутф”нинг, тоғнинг оддий тоши билан “Оёғидаги зирапчани олаётган бола” ҳайкалининг, жайдари хиргойи билан “Чўли ироқ”нинг, ўргатилган фил хартумида бўялган мато билан холстдаги “Жаконда”нинг... фарқи бўлмаган бўларди. Бу ҳол тушунарлироқ бўлиши учун бизга яна чинакам санъатнинг ўзи ёрдамга келади. Масалан, Иқбол Мирзо сўзни, мана, қанақа ўйнайди, ўйнатади:

*Ҳовузда Худойимнинг аксини кўргандайман,
Булултар ва балиқлар рақсини кўргандайман.
Яшил куйш, мовий тош, сафсар кўз ёш оралаб,
Одамнинг ва Ҳавонинг нафсини кўргандайман.
Юзимга сувлар урдим, юзимга зулм этдим,
Ўзимга зулм этдим, кўзимга зулм этдим.*

Мана шу ҳовуздаги аксини – Яратганнинг оламдаги ва одамдаги зуҳрини тасвирлаш, буюк қудрат ва ҳеч қачон тўла очилмас руҳоний сир сари одимлаш завқи барча санъат турлари, жумладан, адабиётдан ҳам, худди рассом рангларни ийлагандек, сўзни чийлашни, товлантиришни, ўйнатишни, унинг оддий одам кўзидан пинҳон ранг ва оҳангини юзага чиқаришни талаб қилади. Бу, асло “сўзбозлик” дегани бўлмай, дунёга ботиний нигоҳ билан қарай олиш қуввати ато этилган истеъдоднинггина қўлидан келадиган “ўйин усули”дир. Бир нарсани тан олиш керакки, истеъдод улгуржи нарса: берса қўшқўллаб беради – бўлади, бермаса, чиранишу жилпанглашдан фойда йўқ – бўлмайди. Ана ўша бор нарсани рўёбга чиқариш тинимсиз меҳнатни, изланишни, жон койитишни, ўздан, дунёнинг ўткинчи лаззатларидан воз кечишни талаб этиши эса ҳаммага маълум ҳақиқат, истеъдоднинг яшаш талабидир.

Бизга берилган саволнинг туғилиши сабабини ҳам, албатта, инкор этиб бўлмайди. Яъни санъатни ўйинга айлантираётган, яна ҳам тўғрироғи – маиший даражадан юқори кўтарила олмайдиган ўйинларни санъат деб тақдим этаётган “маданий косиб”лар ҳаракати одамнинг ғашини келтираётгани, дарҳақиқат, бор гап. Бу масалада айбни нуқул хориждан қидириш, “оммавий маданият” балосини рўкач қилавериш ҳам, охир-оқибат, одамни уятга қолдиради. Мўр-малахдай ёпирилиб кириб келаётган ўша “оммавий маданият”нинг кучли таъсирини инкор этмаган ҳолда, бошқа бир ҳақиқатдан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Бу аччиқ ҳақиқат шундан иборатки, миллий маданий маконда “оммавий маданият”га кенгроқ жой очиш, унинг урчиб-болалаши учун қулай об-ҳаво – муҳит яратиш, бу заминни ҳар турли ўғитлар билан таъминлаш, етиштирилган “мўл ҳосил”ни жозибадор “упаковка”да пайдар-пай бозорга чиқариб пуллашдан манфаатдор кучлар ўзимизда ҳам истаганча топилади. Агар уларни муҳокама минбарларида тингласангиз, ҳаммаси бир овоздан “калкаланган” (“калакаланган” деб айтиш тўғрироқ бўларди!) ўзбек тилида бу ҳодисага қарши эканини бидирлашади, “айрим дўстлари”нинг бу қилиқларини, бор-йўғи, “нима десам экан... ижодий эксперимент сифатида тушунаман”, дейишади. Ваҳоланки, бунақа экс-

периментлар ўнлаб йиллар давом этаётгани, бу жараёнда миллий санъат ва маданият, адабиёт майдонида тобора чуқурроқ томир отиб бораётган алафлар гуркираб ғовлаётгани виждонли зиёлиларни қийнамаслиги мумкин эмас. Албатта, йиллар ўтиб мазкур ҳодисалар ўзининг объектив баҳосини олиши, бояги манфаатдор корчалонлар тарих чиқиндихонасидан ўзига “муносиб жой” эгаллаши тайин. Бироқ бу орада бир неча авлод эстетик дидининг қашшоқлашиши, уларнинг чинакам санъат билан дурагай томошабозлик фарқига етмай ўтишидек афсусланарли манзара маданий тарихимиз юзида доғ бўлиб қолиши кишига алам қилади.

7. Очиғини айтганда, кўпчилик адабий танқидни ниҳоятда тор, бирёқлама тушунади, у тўғрида шунга яраша фикр-хулоса ясайди. Бундай қараш айрим шоир-ёзувчиларга ҳам ёт эмаслигини шундан ҳам билсак бўладики, улардан бири – ҳар ярим йилда бештадан дostonни қойиллатиб, Навоийни ҳам чангида қолдириб кетган, энг синчков муҳаддислар ҳам топа олмаган ҳадисни гўё “топиб”, у билан китобини безаган бир шоир: “Биз шўро замонининг энг ярамас нарсаси – адабий танқиддан, хайриятки, қутулдик”, деган гапни айтишгача бориб етганди.

Ҳолбуки, адабий танқид худди адабиётдек қадимий тарихга, эволюцион такомил йўлига эга эстетик тафаккур соҳаси ҳисобланади. Чуқур адабий танқидий мулоҳазалардан иборат мақола ва китоблар худди бадиий асар сингари завқ-шавқ билан ўқилади, қизиқарли баҳс-мунозараларга сабаб бўлади. Бошқача айтганда, адабий танқидчи у ёхуд бу асар таҳлили асносида олам ва одам ҳақида ўзининг ёзувчиникидан кам бўлмаган талқинларини илгари суради, уларни ҳам илмий, ҳам ижодий далиллайди.

Ўзбек адабий танқидчилигининг Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Иброҳим Ғафуров сингари вакиллари етакчилик қилган даври билан бугунги ҳолатини солиштирсак, одамни хурсанд қиладиган нарсга кам топилиши бор гап. Мақолаларимнинг бирида “адабиётнинг қанд касаллиги” ҳақидаги мулоҳазаларим билан ўртоқлашган эдим. Назаримда, бу касаллик адабий танқид “танаси”га ҳам аллақачон ўрнашган кўринади. Шунинг учунми, бугунги адабий танқиднинг нигоҳида ёлқин, ҳамласида шиддат, ҳаракатида жўшқинлик кўп ҳам сезилмайди. Адабиёт танасидаги яраларни узиб ташлайдиган тишлар лиқиллаб, касал илдизларни суғуриб отадиган тирноқлар кўчиб қолган. Натижада, адабиёт – доимий парваришга, ихотага, сергак эътиборга муҳтож инжа боққа, боя айтганимиздек, хоҳлаган бекорчи истаган алафининг уруғини кетмонлаб экмоқда, бу боғ бағрини таниб бўлмас даражага келтиряпти. Кундалик “сарик” нашрларда “давоми келгуси сонда” экани ваъда қилиниб босилаётган,

бир-биридан тубан тўқималарни айтмаганимизда ҳам, китоб дўконларимиз пештахталарида мумтоз адабий мулкни сурбетларча бир четга суриб ўзининг йўғон ва бесўнақай гавдасига жой очаётган “танланган асарлар”, “сайланма”лар, “томлик”лар кўр тўқмоқдаки, ўзини хурмат қилган дидли китобхон бу ҳолга ҳайрон боқаётгани аниқ.

Бугун худди ҳар бир қўшиқчининг ёнида ўзининг продюсери, даллоли бўлгани сингари кўпчилик ёзувчи-шоирларнинг ҳам ҳамтовоқ талқинчилари – “адабиётшунос”лари бўлиши кутила диган ҳолга айланган. Холис, самимий, куюнчак таҳлилу талқин ўрнини “шишадошни қўллаб юбориш”, “кейинги йил мукофот-унвонга илинтириб қолиш” истаги, “бир ердан эканлигини унутмаслик масъулияти”, “нариги гуруҳдагилар ҳужумига қолдирмаслик”-дек сергаклик... сифатлари эгалламоқда. У ёғини суриштирсангиз, “олимпан” деб юрган, сони анча-мунчани ташкил этадиган биродарларимизда оддий саводнинг ҳам бели чиқиб қолгани, бугунги дунё адабиёти, эстетик тафаккури не уфқларни забт этаётган бир вақтда, уларнинг адабий диди Қаҳҳор домланинг “адабиёт муаллими”ники даражасида экани одамни чиндан кўрқитиб юборади. Бу қандайдир ваҳима гап бўлмай, ўша “мутахассислар” томонидан ёзилган ўнлаб, юзлаб қўлёзмалар билан танишиш асносида юзага келган хулоса, десам ишонаверинг.

Бизга қаратилган эътирозингизни ҳам эшитиб турибман: “Сиз ҳам ўзингизни адабий танқидчи санаб юрасиз-ку, нега ўшаларни номма-ном айтиб “уриб ташламайсиз?” демоқчисиз-да. Аввало шуки, бундай мақолаларни босадиган “муҳаррирнинг марди” (Муҳаммад Юсуф)ни бугун кундузи чироқ ёқиб қидиришга тўғри келаётир. Қолаверса, аввалроқ айтганимдек, ношуд муҳаррирларга доно маслаҳатчилик қилаётганларнинг нозик дидига мослаб нарса ёзиб “тарихда қолгандан” кўра, ёзма қўя қолган маъқулдек. Ва яна қолаверса, бу даъватингизга устоз шоиримиз Абдулла Орипов лирик қаҳрамони тили билан: “Мен ўзга манзилга тикканман кўзим...” дея ёхуд яна ўша Қаҳҳор домланинг Саидийси замона Булбулигўёларига қарата айтганидек: “Мен тешик томни ямаш учун дунёга келмаганман”, дея жавоб бериш тўғри ва виждонли гап бўлади...

8. “Эски” – “янги” масаласида Сиз билан бизни шакл чалғитмаслиги керак. Шаклий янгилик, бошқачалик ҳали тафаккур, идрок, туйғу янгилиги, дегани эмас. Ва аксинча, масалан, Абдулла Орипов иншо манерасида Ғафур Ғуломона кенгликнинг зухур этиши, Шавкат Раҳмон ҳайқириқларида Чўлпоннинг ўчмас овози эшитилишини асло такрорга йўймаслигимиз лозим. Бу буюк ижодкорларни бирлаштириб-яқинлаштириб турган бошқа нарса

– уларнинг чинакам миллийлиги, миллат қалбини, сажиясини кашф этувчилар экани.

Мазкур саволга Назар Эшонқул дўстимиз берган жавобда ҳақ гап айтилибди: ҳар бир чинакам ижодкор, аввало, бетакрор шахс бўлади. Шахс эса завод станогини новидан пайдар-пай тўкилиб турадиган машина деталли эмас. Унинг ишловига йиллар, балки асрлар талаб этилар. Ижодкор шахс камолоти учун эса, инчунун.

Пушкиндан мерос бир мулоҳаза бор: агар мен ҳайкалтарошдан мушугимнинг ҳайкалини ясаб беришини илтимос қилсам-у, у менга мушукни қандай бўлса ўшандоқлигича акс эттириб берса, менда битта эмас, иккита мушук пайдо бўлади, холос, фарқи – бири жонли, бошқаси жонсиз. Чинакам ҳайкалтарош ўша мушукнинг шундай ҳолатини топадики, бу ҳолат, балки бояги тирик мушукнинг ўзига ҳам қизиқ туюлар... Шунга ўхшаб, ижодий оригиналликни таъминлаб турган жавҳарни фақат шаклдан излаш – эстетик идрок чалғишининг бошланишидир.

Замонамизнинг айрим “юксак бадий дид эгалари”, масалан, Муҳаммад Юсуфни шеърятда оригинал йўл оча олмаганликда, анъанавийликда айблаб висирлашади. Ҳолбуки, агар холис диққат қаратилса, бу жавонмард шоир ўзидан аввал ижод қилган салафларининг бирортасини, бирор масалада такрорламади. Мана, қўлимда шоир тўпламларидан бири. Уни варақлаб, китобга жамланган шеърлар сарлавҳасини навбатма-навбат ўқийман: “Ватаним”, “Жайрон”, “Меҳр қолур”, “Озода”, “Биз бахтли бўламиз”, “Тузалмайди дардим менинг”, “Мўминжон”, “Лолақизғалдоқ”... Хўш, бу шеърлардаги руҳият, кайфият, дард, ҳолат, иншо усулининг аналогини Муҳаммад Юсуфга қадар ижод қилган минглаб шоирлар меросидан топа оламизми? Айнан мана шу жиҳат бадий ижоддаги чинакам янгилик, новаторлик, оригиналлик эмасми?

Энди менга гўё янгича усулда ёзаётган, ўқувчи-мухлис – инсон кўнглига умрбоқий ўрнашиб қоладиган асарлар яратиши шарт бўлган “модернчи”ларнинг ҳаворанг китобларидан “эскича” ёзган Муҳаммад Юсуфникидек чинакам иккита шеър топиб беринг-чи.

Дўстим, тушунинг, масалан, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Жажман”, Назар Эшонқулнинг “Маймун етаклаган одам”, Исажон Султоннинг “Қисмат”, Муҳаммад Шарифнинг “Парвоз” ҳикоялари ўқувчини аввалбошда янгича ҳикоя тарзи билан ўзига тортгандек туюлса-да, ўша ўқувчи ички дунёсини остин-устин қилиб ташлайдиган асл қудрат – бу асарлар замирида ётган, шу пайтга қадар ҳеч қачон бу тахлит талқинини топмаган воқелик, маъно-мазмун ҳисобланади. Бир сўз билан айтганда, истеъдод дарди маҳсули бўлган ҳар бир асар ҳар доим янги, “аввалгиларга ўхша-

мас” ўзининг шаклу шамойилида туғилади, яшайди ва... шу сифати билан ҳам ўлмай қолади.

9. Боя бир ҳақиқатни эслатдик: катта истеъдодларга ҳамма нарса улгуржи берилади – тафаккур ва идрок кенглиги ҳам, қалб ва туйғу кўлаби ҳам, иншо ва изҳор оригиналлиги ҳам. Шундан келиб чиқиб, улар ўзи яшаётган даврнинг маъно-моҳиятини ичидан – илдизидан англайди, абадий ўзгармас курашларнинг янги шаклу шамойилда такрорланаётганини илғайди, дунёга келиши эвазига елкасига юкланган машаққатли вазифани ҳам теран ҳис қилади.

Кўпинча гигант сиймолар тўғрисида гап кетганда, “тарихнинг бурилиш паллаларида мана шундай улуғ зотлар майдонга келди”, деган талқинларни эшитамиз. Менимча, бу таъриф бошқачароқ, аниғи – айнан тескари шаклда берилиши тўғрироқ бўлур эди. Яъни “мана шундай улуғ шахслар тарихнинг – тараққиётнинг бурилишига сабабчи бўлишади, унга мазмун, тақдир бахш этишади”. (Шоир, бу ҳодисанинг бир жиҳатига урғу бериш учун, соф ўзбекча қилиб айтади: “Эгам гоҳо шундай ўйнар қули билан, Гоҳо урар бандасининг қўли билан...”)

Аллома Ғафур Ғулом ижодида учрайдиган замонасозлик руҳидаги айрим шеърларни қайта-қайта пеш қилавериш ҳам, балки кимгадир обрў келтирар, бироқ ўша обрўталаб кимса ўзбек шоири ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ “Тилларда бонг уринг янги турмуш-чун, Зеҳн окуркадай оёқ остида”, дея шўро сиёсатининг асл иллатини ҳеч кимникига ўхшамас қуйма сатрларда ифодалаб қўйганини ҳам билса, қанийди. Шу маънода, барча фожиали адашишлар, ишонишлар, кейинги афсус-надоматларга қарамай, ҳар қанча чиранилмасин, Ғафур Ғуломлар авлодини “шўро фуқарочилиги”нинг тор, темир рамкасига асло сиғдириб бўлмайди. Ғафур Ғулом, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Миртемир сингари адиблар чинакам ўзбек миллий ижодкорлари эди. Улар давр йўл қўйган ва қўймаган даражада ҳам чин фуқаролик (қизил шўро фуқаролиги эмас!), ҳам ижодкорлик вазифасини адо этганлар.

“Битта ишни амалга ошира туриб, ҳар икки – ижодкорлик ва фуқаролик бурчларини адо этиш мумкин”гина эмас, шартдир! Зеро, фуқаролик дегани паспортдаги ёзувдан каттароқ тушунча бўлиб, у халқпарварлик, миллатпарварлик, ҳақиқатпарварлик, адолатпарварлик сингари ўлмас эзгу туйғуларни ҳам ўз ичига олади. Ижодкор эса мана шу туйғулар эгаси, тарафдори, ҳимоячиси бўлмаса, нимани ижод қилади, унинг кори – хунаридан не наф?

10. Севимли шоиримиз Омон Матжон ўтган асрнинг нурсиз кунларида безовта руҳ ҳақида бир шеърий ҳикоя ёзганди. Мазмуни шуки, қоронғи гўр ичида ётган руҳ бир кун ер юзига чиқади.

Шунда қабристон йўлида ўзига-ўзи гап уқтириб, недир масалани албатта ҳал этиш шахдида бораётган кишини кўраркан, хотир-жа қоронғи манзилига қайта бош қўяди: “Ер устида одамлар яшаётган экан!” Орадан юз йилми-минг йилми ўтиб, руҳ яна бир бор дунёга чиқади ва кўрадики, бояги йўлда бир кимса – боши ҳам, кўзи нурсиз, қади ва қадами эзгин ҳолда ўз-ўзига минғирлаб боряпти: “Гапирганинг билан фойдаси нима, ҳеч нарса ўзгармайди, шундоқ экан, ғовлаб кетмайдими, менга нима?” қабилида. Шунда руҳ қабристон сари чинқириб учади: “Ўликлар, туринг, Ер усти ҳам бизники энди!..”

Ёдингизда бўлса, суҳбатимиз бошида эслаганимиз 70-йиллар авлоди адабиёт майдонида жавлон ураётган пайтлар “Пушкин-1” да жойлашган Ёзувчилар уюшмасида кечадиган муҳокама-ларда конкрет асаргина эмас, бир ноўрин қўлланган сўз устида ҳам қанақанги қизғин мунозаралар бўларди. Улар нафақат истеъдодларнинг тобланишига, балки бу майдонга кирмоққа чоғланганларнинг жиддий сергак тортишига, бу макон кўнгилхушлик қиладиган жой эмаслигини англашига, шунга қараб оёқ босишига сабаб бўларди. Нафақат адабиёт газетамиз, балки унга ёндош бошқа нашрлар саҳифалари ҳам адабий-эстетик баҳсларга тўлиқ бўлар, энг муҳими – уларда фақат профессионаллар эмас, балки юзлаб, минглаб дидли китобхонлар ҳам қизғин иштирок этарди. 70-йиллар авлодининг обрўсини ҳозиргача сақлаб турган бир-биридан ўқишли, бадий бақувват асарлар яратилишида шу ижодий муҳит ролини ҳам эътироф этмоқ инсофдан бўлса керак? Шундай экан, токи адабиёт ва санъат ўз худудида юз бераётган ҳодисаларни ўзи мустақил ва эркин муҳокама қилмагунча, бунинг учун эса шу ишга мутасаддиликни бўйнига олган ўртоқлар зиммасидаги энг муҳим вазифа айнан шу муаммо ечими (юбилейлар ўтказиш, байрам оши ва гўшт тарқатиш, ойлик ва машина бензини лимити билан шуғулланиш ... баробарида, албатта!) эканини англамагунча, бир сўз билан айтганда, адабиёт ўзини ўзи тозалаб, тозартириб бориш ҳуқуқини амалга киритмагунча, Сиз айтгандек, “инсонни инсон, миллатни миллат сифатида тикланишига маънавий далда” бўлиш миссиясини бажара олмайди.

АБДУҚАЮМ ЙЎЛДОШ ЖАВОБЛАРИ

Абдуқаяум ЙЎЛДОШ

1962 йили туғилган. Тошкент политехника институтини ўқиган. “Сунбуланнинг илк шанбаси”, “Тимсоҳнинг кўз ёшлари”, “Бир тун ва бир умр” ҳамда “Алвидо, гўзаллик”, “Банкир”, “Катта ўйин” каби китоблар муаллифи.

1. Асл ижодкорларни тақвим саҳифаларига қараб авлодларга бўлиш анъанасига унчалик қўшилолмаман. Назаримда, яқин-узоқ кечмиш ёнги бугунги кун, аввало, адабий кашфиётлари ҳамда қаламкаш Шахслари билан эътиборга молик бўлгани маъқулроқдек. Таассуфки, тилга олинаётган вақт оралиғида бу эътирофга лойиқ асарларни рутбага муносиб зотларни санай бошла-сак, қўлларимиздаги бармоқларимиз ҳам ортиб қолади.

Дейлик, бирон асаридagi қаҳрамон тилидан эмас, ўзининг устидан кетаётган суд жараёнида “Мен тўғрилиқ орқасида, бош кетса “их” дейдирган йигит эмасман!” дея хитоб қилган улуғ Қодирий Шахси қошида ҳайратлар ила бош эгмай бўладими? Партиянинг онгсиз солдати эмаслигини юксак минбарда туриб айта олган Қаҳҳор-чи? Тўғри, ижтимоий эврилишлар юз бериб, ёв қоч-гач, бу гап Қаҳҳордан бурун ҳам айтилгани борасида даъволар ғимирлаб қолди. Ҳақ гап. Бу гапни Қаҳҳордан олдин ҳам айтиш-ган, Қаҳҳордан кейин ҳам айтишади. Балки “партия” ўрнига “ғоя” тушунчаси ишлатилар, балки “мафкура”. Аммо бу билан моҳият ўзгармай қолаверади. Муҳими – шу гапни АЙТА ОЛИШДА. Агар такрорлаш шунчалик осон экан, ибрат шундоқ кўз олдиларида турганидан кейин ҳам нима учун Қаҳҳорга жўровоз адиблар қатлами пайдо бўлмади, нима учун адабиётимиз осмонидан воқеа бўладиган асарлар ёмғири ёғмади: Қаҳҳор жасорати момақалди-роқ бўлиб гумбураб қолаверди. Билъакс, бугун ўқисангиз уялиб кетадиган ёстиқдай-ёстиқдай рўмон-қиссалар узлуксиз босилиб чиқаверди. Нима учун қайта қуриш йилларида кўз-кўз этишга аризулик “Зилзила”дан бошқа чоп этилмаган асар топилмади?..

Айтишларича, 60-йилларда аксарият ёзувчилар “Шу асарим чоп этилиб қолса, Қаҳҳор нима деркан?” деган адабий истиҳола билан ижод қилишаркан. Кейинги йигирма йил ичида мана шу тарздаги истиҳола унутилди. Бунинг объектив сабабларини санаб ўтириш анча вақтни олади, аммо асосийларидан бири, албат-

та, бу менинг мулоҳазам, адабиётимизда шундай Шахс(лар)нинг тақчиллигидир. Брехтнинг гапларини сал ўзгартириб айтадиган бўлсак, бундай Шахси йўқ адабиётнинг эмас, бундай Шахсга эҳти-ёжманд адабиётнинг ривожланиши оғирроқ кечади.

Ўтган асрнинг 80-йилларидан 90-йилларнинг бошларига қадар адабий улоқ публицистика ва “фош этувчи” (моҳиятига кўра, бу ҳам публицистика) асарларда кетди. Бунинг натижаси-да, адабий жараёнда маълум даражада “оқ доғлар” пайдо бўлди. Бу даврда энди адабиётга кириб келган қаламкашларни ўзим-ча “адаштирилган авлод”, деб атайман. Илло, “социалистик реал-изм” исканжасида улғайган авлоднинг баногоҳ “қайта қуриш” қозонида қайнашию ўтган етмиш тўрт йил бўралатиб сўкил-ган нигилистик мақолаларни ҳазм қилиши, айти пайтда, бозор иқтисодиётининг бизга номаълум жиҳатларини тезликда ўр-ганиб олиши, янги замонга, янги ижтимоий талабларга, янги дид-савияга мослашиши, адабиёт тирикчилик ва обрў воситаси эмас, қисмат эканлигини англаб етиши осон кечмади. Таъбир жоиз бўлса, адабиётда янгиси қурилмасдан туриб эскиси бузил-ди. Бу талотўпда анча-мунча одамнинг боши айланиб қолиши табиий ҳол эди, деб ўйлайман.

Ниҳоят, пўртана тиниб, сув юзасидаги хас-хашаклар оқиб кетга-нидан сўнггина “яқ” этган асарлар ора-сира кўзга ташлана бошла-ди. Менинг назаримда, узоқ давом этган синовлардан сўнг алоҳа адабиётимизда янги, овози “икки дарё оралиғида” қолиб кетмай-диган авлод пайдо бўлгандек. Ажаб эмас, шу яқин йиллар ичида адабий истеъмолга “Назар Эшонқул, Улуғбек Ҳамдам, Исажон Сул-тон, Баҳром Рўзимухаммадлар даври” деган истилоҳ кириб келса. Энг муҳими эса – менинг назаримда, албатта – адабиётимизда Эр-кин Аъзам, Шуҳрат Ризаев тимсолида Шахслар пайдо бўлди...

2. Ижодий эркинликсиз адабиёт иссиқхонада етиштирилган гулга ўхшаб нимжон ва бўйсиз бўлиб қолади. Фақат бу эркинлик сарҳадларини аниқлаштириб, дарҳол Хитой девори билан ўраб олишга шошмаслик керак. Биз учун муҳими – натижа, яъни ада-биётимизда воқеа бўладиган асар. Мисол учун, Исажон Султон “Адабиётда тимсоллар даври келди”, дейди, ўзиям турли экспе-риментларни яхши кўради. Унинг “Боқий дарбадар”, “Озод” ро-манларини ёки Чикагода ўтказилган халқаро танловда юқори ўринни олган “Айвон” ҳикоясини тилга олмаган тақдиримда ҳам, кейинги “Ота қасидаси”ни ўқиб ларзага тушдим. Ҳикоя қандай “..изм”да ёзилгани билан қизиқиб ҳам ўтирмадим, зеро, у менга анъанавий адабиётнинг чўққиси бўлиб туюлди.

“Дунёни бадиий-эстетик қабул қилишдаги яқинлик” бораси-даги ташвишлар ҳам ўринсиз-ов. Ўзимча, бир тажриба ўтказиб

кўрдим. Баҳром Рўзимуҳаммаднинг бир туркум “бошқотирма” шеърларини олдим-да, ҳар куни фақат биттадан ўқийвердим. Кейин мулоҳаза юритишга уриниб кўрдим: шоир бу мисраси билан нима демоқчи, буниси билан-чи, ўзи айтар гапи борми ва ҳоказо. Ишонаверинг, таассуротлар энг яхши ҳикоя ўқилгандек...

Албатта, эркинлик бор экан, унинг суийестъомолчилиги ҳам бўлади. Қалбидан эмас, қориндан чиқариб ёзаётган битикларини турли ялтироқ “изм”лар қобиғига ўраб бераётган, “санъат – санъат учун, мени юз йилдан кейин тушунишади, ахир, аллақачон постмодернизм босқичидан ҳам ўтиб бўлганман” қабилидаги пуч даъволар қилаётган қаламкашлар ҳам учраб турибди. Бусиз мумкин ҳам эмас, шекилли: тараққиёт тикансиз бўлмайди.

Булар ҳали ҳолваси. Ана, интернетни очинг, шафқатсизлиги фаҳш, қонхўрлиги зўравонлик тарғиб қилинган “асар”лар ачиб-бижғиб ётибди. Аммо булар монитор-кути ичида-ку, деб хотиржам бўлишга ҳам асос йўқ. Яқинда бир каттагина кутубхонадан “Жаҳон адабиёти” журналининг лоақал биронта ҳам сони топилмади. Аммо жавонларни тўлдириб турган, қалин ялтироқ муқова-ли, оппоқ-силлиқ қоғозларда чоп этилган жилд-жилд китобларни варақлаб кўриб, ҳушимиз бошимиздан учди. Бу асарлар қандай қилиб бу ерга келиб қолди? Уларни кимлар ўқимоқда?..

Ҳамон эсимда, олтинчи синфдалигимда “Дон Кихот” ҳамда “Гаргантюа ва Пантагрюэль” китобларини олмоқчи бўлганимда кутубхоначи адабиёт ўқитувчимиздан рухсат олиб келишга юборганди. Бу ерда бўлса, ёш цензи олиб ташланган, нимани хоҳласанг, ўшани уйга олиб кетиб ўқишинг мумкин. Мана, сахий муаллифларнинг ўзлари ҳадя қилган китоблар қаторлашиб турибди...

3. Яхши асар ички норозилик ва бир олам орзу-умидлар, некин ниятлар чоғишган қалб эҳтиёжидан туғилади. “Ура-ура” кайфиятидаги хотиржам кўнгилдан ҳеч қачон икки самимий мисра ситилиб чиқмайди. Агар шундай бўлмаганида эди, сиз айтаётган “шўро адабиётининг аччиқ қисмати” даҳрийлик этгиқод даражасига кўтарилган, зиёлилар қони дарё бўлиб оқаётган бир даврда “Уста ва Маргарита”дек дурдона асарга эга бўлмасди. Кўп ҳолларда мафкурага хизмат – баайни уста мусаввир ҳақиқий ижодининг юзасига оддий манзарани чаплаб қўйгандек – асарнинг ташқи кўриниши, холос, моҳият эса тамомила ўзгача. “Абадият қонуни”-ни эсланг. Ёки Қаҳҳорнинг тенгсиз ҳикоялари қачон яратилган? Ваҳоланки, шундай адиб олтмиш ёшга тўлганида “...халқим ва партиям чизган чизиқдан бир энлик ҳам четга чиққан эмасман, умримнинг охиригача халқимга, партиямга содиқ бўлиб қоламан”, дейди. Қодирийдек зот ҳам: “Маним ҳақимда ким нима деса

десин, лекин мен Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шогирдиман, чунки мен Лениндан руҳ олиб, Марксдан илҳомландим”, дейди. Аммо, шукрки, ўсма кетиб қош қолди, бугунги кунда ҳам адабиётимизнинг ҳар иккала Шахсининг абадиятга дахлдор асарлари – уларнинг кўплаб салафларидан фарқли равишда – қўлдан қўймай ўқилмоқда.

Шубҳасиз, адабиётнинг ақл қамраб олиши мушкул бўлган даражадаги улкан миссия – вазифасини ягона “инсоншунослик” атамаси билан изоҳлаб бўлмас. Голливуднинг бир киноси бор. Замондошларимиз фақат оқ ва қора ранг бўлган жамиятга тушиб қолишади. Тасаввур қилинг, ҳамма томон фақат оқ ва фақат қора. Гўзалликнинг на товланиши бор, на тусланиши. Кунлар бир хил, кайфиятлар бир хил, на қувонч бор ва на ҳаяжон; оломон камалак нима эканлигини билмай ўтиб кетмоқда. Адабиётсиз ҳаёт менга мана шу жамиятни эслатади...

4. Бани башар дунёга келибдики, онгли-онгсиз равишда, беихтиёр адабиёт сари интилади, наинки унинг ёнида бўлишга, бу чексиз адабиётни сарҳадсиз қалбига жойлашга интилади. Дастлабки ҳарфлар, тошга ўйилган битиклар, қўшиқлар, достонлар, эпослар – ҳамма-ҳаммаси мана шу эҳтиёж ҳосилаларидир. Инчунун, адабиёт ҳамиша ва ҳар маҳал инсоннинг ёнидадир, бусиз мумкин ҳам эмас, ахир. Адабиётсиз тамаддуннинг ўзи бўлмасди.

Асл адабиёт ҳамиша эзгулик, яхшилик, ёруғликнинг ёнида туриб “жанг” қилади ва бу кураш абадул-абад давом этажак. Бу – туннинг кун билан алмашилишидай табиий ҳол. Маълум вақтлар оралиғида, бу “жанг” жараёнида кечадиган айрим тактик-стратегик вазифалар боис қандайдир жиҳатлар, омиллар олдинроққа чиқиб қолиши мумкин, аммо булар вақтинчалик тадбирлар, холос. Дейлик, ўтган асрнинг саксонинчи йиллари ўрталарида биз Солженициннинг “ГУЛАГ архипелаги” асарининг босма сифати наст, ҳарфлари аранг кўринадиган “самиздат” нусхасини ойлаб навбатда тургандан кейингина ўқиганмиз. Бу асар томи маъноси билан шўро даврини, Инсонни “мурватча” деб билган қонхўр Сталиннинг мудҳиш қирғинбаротини кўз олдимизга келтирди-қўйди. Сал кейинроқ чет элга қочиб кетган собиқ КГБ ходими Виктор Суворовнинг “Аквариум”, “Освободитель”, “История ВОВ” сингари асарларини шундай қўлдан қўймай мутолаа қилдик. Ҳа, шубҳасиз, булар жуда қизиқарли китоблар эди. Аммо улар бизга қимматли маълумотлар бериши, фавқулодда “фош этиш” кўлами билан қадрли эди, холос. Биз буларни шошиб ўқиб чиқдик ва яна Еврипид, Данте, Сервантес, Навоий, Машраб, Гёте, Достоевский, Кафка, Жойс, Қодирий ва Қаҳҳор...га қайтдик. Мана асл Адабиётнинг сўлиш билмас куч-қудрати, оҳанрабои!

Дарвоқе, ўрни келиб қолди, яна бир ҳолатни қайд этиб ўтай. Адабиётимизнинг янги авлоди кекса авлод ўз асарларида ниқоблаб келган кўп ҳақиқатларни дадил айта олмоқда. Ёдингизда бордир, авваллари уруш даври ҳақидаги қайси китобни – муаллифи уруш қатнашчиси бўлган тақдирда ҳам – ўқисангиз, йигитлар кўнгилли равишда Ватанни ҳимоя қилишга кўшиқ айтиб кетар, ортда эса уларнинг сеvimли ёрлари оқ рўмолча силкиб хайрлашиб қолишарди.

Яқиндагина Ғ.Каримийнинг “Лангар фожиаси” романида урушга чақирилган қишлоқ йигитларининг қабристонда яшириниб юришларини, Н.Ҳошимовнинг “Ўқ ва тиг” романида эса ўзбек йигитларининг жанггоҳга худди кушхонага ҳайдалган кўйлар каби, кўлларига қурол ўрнига ёғоч милтиқ тутқазилиб (!) ташлашганини ўқидим. Мана, адабиёт қаерда! Ўйланиб қоламан, наҳотки, шу оддий ҳақиқатларни айтиш учун бизга шу-у-унча йил керак бўлган бўлса?

Адабиёт эзгулик учун курашишдан ҳеч қачон уялмайди, номус қилмайди, аксинча, Адабиётни ўша даражага олиб чиқа олмаган, унинг “атомдан зўр кучидан ўтин ёришда фойдаланиб юрган” биз қаламқашлар уялишимиз, номус қилишимиз керак.

Навоийга мурожаат қилайлик:

*Беша шерин гар забун қилсанг шижоатдин эмас,
Нафс итин қилсанг забун, оламда йўқ сендек шужоъ.*

Кўнглимиздаги моддийликка, ҳузур-ҳаловатга, тўкин-сочинликка бўлган минг бошли қутқуни енга олсак, садоқатли Адабиёт ҳамиша биз билан бўлиб қолади...

5. Ҳаёт ҳалқасининг ўзи узлуксиз янгилашлардан иборат. Шоир айтганидай, тирилиш фаслида уйғонмасанг – ўласан. Мен бундан йигирма-ўттиз йиллар муқаддам хорижда “Абадий инновация” атамаси ишлатила бошланганини ўқиб, ҳайрон қолгандим. Аммо тез орада бу тизим ҳаётий зарурат эканлигини англаб етдим. Зеро, шиддат билан ўзгараётган ҳаётимизда янги муносабатлар, янги қарашлар янада тезлик билан шаклланимоқда, турмуш тарзимизга янгидан-янги илм-фан ютуқлари кириб келмоқда. Бугун дунёнинг нариги чеккасида юз бераётган воқеа-ҳодиса орадан икки дақиқа ўтар-ўтмас, бу чеккасида аён бўлади. Адабиёт ҳам ҳаётимизнинг муҳим мазмун-моҳияти сифатида доимий тадрижий ўсишда, ривожланишда. Шундай экан, янги замоннинг янги талаблари бу соҳада ислохотлар заруратини келтириб чиқариши ва бу эҳтиёжнинг воқеликка айланиши табиий бир ҳол.

Фақат бу борада камина – изланишга асосланган ҳар қандай “изм” қатори постмодернизмнинг ҳам яшашга ҳақли эканлигини эътироф этган ҳолда – эҳтимолки, даққионусдан қолган қарашлар тарафдориман. Яъни адабиётнинг асосини, пойдеворини реализм ташкил этади. Мустаҳкам пойдевор устига эса янада мустаҳкам ва чиройли бинолар қуравериш мумкин, моҳият эса ўша-ўша бўлиб қолаверади. Яъни усул восита, холос. Мен бу фикримни юқорида И.Султоннинг бир ҳикояси мисолида асослашга уриндим, шекилли.

Мисол учун, Маркеснинг “Бузрукнинг кузи” романини қайта-қайта ўқийман. Аммо нимагадир шу пайтгача бирон марта асарнинг қайси “изм”га тегишли эканлиги хусусида ўйлаб кўрмаган эканман. Муҳими – китобнинг таъсир кучи. Янада соддароқ айтадиган бўлсам, бу борада Қаҳҳорнинг қадим ўғитига кулоқ тутаман: “Янглиш маслаҳатларга амал қилиб асарнинг ғоясини қидирар эдим. Бу ҳам бекорчи уриниш экан. Ҳақиқатан шундай. Асарнинг ғоясини қидиришга эҳтиёж борми? Асар ўқувчига қандай таъсир қолдира, уни қайси йўлга бошласа, ғояси ўша-да”. Бунда “ғоя” сўзи ўрнига “изм”ни қўйсак кифоя.

6. Яна кўҳна ҳикматга қайтамиз: мақсад воситани оқлайдими? Яъни бизнинг мисолимизда адабий ўйин яхши асарнинг юзага келишига сабабчи бўладими ёки ўйин – ўйин учун бўлиб қолаверадими?

Адабий ўйиннинг адабиётга айланганига эса анча бўлди. Бунинг учун Милорад Павичнинг шов-шув бўлган “Ҳазар луғати”ни эслаш кифоя. Бошидан-охирига, охиридан бошига, эркаклар учун бошқачаю аёллар учун бошқача, мусулмонлар учун бошқачаю насронийлар учун бошқача ўқиладиган бу асар катта-катта адабларда, турли тилларда чоп этилаётганлигининг ўзиёқ кўп нарсадан шохидлик бериб турибди.

Биз эса мавзуга тегишли яна бир ҳикматни эслаб ўтамиз: ўйнаб ёзсанг ҳам, ўйлаб ёз.

Яна бир гап. Ишонасизми, яқинда интернетда шляпа шаклидаги шеърни ўқиб қолдим. Туппа-тузук бошқотирма. Ҳар қалай, бир марта қизиқиб ўқишга ярайди...

7. Чумчуқ сўйса ҳам, қассоб сўйсин. Бугунги адабий танқидчилик ҳақида мутахассислар ўз хулосаларини айтишар, мен ўқувчи сифатидаги мулоҳазаларим билан чекланаман.

Нимагадир “танқидчи” сўзини эшитсам, яна ўша Абдулла Қаҳҳорнинг 1940 йили ёзилган “Тортиқ” мақоласини эслайвераман. Ҳаммамиз биламиз, бу мақолада Саид Аҳмаднинг китоби аёвсиз “урилган”. Орадан чорак аср ўтиб эса Қаҳҳор домланинг “Илҳом ва маҳорат самараси” мақоласи пайдо бўлди. Бу сафар

Саид Аҳмаднинг “Уфқ” китоби “анчагина романлар орасида ярқираб турган асар” сифатида юқори баҳоланганди. Ўйлаиб қоламан, танқид келажакнинг меваси экан, агар Қаҳҳорнинг аёвсиз танқиди бўлмаганида эди, Саид Аҳмад “Уфқ” романини ёзиш даражасига етиб келармиди-йўқми? Балки устоз Қаҳҳор ўз вақтида айтилган танқиди билан бошловчи ҳаваскорнинг келажакда ҳақиқий ёзувчи бўлиб етишишига катта ҳисса қўшгандир?..

Бугунги танқидчиликдан унчалик кўнглим тўлмайди. Эҳтимол, тинмай чоп этилиб турган ўта катта миқдордаги адабий макулатура орасидан ҳақиқий асарни қидириб топиш мушкул кечаётгандир ё ўзбекона истиҳола-андиша устун келаётгандир, ҳар қалай, мунаққидларимизнинг бирон асарнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратган жиддий таҳлили мақолаларини топиш тобора қийин бўлиб бораёпти. Куйинчак мунаққидларимиз Йўлдош Солижонов билан Санжар Содиқларнинг айрим чиқишлари бундан мустасно, албатта.

Хўш, бунинг сабаби нимада? Фикримча, айрим танқидчиларимиз – ёшидан қатъи назар – ҳалиям “социалистик реализм” қолипларидан чиқиб кета олишмаган. Бундан уч-тўрт йил бурун ғалати воқеа бўлди. Янги асарни ўқиётган устоз танқидчи рўзгор қийинчиликлари, оиладаги йўқчилик тасвирланган ўринларга филнинг хартумидай катта-катта сўроқлар қўйиб чиқди. Шогирд танқидчи эса кўзларини ола-кула қилганча шартта ҳукм ўқиб ташлади: “Бу асар учун муаллифни майдонга олиб чиқиб, пешонасидан отиб ташлаш керак. Бизнинг замонда камбағал қолибдими?” Бу сўзларни эшитарканман, беихтиёр тақвимга қарадим. Хайриятки, йигирма биринчи асрнинг ўнинчи йилида яшаяпмиз, агар ўтган асрнинг ўттиз еттинчи йили бўлганида, бу сиёсий хушёр танқидчилар дарҳол “учлик” тузиб, камбағалларни қаламга олишга журъат этган шўрлик муаллифни отувга ҳукм қилишдан ҳам тойишмасди... Бу мавзуга қайтмаслик учун, қистириб ўтиб кетай: асар бошқа танқидчи томонидан ижобий баҳоланди ва китоб бўлиб чиқди ҳам.

Добролюбовнинг жуда яхши сўзлари бор: “Для нас не столько важно то, что хотел сказать автор, сколько то, что сказалось им, хотя бы и ненамеренно, просто вследствие правдивого воспроизведения фактов жизни” (Биз учун муаллифнинг нима демоқчи бўлгани эмас, эҳтимол ғайришуурий тарзда, ҳаёт ҳақиқатини холис ифодалаш чоғида нима дея олгани муҳим). Демак, танқидчилик, аввало, ижодкорлик, кашфиётчилик ва табиий равишда холислик ва ҳаққонийликдир.

Танқидчи бўлиш осон эмас. Яқинда Й.Солижоновнинг бир мақоласини ўқиб қолган дўстимиз “Домла дев кўринишидаги ша-

мол тегирмонларига қарши кураш олиб бораяпти-да”, деб қолди. Ваҳоланки, Йўлдош акага ўхшаш мунаққидларимиз айнан шамол тегирмони кўринишидаги девларга қарши кураш олиб бориш-моқда. Ҳеч ким индамай тураверса, бу адабий девлар даҳшатли даражада урчиб-кўпайиб, катталашиб кетади. Ана ундан кейин уларга қарши курашиш қийин кечади.

Кўнглимдаги яна бир гап, айрим мунаққидларимиз “тухумдан тук қидиришни” бас қилсалар, Худонинг инояти билан фавқулод-да гўзал асарга дуч келиб қолганларида буни бемалол ҳайқариб айта олсинлар ҳам. Келинг, яна Брехтга мурожаат этайлик:

“С а г р е д о: Галилей, ты должен успокоиться.

Г а л и л е й: Сагрето, ты должен взволноваться!”

(С а г р е д о: Галилей, сен ўзингни босиб олишинг керак.

Г а л и л е й: Сагрето, сен ҳаяжонланишинг керак!)

Дарҳақиқат, ижодкор Галилей оламшумул кашфиёт қилган лаҳзаларда нега энди унинг дўсти – танқидчи ҳаяжонланмаяпти? Нега у ҳамма нарсадан гумонсираяпти? Ишонаверинг, яхши асар яратиш ернинг ўз ўқи атрофида айланаётганлигини исботлаш билан баробар. Бунинг устига, сиз ҳар қанча инкор этманг, “у, ба-рибир, айланаверади”.

8. Ҳай-ҳай, жуда унчалик эмасдир. Иймоним комил, агар сиз таъкидлагандек, “тап-тайёр, асфальтланган, текис, ҳатто айтиш жоиз, чорраҳаларига светафорлар ўрнатилган йўл” бўлганида эди, бу кўчада “оппа-осон” юришни ихтиёр айлаганлар лак-лак босиб келишар ва натижада, на светафорларингиз қоларди, на йўлнинг ўзи; бу оломон кўлида олатаёқ ушлаб турган танқидчи-ларни ҳам янчиб ўтиб кетиши аниқ эди...

Ҳар бир ошиқ қалб – муҳаббатни янгилайди, дейишади. Ҳар бир ижодкор Адабиёт аталмиш фусункор, сирли, сеҳрли, ўхшаши ва чеки йўқ оламга ўз қалби билан кириб келади, уни ўзича янги-лайди.

Адабиёт – умуминсоний бойлик. Навоий биз учун қанчалик азиз бўлса, Шекспир ҳам шунчалар қадрли. Ҳар иккаласи ҳам инсоният учун бебаҳо мерос қолдирган. Шундай экан, умумсай-ёрамиз миёқсидаги адабиёт ҳақида сўз юритган чоғимизда янги-ликка интилиш сал нисбийроқ кўлам касб этади. Яъни бу кўпроқ ижодкорнинг ўз ислоҳотларига интилишидир. Зеро, иш столида ўзини камида Пушкин ҳис қилган ижодкор агар таянч нуқтасини топиб олса, сайёрамизни ҳам ўз ўқидан чиқариб юборишга қодир сезади ўзини. Ўша афсонавий таянч нуқтаси эса – қаламкашнинг истеъдоди...

Ҳар қанча янгиликка интилмайлик, аслида, ҳар қандай янги-лик маълум муддат бурун унутилган эскилик эканлиги ёдимиз-

дан чиқмаслиги лозим. Инсоният тарихи Бодлернинг бир мисра шеърига арзимади, дейишади. Шундай экан, бугун ўтмишга, кечаги кунга қараб қўйиб, сўнг олдинга юриш, янгиликка интилиш жоиздек. Дейлик, “Ака-ука Карамазовлар”нинг ифода усули бир куни келиб эскиришини тасаввур қилиб бўладими? Машрабнинг ўтли ғазалларининг-чи?..

9. Шоир бўлмаслигинг мумкин, аммо фуқаро бўлишинг, демакки, фуқаролик бурчингни адо этишинг шарт. Бу – ҳаммамизга таниш талаб. Бир пайтлар ёзувчиларни “Инсон руҳининг инженерлари” дейишарди, сўнгроқ бу мақом янада юқорироққа кўтарилди: “Миллат виждони”. Виждон ўз бурчини адо этмай яшай оладими?

Сўз – бемисл қудратга эга. Бир оқшомда оддий артиллерия офицери томонидан яратилган “Марсельеза” қўшиғи қанчадан-қанча одамларни курашга илҳомлантирганини эсланг.

Шу сабабли ҳам ижодкор фуқаролик позициясидан ҳеч қачон чекина олмайди, ҳатто ўзи истаган тақдирда ҳам.

Бугун мураккаб замонда яшамоқдамиз. Интеграция жараёнлари жадаллашуви, чегараларнинг шаффофлашуви бутун дунёда янгича бир ижтимоий воқеликни юзага келтирмоқда. Бу ҳам бўлса, “оммавий маданият”нинг узлуксиз давом этаётган хуружи, таъбир жоиз бўлса, босқинидир.

Биз ҳаммамиз “америкача орзу” нима эканлигини яхши билемиз, албатта. Бу – “Золушка” эртагининг замонавий кўриниши. Яъни тенг имкониятлар шароитида инсон нима қилиб бўлса ҳам, қийинчиликларни енгиб ўтиши ва миллион долларга эга бўлиши керак. Камбағалмисан – ўзинг айбдорсан. Омадсизмисан – яна ўзинг айбдорсан.

Мен орзунинг бунақа шакли фақат океан ортидаги “сеҳрли диёр”да яшайдиганларга хос, деб юрардим. Аммо куни кеча бир ёзувчининг янги асарини ўқиб қолдим. Нима эмиш, бир йигит ўзидан беш ёш катта, хунук қизга уйланармиш-да, тўй оқшоми қайнотаси қўлидан “Малуби” калитини олармиш. Тўйдан ўн беш кун ўтар-ўтмас, бу “замонавий куёв” қайнотасини ўлдирармиш. Сўнг эса тоғда хотинини ўлдирётганига гувоҳ бўлиб қолган жувонни ўзига ўйнаш қилиб олармиш... “Америкача орзу”дан нима-си кам бунинг? Ҳам миллион доллар, ҳам машина, ҳам тайёр ҳовли-жой, қўшимчасига эса ўйнаш ҳам...

Аслида эса, мен ёзувчиларимизнинг фуқаролик бурчи “қизил” гапларни ялов қилиб кўтаришда, аввал қандай ёмон яшаганимизнию бугун қандай яхши яшаётганимизни меъдага тегадиган даражада такрорлайверишда эмас, жамиятимизда “ўзбекча орзу”ни қарор топтиришда, деб биламан. Бўлсин-да, ўзбекча орзу

ҳам! Бошқалардан нимамиз кам бизнинг? Ахир, ҳалол йўл билан, иймон-эътиқод, уят-шармни унутмаган ҳолда, бировларни сотмасдан, ўзганинг ҳақиқа хиёнат қилмасдан ҳам ҳаётда орзу қилинган мақсадга эришиш мумкиндир. “Америкача орзу”ни бутун дунёга Голливуд ёйган бўлса, бугун биз ҳеч бўлмаса, давлат маблағ билан таъминлаб турган “Ўзбекфильм” имкониятларидан фойдаланайлик. Ахир, яхши фильм асосида яхши сценарий, демак, яхши асар ётади...

10. Ўтган асрнинг тўқсонинчи йиллари бошларида бўлса керак, бирдан ёмғирдан кейинги кўзиқориндай бодраб чиққан турли табиби ғайблару экстрасенслар ҳаётини имкон қадар ўрганиб, “Телбалар мамлакати” деган бир нима ёзгандим.

Орадан йиллар ўтгач эса, бир муддат “сарик матбуот”да хизмат қилишга тўғри келди. Ишонаверинг, бу Адабиёт ичидаги “алдабиёт”нинг ўзи улкан бир тизим. Уни манифактура деб аташ мумкиндир ё бўлмаса, тўхтамасдан ишлайдиган линия, конвейер. Хуллас, бу тизимда ҳашар “асар”лар қандай яратилади, улар қай тарзда ишловдан ўтказилади, нечук тарғиб-ташвиқ қилинади, “юлдуз-ёзғувчи” қай усулда ясалади, фалончи-писмадончи ёзувчи-танқидчилар қандоқ сотиб олинади – буларнинг ҳаммасини яқиндан кўриш имконияти туғилиб қолди. Мен бу адабий конвейерда ёлланма ишчи қатори меҳнат қилаётган ижодкорларни кўрдим. Улар емаган сомсага пул тўлардилар: ёзган машқлари чоп этилгунга қадар сарлавҳасидан тортиб, мазмунига қадар таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетарди, ҳамёни тобора қаппайиб бораётганидан мамнун зулук-ношир улардан харидорлар сонини оширадиган, демак, “анавинақа” нарсалар кўпроқ тасвирланган асар талаб қилади, бу талаб бажарилмаса, бояги айтганим, шунақанги саҳналар асарга мажбуран тиқиштирилади. Мен худди шу ерда асарлари “танқиддан тубан” ёзғувчининг “Ўзбек детектив адабиётини мен билан Тоҳир Малик яратдик”, дея керилганига гувоҳ бўлдим. Худди шу ерда аллақачон ўзини “классик” ҳисоблай бошлаган яна бир ёзғувчининг “Фалон бесавод танқидчи менинг асаримни тушунмасдан танқид қилипти. Тамом, энди бу одамга бизнинг нашрларда ўрин йўқ!” деган ҳукмини эшитдим. Бир ҳукмки, шикоятга ўрин йўқ... Айтмоқчи бўлганим, “алдабиёт” салтанатидаги кўрган-кечирганларимни қоралаб қўйганман. Вақти келиб, уларни эълон қиларман.

Умуман олганда эса, мен “кўнгилочар адабиёт”ни адабий дид, савия, маънавият аталмиш улкан тириклик дарахти илдизига қўйилган ва аста-секин портлатиладиган механизми ишга туширилган бомба бочкаси, деб биламан...

РИСОЛАТ ҲАЙДАРОВА ЖАВОБЛАРИ

Рисолат ҲАЙДАРОВА

1966 йилда туғилган. Ўзбекистон Миллий университетининг журналистика факультетини тамомлаган. “Кетган қишнинг дардлари” шеърий тўплами, “Ғурғуртепада саратон” номли туркум ҳикоялари, “Мағрура” қиссаси ва “Жавзо” тарихий романи нашр этилган.

1. “Адабий авлод” дея ном берилган тушунча XX асрда, шу юз йилликда шаклланган совет даври адабиёти тарихида юзага келганини унутмаслик керак. Бу ҳодиса жамият ҳаётида рўй берган ўзгаришлар, юзага келган маълум бир ижтимоий шарт ҳамда шариоитлар натижаси, шунингдек, ижод аҳли мансуб бўлган даврдаги устувор ғоя, фикр, мақсад, баъзан эса мафкуранинг қолдирган изи билан боғлиқ, деб ўйлайман. Айнан мана шу устувор ғоя, мафкура сабабли ҳар бир даврдаги ижод аҳли кўнглини бирлаштириб турувчи умумий бир мақсад, орзу ёки дард уйғониб, шу омиллар ўша замон адабиётининг қиёфасини яратди. Шунданми, ижод аҳли адабиётга авлод-авлод бўлиб киради, деган фикр ўрнашиб қолди. Бу йўл ўз-ўзидан адабий статистикага олиб боради. Адабиётда статистика керакми ўзи? Майли, бизда “адабий авлодлар” деган тушунча бор эканми, шу нуқтаи назардан туриб, аҳволни таҳлил қилиб кўрайлик.

70-йиллардан кейин бизда адабий авлод шаклланмади, деган иддао тўғрими ёки йўқми, деган саволга жавоб топиш, бунинг сабабларини айтиш учун, аввало, 80-, 90-, ва ниҳоят, 2000-йиллар ижтимоий ҳаётига баҳо бериш, шу даврларда кишилар онгида рўй берган ўзгаришлар жамиятга қай тарзда таъсир кўрсатгани ёки жамиятдаги ўзгаришлар кишилар дунёқарашида қандай тўнтаришлар ясагани, буларнинг бари ижод аҳлига, энг муҳими, уларнинг ғоявий-эстетик қарашларига қай тарзда из солганини аниқлаш керак бўлади. Ахир, ҳар бир ёзувчи (нафақат ижодкор, балки оддий инсон сифатида ҳам) ўзи яшаётган даврнинг фарзанди эканми, даврга хос ижтимоий тўлқинларнинг зарбини елкасида ҳис этмай қолмайди.

80-йилларнинг иккинчи ярми, айниқса, 90-йилларнинг биринчи ярми ижтимоий ва сиёсий ҳаётда инқилобий ўзгаришлар рўй берган замон, ижтимоий ҳаёт таҳлилчилари яратган атама

билан номлаганда, “ўтиш даври” бўлгани маълум. Тарихдан биламизки, мана шундай олағовур замон, ҳукмрон идеаллар қулаган, иқтисодий, ижтимоий асослар ўрнидан силжиган бир палла зиёлилар, хусусан, ижодкорлар учун саволлар ва мана шу саволларга жавоблар излаш пайти бўлади. Чунки аввалги маънавий ва эстетик қарашлар таназзулга учраган (бу жараён чуқур инсоний изтиробларга, баъзан эса фожиаларга олиб келишини тарих қайта-қайта таъкид қилган, буни такрорлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ), давр эса янги талабларни олға суряпти. Жумладан, янги даврнинг ғоявий-эстетик қарашларини яратиш зарур. Лекин қандай қилиб? Бир жиҳатдан қараганда, ҳаммаси осон ва равшандек. Асрлар давомида шаклланган миллий қадриятлар, ҳавас қиларлик мумтоз адабиёт, жаҳонда эътироф этилган тарихий сиймолар, демакки, пойдевор учун барча зарур таянчлар мавжуд. Аммо мустаҳкам пойдевор ҳали юксак қошона бунёд этилди, дегани эмас! Бу иш енгиллик билан амалга ошмайди. Умрида бир марта бўлсин уй қуриб кўрган одам буни яхши билади.

Шундай даврда 70-йиллардаги каби авлоднинг шаклланиши мумкин ҳам эмас. Чунки кўриб ўтганимиздек, шароит ўзга. Бугунги кунда жаҳон миқёсида маданиятларнинг яқинлашуви, уйғунлашуви, ижтимоий дардларнинг глобаллашуви кузатилмоқда, адабий йўналишлар, шакл ва услубларда ҳам турли маданиятларга хос бўлган жиҳатларнинг синтезлашиб кетаётганини кўряпмиз. Бу ўринда ҳар бир миллий адабиётдаги авлодларга хос бўлган устуворлик ҳақида сўз юритиб бўлмайди. Ҳозирги пайтда нафақат услуб, балки ғоя, йўналиш, концепция, муҳими, муҳит, дунёқарашларда турфалик бор экан, шу чоққача онгимизда яшаб келаётган, ғоявий-эстетик қарашлари мутаносиб келувчи авлодлар тушунчаси шу қадар ножиоз кўринади.

Университетда таълим олган кезларимиз адабий авлодлар ҳақида сўз кетганда, “фалон давр адабий авлоди” деганда қатор-қатор номлар санаб кетиларди. 80-йиллар авлоди ёки 90-йиллар авлоди деганда қатор-қатор номларни санай олмаётган бўлсак, бизда жараён депсиниб турибди, дея хулоса қилиш бир ёқлама фикр бўлади. 80-йилларнинг иккинчи ярмида эълон қилиниб, даврнинг маълум қолипларига тушиб бўлган адабий шакл ва қарашларни бузиб юборган “Ёзнинг ёлғиз ёдгори” (Хайриддин Султон), “Уруш одамлари” (Назар Эшонқул) қиссаларини, “Ухлаётган одам” (Равшан Файз) достонини, Муҳаммад Юсуф, Эшқобил Шукурнинг шеърларини, болалар адабиётида том маънода ўзгариш ясаган Анвар Обиджоннинг “Баҳромнинг ҳикоялари” шеърий туркумини эслаш кифоя. Биз тушунган даражадаги

адабий авлодлар бўлмаган ўша даврларда ҳам майдонга ўз овози билан кириб келганлар БОР ЭДИ!

Афсуски, майдонга кириб келиш бошқа-ю, у ердан нохос четга чиқиб қолмаслик, белбоғни олдириб қўймаслик ёки Яратганнинг иродаси билан “эрта сўнган юлдуз” бўлиб қолмаслик бошқа гап экан.

Ҳозир эсласам, мен билан биргаликда талаба бўлган, адабиёт майдонини орзу қилган, матбуотдаги чиқишлари билан умид уйғотган қатор тенгдошларим ён-атрофимда йўқ. Бирлари “рўзғор” аталмиш ёрга кириб кетганча, қайтиб чиқолмади, бирлари замоннинг саволларига жавоб тополмаганидан ҳаммасига қўл силтаб қўя қолди, бирлари “ўтиш даври”дан буёғига йўл тополмади, қанақадир сиёсий қарашлару оқимлар билан биргаликда оққанча кетди! Эврилишлар даври мана шундай, қарама-қарши оқибатларга олиб келар экан.

Бугун атрофимда ижодга жиддий қарайдиган, ҳақиқий бадиий асар яратишга уринаётган, менинг ҳавасимни келтириб, шаклан фаройиб, тамомила янгича мазмун ва услублар билан романлар ёзаётган сафдошларим борлигидан шукур қиламан. Ён-веримда мағизни унутиб, шакл ортидан қувганлар ҳам, олди-қочди, ур-сурларни ёстиқдай китоб қилганлар ҳам, аввалги тўпламларида чоп этилган шеърларини тўплаб, ортига икки-учта шеърини тиркаб китоб ясаб юрганлар ҳам бор. Эълон қилинаётган асарларнинг жанри, йўналишлари борасида ҳам ранго-ранглик мавжуд. Шеъриятда ким япончасига хокку, танка ёзса, ким ғарбча оҳангларни афзал билиб, станс, сонет, насрий шеър битяпти, кимлардир насрда синергетик ҳикоя, мини роман каби номларни афзал билмоқда. Булар жаҳондаги анъаналарга яқинлашишга уринишларнинг бир неча хил кўринишлари. Бу уринишларнинг қай бири яшаб қолиши ҳақида бугун ҳукм чиқариш имконсиз. Чунки буни вақт кўрсатади.

Сўнгги ўн-йигирма йил мобайнида ижтимоий ҳаётда юз берган ўзгаришлар адабий жараёнга шу қадар таъсир кўрсатган, ёзилаётган асарларнинг мавзуси, йўналиши, шакли ва услублари, ҳатто концепти шу қадар турфа ҳолатга келганки, бир қарашда киши ҳозирги адабиётимизнинг қиёфасини бор бўйича англаб ололмайди. Англаш учун эса шу чоққача миямизда яшаб келган “рамка”лардан сал четроққа чиқиб олиш керак бўлади.

2. Асли ҳар бир миллатнинг адабиётида ранг-баранглик бўлиши керак. Мавзу, жанрга оид ўзгаришлар, услуб ва шаклдаги ранг-баранглик ижод эркинлиги борлигидан дарак беради. Лекин эркинлик ҳадсиз-чегарасиз нарса эмас. Унинг чегараси ахлоқ ва масъулият, деб аталади. Агар шу чегара бузиб ўтилса, бошбош-

доқлик келиб чиқади. Ёзувчи эркинлик билан бошбошдоқликни фарқлай олмаса, бундан даҳшатлироқ нарса йўқ. Эркинлик бу – мавзу, услуб ва шакл изланишлари имконияти, ҳаётни, дунёни бадиий жиҳатдан идрок этиш йўлидаги уринишлардир. Шу боис ҳақиқий янгилик яратган ёзувчиларни кўрганда ҳавасим келади.

Бугун ёзувчилар бирон бир адабий услуб, ғоя ёки мафкура билан чеклаб қўйилаётгани йўқ. Лекин бу имкониятни ким қандай тушунапти? Ҳамма гап шунда. Муҳими – мағиз. Агар мағиз йўқ бўлса, қанчалик чиройли шакл берманг, безаманг, ёзилган “нарса” (ҳикоя, қисса ёки роман эмас, айнан “нарса”) бемазалигича қолаверади. Мен истеъмолдаги ўша “изм”ларга шу нуқтаи назардан қарайман. Ўша “изм” адабиётни бойитишга хизмат қилса – жуда яхши. Агар истеъдодсизлик, маънавий қашшоқликни яширувчи бир ниқоб бўлса, афсус... Шу маънода мен кўпроқ реалистман. Қўлимиздан келса, ҳозирги ўша “изм”ларни адабиётимиз ривожига хизмат қилдирайлик. Бу ишни эпламасак, кулгига қолиб нима қилдик?

Адабиёт ривожини кузатсак, ғалати бир парадоксни учратамиз. Даврлар, эстетик дунёқарашлар, адабий услублар қай даражада тараққий этмасин, “замона қаҳрамони” ҳақидаги тасаввурлар қанчалик ўзгармасин, бош мезон ўзгармай қолавераркан. Яъни – адабиётда инсонпарварлик, ахлоқ ғояси етакчи бўлиб туравераркан. Мана шу икки тамойилни бузишга қаратилган “нарса”лар адабиётнинг зиёнидир.

Масалага шу нуқтаи назардан туриб қарасак, ҳаммаси ўрнига тушади, менимча. Чунки адабиётнинг бош мезони бор-ку! Унга анъанавий усулда бордингизми, модернча ёки супермодернча қадам биланми, математиклар тили билан айтганда, “қўшиш ва кўпайтиришда амалларнинг ўрни ўзгаргани билан натижа ўзгармайди”.

3. Инсон шунчаки биологик маҳсулот эмас. Инсоннинг яралиши, бу дунёга келишининг ўзи катта сир-саноат, қарангки, Оллоҳ ўз бандасини бошқа икки банданинг инон-ихтиёри ва муҳаббати воситасида яратади, шу оламга келтиради. Бундан ортиқ мўъжизани тасаввур қилиб ҳам бўлмайди. Шу боис аждодларимиз яратган адабиёт инсонга буюк моҳият сифатида қараган, Оллоҳ ўзи яратган мавжудот орасида фақат инсоннигина юксак поғонага кўтарган, Яратган инсоннинг суратида ва сийратида ўз аксини кўради, инсон шу боис хусн бобида ҳам “мазҳари сунъи илоҳ”дир, дея таъкид қилиб келган.

Менимча, адабиёт моддий олам саволларига руҳий оламдан қувват олган ҳолда жавоб излаши лозим. Шу маънода адабиёт ҳар турли сиёсий атрибутикадан халос бўлиши керак. Яъни мамла-

катда иқтисодий ва сиёсий ислохотлар йўлида бирон-бир ҳаракат бошланган заҳоти ишлаб чиқариш масалаларини акс эттирадиган қисса ва романлар ёзилиши, адабий қаҳрамонлар бирон-бир сиёсий партия фаоли бўлиши, фақат сиёсий ғоялар билан яшаши, партия иши учун саломатлигидан айрилиши ёки ҳаётини қурбон қилиши (Павел Корчагин каби), яқинларидан воз кечиши шарт эмас (ҳолбуки, бизга мана шунақа адабий қаҳрамонларни намуна қилиб кўрсатишарди).

Лекин бу – адабиёт ижтимоийликдан йироқлашади, дегани эмас. Инсон руҳият маҳсули – муҳаббат сабабли яралиб, моддий дунёга келгач, ўзи яшайдиган муҳитнинг узвий бир бўлагига айланади. Энди у жамият кишиси бўлиб қолади. Ёзувчи инсон сифатида ўз даврининг намояндаси, ўз жамиятининг аъзоси бўлди, унга шу замоннинг “муҳри” тушмай қолмайди, демак, ёзганларидан шу даврнинг нафаси келиб туради. Шу маънода ёзувчи “беш кунлик дунё” одамига айланади. Лекин “беш кунлик дунё” одами ҳисобланган ижодкорнинг абадиятга дахлдор бўлиши мумкин эмас эканми? Менимча, ёзувчининг асарлари даврлар оша яшашга қодир эканлигини билдирадиган муҳим мезонлар бор. У ҳам бўлса, ёзувчининг ўз ижоди билан ўқувчини комиллик сари бир неча қадам олға ташлашга ундай олгани, ўзлигини танитишга кўмак бергани, миллат дардини тилга чиқара билгани, ўз она тилининг бор гўзаллигини намоён қилгани, халқини дунёга танилтирдир.

4. Адабиёт ўзининг тарихий ўрнини ўзгартиргани йўқ. У ҳақиқат эзгулик томонида эди, ҳозир ҳам шундай. Лекин шу ўринда “ғалати” бир жиҳат борки, буни айтмаса бўлмайди. Бу – эзгулик деганда ким нимани назарда тутганлигидир.

Бир вақтлар “роман шайдоси” бўлган чоғларим совет ва ўзбек совет адабиётида яратилган (лоф эмас!) олтмишдан ортиқ романи ўқиб туширганман. “Ўтган кунлар”, “Навоий”, “Ўттор” каби ўлмас асарларни бу ҳисобга қўшмаяпман. Номи ва сюжети ғира-шира ёдимда қолган “Машъал”, “Бинафша атри”, “Фидойилар”, “Тошкентликлар”, “Чотқол йўлбарси” ва ҳоказо ва ҳоказо “замона” романларидан ҳозир қай бири тирик? Мана шу романларнинг бош қаҳрамонлари ҳам жамият учун яшаган, эзгулик йўлида ўз нуқтаи назари бўйича курашган одамлар эди. Масалан, қайси бир романининг қаҳрамони – Дилдор исмли қиз большевик ёрига ён босиб, ўз акасини тутиб бермоқчи бўлади. Яна бир романининг персонажларидан бири – бойнинг хотини яширинча ўз эрига хиёнат қилиб юрарди, кунлардан бир кун бойвучча аёл “севгилиси”дан хиёнат кўриб ақлидан озади. Кейин қизил командир сабабли ахлоқ йўлига кириб, ўша командирга хотин бўлади-да, янги эри билан

биргаликда собиқ эри – бойнинг ҳовлисига кириб ўрнашиб олади. Турган гап, бойнинг бошқа хотинлари собиқ кундошларини қувиб солмоқчи бўладилар. Шунда келин-куёвларнинг эшигини қўриқлаб ўтирган мазлум халқ вакиласи – фаол аёллардан бири “большавойнинг оиласи”ни ҳимоя қилади. Бу каби сюжетларни яна санаш мумкин. Лекин етарлидир, деб ўйлайман. Ёзувчининг, қолаверса, ўша замон сиёсатининг назарида булар эзгулик учун курашган ижобий қаҳрамонлар эди.

Бугунги кунда ижобий қаҳрамон, салбий қаҳрамон деган тусунчалар ўртасидаги чегара яққол чизилиб, “мана у” деб кўрсатиб қўйилаётгани йўқ. Биз эртақларда тасвирлангандек, салбий қаҳрамонни оламдаги бор иллатларни ўзида жамлаган хунук бир одам, ижобий қаҳрамонни эса ҳар жиҳатдан мукамал, ҳусни ҳам, феъли ҳам гўзал бир киши, деб қабул қилмайдиган бўлдик. Чунки реал ҳаётда, кўпинча, бунинг аксини кўряпмиз. “Нима яхшию, нима ёмон?” деган саволнинг жавоби осон эмаслигига ҳам ишонч ҳосил қилганмиз. Бунга замонавий дунёдаги ҳаётнинг ўзи мураккаб ва чигаллиги, яшаш учун кураш масаласи борасидаги қарашларнинг турли-туманлиги сабабдир.

Ҳаётнинг ўзида мазкур шу икки қутб ўртасидаги олишув ҳамон давом этиб келяпти. Фақат бу курашнинг шакли ўзгарган, холос. Ҳар бир жиҳатга ёдимизга синггиб кетган анъанавий тусунчаларга қараб баҳо бераётганимиз сабабли эзгулик йўлида курашиш бизга соғлом мантиқдан узоқ тутим бўлиб туюлаётган бўлса, эҳтимол.

5. Агар тарихга мурожаат қиладиган бўлсак, “постмодернизм” атамаси модернизмга бўлган муносабатни белгилаш маъносида 1934 йилда (Ф. де Онис “Испан ва Лотин Америкаси шеърляти антологияси” китобида), Европанинг маданият ва диндаги ҳукмронлиги ниҳоя топганини таърифлаш сифатида 1947 йилда (файласуф А.Тойнби “Тарихни англаш” китобида) тилга олинган эди. Адабиётга нисбатан эса бу атама 1971 йилда қўлланилган (АҚШ олими Ихаб Хассан томонидан). Шунинг ўзидан жаҳон маданиятидаги кайфиятларни қанчалик кечикиб “юқтирганимизни” билиш мумкин.

Постмодернизм дунё маданияти олаётган нафасми ё шунчаки урфми, буни тушуниш учун, аввало, постмодернизм ҳодисасининг ўзини англаб олиш зарур.

XX асрда жаҳонда кечган ва модернизмининг туғилишига сабаб бўлган ижтимоий ва сиёсий воқеаларни такрорлаб ўтирмайман, бу ҳаммага маълум. Постмодернизм эса модернизмга, шунингдек, жўн оммавий беллетристикага қарама-қаршилик сифатида майдонга келган. У ҳамма нарсани ўйин шаклига ўраб, оддий ўқувчи

ва маърифатли ўқувчи ўртасидаги масофани текислаб боради. Албатта, бунда оддий ўқувчи маърифатлилик даражасига қўтарилмайди, балки маърифатли ўқувчининг даражаси қўйига туширилади.

Постмодернизм маданияти асосида янги маънодаги эзгулик ғоялари ётади. Постмодерн деб аталадиган маданият ўзининг мавжудлиги билан ўзигача ҳукмрон бўлиб келган эзгулик ғояларидан ҳаммабоп (бошқача айтганда, универсал) эзгулик ғояларига ўтилганлигини таъкид қилади. Янгича эзгулик доирасига инсониятдан ташқари, ҳайвонот, наботот, коинот, ҳуллас, бутун олам киради. Постмодернистларнинг ҳақиқий идеали коинотдир (қадим юнон мифологиясида қора коинот, яъни космос хаос деб аталганини унутмайлик). Шу боис постмодернистик асарларнинг асосида хаос, яъни ниҳоясизлик, чексизлик, эркинлик ётади. Ҳаоснинг яна бошқа маъноси бетартиблик эканини ҳам эсдан чиқариб бўлмайди.

Постмодерн талқинларнинг кўплиги принципига таянади, дунёнинг ниҳоясизлиги ниҳоясиз талқинларнинг табиий натижасидир, деб ҳисоблайди, постмодернизм фалсафаси ҳақиқатлар кўп дея таъкидлайди, тарихга бўлган қарашларни қайтадан кўриб чиқади. Бунда тарихга бўлган қарашлардаги мунтазамлиликни, ижтимоийликда нарса ва ҳодисаларнинг сабабга кўра боғланишларини, тугаллик ғояларини инкор қилади.

Ёш ҳамкасбларим ўз шеър ва ҳикояларини постмодернистик асар, деб тақдим қилганларида юқорида ёзилганларни эътиборга олишганмикин?

Менимча, Улуғбек Ҳамдам қўйган саволга жавоб бериш, яъни постмодернизм бугунги ўзбек адабиёти мисолида нималарда кўринаётганини аниқлаштириш учун, аввало, постмодернизмнинг ўзига хос хусусиятларини кўриб чиқиш лозим.

Россиялик тадқиқотчи И.Голованова постмодернизмнинг саккизта хусусиятини санаб ўтади. Булар: интертекстуаллик (бу онгли равишда келтирилган кўчирмалар ёрдамида янги матн яратишдир, натижада тугалланган, мазмун жиҳатидан яхлит, маълум бир муаллифга тегишли бўлган матн эмас, балки бизнинг тасаввуримизда муаллифи йўқдек туюладиган матн олинади), пародиялаш ва истехзолилиқ (ўқувчида туғилиши мумкин бўлган ақида ва қондаларнинг шаксиз ва шубҳасизлигига шубҳа яратиш йўли билан ҳақиқатни қайта идрок қилиш, ўз-ўзини пародия қилиш), матннинг кўп даражали қилиб тузилиши (ўз-ўзидан кўчирмалар келтириш, стилистик ва сюжет қайтариқлари, битта муаллифнинг ижоди ичида кўчиб юрувчи образлар, лавҳалар, рамзлар), “ўйин усули” (исталган нарсага нисбатан ҳазилнамо

ибора ва ифодалар, кўп маъноли сўз ўйинлари, товуш ва жой номлари билан боғлиқ турли найранглар яратиш; бунда ўқувчи мутолаани ўйин деб қабул қилади, битта маъно ортидан иккинчи, учинчи ва ҳ.к. маъноларни излайди), ризома (рамзий лабиринт бўлиб, сюжет қурилиши аниқ бир марказий ўқ атрофига жипслашмайди, балки чигал, тасодифий бўлиб туюладиган қурилмага эга бўлади), жанр ва услуб синкретизми (бу ҳам ўйин принципи билан ифодаланади, “синкретизм” атамасининг маъносидан келиб чиқилиб (бунинг маъноси моддаларнинг дастлабки қоришиқ ҳолати демакдир), жанр ва услуб даражаларининг қоришиб кетиши), “театрга хослик” усули (оммавий ва оммабоп маданият техникасидан фойдаланиб, асарга оммавий истеъмол нарсаларига бериладиган чиройли ёрлиқ, реклама кўринишини бериш ва, шу билан бирга, аввал яратилган асарларнинг сюжетларини истеҳзоли изоҳлаш), анъанавий “муаллифлик нуқтаи назари” тушунчасининг ўлиши (ҳикоя қилишдаги тартибсизлик, парча-пурча ҳолида ҳикоя қилиш таассуроти атайин яратилади).

Шуларга қараб, кейинги йилларда яратилган, постмодернистик руҳда, деб баҳоланган бир нечта асарларни таҳлил қилдим. Уларда постмодернизмга хос унсурларга ўхшаб кетадиган баъзи белгиларни учратган бўлсам-да, бу асарларни постмодернистик ҳикоя, қисса ёки роман, деб айтолмайман. Дейлик, Мурод Човушнинг “Ҳеч” қиссасидаги воқеликни уч ўлчамда кўришга, воқеликни баён қилишда онг оқими усулидан фойдаланишга уриниш постмодернизмнинг саккизинчи хусусиятини эсга солади. Аммо бу ҳали постмодерн эмас. Сабаби оддийгина, Мурод Човушнинг қиссасидаги ҳикоя тартибсизлиги атайин қилинган эмас, балки тилга нисбатан ҳафсаласизлик оқибати. Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Шабада” ҳикояси борасида бўлган бир баҳсда ҳам бу асарни постмодернистик дегувчилар бўлган эди. Тўғри, ҳикоядаги реаллик ва фантастиканинг ёнма-ёнлиги, кўп ўринларда детективга ўхшаб кетадиган сирлилик постмодернизмнинг жанр ва услуб синкретизми хусусиятини ёдга солади. Бироқ бу ҳам постмодерн, дегани эмас. Чунки ҳикояда мазкур хусусиятга хос бўлган ўйин принципи йўқ. Бу каби мисолларни яна келтириш мумкин.

Албатта, 80-йилларнинг охири, 90-йилларнинг бошидаги ижтимоий воқелик, эски ақидаларнинг фош бўлиши ва бошқа қадриятларнинг юзага келиши, жамиятимизга Ғарбдан оммавий маданиятнинг жадаллик билан кириб келгани, ҳозирги кунда “Умумжаҳон тўри” воситасида ахборот оқимига тушиб қолганимиз, “супер...”, “гипер...” тасвир, куй, сўз, ахборот ва ҳ.к. экранларимизни, кўчаларимизни, ҳатто кўлимиздаги телефонимизни эгаллаб бораётгани постмодерн туғилиши учун замин бўлиб хизмат қилиши мумкин

эди. Лекин шунда ҳам бизда постмодернизм ривожланиб кетмади. Чунки биздаги менталитет, қонимизга синггиб кетган Шарқ фалсафаси постмодернизмни сингиштира олмади.

Сўнгида яна бир жиҳатни таъкидлашим зарур. 90-йилларнинг охирига келмасданок дунёда постмодернизм ўз умрини яшаб бўляпти, деган қарашлар чиққан эди. Ҳозирги даврни мутахассислар “постпостмодернизм”, яъни постмодернизмдан кейинги давр деб баҳолашмоқда. Бунинг сабаби, постмодернизм ҳам бир маданий даврдан иккинчисига ўтиш босқичи эканлигидадир. Жаҳон адабиёти тарихига разм солсак, бир адабий давр кетиб, ўрнига бошқаси келаётганда оралиқда ўзининг хусусиятлари билан модернизм ва постмодернизмга ўхшаб кетадиган таълимотлар майдонга келганини кўрамиз. Тарихий тажриба маълум бир қадриятлар тизими бўлмаган маданият барқарор бўлмаслигини кўрсатади. Биз бошқа ҳодисадан, масалан, пала-партиш, дидсиз “нарсаларни постмодернизм ёрлиғи билан тақдим қилиш каби иллатлардан ташвиш чекишимиз лозим.

Б. Санъат айтиладиган ҳар бир гапни чиройли ифодалаб бергани учун ҳам санъатдир. Адабиёт ифода санъати эканми, унда ўйин ҳам бўлмай илож йўқ. Лекин ҳамма гап чиройли ифода қилишга арзийдиган дарднинг, бошқача айтганда, мағизнинг мавжудлигида.

Фикрини ва дардини оригинал йўсинда айтиш йўлидаги шаклий изланишларга мен ижобий қарайман. Мақсад – ўзидаги дардни ўқувчига “юқтириш”, уни ҳамдард қилиш, инсонийлик сари етаклаш бўлса, ҳамма нарсани санъатга айлангиришнинг ҳеч бир ёмон томони йўқ. Мисол учун, Сент-Экзюперининг “Кичкина шаҳзода”си ҳам, аслида, рамзлардан, ишоралардан иборат асар. Лекин ёзувчи бу асари билан жаҳон адабиётини янги шакл ҳамда рамзлар билан бойитди, холос.

Ёки Исажон Султоннинг “Айвон” ҳикоясини мисол тариқасида келтирсам. Исажоннинг бу уринишини шунчаки шакл изидан қувиш, деб айтолмайман. Чунки ҳикоя охирида “тилла балиқ-ку, ўз отасини хўрлагани учун шу қўйга тушибди, ўз болаларига ем бўлибди, шуни кўра-била туриб, балиқни сўйиб қозонга ташлаган аламзада бу болаларни энди нима кутаркин?” деган жиддий савол мавжуд. Шарқда “қайтар дунё” тушунчаси ҳам борки (буни Европада бумеранг таъсири деб аташади), бу ҳеч бир нарса бежавоб қолмайди, деганидир. Аммо тоқайгача? Қачонгача ёмонликка ундан ўтган ёмонлик билан жавоб қайтараверилади? Бу ҳолда инсон ёвузлашиб кетмайдими? Мақсад – мана шу саволни қўйишдир.

Юқоридаги саволга жавоб бериш пайтида мен постмодернизмдаги “ўйин усули” ҳақида ёзгандим. Таъкидлашим керакки,

бу тарзда “ўйин” яратиш учун ёзувчи ёки шоирда билим, истеъдод бўлиши керак.

Тўғри, матбуотда пайдо бўлаётган зоҳиран чиройли, ботинан бўш, пуфакка ўхшаш шеърларни, бир қарашда оригинал шаклий изланишлар махсули бўлиб туюладиган, лекин жиддийроқ таҳлил қилганда, шилдирок қоғозга ўралган куруқ қутига ўхшайдиган ҳикоялар, қиссаларни кўрганда, хаёлдан худди шу саволдаги хавотирлар кечади. Аммо бу “нарса”лар ҳақидаги сўзим алоҳида.

7. Бизда адабий танқидий мақолалар аксарият бир қолипда битилади. Аввал асар бироз ёки анча мақталади, сюжети баён қилиб берилади, кейин бир озгина ё кўпгина қилиб камчиликлари айтилади. Бизда танқидчи деганда, асарни танқид қиладиган ёки мақтайдиган киши тушунилади, шекилли.

Эҳтимол, адабий танқидчи, деган атаманинг ўзидан воз кечиш зарурдир? Адабиётшунос деган сўзнинг ўзи етарлидир, балки? Ёки бошқа соҳаларда қабул қилинган таҳлилчи (аналитик) атамасини қабул қилсакми? Бир қанча соҳалар, масалан, иқтисод, ижтимоий ва сиёсий соҳаларда аналитиклик касби бор. Бундай кишилар шу соҳанинг мавжуд муаммоларини таҳлил қилиб, истиқболли, келажакдаги ривожланиш йўналишлари ҳақида мулоҳазалар билдирадилар, тавсиялар берадилар. Агар танқидчи деган сўзнинг моҳиятини танқидда деб тушунсак, у ҳолда, юқоридагидек йўл тутишимиз лозим.

Бугунги кунда адабий танқиднинг қиладиган ишлари жуда кўп. Таҳлил этилмаган қанчалаб услублар, йўналишлар, ўз баҳосини олмаган қанчалаб асарлар бор! Майдонга кириб келаятган ёшларнинг ижоди ҳам шу пайтга қадар муносиб ва холис баҳоланган эмас. Кўп ёшлар анча-мунча китоб чиқариб, каттароқ асарларини эълон қилиб, ёши ҳам қирқларга боргандагина адабиётшуносларимизнинг эътиборига тушади.

Адабий танқид ҳозирги пайтда қўлга киритиб бўлинган ютуқларни қайд этиш билан кифояланиб қоляпти. Лекин ўзи адабиётнинг ютуқларини кўпайтириш устида ишлаётгани йўқ. Бу нима дегани? Бу адабий танқид адабиётнинг софлиги учун қайғуриши, ўқувчиларда бадиий дидни шакллантириши, дўконларни тўлдириб юбораётган “тижорат” роман ва қиссаларига ўзининг дадил муносабатини билдириши, ҳақиқий шаклий изланиш билан шаклбозликни фарқлаб ажратиши ҳамда бу ҳақда ўзининг фикрини айтиши демакдир. Мана шуларни адабиётимизнинг ютуқлари кўпайишига ҳисса қўшиш, дейилади.

Ҳар йили Ёзувчилар уюшмасида Наср кенгашининг йиллик ҳисобот йиғилиши ўтказилади. Бир йил ичида эълон қилинган ҳикоя, қисса ва романлар ҳақида сўз боради. Лекин эътибор

берсак, танқидчиларимиз матбуотда мана шу йиғилишда тилга олинган романлар ёки қиссаларнинг ўндан бирига ҳам муносабат билдирмаган бўладилар.

Мана шундай йиллик йиғилишлардан бирида адабиётшунос олимларимиздан бири Саломат Вафонинг ўн йилча аввал эълон қилинган қиссаси – “Сулаймоннинг узуги”ни мақтаб, “нега ҳозир шу қисса ҳақида ҳеч ким индамади?”, дея савол ташлади. Мен: “Домла, бу қисса эълон қилинганига анча бўлган, йиғилиш ўтган йили чоп этилган асарлар ҳақида-ку?” деган эдим, домла паришонхотирлик билан: “Яхши асар бўлгандан кейин кеч бўлса ҳам гапириш керак-да!” дея сўзини давом эттираверди. Баъзида шунақа кулгили воқеалар ҳам бўлиб туради...

8. Аслида, ҳар бир шоир ёки ёзувчи янгилик яратиш умидида яшайди. Лекин ҳеч бир янгилик бўм-бўш, тақир жойда туғилмайди. Фалсафадаги “ҳеч нарса йўқдан бор бўлмайди, бордан йўқ бўлмайди”, деган назария ҳам бежиз яралмаган.

Биз истаймизми, йўқми, ажодларимиз яратган анъана ва кадриятлар ўзига хос “ген мероси” сифатида онгимизга ва онг остига сингишиб кетган. Ҳар қанча тиришсак ҳам, “ген мероси” иштирокисиз бирон-бир арзирлик асар ёза олмаймиз. Зеро, тараққиёт моҳиятан мавжуд қонуниятларга таяниб илгарилаб боради. Жараён ривожланиб борар экан, мавжуд қонуниятларнинг энг яшовчани, “мағзи тўқ”лари қолади, пучлари эса замон ғалвиридан тушиб кетаверади. Янгилик мана шу мағзи тўқ эскилик устига қурилади. Менимча, адабиётдаги эски ва янги ўртасидаги кураш рамзий мазмунга эга, яъни бу “кураш” табиий танланиш асосида ривожланиш деган мезонга кўпроқ мос келади.

Ёш ёзувчи ва шоир сафдошларимнинг янгича ёзишга уринаётганларини мен табиий ҳол, деб биламан. Чунки ҳар бир давр адабиётида шакл, услуб ва тамойил фарқлари бўлиши керак. Даврлар бошқа бўлганидек, шу даврларда яратилган адабиёт ҳам аввалгиларидан сифат жиҳатидан ажралиб туриши зарур. Зотан, тараққиётнинг муҳим шартини, кейинги авлодлар ажодларнинг кашфиётларини ўзлаштирган ҳолда улардан бир-икки қадам олға силжишларини назарда тутати.

9. Ижодкорнинг қаламидан тўкилган ҳар битта сўз гарчанд оддийгина бир лола ёки бойчакка доир бўлса-да, чоп этилгандан кейин миллатнинг сўзига айланади. Демак, унинг битган сатрлари фақатгина шахсий дардлар қўним топадиган макон эмас. Ёзувчи ё шоир инсон сифатида ҳам, ижодкор сифатида ҳам ижтимоий ҳодисадир. Чин маънодаги ижодкор буни ҳамшиша теран тушунган. Рауф Парфи:

*Юлдузларга мен ҳам қарайман,
Юлдузлар – самовий бир хаёл.
Мен кўпроқ заминга ярайман,
Менга керак ердаги ҳаёт,*

– деганда, аввало, ўзининг замин фарзанди эканлигини на- зарда тутган, деб ўйлайман. Ижодкор ҳатто оддий инсон сифати- да ҳам жамиятдан ташқарида бўла олмайди. У қайси бир даврда яшамасин, XX асрнинг серғалва йиллари бўладими ёки ҳозирги мустақиллик кунларими, ўша вақтнинг киши сифатида замон- нинг бор залворини ҳис қилмай қолмайди. Ўзгача бўлиши ҳам мумкин эмас.

Мисол учун, XIX асрнинг охири – XX аср бошларига келиб, “Беғам ҳаёт” (“Валенсияча ҳикоялар”), “Апельсин боғларида” ҳикоялар тўпламлари, “Тоledo ибодатхонаси”, “Чақирилмаган меҳмон” романлари билан Европага танилган испан ёзувчиси Висенте Бласко Ибаньес табиат, ўзаро инсоний муносабатлар, оддий деҳқонларнинг ҳаёти мавзуларини ўзи учун етакчи деб билган эди. XX асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий олағовур- лар бошлангач, ижод билан бирга ноширлик, ҳуқуқшунослик ва сиёсий фаолият билан ҳам фаол шуғулланади. 1923 йилда Испа- нияда ҳарбий диктатура ўрнатилгач, ёзувчи Францияга муҳожири- ликка жўнаб, умрининг қолган йилларини фалсафий-психологик романлар яратиш билан биргаликда, шахс эркинлиги учун кура- шишга бағишлаган.

Хорват ёзувчиси Ранко Маринкович ўзининг дадил эрқпарвар- лик қарашлари туфайли итальян фашистлари томонидан Фер- рамонте лагерига ташланган (ҳолбуки, у коммунист эмас эди). Оддий бир инсон Ватани бошига тушган оғир кунлар сабабли кўриши мумкин бўлган жамки ғам ва аламларни тортган. Бугун- ги кунда Хорватияда энг яхши новелла учун Ранко Маринкович номидаги мукофот таъсис этилган.

Нобель мукофоти совриндори, серб ёзувчиси Иво Андрич фа- шистлар Германиясининг собиқ Югославияга босқини бошлан- ган дастлабки кунлардан (1941 йил апрель) то Ватани Иккинчи жаҳон урушининг сўнгги йилида (1945) озод бўлгунга қадар уй қамоғида ётади. Айнан шу ҳибсда ётган кунларида, кейинчалик XX аср насрининг энг яхши асарлари, деб тан олинган “Дринадаги кўприк”, “Травния солномаси”, “Ойимқиз” романларини яратади (афсуски, бу ёзувчиларнинг асарлари ўзбек тилига таржима қи- линмаган. Шу туфайли кўп ўқувчиларимиз уларнинг ижодидан бебаҳра). Жаҳон адабиётидан бу каби мисолларни кўплаб келти- риш мумкин.

Мазкур ёзувчилар битта ишни амалга ошира туриб, яъни ижод қила туриб, ўзларининг ижодкорлик ва фуқаролик бурчларини адо этганлар. Шавкат Раҳмон “рубобий шеърлар” ёзишни орзу қилиб, “жангчи ва зобит” бўлганидан алам чеккан бўлса, 70-йилларда бу савдо виждонли ҳамма ижодкорнинг бошида бор эди. Ахир, ижодкор кўнглида ҳаммаша инсоний бурч деган туйғу уйғоқ. Фуқаролик ва ижодкорлик бурчи эса мана шу инсоний бурчнинг ажралмас бўлагидир.

10. Жаҳонда “беллетристика” деган атама мавжуд. Бу ўқилиши осон, енгил ҳазм бўладиган новелла, роман ёки қисса. Йўналиш сифатида унинг ҳам ўзига яраша меъёрлари бор. Беллетристика ўзининг яшашга ҳақли эканини аллақачон исботлаган, йўқса, Агата Кристи ёки Анн ва Серж Голонларнинг романлари унутилиб кетган бўларди. Таъкидлаш керакки, беллетристика ҳеч қачон жиддий адабиёт билан беллашишга даъво қилмаган, доимо ўзининг ўрнини яхши билган, шу боис беллетристика ижод қиладиганлар ўзларини ёзувчи деб эмас, беллетрист, дея аташган.

Бизда беллетрист деган номдан уялишади, шекилли, ўзларини бирйўла оммабоп ёзувчи деб атаб қўя қолишади. Шунинг учун бизда дурустгина беллетристика ўрнига ёмонгина “омма адабиёти” пайдо бўлди.

Бир эътибор беринг, “омма адабиёти” намуналари қандай матбуотда босилапти? Бунақа адабиётга “эҳтиёж” қандай пайдо бўлди унинг урчиб кетишига нима сабаб бўлди? Мен бу ҳодисани бизда “бульвар матбуоти” пайдо бўлиши билан боғлагим келади. Айнан кўнгилочар нашрлар газета бозоридаги рақобатга чидаш, “синиб” қолмаслик учун олди-қочди, одамларнинг эътиборини тортадиган сарлавҳали “асарлар”га эҳтиёж сездди. “Оммабоп ёзувчилар” чақириққа “лаббай” деб жавоб беришиб, масъулиятни ҳис қилган нашрлар қабул қилмайдиган ҳикоя ва қиссаларини тақдим этишди. Ноширлар эса ўз маҳсулотларини тезроқ сотиш умидида газеталарнинг биринчи саҳифасига “Адашган қиз”, “Йўлдан озган ўғил”, “Олтин васвасаси”, “Бойлик талвасаси” қабилидаги сарлавҳаларни чиқариб, газетхонларни чорлай бошлашди...

Ҳозир китоб дўконлари ва расталарида Исҳоқжон Нишоновнинг ўтган ва шу йил ичида нашр қилинган “Афғон шамоли”, “Град операцияси”, “Қасоскор қашқирлар” деган китоблари сотилляпти. “Град операцияси” романлар серияси ёки роман-сериал бўлиб, 2012-2013 йилнинг ўтган даври ичида шу сериянинг бешта алоҳида романи нашр қилинибди. Мен бу китобларнинг адабий қиммати ҳақида баҳс юритмайман. Фақат шу чоққача ҳеч ким конвейер усулида ишлаб, жиддий асар ярата олмаганини айтмоқчиман. Биламизки, конвейер бир қолипдаги ва андозадаги

маҳсулотни кўплаб ишлаб чиқаришга ихтисослашган технологик мослама. Санъат асари эса фақат ягона нусхада, вақт, меҳнат сарфлаб, кунт ва сабр билан яратилади.

Бир мартагина ўқиладиган энгил-елпи “адабиёт”нинг умри қисқа, жиддий адабиётнинг залвори бу каби “асар”ларни босиб кетади, деб ишониб ўтиравериш ярамайди, деб ўйлайман.

Менимча, “омма адабиёти” қаршида бақувват устундек бўлиб жиддий адабиётнинг туриши” камлик қилади. Ўқувчиларда болалик давридан бошлаб бадий дидни тарбиялаш, ҳақиқий адабиётни тарғиб қилиб бориш зарур. Бу борада ўқув муассасалари ва маданият масканларида китобхонлар билан ўтказилаётган адабий учрашувларнинг ўзи кифоя эмас. Адабий газета ва журнал, альманах нашрларининг адабини кўпайтириш, бунинг учун уларнинг нархини пасайтириб, оддий ўқувчининг чўнтагибоп қилиш (бу иш иқтисодий жиҳатдан қимматга тушади, чунки нашрнинг таннархига кирадиган харажатларни камайтириш ёки арзонлаштиришнинг иложи йўқ, фақат бу харажатларни нимагингдир ҳисобига қоплаб бориш, иқтисодчилар тили билан айтганда, “зарарларни камайтириш” талаб этилади), нафақат босма матбуот, балки радио ва телевидение ҳам жиддий адабиётни кўпроқ ташвиқ қилиши лозим. Адабий жараёндан бохабар қиладиган, ўсмирлар, ёшларнинг адабий дидини ўстиришга хизмат қиладиган эшиттириш ва кўрсатувлар кўпайиши керак. Афсуски, ҳозир бундай эшиттириш ва кўрсатувлар йўқ даражада. Бугунги кун ёшлари ва ўсмирларининг қизиқишларини инobatта олган ҳолда, жиддий адабиёт тарғиботи ва ташвиқотига интернет нашрларни ҳам жалб қилиш, бу иш кенг миқёсда ташкил этилиши зарур. Бу тадбирлар иқтисодий жиҳатдан қанчалик қиммат турмасин, амалга оширмаса бўлмайди. Чунки маънавиятнинг оқсаб қолишидан келадиган зарарни миллиардлаб маблағлар билан ҳам қоплаб бўлмай қолади.

ИСЛОМЖОН ЁҚУБОВ ЖАВОБЛАРИ

Ислои ЁҚУБОВ

1961 йилда туғилган. Нукус Давлат университетининг филология факультетини тамомлаган. Филология фанлари номзоди, доцент. Адабиётшунослик муаммоларига бағишланган “Ўзбек романи тадрижи”, “Бадий-эстетик сўз сехри”, “Миллий уйғониш даври ўзбек насри”, “Бадий матн ва эстетик талқин” сингари ўндан ортиқ монография, рисола ва мақолалар тўпламлари нашр этилган.

1. Поэтик ижодни вақт, ҳаракат ҳамда фазога кескин боғлиқ тарзда англаш унинг қонуният ва механизмларини тўла тасаввур этмасликдир. Илло, бугунги кунда адабий-эстетик тафаккур жамият салоҳият даражаси, интеллектуал потенциалини белгиловчи муҳим эстетик категория сифатида идрок этилмоғи лозим. Шундагина жамият моддий ва маънавий томонлари узвий алоқадорлик, ўзаро таъсирда доимий ўзгариб, ривожланиб бориши тўғри англанади.

Ҳар қандай ўзгариш фикр ва кайфиятдан ибтидоланади. Воқеа-ҳодисалар ривожиди узлуксизлик мавжуд экан, ижтимоий жараёнлар муайян омил ва манбаларга нисбатан сабабу оқибат сифатида намоён бўлади. Демак, даврнинг инсон фикру кайфиятига таъсири ҳам узлуксизликда олиб қаралмоғи, унинг миллий ва минтақавий аҳамияти умуминсоний, умумбашарий қадриятлардан хорижда кузатилмаслиги керак.

Маълумки, ҳар қандай ўзгариш ҳаракатдир. Шундай экан, ўзаро таъсир ва мураккаб алоқадорликдан ташқарида нафақат табиий, балки ижтимоий ва эстетик ўзгариш ҳам содир бўлмайди. Илло, ҳодисалар ягона қонуниятли оламий ҳаракат жараёнидан иборат. Биламизки, қадимий афсонаю эртақлардан эпик асарларгача халқимизнинг эрк ва озодлик ҳақидаги орзу-уйларини акс этган ва бу жараён бирор муддат тўхтамаган. Демак, тафаккур (бутун) ва мустақиллик (натижа) ўртасида бевосита ва билвосита тарзда доимий сабабий алоқадорлик мавжуд. Шунинг учун ҳам эркак ташна тафаккурий интилишлар ўтган асрда гоҳ маърифатпарварлик, гоҳ жаҳидчилик сифатида бўй кўрсатиб, ниҳоят мустақиллик тарзида тотли мева берди. Айни пайтда, бу ижтимоий ҳодиса миллий тафаккурни жаҳоний миқёслар сари юксалтирди. Зотан, сабаб ва натижа бир-бирига ўтиб туриши билан характерланади.

Бугун тобора юксалаётган тараққиёт шиддати инсон ва жамият муносабатлари, хусусан, уни поэтик идрок этиш шаклларини бир қадар мураккаблаштирди. Бизнингча, бу ғоятда табиий жараён. Чунки ҳар қандай ривожланиш ҳаракатнинг сифат жиҳатидан янги турларини вужудга келтиради. Демак, поэтик ижод ҳам мураккаб алоқадорлик маҳсули. Бизнинг объектив ёндашувимиз унинг шаклий кўринишларидаги муҳимни номуҳимдан ажратиш, табиий-функционал, ижтимоий-генетик ва поэтик жиҳатдан далиллаш асосидагина кечиши мумкин. Мустақиллик йилларида яратилаётган асарларда ижод аҳлининг фикр ва кечинмалари акс этмоқда. Бизнингча, қаламкашлар ижодий идроки мазмуни бир хиллашуви мумкин эмас. Улар табиий сийрати, маънавий-маданий даражаси, қизиқиши, бадий маҳорати, шунингдек, билим савияси, маслагу дунёқарашини шакллантирган ижтимоий-генетик факторларга боғлиқ тарзда юзага қалқиб чиққан мотивацияси ҳамда эстетик идеалга ёндашув позицияси муайян фарқланишни келтириб чиқаради. Бу жараёнда ижодкорнинг эмоционал ҳолати ҳам муҳим роль ўйнайди. Шубҳасиз, ёзувчи, шоир, драматург зарур ахборотларни замон ва макон шакллари ёрдамида қабул қилади. Бироқ ижодий феномен имконлари муайян объектив вақт бирлиги билангина чегараланмайди. Бадий идрок предметли, танланган, яхлит структуравий, ўзгармас ва анланган жараён.

Адабиёт тарихи – халқ интеллектуал тафаккури тарихи. Бадий адабиёт барча замонларда умумэстетик маданиятни шакллантиришга хизмат қилиб келган. Бозор иқтисодиёти даврида умумэстетик маданиятни юксалтириш эҳтиёжи ҳар қачонгидан ортган экан, адабиётнинг комил инсонни тарбиялаш функцияси чуқурлашиб, миллий санъатимиз ижтимоий ҳаётдаги роли ортиб бораверади. Бадий-эстетик онг воқеликни гўзаллик, олийжаноблик, фожиалилик ва кулгулилик категориялари асосида қайта ишлайди, ундан санъат асари яратади. Шунинг учун ҳам бадий асар субъектив воқелик, яъни ўз ижодкори ички дунёси, хаёл-тасавури инъикосидир. Дунё индивидуал тарзда қабул қилиниб, муносабат алоҳида тарзда билдирилар экан, ижодий кредо ҳам индивидуалдир.

2. Ҳеч бир замон ва маконда масъулият туйғусидан йироқ асл санъаткор бўлмаган. Назаримизда, “бир хиллик”дан қочиш ижтимоий муҳит ва унинг доминант дунёқараш эмас, кўпроқ истеъдод даражаси, иймон бутлиги, адабий завқ қаноатларига дахлдор тушунчалар. Чунки ҳатто қатағон чиғириғи авж пардаларида бўлган ўтган асрда ҳам Фитрат, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ҳ.Олимжон, Ғ.Фуллом, М.Шайхзода, А.Қаҳҳор, Миртемир

ва бошқа кўплаб истеъдод соҳиблари “йўлини топиб” ўзларини қийнаган изтироб-ўртанишлар, ғам-андухлар, қувонч-шодликларни ифода эта олишган. Бадий матн меҳварига ботин нигоҳини қаратмай, “андишанинг номини қўрқоқ” билиб, айрим адабий фигуралар соясига пояндоз солишга уриниш тенденциозликдан бўлак нарса эмас.

Фитрат шеърларининг ўз даврида “электр қуввати каби кучли таъсир этиши” (С.Айний) шоир кўнглидан отилган ўтли ҳайқириқ ва фиғонга йўғрилган башариятни эрк ва озод ҳаволар насими сари юксалтирмақ ғоявий нияти, оҳанги ҳамда ёрқин шакли билан боғлиқ. Табиат ва жамият сирли пучмоқлари, қайноқ ҳаёт уммонидан Фитрат кўнглига инган ва сатрларга тўкилган қайғу-ҳасратли сўзлар ҳароратидан шоир руҳий рағбати таваллуд топган. Публицистик руҳи ҳар қанча бўртиб кўринмасин, шакл ва поэтик сержилолик, мажозийлик, самимият, лирик майинлик, ўйчанлик сингари талай жиҳатлар Фитрат шоирликнинг муқаддас бурчини ўксик қалбларни нурафшон этмоқ тарзида англаганини кўрсатади. Шоир шеърятини ичдан нурлантириб турган жиҳатлар қадим туркий шеърят, халқ оғзаки ижоди намуналари билан бир қаторда, усмонли турк назмида кенг қўлланилган шеърини вазнларни дадиллик билан қўллаш, янгича оҳанг ва услуб сари талпиниш эди. Агар Фитратнинг ижтимоий-психологик драма, трагикомедия, драма, трагедия, опера либреттоси сингари жанрлардаги изланишларига хос серқатлам рамзийлик, башоратона ишоравийлик ва теран фалсафийлик англаб етилса, драматург ижтимоий иллатларни инсон табиатидаги ноқисликлар тадқиқи билан уйғунлаштира олгани, маънавий қашшоқлик замирида туғилган жаҳолатга қарши исён руҳини ифода этгани, айниқса, бўртиб кўринади. Биргина “Абулфайзхон” мисолида кузатилганида ҳам, замон ва макон чегаралари умуминсоний муаммолар сари мислсиз кенгайгани, Афросиёбдан Раҳимхонгача, Сиёвушдан Абдумўминхонгача бўлган улкан бир даврдаги миллат фожиаси назарда тутилиб иш кўрилгани аён бўлади.

“Убайдуллонома”, “Тухфаи хоний”дан “Гамлет”гача кузатилган Фитрат драмалари М.Шайхзода ва бошқалар учун ибрат мактаби бўлди. Хусусан, соҳибқирон Амир Темур мавзусига мурожаат этган бирорта адиб “Або Муслим” ва “Темур сағанаси” ни четлаб ўтолмади. Шу маънода, адабиётимизнинг барча тур ва жанрларида Фитрат-Шайхзода-Муҳаммад Али; Шайхзода-Муҳаммад Али-Тўлқин Ҳайит; Чўлпон-Ойбек-Асад Дилмурод; Ойбек-Шайхзода-Икром Отамурод тарзидаги учлик, яъни аждодлар ва авлодлар давомийлигига хос изчиллик мавжуд. Бу

борада дунёқараш ва кўнгил яқинлиги, сўзга эргашиш ҳавасидан туғилган жасорат муҳим роль ўйнайди. Фикримиз далили сифатида Чўлпон-Ойбек-А.Мухтор-Э.Воҳидов-А.Орипов-Р.Парфи-И.Отамурод-Фахриёр тарзидаги сўзга садоқатнинг шоён издошлигини келтириш мумкин.

Айни пайтда, ошуфта диллар робитаси Фузулий-Қодирий; Навоий-Ойбек; Навоий-О.Мухтор; Румий-Х.Дўстмуҳаммад; Румий-И.Отамурод; Огаҳий-М.Абдулҳаким жуфтликлари каби замонлар оша тикланиши ҳам мумкин. Бу ҳол баъзида нафақат шахслараро, балки эндиликда тафаккур тарзи ва адабий воситага айланган жанрлар мисолида ҳам кузатилади. Жумладан, бугунги кунда миллий адабиётимизда мифопоэтик тафаккурга эътиборнинг ортиши яққол кўзга ташланмоқда. Зотан, даврлар ўтган сари эзгу сўзнинг авлодлар кўнглига қайта кўчиши, инсон ва жамият маънавий ҳаётига кириб боришига кучли эҳтиёж сезилади. Абадиятга дахлдор СЎЗни соғинган Матназар оға: “Кўп ҳам давроннишин бўлаверма, юр, Ҳазрат Навоийга кетамиз”, дея чорлаганидек, ижод аҳли кўнгли доимо ўзгаришларга мойил, покиза насим эпкинларига эҳтиёжманд. Улар ўз ихтиёрини ғурур ва сурурга лиммо-лим ҲАҚ СЎЗ соғинчи илкига топширган қавм. Қаламқаш истак-ройишлари руҳият пучмоқларида томир отиб етилади. Шу маънода, уларни вулқон портлаши ёхуд қор кўчкисига қиёслаш мумкин. Қисман унутилган ёхуд мутлақо нотаниш манзиллар, демакки, янгича шакллар истак-соғинчи поэтик яратиб бўлиб моддийлашаркан, замон ва замондошлар кўнглига кўчади. И.Отамурод “Сопол синиқлари” достонида ҳақли эътироф этганидай, бу кўчиш: “Макондан маконга, ондан онгга ва руҳдан руҳга” тарзида содир бўлади.

М.Али роман-тетрологиясидаги тарихий шахс ва бадиий талқин имкониятларининг бениҳоя кенгайиши, О.Мухтор яратган романлардаги шаклий-услубий изланишлардан ажратиш мумкин эмас. М.Али, О.Матжон, Х.Салоҳ, Ч.Эргаш, И.Отамурод, Қ.Раҳимбоева дostonлари ҳам лиро-эпик асарларимиз сони ва салмоғини белгилашга изн беради. Айни пайтда, У.Назаров ҳикоялари ва “Чаён йили” романи, Э.Самандар драма ва трагедиялари катта насрдаги изланишлари, С.Сиевнинг “Аҳмад Ясавий” романи, Ў.Ҳошимовнинг халқимиз тарихий қисмати бадиий умумлаштирилган ҳикоя ва романлари шу улкан бинога қўйилган муносиб ғиштлардир. М.Бобоевнинг носир ва драматург сифатидаги мероси, М.Жалил самимий, табиий ҳамда сокин лирикаси, М.Аъзам ҳаётий ва жозибатор шеърлари, Г.Жўраева муҳаббату ҳижрон туйғусига вобаста ашъорлари, Т.Адашбоевга хос қисқа ва лўндалик, манзара яратиш ҳамда ҳазил-мутойибага

мойиллик, А.Обиджон майин, истеҳзоли ва заҳарханда кулгига йўғрилган шеърӣй ва насрий асарлари, О.Ҳожиева шеърларида кузатилувчи меҳрибон аёл туйғулари, Ҳ.Худойбердиева лирикасидаги инсон ва борлик муносабатлари талқини, А.Шер ёзувларидаги мушоҳадакорлик ҳақида ҳам худди шундай илиқ сўзлар айтиш лозим. З.Аълам ҳикоя ва қиссаларидаги жозиба, А.Суюн қайирмаларидаги дидактика, Х.Султонов насридаги мозий нафаси, М.Муҳаммад Дўст, Х.Дўстмуҳаммад, А.Дилмурод, А.Аъзам, Э.Аъзам насридаги янгича тафаккур кишиси тимсоллари ифодаси, Т.Мурод асарларидаги табиий шалоладай оқувчи оҳангдорлик, Ш.Бошбековга хос жиддий комизм, Х.Даврон ҳикоя ва қиссаларидаги илмий тафаккур излари, Ш.Раҳмон меросидаги лирик-фалсафий теранлик, М.Юсуф шеърларидаги ростгўйлик, Фахриёр асарларидаги безовталиқ ва куюнчаклик, С.Саййид битикларидаги Ватан тимсолининг халқона талқинлари, И.Мирзо қалб ҳарорати ифодаланган силсилали туйғулар изҳори ва бошқа юзлаб мисолларсиз адабиёт аталмиш оркестр мукамал симфониясини тасаввур этиш мумкин эмас.

Олис вилоятда яшаб ижод қилганига қарамасдан, М.Абдулҳаким она сайёрамизнинг ҳар битта жилвасида минг битта дунё кўра олган иқтидор соҳиби эди. Шоир “Ёлғиз япроқ” (шеърлар, дoston) китобчасида “Боғ” ва “саройга” қиёсланган сайёрамизни “гулим” деб эркалайди. Бокира табиатга нисбатан шафқат қаҳат бўлганлигини кўрган лирик қаҳрамон қалби дарахтдан ажрала олмаган – ўз ибтидосига боғлиқ барг каби титрайди. Соҳир табиат гўзаллигини шоир ўзича, тамомила янгича оҳангларда кашф этади: “Менинг ҳеч кимим йўқ баҳордан бошқа”, деб ёзади. Атиги бир мисрадаёқ туғилиш, яшаш ва ҳаётнинг теран маъноси ҳақидаги шоир эстетик идеаллари мужассам.

Хуллас, бадий асар ижодкор ва борлиқ муносабатидан юзага келувчи маҳсулот, адабиётда энг кам ўзгарадиган нарса эса мавзудир. Чунки ҳар бир қаламкаш ўз-ўзига берадиган: “Мен кимман?” деган саволдан ташқарида биронта мавзу бўлиши мумкин эмас. Бадий ижод табиати мазмунан ўзгарар экан, у ўзига хос шакл, образлар олами ва ифодага эҳтиёж сезади. Шунинг учун ҳамиша янги жанрлар вужудга келган, такомиллашган ёхуд истеъмолдан чиққан. Айни пайтда, ҳар бир алоҳида жанр табиатида муттасил сифат ўзгаришлари содир бўлиб келган. Бадий ижодда индивид роли муттасил ортиб борар экан, муайян жанр анъанавий канонлари ҳақида гапириш ўринсиздир. Зотан, жанр хусусиятлари конкрет асар ва унинг табиатига кўра намоён бўлади. Мустақиллик даври адабиёти жанрлар тизими ранг-баранг бўлиб бораётган экан, бу мавжуд анъаналар ўзлаштирилаётгани ва адабий алоқа-

лар фаоллашгани натижасидир. Мустақиллик даври ўзбек адабиёти миллий бадиий-эстетик тафаккурнинг ҳаракатдаги босқичи. Бинобарин, ҳали муттасил ўзгаришда бўлган жанр канонларини қатъий белгилаш ва жанрлар системаси ҳақида тугал назарий қарашларни илгари суриш мумкин эмас. Демак, гап жанр бадиий воқеликни ташкиллаш принциплари (поэтик матрица)нинг энг умумий, нисбатан турғун эстетик белги-хусусиятлари ҳақидагина бўлиши мумкин.

Ижтимоий-руҳий воқелик ва борлиқни яхлит идрок ҳамда поэтик ифода этаётган сўз санъаткори адабий-бадиий анъанадан ташқарида ҳаракат қилолмаганидек, унинг доирасида қолиб ҳам кетолмайди. Чунки илдиз, дарахт танаси, шохлари, барги ва меваси ҳар бири алоҳида-алоҳида моддийлик. Ҳатто ҳар бир япроқ бир-бирини зинҳор такрорламайди. Аммо асл моҳият илдизда. Зотан, мустаҳкам ва теран томир бўлмаса, юқорида саналганларнинг биронтаси ҳам мавжуд эмас. Бинобарин, биз ботин нигоҳимизни томир ришталаридан узмаган ҳолда, ҳар япроқда кўринган, ҳар қатрада жилваланган олам атрофида чарх ураётган барча оламларни идрок эта олишимиз лозим. Шундай экан, услуб қуруқ ерда пайдо бўлмаганидек, у янгиланмас экан, ижодий индивидуаллик ҳам мавжуд эмас. Демакки, конкрет ўқувчи тафаккур даражаси ва эстетик дидига мўлжалланган яшовчан асар ҳам юзага келмайди.

Ижодий тафаккур ва руҳ эркинлиги доимо мақсадли, анланган ва, бинобарин, чеклангандир. Адабиёт ўз табиатига кўра ижтимоий, дунёни бадиий-эстетик қабул қилиши ва ифода этишига кўра ҳамшиша модерндир. Шундай экан, ҳеч бир миллий адабиёт ҳеч бир даврда кенг маънодаги “синтез” дан хориж бўлолмайди. Миллий поэтик тафаккур ҳосиласи бўлган бизнинг бугунги адабиётимизда ҳеч қандай “изм” йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Агар мавжуд бўлса, у ўзбекизм деган дилимизга яқин ифодадир. Бинобарин, ўзбек адабиёти ҳар бир яратигида мавжуд анъаналар негизида туриб ўзини фикран, руҳан, ифодавий жиҳатдан янгилайди. Шу тариқа миллий-эстетик тафаккур жаҳоний миқёслар сари кенгайиб, тозариб бораверади. Ўз навбатида, дунё адабий-эстетик фикрини ҳам муайян даражада ўзгартиради.

3. Ҳар қанча либоси мавзун кийдирилмасин, миллий адабиёт, пировардида, ота-боболаримиз ўлмас обидаларида битиб қолдирган, муқаддас китобларда келадиган жавоблар дурустлигини тасдиқлайди. Чунки ҳар бир авлод бадиий-эстетик онгию қалби ўз инсонлик моҳиятини англаш, ҳис қилиш сари йўналгандир. Ҳар бир ижодкор ўз “мен” лиги кўнгил ҳоллари, шуурий миқёслари камраган ҳудудларни маҳорати даражасига кўра ифодалайди.

Демак, гап анъанага кийдирилган либос нечоғлик ярашиқли, фикр ва туйғу қамрови миқёслари қанчалик энига, бўйига ўсган, теранлик касб этганлиги ҳақида бўлиши мумкин.

4. Ижод ва ижодкорлик мавжуд экан, адабиётдаги “жанг” бирор муддат тўхташи мумкин эмас. Поэтик маҳорат амалий тажриба асосида ўзлаштирилишига қарамасдан, асл истеъдод ва иқтидор Яратганнинг инояти – ёлқиндан улуғ қалбга тушган шуъла. Сўз – тингловчига муҳтож қалбнинг ўз ҳоллари ҳақида қардоши билан мулоқоти. Унинг ногаҳоний тарзда ёришган кўнглидаги завқ ва ҳайрати, хаёл ва хотираси, номаи аъмоли ҳақида Тангрига муножоти. Даҳо сўз санъаткорлари айтганидек, панжасига панжа урмоқ маъносида қаламнинг аъмоли курашдан иборат. Бинобарин, мазкур кураш муайян ғоя ва ижтимоий манфаатлар ҳимоясидангина иборат эмас. Чунки ижод – кўнгилга тушган уруғ ниш уриши, онгдаги фикр ва қалбдаги ҳис-туйғулар асрори, алоҳида инсон муҳаббати ҳамда изтиробли адашув ва тазаррулари баёни. Ижод руҳда туғилган кайфият ва ҳайрат ифодаси эканлиги учун, чинакам ижодкор ҳаёти ўз асарлари таркибий қисмидир.

Мустақиллик йилларида дунёни бадиий-эстетик қабул қилиш мезонларимиз, поэтик завқимиз шиддат билан ўзгарди. Дунёни рамз ва ишоралар тилида идроку ифода этишга интилиш кучайди. Зоҳиран бир-бирига унчалик боғланмаган моҳиятга ишора қилиш ва китобхон қалбу тафаккурини ўша ишоралар билан мулоқотга чорлаб, унинг сезимларию онгига таъсир этиш орқали англамарини шакллантиришга уриниш кучайди. Бундай яратикларда муаллиф онгу руҳониятидан ибтидо олиб аксланаётган моҳият индивидуал китобхон фаол иштироки, бадиий-эстетик баландлик даражасига кўра турли ракурсларда бўй кўрсата бошлади. Чунки эндиликда, одам боласи босиб ўтган тафаккур йўлини фикран ва хаёлан кечинмоқ воқеликни қаҳрамон ботинига кўчирди. Шу боис, муайян асар салмоғи ҳам ўқувчи ички нигоҳи нечоғлик теран ҳамда диди қанчалар ингичкалигига боғлиқ тарзда намоён бўла бошлади. Адабий қаҳрамон ва муаллиф хаёл-хотира-туш-реаллик синтезидан иборат борлигини қайта кечиниш акти ўқувчи фаол ҳаракатини тақозо этмоқда. Замон ва макон тиғизлиги мажозийликни ифодага кўчиришни зарурат даражасига кўтарди.

5. Ўтган асрнинг 60-80-йилларидаёқ Европа ўз бадиий маданияти мазмуний ўзгаришларини қайта фикрлашга эҳтиёж сезган эди. Шубҳасиз, постмодернизм поэтик тафаккурга у ёҳуд бу ҳодиса ўз ички сабабларига кўра (спонтан) юзага келиши, субъект ва тасодифларга алоҳида эътибор қаратиш каби катта имкониятлар

олиб кирди. Унинг ҳақиқати бениҳоя кўп (вариатив) ва субъектив. Дунё анланувчи субъект (плюралистик борлиқ). Предмет ва ҳодиса микротаҳлил қилиниши, матнни тушуниш муҳимлиги ҳақидаги аксарият қарашлари асосли. Чунки муайян асарда тасвирланган воқелик моҳияти аввалдан мавжуд эстетик қанонлар асосида эмас, балки муносабат негизида анланади. Биз уларни кўриш ва ҳис қилиш асносида тафаккур қиламиз. Демак, нуқтаи назар ракурсни белгилайди. Нуқтаи назарлар қанча бўлса, асардаги воқелик ҳам шунчадир.

Бироқ постмодернизм ҳозирги цивилизация ижтимоий-маданий ва фалсафий асослари (рационализм, тарихийлик, объективлик, мантиқийлик, макон ва замон, қадрият, анъана, тажриба ва бошқалар)га танқидий рефлексиядир. У турлича қарашлар: марксизм, нишечилик, фрейдчилик қоришмасидан иборат (экликтик) мураккаб жараён. Постмодернистик инъикос умумийлик мумкин эмаслигини исботлаш, метафизикани инкор қилишга йўналтирилган. У инсон интилиб келган барча нарсаларни сароб, деб билади. Шу маънода, унинг “манифести” бизнинг классик фалсафий тушунчаларимиз, Ҳақ ва ҳақиқат ҳақидаги эътиқод-маслагимизга мутлақо зиддир. “Модерн”, “пост ёхуд постпост модерн” кайфият бир вақтнинг ўзида барча соҳада, миллат тафаккури ва кўнглида кечувчи жараён. Аслида, бизда бундай ҳодиса содир бўлмади. Аксинча, реализмнинг изчил кенгайиши доирасидаги услубий “ўзлаштириш”ларгина кузатилди.

Бизнингча, ҳар бир миллий адабиёт муайян заминда бир пайтлар яшаган ҳамда ҳозирда умргузаронлик қилаётган халқ турли қатламлари маънавий-руҳий олами кўзгусидир. Шубҳасиз, жаҳон адабиёти илғор анъаналарига хос адабий шамоллар эпкини эркаламаган ҳар қандай биқик адабиёт ўз тасвир усул-воситаларини янгилай олмайди, яшовчанлигини йўқотади. Аммо ўз замини насимларини ташувчи миллий қиёфага эга қаҳрамонлари мўралаб турмаган, улар безовта қалб ва қиёфалари рўйи рост акс этмаган адабиёт ҳам эстетик таъсирчанликдан маҳрумдир.

Шукурки, миллий адабиётимизда юзага келаётган анъанавий ва ноанъанавий асарлар хоҳ реал, хоҳ нореал тарзда бўлсин, инсон мавжудлигини олам уйғунлиги негизида янгирақ ракурсда идрок этмоқда. Миллий роман тараққиётининг айни босқичида яратилаётган аксарият асарларда реаллик ва ирреаллик синтезлашмоқда. Масалан, Муҳаммад Алининг анъанавий йўсинда битилган “Улуғ салтанат” тетралогиясини миф, эртақ, дoston синга-ри жанрлар ва туш мотиви табиатида кузатилувчи хаёлий нореал тасвирлару рамзий ифодалардан ажратиб тушуниш қийин. Чунки

бу ўринда адиб анъанага янгича ёндашиб, нарсаларнинг миллий қаҳрамон тийнати ва умуминсоний моҳиятига монанд жиҳатларига эътибор қаратган. Умуман, ўзбек романий тафаккури халқ ҳаёт тарзи, маънавияти эътиқоди талаби, бениҳоя рангдор ҳаёлот, руҳи ҳамда фикрлаш тарзи доминантлиги заминида дунёвий шаклларда оламу одамга муносабатини ўзгартирмоқда. Ўзбек романнавислари илғор авлоди инсоннинг ўз Яратувчисига, дунёга, жамики мангу ва ҳудудсиз нарсаларга муносабатини ифодалашга интилишмоқда.

6. Завқли ифода ва ўзига хос шаклларнинг илдизлари тошбитиклар қадар қадимий. Қолаверса, бизга нотанишдай туюлаётган аксарият шаклбозликлар жаҳон адабиётида қачонлардан буён мавжуд анъаналар “ўзлаштирилиши”, холос. Бугун баъзан таржималарни ихтиро тарзида тақдим қилишдан андиша қилмаслик ҳоллари ҳам кузатилади. Умуман эса, “ўйнаб айтсанг ҳам, ўйлаб айт”, деганида доно халқимиз ҳар нарсада меъёр бўлиши лозимлигини назарда тутган. Санъаткорона тасвир, муносиб ифода, мақбул шаклнинг фикр жозибасига хизмат қилишини унутмаган. Бинобарин, эзгу ният сўзга, сўз амалга кўчаркан, ибтидоси эзгулик эканидан роз айтгувчи нафосатли сўзгина дардманд дилларга гўзаллик ва завқ улаша олади.

7. Билиш субъекти саналувчи танқидчи фаолияти натижаси бўлмиш талқин бадиий матн зоҳиридан ботинига томон тобора чуқур йўналтирилиши ва унга тўла мувофиқ келиши лозим. Мунаққид хоҳиш-иродасига мавқеъ берилган нуқтада холислик барбод бўлади, умумэстетик меъзонлар бузилади. Демак, танқидчининг билим, қобилият, қурб ва имкониятлари ҳар қандай манфаатдорликдан юксак туриши унинг шахслик даражаси, иймон-эътиқодига боғлиқдир. Шарқ фалсафий-эстетик тафаккури уқтиришича, инсоннинг бандалик мақомида “хом сут эмган”лик бор. Шу боисдан, чин ҳакамлик қилиш унинг аъмоли эмас. Зотан, одам боласи ўз руҳий билимлари билан объектларга хос чексизликни қамраши имкондан хориж. Инсон онги мутлақ ғоянинг таркибий қисми. Бинобарин, қисмнинг бутун ҳақидаги фикри оҳиста ва вазмин бўлиши зарур. Демокчимизки, чинакам бадиий асарда ижодий илҳом онларига дахлдор маънавий-руҳий баландлик моддийлашади. Унга билдирилаётган муносабат танқидчигагина эмас, балки умуминсоният манфаатларига зид бўлмаган миллат, жуғрофий макон, минтақа, дин, эътиқод ва жамиятга дахлдордир. Бугунги кунда ана шундай ижтимоий-эстетик тафаккур услубининг тобора барқарорлашаётгани кишини қувонтиради.

Албатта, барча мунаққидларимиз ҳам ўз хоҳиш-истакларини энгиб ўтишга қурб топяпти, дейиш қийин. Начора, ижтимо-

ий-ахлоқий моҳиятни ўзида мужассам этувчи индивид сифатида алоҳида шахс бўлиб шаклланиш жараёни жўнгина ҳодиса эмас. Агар мунаққид тифиз муносабатлар тизими билан қамраб олинган қисқа умрида ижтимоий-тарихий тажрибага зид бораркан, унинг “ақидапарастлик”, “провинциализм”, “авторитаризм”, “эгоизм” сингари ноҳуш муносабатлар доирасида қолиб кетиши, ўз манфаатлари қули ва бошқа турфа иллатлар қурбонига айланиши тайин. Энг ачинарли жиҳати шундаки, бундайлар наздида фазилатлар нуқсон, нуқсонлар эса фазилат бўлиб кўринади.

Адабий жараёнда анъана ва новаторлик ўртасида диалектик алоқа мавжуд. Зотан, ҳар қандай бадиий-эстетик янгилик адабиёт тараққиёти ички омилини таъминлаши, бадиий тафаккур ривожига сезиларли таъсир этиши ва ниҳоят, анъанага айланиши билан характерланади. Демак, истеъдодли сўз заргари ўз даври учун муҳим бадиий-эстетик эҳтиёжларни чуқур ҳис этади. Улар маънавий-руҳий оламида берган акс садоларни тинглаз экан, анъанага эҳтиромли муносабатда бўлади. Шу асосда мазмуний, шаклий, ифодавий, жанрий, ритмик-интонацион ва бошқа новаторликлар юзага келади. Илло, адабиёт ривожини ворислик билан бир қаторда, поэтик фикр ва туйғу ҳаракатининг юқорироқ шакл ва ифодаси сари талпиниш белгилайди. Демак, ижодкор шахсини белгиловчи услуб категорияси шунчаки поэтик инкор эмас, балки моҳиятан инкорни инкор қонунига асосланади.

Шахсан мен юқоридаги қонуниятдан хорижда қандайдир эски ва янгилар кураши мавжудлигини билмайман. Ҳар бир янги яратилган бетақдор тили ва услубига эгаллиги билан оригиналлик касб этади. Қолаверса, “адабий анъана” дегани “ижодий фаолият учун намуна бўла олувчи қаймоқ қисм”ни англатади. Бугун ўтмиш адабиётига ижодий муносабат нисбатан фаоллашуви, жаҳон поэтик тафаккури сари юз буриш жадаллашуви, пировардида, салафлар тажрибасини ўзлаштириш долзарб лашгани белгисидир. Адабий жараёни кузатаётган ҳар киши яхши биладики, ҳозирги ўзбек адабиётига бир неча авлод вакиллари самарали улуш қўшиб келишмоқда. Бизда тақир ерда бунёд бўлаётган адабиёт мавжуд бўлмаганидек, ворисийликка боғланмаган, ютуқларни ижодий ўзлаштирмаган авлод ҳам йўқ. Бордию шундай ҳодиса содир бўлса, адабий қиёфасизлик юзага келарди. Адабий анъана замини бўлмаган (хусусан, реализм ёки романтизм бағрида куртаклари етилмаган) бирорта “бегона” жанр, услуб, адабий йўналиш ёки оқимнинг бизда илдиз отиши, миллий адабиётни бойитиши ва трансформацияга

учраши мумкин эмас. Кимки ўзи мансуб бўлган адабий мактаб, кенгроқ маънода адабий йўналиш дастури, миллий адабиёти-миз ривожини моҳиятини чуқурроқ англаб етмаган тақдирдагина ғоявий-эстетик қарашлари, ижодий принципларини мутлақо янгилик деб билиши мумкин.

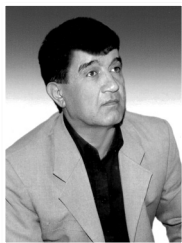
9. Адабиёт кўнгили сокин буржларига сафар асносидаги, биринчидан: туюлган қаноат, соғинилган эрк, эзгу ният, мунаввар орзу, тотли энтиқиш, самимий изҳор, беғараз ишонч, бетаъма мурувват, беадоқ умид, бетимсол сабр, кечиккан та-зарру, фузун хаёл, нажоткор таскин, мусаффо кулгу. Иккинчидан: безовта ўй, шикаста изҳор, сўнгсиз қайғу, ғамгин изтироб, эзгин нола, адоқсиз нафрат, маъюс хотира ва ҳоказолардир. Ҳар иккала ҳолатда ҳам бу маскан юрак амри, дил истаги ҳамда ҳис-туйғу, кечинмалар манбаи бўлган кўнгилига дахлдордир. Адо этилиши мажбурий бўлган вазифа – бурчни ўтамоқ “мажбурий” лиги ва кўнгили тилакларига садоқат ўртасида зиддият мавжудми? Албатта, инсоният тарихида собиқ шўролар тузуми сингари қалам кўнгили истагига кўра юрмайдиган даврлар ҳам бўлган. Аммо мен жадид адабиёти вакиллари ўз кўнгилига зид бориб, давр тақозосига кўра яшаб ўтганлигига ишонмайман. Чунки жадидчилик моҳиятан кўнгилиларда куртак ёзиб, сўнг адабиёт ва жамиятга кўчган. “Кеча ва кундуз” мисолидаёқ аён бўладики, Чўлпон ўттизинчи йилларнинг иккинчи ярмигача заҳматидан қаноат туймай қалам сурмаган. Ш.Раҳмон “рубобий” шеърларни орзулаши эса концептуал фикр-туйғу эмас, балки оний кайфиятдир. Демак, гап маслак ижтимоий негизининг умуминсоний, миллий ва кўнгилига яқин моҳиятига дахлдордир. Назаримизда, реализм доирасида истеъдод билан битилган чинакам бадиий асарлар учун бундай дуалистик ҳақ талашларига эҳтиёж йўқдай кўринади.

10. “Жиддий” ва “омма” адабиёти деган тушунчалар қалам аҳлини истеъдод ва истеъдодсизларга, поэтик фикр ва ифода тарзига масъуллар ва маҳсулотни сотишни кўзловчиларга, китобхонни ҳам хослар ва авомга ажратиб қарашни тақозо этади. Бундай қараш илгарилари ҳам мавжуд эди. Қизиғи, ўша пайтларда фольклор асарлари оммавий бўлгани ҳолда, бундан ҳеч ким, ҳеч қачон нолимаган. Англашиладики, тараққиёт шиддати, фан ва техника ривожини оммавийлик мазмунини ўзгартирган. Шундай экан, гап биринчидан, адабий таълимга эътибор, китобхонлик савиясини ошириш орқали интеллектуал ўқувчилар миқдор ва сифатини янада юксалтиришга келиб тақалади. “Ҳос”лар салоҳиятига шубҳам йўқ. Аммо ҳозирча уларнинг “аристократ” ва “элита” эмаслигини эътироф этиб, оммадан ўсиб чиққани ҳолда,

унга янада яқинроқ бўлишни тузукроқ эплашга журъати етмаётгани ҳам маълум. Зотан, жиддий адабиёту санъат тараққийси ва тарғиботи хушёр жамоатчилик ҳимоясига муҳтож. Буни теран ҳис қилиб, ишларни шунга мувофиқ тарзда йўлга қўйиш бугунги кун тартибидан тушган эмас. Иккинчидан, муттасил ривожланишда бўлган поэтик тажриба китобхон дидини юксалтириш, нафосат туйғусини ўстириш асносида маданий аурани мустаҳкамлай боради. “Енгил адабиёт” да меъёр масаласи англаб етилади. Шуниси аниқки, “кўнгилхушлик” кўнгилни бездиради ҳам. Замон, қалб, тафаккур кўзгуси бўлмиш бадий тил алоҳида асарлар ва алоҳида адиб учун хос ҳодиса. Сўз муносабат воситаси, уни ҳис этмоқ эса, эстетик дид камолоти билан боғлиқдир. Миллий чизгилар ёрқин ифодаланган асарларни сунъий адабиётга қарши қўйиш, адабий жараёнда кузатилаётган чучмаллик ва яланғоч тасвирлардан илмий-адабий иқлим ва жамоатчилик ихлосини қайтариш йўлида уринишлар изсиз кетмайди. Адабий жараёнда кечаётган бу каби тозаришлар қалам аҳли давр солномасини яратишдаги ўрни, сўзга эргашиш масъулиятини англаётгани, бу борада йиғилиб қолган адабий-эстетик муаммоларга жиддий эътибор қаратаётгани, ижодкор шахсияти, маънавий интизомига хос изчилликка интилаётганини кўрсатади. Афсуслар бўлсинки, қалам аҳли ижод лабораториясига олиб кирувчи битиклар бизда нисбатан кам. Устоз сўз санъаткорлари маҳорат мактаби ва эътирофларига бўлган эҳтиёж эса ғоят бекиёсдир.

Умуман, мен китобсевар халқимиз авом эмаслиги, адабиётга муносабат муаммоси ижобий ҳал этилишига ишонаман. Ижодкорликка даъвогар кимса миллий ва умуминсоний моҳиятда ҳис қилган ҳақиқатларини инсон қисмати орқали ифода этиш, китобхонлар тафаккурини поклаш, руҳиятини ингичкалаштиришдан муҳимроқ вазифаси йўқлигини англамоғи зарур. Демак, қизғин фаолият маҳалида сусткашлик ва хаёл суришдан фидоийлигу шижоат афзалроқ.

АБДУНАБИ ҲАМРО ЖАВОБЛАРИ

Абдунаби ҲАМРО

1961 йилда туғилган. Тошкент Давлат маданият институтини тугатган. “Хиёнат”, “Оқ алашти”, “Отам айтган қўшиқлар”, “Йиртқич”, “Унутилган қўшиқ”, “Қишда очилган гул”, “Вақт дарёси” каби шеърӣ ва насрий китоблар муаллифи.

1. Мен, гарчи адабиётшунос олим ёки танқидчи бўлмасам ҳам, бир қаламкаш сифатида журнал саҳифаларида кўтарилган масалаларга ўз муносабатимни билдириш, шу баҳонада кўпдан ўзимни ўйлантираётган фикрларни ўқувчилар билан ўртоқлашишни ният қилдим. Аввало, бугунги кун учун жуда зарур масалалар ўртага қўйилганини таъкидлашни истардим. Энди бугунги адабий авлод масаласига келсак, менимча, у бор ва имкон қадар ижод қиляпти. Ўзингиз айтганингиздек, ҳар бир янги адабий авлоднинг ўз кредоси бўлади. Бўлиши зарур ҳам. Бўлмаса, у “адашган авлод” ёрлиғини тақишга мажбур. Назаримда, нафақат бугунги адабий авлоднинг, балки барча замонлардаги қўлига қалам тутган ижодкорнинг олдида битта савол туради: нимани ёзиш керак ва қандай ёзиш керак? Тўғри, давр эврилишлари ёзувчи ёки шоирни баъзан публицистикага бошлайди, у “чарх авзойи”га қараб, позициясини ўзгартиришга мажбур бўлади. Аммо замона қай тарзда турланиб тусланмасин, ижодкорнинг асосий вазифаси ўзгармай қолаверади: у инсон кўнгли ва руҳини тадқиқ этишга мажбур. Аслида, Адабиётнинг зарурати нимада, сўз санъати керакми ўзи? Албатта, керак! Унинг зарурлиги шундаки, у Тангрининг қудрати билан одамзод кўнглининг тубида, онг ости дунёси қаърида яшириниб ётган ёвузлик унсурларининг урчиб, юзага чиқишига, оламни зулмат қоплашига йўл қўймаслиги лозим. Барча даврларда ҳам унинг энг асосий вазифаси инсониятни эзгуликка етаклаш бўлиб келган ва шундай бўлиб қолиши керак.

Бугунги адабий авлод ижоди ҳам бундан мустасно бўлмаслиги керак. Бадиий сўз қиммати, қудрати ва унинг масъулияти ўзгаргани йўқ. Тўғри, сўз ва мушоҳада эркинлиги масаласида бугунги қаламкаш ўзининг салафларидан пешонаси ёруғроқ, буни қадрлаш керак. Қолаверса, ҳар бир авлод олдида кўндаланг турган муаммолар бугун ҳам мавжуд. Бугунги қалам аҳлининг асосий бурчи, менимча, гўзал фикрни гўзал тарзда айтиш, шу орқали ўқувчилар дилида эстетик завқ уйғотишигина эмас, ана шу имкониятларни берган замонни авайлаб-асраш ҳамдир. Тинчлик ва ижод имконияти бўлмаган жой-

да кўп нарсага эришиб бўлмайди. Хулоса шуки, ижодкорлар мансуб бугунги авлод олдида ҳам яхши ёзиш, шу орқали ўқувчида хайрат уйғотиш, кўнгил ва руҳият қатламларидаги сирларни очиш, шундоқ ҳам ғамзада бўлган дунёни одамзоднинг ёвузлигидан огоҳ этиш, уни ҳушёрликка чорлаш вазифаси турибди.

2. “Изм”лар ҳамиша бўлган, бундан кейин ҳам бўлади. Лекин одамзоднинг феъли шунақа: у бир хилликдан тез зерикади, янги ва қийинроқ мушкулотлар ахтара бошлайди. Назаримда, турли адабий оқимларнинг пайдо бўлишида нафақат ижодкорлар, барча замонлардаги ҳукмрон мафкуралар ҳам ўз “ҳисса”ларини кўшишган. Соцреализм бунга мисол бўла олади.

Ранг-баранглик авлод деган тушунчани асло инкор этмайди, ҳаётда ҳар ким суйган ошини ичади. Дунёни бадийий-эстетик идрок этишда якранглик бўлмаслиги керак, аслида. Агар шундай ҳолат юз берса, билинги, қайсидир оқим ҳукмронликка эришиб, бошқаларининг овозини бўғишга бел боғлаган. Ҳар бир инсон, жумладан, ижодкор ҳам, шахс, индивид экан, у дунёни ўзгалардан айрича тасаввур этади ва ўз билганича фаҳмлаб, унинг акс-садосини кўнглию руҳига ўзига хос тарзда қабул қилади. Бир хил фикрлайдиганлар, дунёни бир рангда кўрадиганлар жамияти ё мустабид салтанат ва ёхуд биороботлар мамлакати бўлади. Бу фикрлар эса “бугунги адабий авлод” деган тушунчани асло инкор этмайди, аксинча, имкониятларга бой авлод шаклланиб келаётганини тасдиқлайди, холос.

3. “Ҳақиқий адабиётда ҳар икки оламга ишора бўлмоғи ва, энг муҳими, бундай адабиёт ҳар икки оламдан туртки олиб яратилмоғи керак...” Улуғбек, бу менинг айни кўнглимдаги гап. Мана шу фикрнинг ўзи жанрлар ва адабий оқимлар ўртасидаги Хитой деворининг нураб бораётганини кўрсатмайдими? Модомики, ўн саккиз минг олам мавжуд, Инсон эса коинот гултожи экан, нега биз ҳамон бу “гуноҳкор замин”дан йироқ кетолмаяпмиз? Нега ҳануз “мистика, фантастика” деб, айрим асарларга, уларнинг муаллифларига беписанд қараймиз? Алпомишнинг ўн тўрт ботмонли, пайкони тоғ чўққисини ўпириб кетган парла ёйи лазерга, Гўрўғлининг қиндан чиққанда қирқ газ чўзилувчи шамшири фантастик асарлардаги қурол-нейробластерга ишора эмасми? Ҳазрат Навоий “ойнайи жаҳоннамо” орқали нима демоқчи эдилар? Узр, сезиб турибман, сиз кўпроқ руҳий олам кашфини назарда тутгансиз, мен бироз “майдалашдим”, лекин барибир... Эсимда, Маркеснинг “Танҳоликнинг юз йили” асарини илк бор ўқганимда “Нега китобнинг бошига унинг фантастик роман эканлигини ёзиб қўйишмабди?” дея ҳайрон бўлганман. “Дон Кихот”, “Гаргантюа ва Пантагрюэль”, “Граф Монте Кристо” сингари асарларга бугунги “компьютерлашган авлод” болалари ишонмаса, ажабланмаслик керак. Аммо биз ишонамиз, шу боис ҳам улар асрлар бўйи яшаб келяпти.

Шоҳ Машраб айтмоқчи, “онқадар нурга тўлиб” ёзсагина, ижодкор “Тоқ, Арш, Курсию Лавҳ”ни худди рўпарасида тургандек кўра олади. Бироқ таассуфки, бобомерос ҳадик, мўъжизага ишонмаслик ва ҳайратнинг сўнгани йўлимиз, қўлимизу тилимизни боғлаб турибди ҳамон. Кўнгил уйини яхшилаб тозалаш керак, шекилли... Улуғлар ҳам бу мақомга бирданига эришмагандирлар, шундай экан, турли экспериментлар қилаётган ёшларни тушунишга уришиш лозиммикан, деб ўйлайман.

Голливуд фильмларидан бирида (бош ролни Жет Ли ижро этган) бир шахснинг бир неча ёндош оламларда мавжудлиги, фақат параллел дунёларда унинг касби, феъл-атворию мақсади турлича эканлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Мана коинот теранлиги, мана сизга тириклик жумбоғи... Менимча, одамзод – сирларнинг ҳам сири, уни кашф этиш учун ҳар қандай восита ўзини оқлайди. Аслида, илоҳиёт, фалсафа, адабиёт, санъатнинг мақсади кабилар ИНСОННИНГ КИМЛИГИНИ БИЛИШГА қаратилган эмасми? Шундай экан, туш ҳам, онг ости дунёсидаги информатсион қатлам, яъни ажодлар хотираси ҳам, башорату кароматлар ҳам “Қайдан келдигу қайга кетурмиз?” дея бошини чангаллаб турган инсонни англашда ва англагишда ижодкорга кўмак бериши аниқ.

4. Бу ҳақда, худди бошқалар каби, мен ҳам кўп ўйлайман. Бир қарашда, адабиёт бугун ҳам Эзгуликнинг ёнида туриб, Ёвузликка қарши курашаётгандек. Адиблар умуминсоний ғояларни тараннум этиб, асарлар битишяпти, ижобий қаҳрамонларни ўқувчиларга ибрат қилиб кўрсатишмоқда, кимлардир ана шу асарлардан тегишли хулосалар чиқараётир. Булар бари яхши, албатта. Бироқ бугун кўп тақрорланаётган бир фактдан ҳам кўз юмиб бўлмайди: кўчаки қиссахонлик (бульварная чтиво) “Мен ҳақиқий адабиётман!” деган даъво билан чиқмоқчи. Ҳафтасига битта “китоб” чиқариб, ўзини Толстой санайдиганлар кўпайиб бораётир. Чинакам детективнинг кўчасини етти маҳалла наридан айланиб ўтадиганлар ўзларини ушбу жанр қироли ҳисоблаб, “сарик матбуот” саҳифаларини тўлдиришмоқда. Ва, энг ёмони, ёшларнинг кўпчилиги айнан шунақа битикларни ҳақиқий адабиёт, деб ўйлашяпти. Бу жуда хавfli ҳолат. Бу “оммавий маданият” тегирмонига сув қуйишдан бошқа нарса эмас.

Энди чинакам миллий адабиёт кимнинг ёнида эканлигига келсак, менимча, у фақат ва фақат инжа сўзни теран тушунадиган, завқи баланд, ҳайратлари тирик ва яхшиликнинг ғалабасига ишонадиган ўқувчилар ёнида туриши лозим. “Мен ўз сўзим билан дунёни ўзгартира оламан!” деб ишонч билан ёздиган адибга ишонадиган ўқувчи ҳамиша топилади. Тўғри, чин адабиёт муҳиблари ҳам, “сарик матбуот” шайдоси ҳам халққа бирдек мансуб, аммо адабиёт ўз қадрини билганлар билан бирга бўлади. Демак, адаби-

ёт бугун Эзгу Ниятнинг ёнида. Нима учун? Чунки гўзаллик жуда нозик бўлади, у ҳамиша муҳофазага муҳтож. Ана шу толмас муҳофиз эса Адабиёт деб аталади.

5. Постмодернизм ҳали ўзбек миллий адабиётига сезиларли таъсия кўрсатгани йўқ, менимча. Икки-уч роману қисса, беш-ўн-та ҳикоя билан унинг таъсирини яққол англаш қийин бўлса керак. Эҳтимол, мен янглишаётгандирман, бироқ ҳар қандай адабий оқим, аввало, макон излайди. Ўзининг миллий менталитетидан буткул айрилиб, аросатда қолган бирор миллат умргузаронлик қилаётган ҳудудда улар ҳосилдор заминга тушган уруғдек гуркираб ўсиши мумкиндир, балки. Бироқ ўзбекнинг бой миллий-маданий мероси бор, миллатнинг генида ўзига хослик, бошқаларга ўхшамаслик бор, унинг онгости дунёсида буюк боболарнинг МИЛЛИЙ меросига даҳлдор қадриятлар ётибди. Мисол: бугун турли эстрада гуруҳларининг шовқин-суронли, жазавага тўлиқ чиқишларига ирғишляётган ўсмир қирққа киргандан сўнг албатта “Муножот” ёки “Қаро кўзим”ни истаб қолади. Нега? Чунки унинг қонида бор бу иштиёқ. “Суяк суради”, дейди халқ бундай ҳолни. Постмодернизм ҳам юқорида айтилгандек, дунёни ва инсонни англашга бўлган уринишлар жараёнида адабиёт дуч келган бир восита, холос. Ушбу оқимда ижод қиладиганлар орасида ўзим ёқтирадиган ижодкорлар ҳам талайгина, инкор этмайман. Баҳром Рўзимухаммад шеърларини яхши кўраман. Лекин узр сўраган ҳолда айтай, насрда ҳали постмодернизмга мансуб бўлган, юрагимни жизиллатган асарга дуч келмадим. Билмадим, балки мен пойтахтдан олисда яшаб, адабий жараёндан орқада қолгандирман. Ишқилиб, агар Мавлоно Румий ва ҳазрат Навоий дастурхонидан тўкилган ушоқларни териб ва унга бироз ранг бериб, ўқувчига тақдим этаётган Ғарб носирларига эргашиш (тақлидчига тақлид қилиш) постмодернизм саналса, менинг бу оқимга унча майлим йўқ. Бир нарсани аниқ биламан: оёғи миллий заминдан узилган ҳар қандай санъат тури ҳалокатга маҳкум. Дарахтнинг баргига қанча сув пуркаманг, агар илдизи қақроқ ер қаърида бўлса, қуриши аниқ. Мен бошқа оқимлар қатори постмодернизмнинг ҳам ўзбек адабиётида яшашга тўла ҳаққи бор, деб ўйлайман. Лекин бир куни келиб унинг етакчи оқим бўлиб қолишига ишонмайман. Чунки миллат руҳи оғриниброқ қабул қилган нарса бу заминда узоқ яшай олмайди. Яшаган тақдирда ҳам эътибор топиши даргумон.

6. Аслида, “оммавий маданият” деган бало, ўша Сиз айтаётган, ўйинлик хусусиятидан озиқланмасмикан? Хавфсирашингизга тўла асос бор, деб ўйлайман. “Сен ўйлама, сен учун бошқалар бош қотиради, сен бемалол айшингни суравер” қабилидаги “имтиёзлар” бера олгани туфайли ҳам бу маккор “маданият” ёшлар орасида тарқалиб, тобора хавfli тус олаётир. Лекин ишонаманки,

юксак маънавиятли халқ бу каби ўткинчи ўйинларга кўпда эътибор ҳам беравермайди. Бир ижодкор дўстимизнинг “Мени бир йиғлат!” деган севимли ибораси бор. СЎЗ билан, дардли қўшиқ билан йиғлашни истайди у. Йиғлаб, руҳини покламоқчи, кўнглини бўшатмоқчи. Лабиринт ёки бошқотирма асар билан одамни йиғлатиб бўлмайди, унинг асабини эговлаш мумкин, холос. Машраб бобомиз айтган гап ҳамон долзарб: “Дилда дардинг бўлмаса, дарди саримни кавлама”.

7. “Бугунги ўзбек адабий танқиди мавжуд ҳақиқатни қай даражада ўзида акс эттирмакда?” деган саволга мен бир холис ўқувчи сифатида “60-70 фоз атрофида” деб жавоб берган бўлардим. Фикримни далиллашга уриниб кўраман: аввало, Сиз айтган “холислик даражаси” ўртачадан пастроқ, назаримда. Шахсий муносабатлар етакчи планга чиққандек. Қолаверса, “сиздан угина биздан бугина” деган тамойил кучайиб бораётир. Агар Фалончиев ўз газетасида Пистончиевнинг ҳикоясини чоп этса, Пистончиев бошқа нашрда унинг асарларини шедевр даражасига опчиқиб мақтайдди. Яъни қўл-қўлни, иккови бирлашиб юзни ювади. Иккинчидан, танқидчилар ва адабиётшунос олимларимиз фақат пойтахт адабий муҳитини эмас, вилоятлардаги аҳволни синчковлик билан кузатиб боришлари керак, деб ўйлайман. Мен ўзим вилоятда яшаб, ижод қилаётганим учун бу гапни айтаётганим йўқ. Айтмоқчиманки, вилоятлардаги ёзувчилар орасида ҳам бақувват асарлар битаётганлари талайгина, улар ҳам ўз холис баҳосини олишга ҳақли. Уларнинг айби пойтахтдан олисда яшаганими?! Улар Тошкентда китобини чоп эттиролмайди ёки ижоркорларнинг кўпчилигига хос бўлган, табиий уятчанлик боис ўз қобиғига ўралиб яшайверади. Демак, агар адабий танқид назарига тушмаса, улар орасидан янги Қаҳҳор ёки Рауф Парфи етишиб чиқса ҳам, биров билмайди.

Жасоратли адабий танқид етишмаётганлиги ҳам бор гап. Тан олиши керак, аксарият қалам аҳлининг тирикчилиги ўзига ярашароқ. Лекин “шиғир” ёзишга ҳавасманд бойваччалар ҳам топилиб турибди. Чўнтаги қаппайган шунақалар бир бечора шоирга фалон пул бериб, китоб ёздирди, ўз номидан чоп эттириб, бутун мамлакатга тарқатади. Табиийки, шоир бу китобни наридан-бери, “кўнглидан эмас, қорнидан чиқариб” ёзади. Ана шу “асарлар”ни ким баҳолаши керак? Ёки бўлмаса, юқорида айтилган “детектив усталари”нинг китоблари қай тарзда, қачон ва ким томондан холис баҳоланди? Мен бундай ҳолни учратганим йўқ.

8. Янгича ёзиш ҳақида ўйлаш билан янгича ёзиш ўртасида катта фарқ бор. Ҳар бир ижодкор (агар у чинакам, дилда дарди бор ижодкор бўлса) адабиётни муҳаббатга қиёслайдди, “они янгортаман” (уни янгилайман), деб ўйлайди. Менимча, бу уринишнинг

тагин бир сабаби – ижодкор кўнгли ва руҳиятидаги буюкликка бўлган пинҳон даъвогарлик. Яшириб нима қилдик, ижод кишисининг дил тубида, энг яширин қатламларида “мен буюкман” деган бемаъни иддао ётади. Бу туйғу уни чинакам улўғлик чўққисига кўтариши ҳам, хароб қилиши ҳам мумкин.

Мамлакат мустақилликка эришганига 22 йил бўлди, лекин кўпчилик ҳамон улўғ боболар номини санаш ва улар билан оғизда фахрланишдан нарига ўтгани йўқ. “Ҳой, барака топгур, сен ўзинг қайси ишни қойил қилиб қўйдинг?” дейдиган валломат қани? Менимча, ниятни яхши қилиб, белни маҳкам боғлаган кўйи эзгу амалларга уриниб кўрган маъкул. Бирда бўлмаса, бирда нимадир чиқиб қолар, ахир?!

Давомийлик, ворисийлик ҳам керак, акс ҳолда, янгига маҳлиё бўлиб, миллий заминдан оёғимиз узилиши мумкин. Лекин, менимча, ворисийлик тақлидга олиб келмаслиги шарт. Чунки энди иккинчи Қодирий ҳам, Тоғай Мурод ҳам туғилмайди. Адабиётга “ксеронусха”-нинг кераги ҳам йўқ. Топиб айтилган гап: эскига суянган кўйи, унинг замирида янгини яратиш. Назаримда, энг мақбул йўл шу.

9. Менимча, бу ўринда масалани унчалик чуқурлаштиришга ҳожат йўқ. (Чунки сўз деган нарса лабиринтга ўхшайди, кўпайган сари кўпроқ чалкаштираверади). Агар қаламкаш ўз бурчини ҳалол бажарса, унинг битикларидан лоақал битта мажруҳ кўнгил шифо топса, демак, у ўз фуқаролик бурчини бажарган бўлади. Ижодкорнинг ижоди эзгуликка, Ватан равнақиға, миллат тараққиётига хизмат қилсагина, унинг ижодкорлик бурчи фуқаролик бурчи билан уйғунлашиб кетади.

10. Бу саволнинг жавобига юқориқда ҳам тўхталгандим. Масалан, санъат мисолида олиб қарайдиган бўлсак, Бухорода “Шашмақом” – хослар санъати”, “Мавриги” – омма санъати”, дейдиганлар ҳам бор. Унда, Навоий хослар шоирию Яссавий омма шоири бўладими, дегингиз келади. Жиддий адабиёт ва “омма адабиёти” пайдо бўлаётгани, афсуски, бор гап. Чинакам истеъдод билан битилган асарларни кенг тарғиб қилиш, халққа, айниқса, ёшларга етказиш жуда муҳим. Назоратни кучайтириш, “сариқ матбуот”-нинг томорқасига тош отиш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Ҳақиқий адабиётни “кўчаки қиссахонлик”дан ҳимоялашнинг ягона йўли барчага бирдек манзур бўладиган яхши асарлар ёзиш ва уларни имкон қадар тарғибу ташвиқ этишдир.

Мухтасар фикр шуки, чинакам ГЎЗАЛ БАДИИЙ СЎЗ ҳамиша ҳам бўйға етган қиздек нозик ва ҳимояталаб бўлиб келган. Мезонлар, қадриятлар ўзгарадиган, меъёрлар унутиладиган замонларда-ку, инчунун. Тарихнинг бурилиш паллаларида адабиётга ҳамиша қийин бўлади. Адабий танқид ўз вазифасини бажариши лозим. Адабиёт ўзлигини асраб қолиши учун телевидение, радио ва интернетдан ҳам унумли фойдаланиши керак.

ХУРСАНДБЕК ТЎЛИБОЕВ ЖАВОБЛАРИ

Хурсандбек ТЎЛИБОЕВ

1985 йилда туғилган. Бердақ номидаги Қорақалпоқ Давлат университетини тамомлаган. Ўзбек наصري ҳақида иккита рисоласи чоп қилинган. Айни пайтда, Бердақ номидаги ҚДУнинг ўзбек филологияси кафедрасида ассистент-ўқитувчи лавозимида фаолият юритмоқда.

1. XX асрга келиб, адабиёт ўзининг мавзу-мундарижасини ғоят тезлик билан ўзгартириб юборди. Бу кайфиятга ўтишнинг бош сабаби ҳам Ғарб ва Шарқ ўртасидаги адабий алоқалар, миллатлар ва элатлар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий ҳодисаларнинг ўзгариши натижасида, деб қаралади. Чунки жаҳид шоирлари “замон билан яшамоққа”, бир хилликдан воз кечмоққа шай турдилар. Бунинг асосий сабаби, аввал “достон ўқиб юргувчи халқ”ни саводли қилишнинг усул ва йўсинларини ўйлаб топдилар. “Турон труппаси” ва “Чиғатой гурунги” адабий ташкилотларининг фидойи аъзолари – жаҳид шоиру ёзувчилари, мунаққиду муҳаррирлари ўзларига бурч деб билиб, сидқидилдан бажаришга киришдилар. Шўро сисёсатининг ғайримиллий ҳаракатларини вақтида теран англаб, унга қарши чоралар кўра бошладилар. Надоматлар бўлсинким, мафкура йўриғида қамчи тутган каслар халқнинг фаол адибу зиёлиларини халқнинг душманига айлантириб, минглаб инсонларни йўқ қилиш пайига тушдилар. Ва улар бу мақсадга эришди ҳам. 60-йилларга келиб, янги бир адабий авлод вояга етди. Уларнинг наздида дунё “тилла балиқча”нинг ҳовузига ўхшаб кўринарди. Уларнинг англаб етган комил ғоялари жаҳид адибларининг орзули мақсадларини давоми бўлиб қолди. 70-йилларда Мурод Муҳаммад Дўст, Хайриддин Султонов, Эркин Аъзам, Аҳмад Аъзам, Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Хуршид Даврон каби ёзувчи ва шоирлар бу ғояларга янгича шакл ва ифода бағишладилар. “Бу элнинг каттакон кунлари кўпдир” (Ш.Раҳмон), “Ўзингни аяма, бешафқат бўлғил” (У.Азим) сингари сатрлари билан ижод аҳлинию адабиётсеварларни ўзига жалб қилди. Тез орада 80-йиллар авлоди келди. Тан олиш керак, 80-йиллар авлодининг ижоди ҳалигача адабий танқид ва адабиётшунослик томонидан тўлалигича ўрганиб бўлинган эмас. Унда рамзий-мажозий ўзига хос кўринишларни кузатамиз. Ниҳоят, истиқлол даврига келиб, 60-йиллар авлодининг йирик вакиллари Э.Воҳидов, А.Орипов, М.Али, Р.Пар-

фи, Ш.Холмирзаев, Ў.Ҳошимов ўз вақтида орзулаб ёзолмаган асарларини ёзишга киришдилар. Шоирларимиз эса ўзлари талпинган идеалларни тараннум қилувчи шеърларини ёзишни давом эттирди, дейиш мумкин. Бу идеал улкан ғоя ва орзумиз бўлган мустақиллик ва унинг кадр-қийматини теран англаб етиш тушунчаси эди.

2. Бугун биз яшаётган дунё VUCA деб номланмоқда. Демак, (volatility (беқарор), uncertainty (ноаниқ), complexity (мураккаб), ambiguity (кўп қиёфали) ўзгарувчан дунёда ижодкор ҳам замон билан ҳамнафас бўлишга, унинг кайфиятига, ўзингиз айтганингиздек, ташхис бармоғини пульсига қўйиб ижод қилмоғи керакка ўхшайди, назаримда. Ҳамма замонларда бир хил “изм”лардан бошқа бир “изм”лар дунёга келганидек, замонавий ижодкор ҳам ўзининг истеъдод ва фикр салоҳиятидан келиб чиқиб ижод қилмоқни кун заруратига айлантган. Шундай қилсагина адабиётда ўз ўрнига эга бўлади, деган тасаввур йўқ эмас. Чунончи, барча “изм”лар моҳиятида – инсонни англаш ва унинг қалбига янги мазмун олиб кириш, яшашга, ҳаётга ўргатиш, қайсидир маънода ёлғизликдан қутқариш, унга мадад бўлиш, керак бўлса, ҳеч ким ўргата олмаган сир-билимларни етказишдан иборат. Айниқса, ёшлар ижодидаги изланишлар кишини қувонтирадиган даражада эмас. Ижодкорда муҳим саналадиган – бошқаларга ибрат, кези келганда, устоз бўладиган фазилатларнинг биз қатори ёшларнинг баъзиларида қузатилмайди. Нега шундай? Бунинг жуда кўп сабаблари бор, деб ўйлайман. Асосийси – ўрганиш ва изланиш. Шуни эплай олмаган ҳаваскордан бундан ортиғини қутиб бўладими? Авлодларни проф. Ҳ.Болтабоев улар яратган асар қаҳрамонларидан излаган маъқулмикин, деган таклифни ташлаган эди. Назаримда, бу бир томонлама қараш. Адиб яратган қаҳрамон ўз қалбининг барча томонларини қамраб ололмайди. Авлоднинг ҳал қила оладиган қудрати шундаки, унинг яратган асарларини ўқиб, унга муҳаббат қўйган замон кишини ўша авлоднинг кетидан эргашган эди бир замонлар. Бугун ҳар ким “ўз қалбининг колумби” (О.Матжон). Ижодий эркинликнинг оғир масъулиятини унутиб қўйиб, фаҳш, найрангбозлик каби иллатларни “қаҳрамон” қилиб кўрсатаётган “ёзувчи”лар чиндан ҳам мисқоллаб йиғилган қадриятларнинг илдизига болта уришмоқда. Бу каби тушунчаларнинг топталиши натижасида инсоният бора-бора катта муаммоларга юзма-юз келмайдими?.. Хусусий газеталарга алоҳида эътибор бермоқ керак. Унда берилаётган ҳикоя ва қиссаларда шунчалик ёлғон ва фирибгарликларни “асар”га айлантираётган ҳаваскорлар кўпайиб кетдики, ҳатто номларини ҳам санаб адашасан, киши. Чинакам адиблар қуйинчаклик қилаётган бир пайтда бу каби ҳаваскор қаламкашлар ёзган асарлар бодраб ётса, ана шундан оғири йўқ. Майли, ёзсин. Ўзбек менталитетига хос оҳангда ёзсин. Уларнинг маданиятимизни бузишга ҳақлари борми?

“Изм”лар ранг-баранглиги ҳам адабиётнинг тараққий қилаётганидан шаҳодат беради. Чунки ранг-баранг, боя айтганимиздек, VUCA дунёсидаги истеъмолчи инсон ўзи истаган нарсани харид қилиш илинжида яшайди. Хусусан, китобларни танлаб ўқиғувчи китобхон бугун негадир детектив ва ясама сюжетли киноқиссаларни севиб мутолаа қилмоқда. Бунинг асосий сабаби, ўзингиз адабий суҳбатларда урғулаганингиз каби, ҳаётга прагматик ёндашмоқдир. Жиддий адабиёт ва у олиб чиққан мавзулар ҳақида бош қотиришга вақтлари йўқдек гўё.

Яхши асарларни тарғиб қилишга хизмат қиладиган тадбирларни янада кучайтириш керак. Бу йилги “Китобхонлар байрами” кўрик-танловининг амалий натижаси минглаб китобхонларнинг сони ортишига туртки бўлди, деб айтиш мумкин.

3. Доим такрорлаб юрадиганим Румийнинг ибратли фикри бор, яъни: “Ҳамма ўз эҳтиёжларининг ёнида яшайди”, дейди. Баъзан ўйлаб қоласан: мен ҳам бу дунёга сафар қилгани келган инсонман, нега ўзимнинг истеъдодимдан унумли фойдаланиб, жамиятга, халққа бир яхшилик қилиш орзусида иккиланиб қолавераман. Бунинг учун инсон нима қилиши керак? Албатта, китоб ўқиш ва уқиши лозим. Тўрт мисра шеърни яхшилаб ёзиш учун неча бор тер тўкишга тўғри келади. Ёғоч ўйиб, кетмон дастак тайёрлаш учун одам қанча куч сарфлайди. Буларнинг замирида инсонга умид ва рағбат бағишлайдиган бирдан-бир восита борки, унинг исми муҳаббатдир. Ҳар ким ўз касбини теран тушунса, ҳунаридан завқ туйса, ҳайратланса, қувонса, демак, у инсон қилган ишларининг моҳиятида, мағзида эзгулик туради. Ҳар қандай эзгу иш муҳаббат туфайли содир бўлади. “Муҳаббатсиз киши одам эмасдир”, деганида Нодира шуни назарда тутган бўлса керак! Одамзод ҳар доим ўзи яратган нарсалардан завқланади. Ижодкор ёзган асаридан қанчалик хурсанд бўлса, ундан китобхон шунчалик фойда топади, ўзини танийди, тақдирига янги-янги мазмунлар бағишлайди. Буларнинг барчасида яхшилик ва эзгулик мужассам. Балки ҳаваскор адиблар ҳам бу ҳақда жиддий ўйлаб кўришлари керақдир. Яхши кўрган соҳам бўлгани учунми, шахсан ўзим адабиёт кишисини учратиб қолсам, ундан ўзимда йўқ нарсаларни ўргангим келади. Албатта, юрагида эзгулик туйғуси бор инсондан ёмонлик чиқмайди. Сўнгги пайтлари тушга ишора адабиётлар яратилмоқда. Туш, бу оламнинг у оламга сафаридир, балки. Нима бўлган тақдирда ҳам, ҳар икки оламда инсон ўзининг қилган амаллари билан қадр топади, сийланади. Яхшилик қилса, албатта, яхшилик қайтади, ёмонлик қилса, бунинг жавоби ҳам ёмонлик бўлади. Шунингдек, ижодкор ҳам ўз халқининг комил фарзанди бўлишни истаydi. Биз бу каби масалаларда яқдиллик билан ҳаракат қилсак, ўз адабиётимизнинг шарафли йўлларини давом эттира оладиган авлодни тарбия қила оламиз.

70-йиллар авлодининг адабиётимиздаги қилган ўзгаришлари чинакам жасорат намунаси эди. “Ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир”, деб Шавкат Раҳмонлар авлоди мардона чиқди. Назар Яхшибоевнинг ачқиқ қисматидан сўз очган Мурод Муҳаммад Дўст элга танилди. Эркин Аъзам, Хайриддин Султонларнинг ҳикоя ва қиссалари маърифат ва маънавиятга чанқоқ дилларга умид бағишлади. Демак, адабиёт ҳар қанча тўсиқ ва қаршиликларга учрамасин, авангард адибу шоирларимиз ботинида ўткир сўзу ҳақиқатни билиш, англаш ва ҳис қилиш мезонлари билан суғорилган юксак ғоялар яшар экан. Буларни ёзиш ўша даврда нечоғли қийин бўлишига қарамасдан, улар баҳоли қудрат ўз асарларида ёритишга ҳаракат қилардилар. Энди мустақиллик яратиб берган чексиз неъматлар, шароит ва йўллардан фойдаланиб, асл адабиётимизнинг буюк келажаги хусусида жиддий бош қотириш пайти аллақачон етиб келди. Бу ҳодисага оз эмас, йигирма йилдан ошяпти. Мен асл адабиёт йўлида фидойилик қилиб, ҳалол тер тўкиб ишлайдиган жонкуяр авлод етишиб келатганига ишонаман. Фақат ҳозирги ёшларга оқсоқол адибларимизнинг жиндек эътибори бўлса бас, дегим келади.

4. Бизни ўраб турган бу рубъи маскунда эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш абадийдир. Буларнинг барчаси адабиёт аталмиш сирли кўчага олиб кирилганда ранго-ранглашиб, бошқача тусда жилваланади. Даҳо Толстой ўз кундалигида ушбу фикрларни авлодларга васият қилиб кетгандек: “Ҳар бир ёзувчи ўз асарини қабул қиладиган идеал китобхонларни назарда тутиши зарур. Бундай идеал китобхонлар нимани хоҳлашини аниқ тасаввур қилиш лозим, агар бутун дунёда иккита шундай ўқувчи топилса, фақат улар учун ёзиш керак”. Толстой “улар” деганида адабиётга фидойи ва ундан ўз қалбига яқин маъно-мазмун қидирадиган ўқувчини назарда тутган бўлиши, табиий. Дарҳақиқат, инсоният учун хизмат қиладиган борлиқдаги жонли ва жонсиз нарсалар ҳамма замонларда – эзгулик ва ёвузликнинг курашидан иборат. Ҳозирги кунда адабиётни шу икки тушунчани тарғиб ва таҳлил қилиш санъати десак етарли эмасдек. Янги учинчи минг йиллик – технотрон эра кишиси адабиётга бугуннинг кайфиятидан келиб чиқиб баҳо бермоқда. Бир пайтлар суюмли бўлиб ўқилган асарларни бугун ўқисангиз, сабрингиз чидамайди. Чунки адибнинг муҳим гапи кечаги кун учун ғоят суюмли ва муҳим эди. Бугун эса бошқа бир маънога эҳтиёж мавжуд. Демак, умрбоқий асарлар ҳар куни, ҳар лаҳзада яратилмас экан. Эзгулик ва ёвузлик тарғиб қилинарди авваллари. “Нима яхши-ю, нима ёмон” мазмунидаги одамзоднинг кундалик ташвишлари билан боғлиқ шеър устодлар жуда кўп ёзилган. Авваллари китоб ўқимай туриб бирон мақсадга эришиш қийин бўлган. Бугун эса компьютер билмасдан туриб эришиш мушкул бўлиб

боряпти. Ижод аҳли мана шу икки ораликқа қўприк ташлайди. Биз баркамол жамиятни барпо этиш йўлида тинимсиз саъй-ҳаракатлар олиб боряпмиз. Юзлаб тадбирлару танловлар ташкил қиляпмиз. Президентимиз И.Каримовнинг “Адабиётга эътибор, маънавиятга – келажакка эътибор” рисоласидаги теран мазмунга эга фикрларни ўзимизга бурч ва масъулият қилиб олиб, ижод қилиш даркор. Ахир, адабиётнинг келажаги бугун улғайиб келаётган ёшларнинг ҳам қўлида эканлигини унутмаслик керак. Ёшлар бугун нима иш билан банд? Ўзларига вазифа деб берилган ишларни бажаришнинг нечоғли уддасидан чиқишяпти? Булар муҳим саволлардир.

5. Адабиёт – эртанинг башорати, деган гапларга энди-энди тушуниб етгандекман. Ардоқли адибимиз Шукур Холмирзаев бундан роппа-роса йигирма йиллар олдин бир адабий суҳбатида: “Келажакда ҳикоя, қисса ва роман каби жанрлар ривоят, ҳикоят тарзида бўлади. Чунки ҳамма жанрлар ўзининг умрини яшаб бўлди, энди ҳикоялар ўрнига ҳикоятлар устун келади. Ҳа-ҳа, инсоният ўз аслига қайтади. Бунга жуда оз қолди”, деган эди. Бугунги адабий жараёнда пайдо бўлаётган баъзи ихчам асарлар менга ушбу фикрлар тасдиғидай кўринади.

“Ҳар қандай изм...” Бу фикрларни кўпчилик адабиётшунослар турлича талқин қилишмоқда. Устозлар йўлидан бориб, фикр билдирадиган бўлсак, моҳиятан бир нарса устида тортишаётгандек бўламиз. “Изм”, менимча, илмнинг ривожланиши натижасида турфаланади. Ҳар ким, ўз истеъдод қудратидан келиб чиқиб асар ёзади. Кунимизда ўзини модернист санаб юрган шоир ёки ёзувчи шу йўсинда халқнинг ичига кириб бораман деса, адашади. “Ўткан кунлар”ни ўқиб “роман”ни таниган халқнинг авлодларимиз, ахир. Демак, роману қисса, ҳикояю драма бўлсин, барибир, унинг асл ўзаги сиз эътироф этган ва алоҳида таъкидлаган – реализм билан ниҳояланади. Зулматда адашиб қолган одам алалоқибатда ёруғликка бўлган умид ва ишончи қанчалик мустаҳкам ва қатъий бўлса, теран товланишлар, метафоралар, истиоралар, киноларга бурканган воқелик ҳам шунчалик ўқувчи қалбида реаллик билан тўқнашади. Шу метафоралар орқали китобхон ўзининг кўнгил туйғуларини тарбиялайди. Дардига дардкаш, ҳасратига шерик ахтаради. Бу эса адабиётнинг ҳаёт билан боғлиқлиги ва шу заминда яшаётган жамиятнинг қайноқ қўйнида яшаётганлигидан шаходат беради. Кунимизда қўлма-қўл бўлиб, такрор ўқиладиган “Шовқин”, “Бозор” постмодернча услубда ёзилса, ўзининг ўқувчиларини бунчалик кўп топа олмасди. Шунинг учун ҳам китобнинг ўз тақдир йўли, умри ва ҳаёти борлигига ишонинг келади...

6. “Ўйин”, “кўнгил очар машғулот”га айланиб бораётгани адабиётдаги ҳақиқий ДАРДнинг майдалашуви билан белгиланса керак,

деб ўйлайман. Дард – иждокор учун сув ва ҳаводек гап. Дарди йўқ одам қўлига қалам олиб нима қилади?.. Адибларнинг сўз қўллаш маҳорати, ифода услубидаги алоҳидалик, бир даврга мансуб воқеаликни инкишоф қилиш тамойилларидаги ранг-барангликнинг юксалиши билан ҳам ўлчаниши мумкин. Айтиш жоиз, бугун айрим иждокорлар ижодни фақат ёзишдан иборат, деб биладигандек. Ёзиш билан ёзишнинг ҳам фарқига кўп-да эътибор беришмаяпти. “Ўйин” ва “бошқотирма”ни эслатадиган асарлар кундалик турмушимизда унчалик аҳамият касб этмаса-да, “бозор адабиёти” деган оламда ошиғи олчи. Балки одамзод вақти келиб ўзига яқин бўлган кечмиш воқеаларни истаб қолар, кунлар, йиллар ўтиб, “оғриқлар ва изтироблардан” бино бўлган асарларга эҳтиёж сезар.

“Ўйин”га берилиб кетиб...”, бу фикрлар замиридаги ҳақиқат чиндан ҳам ҳар биримизни ташвишга солади. Чунки адабиётни “қисмат” билган адибларимиз бир умр изтироб қўйнида яшаган. Уларга одамзод ДАРДи билан ёлғиз қолиш саодат ҳисобланган. “Сиғиниш”, “илтижо”лар чинакам адибнинг умр мазмунига айлангани учун бундай оғриқли туйғулардан кечиб кетолмаган.

7. Танқидчи асардан нима ахтаради? Фазилатми ё қусур? Эстетик завқни ҳис қилиш даражасида қалб кўзи очиқми, руҳонияти соф ва покми? Бугун шу саволларга жавоб бериш мушкул бўлиб қолди. Бугунги танқидчилик ҳақиқатан ҳам “ўзининг вазифасини” бажармаяпти. Докторлик диссертацияларда ҳам, номзодлик ишларида ҳам ўқиб кўрилса, шоир ёки ёзувчи даражасига кўтарила олмаган, ўша номни тўлиқ оқлай олмаган адибларни ҳам кўкларга кўтариб мақташяпти. Бу ғоят ачинарли ҳол. Буюк адабиётимизни хом-хагала асарлар билан тўлдиришга ҳаққимиз йўқ. Бизнинг танқидчилик ҳозирги адабий жараённинг сара намуналарини танлаб олиб, оммага таништириши, керак бўлса, баҳолаб, уларни чет тилларига таржима қилишга тақдим қилишга кўмаклашиши зарур. Бугун биз шундай паллада яшяпмизки, танқид соҳасида кўндаланг бўлиб турган муаммоларни тўлалигича ҳал қилишнинг уддасидан чиқолмаяпмиз.

“Танқидчи холис бўлиши зарур”, дейишади. Ҳақ гап! Лекин холисликни қандайдир шахсий масалаларга айлантириб юбориш ҳоллари кўпроқ учраб туради. Агар адиб ёки шоирнинг феъли ёқмаса – асарлари ҳам йўққа чиқарилади. Ёзувчи нима қилсин, Худо берган феъл-да, деб кетолмайди... Агар шундай қилса, вазият яна бошқа тус олади. Танқидчи ана шу нарсаларни бир чеккага суриб қўйиб, яхшисини яхшига, ёмонини ёмонга ажратиб, саралаб, баҳолаб, керак бўлса, тушунтириб берсин! Шундагина китобхон ҳам, ёзувчи ҳам адабиёт аҳли муҳаббатига мушарраф бўлади...

8. “Эски” ва “янги” тушунчалари ҳақиқатан ҳам адабиётнинг ривожланишига ижобий маънода таъсир ўтказса керак, деб ўйлайман.

Нега деганимизда, “эски” ифода шакллари, услуб ва тасаввурлар ўз даврининг воқелигини ёритишда ғоят муҳим бўлган. Давр тубдан ўзгарди деяпмиз-у, ушбу хос кайфиятнинг ўсишида “янгилик” бўй кўрсатади. Бугун ахборот замонида яшаяпмиз экан, кунимизда қўлма-қўл бўлиб ўқиладиган асарнинг эртага ҳеч нарсага арзимои қолаётгани барчамизни ташвишга солади. Бир пайтлар Чўлпоннинг “бир хил, бир хил, бир хил...” деган фикрига жавоб ахтаришга уринган танқидчиларнинг ўзлари ҳам “бир хиллик”ни инкор этиш даражасига етиб борган. Чунки “бир хил”лик адабиётни юксалтирмайди. Адабиёт, худди инсон бармоқлари изи бир-бирига ўхшамагани каби ранг-баранг ва бетакрордир. Лекин моҳият битта: ўзликни англаш ва унга даъват. Ўзликни “ўз” сўзи билан ёнма-ён қўйиб талқин қилганимизда миллатнинг қиёфасини манзаралаштириш мумкин бўлади. Бугуннинг “янги”си кечанинг “эски”сидан тамомила узоқлаб кетолмайди. Фақат унга бошқача тўн кийгишига интилади, холос! Ахир, ҳамма замонларда муҳаббат тирикликнинг меваси, дея қадрланади. Хемингуэй эса ёзувчи учун тўртта адабий ва абадий мавзунинг борлигини айтади. Бошқаси эса шу тўртта унсурнинг атрофида жам эканлигини исботлаш йўлидан боради.

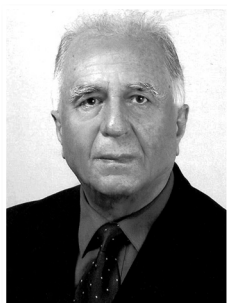
“Янги”ча ёзишни ўзига фазилат деб билган ижодкорки бор, ёзсин, аммо ўқувчига бир завқ берсин, эстетик жиҳатдан тарбия олишига ёрдам бўлсин. Улуғ адибларимизнинг шарафли йўлларини матонат билан давом эттираётганлар оз! “Эски”ни инкор этмаган ҳолда, “янги”ни яратиш ҳар бир ижодкорнинг бурчи саналиши лозим. Асл адабиётимизнинг ўқ илдизи ва моҳиятининг асл манбаи мумтоз адабиётимизнинг нодир намуналаридир, дегим келади. Халқ дostonларидан тортиб, Мавлоно Румий, Навоий, Машраб, Огаҳий каби улуғларимизга мурожаат этаяпмиз, ҳар бир воқелик бағрига уларнинг фикрларини келтираяпмиз. Демак, янгича ёзиладиган асарларда мумтоз адабиётимизнинг нодир намуналари фонидан туриб тасвирлаш одат тусига кирмоқда. Модернизм ҳам, постмодернизм ҳам мумтоз адабиётимизнинг бағридан сув ичмоқда. Воқелик битта – қалбга хос барча қувончу ташвишларни, нафрату муҳаббатни бутун мураккаблигича инкишоф қилиш. Булар бугунги адибларимизнинг кўпчилигида кузатиладиган ҳодисадир.

9. Ижодкор учун ҳар иккиси ҳам муҳим, деган бўлар эдим. Ёзувчи ёзган асарлари билан қадр-қиммат топади. Ўзимиз ҳам атрофда бўладиган “яхши-ёмон” нарсаларга бефарқ бўлмасликка мудом интилиб яшаймиз. Ҳамманинг кўнглини имкон қадар кўтаришга, керак бўлса, моддий-маънавий қувватлашимизга баҳоли қудрат ҳаракат қилиб яшаймиз. Ижодкор – қалбнинг кашшофи. Унинг барча одамлардан ажралиб турадиган битта фазилати бор. У ҳам бўлса, кўнгил кишиси эканлиги. Маърифатли бўлишга чақириш

ҳар бир ижодкорнинг бурчи. Оммавий маданиятни қурол қилиб олган баъзи кимсалардан огоҳ бўлишга ҳар куни ҳаракат қиламиз. Энг асосий ҳабиб – бадий асар эканлигини тушунтиришга киришамиз. Ижодкор ўта бурчли инсон бўлиши керак. Айтган сўзига, ёзган асарига ўзи жавоб бермаса, ўзи амал қилмаса, бошқалар нетиб қулоқ солсин! Муқаддас ўғитларда: Агар ноҳақликни кўрсанг, қўлинг билан унга қарши бўл, бунга ҳам қодир эмасанг, тилинг билан унга қарши бўл, буням эпполмасанг, дилинг билан унга қарши бўл, дея уқтирилади. Ижодкор учун бу ўғит ғоят муҳим. Ушбу ибратли фикрни ҳаёт шиорига айлантирган ижодкорки бор, мақсадига, ойдин орзуларига албатта эришади.

10. Енгил асарларни адабиёт санаётганлар қаттиқ янглишади. Жамиятнинг комил фуқаросидан тортиб, ҳамма аъзоларигача бу ҳақда қайғурмоғи керак. Бу йўналишда қалам сураётганларнинг пешқадамлари ҳисобланмиш Нуриддин Исмоилов, Каримберди Тўрамурадов, Азамат Қоржововлардир. Азамат Қоржовов асли самарқандлик. “Дубайдаги минг бир кеча”, “Гўрдан чиққан қиз”, “Қил устидаги тақдир” ва ҳоказо асарларида бадий юк йўқ. Ёзувчининг ўзи Дубайга бормаган-ку, нетиб “Дубайдаги минг бир кеча”ни тасвирлайди?.. Холиёр Сафар, Нигина Ниёз кабилар ҳам шу йўсинда ижод қилишади. Ёки “Бекажон”, “Ҳордиқ”, “Даракчи”, “Сўғдиёна” каби ранго-ранг хусусий нашрларда берилаётган “бозорбоп” “қисса”ларни (аслида, қисса эмас!) ўқиган китобхон Аҳмад Аъзам, Назар Эшонкул, Абдуқаюм Йўлдош, Собир Ўнар, Луқмон Бўрихон асарларини ўқийдими? Бундай ўқувчилар “оммавий маданият”нинг моҳиятини тушунишмайди. Бугунги ёшлар фейсбук ёки “Одноклассник” сайтларидаги воқеаларга ўч. Жиддий адабиёт ўқилмаяпти эмас, ўқияпти, фақат аудиторияси кичрайди. Бозор адабиётининг эса ошиғи олчи. Ҳар куни битта қиссани тамомлаб, тезда газетада босиб, эвазига саҳифасига йигирма беш минг сўм гонорар олаётган қаламкашларнинг мақсади бошқа. Майли, ёзсин, лекин одамларга нафи тегадиган қилиб ёзса эди. Олмон исломшунос олимаси Аннемария Шиммел қайд этишича: “Оналар баъзан фарзандларини урсалар ҳам шундоқ ургиси келгани учун ёки уриб ҳузур қилиш учун эмас, балки уни ёмон йўлдан қайтариш, тўғри йўлни топиб олишида кўмаклашиш учун уради”. Гап адабий танқид – ҳалол танқид ҳақида. Чинакам санъат аҳли, асл адабиёт яратиш ёки шуни асраб-авайлаш истагида фидойиларча ёниб-яшаётган замондош адибларимиз бор. Уларга шу заҳматта-лаб, мураккаб ҳаёт йўлларида ҳар биримиз, (кўпроқ она тили ва адабиёти фани мутахассислари) ҳамроҳ, ҳабиб бўлишимиз лозим. Шундагина биз Чўлпоннинг “Адабиёт надур?” деган мангу саволига жавоб топиб биламиз.

ИБРОҲИМ ҒАҒУРОВ ЖАВОБЛАРИ

Иброҳим ҒАҒУРОВ

1937 йилда туғилган. ТошДунинг филология факультетини тамомлаган. Филология фанлари номзоди. Ношир, журналист, ёзувчи, таржимон. Хемингуэй, Нозим Ҳикмат, Достоевский, Эдгар По, У.Фолкнер, Мопассан, Нитше, Ч. Айтматов, Ж. Жойс каби адабларнинг ҳамда ҳинд дурдонаси “Панчатантра” асарларини ўзбек тилига ўзгирган. Кейинги йилларда уч китобдан иборат адабий-бадиий “Ҳаё – халоскор”, “Мангу латофат”, “Паривашлар мажлиси” асарлари ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилди.

Ўзбекистон ва унинг халқи кўз очиб юмгунча Истиқлолнинг чорак асрига яқинлашиб қолди. Адабиётчилар учун бу энди адабий жараёнлар борасида масофадан туриб фикрлаш ва айрим хулосалар чиқаришга имкон беради.

Бугун ҳамда эртага қандай йўллар, йўналишларда ёзиш маъқул, уларнинг қайси бири бугун замон ижодкорлигининг табиати, мақсади, равиши, феъл-атворига тўғри келади, кўпроқ самара беради, ижодкорликнинг гуллаб-яшнашига хизмат қилади, деганга ўхшаш саволлар адабий-бадиий ижодкорликнинг олдида кўндаланг турибди.

“Эски” адабиётдан нималарни йўлимизга оламиз, ундан нималарни ўрганамиз-у, “янги” адабиётни қандай яратамиз, бу яратувчиликка нималарни асос қиламиз, нималарга таянамиз? – сингари саволлар ҳам ижод аҳли хаёлида мустаҳкам ўрнашган. “Шарқ юлдузи” журналининг ўртага муҳокама учун ташлаган саволлари ҳам жараённинг қон томирларига диққат-эътиборни жалб қилади. Булар, балки бироз кечикиброк, балки айни ўз вақтида қўйилган саволлар. Улар жамоатчиликни фикр алмашиш, баъзи мулоҳазалар билан ўртоқлашишга чақиради.

XX аср мобайни ҳеч қачон тинмаган яширин ҳамда ошқора оғир курашлардан сўнг тарихнинг адолати тилга кириб, Ўзбекистон неокOLONIALИЗМДАН миллий истиқлол даврига ўтди. Озодликка эришди. Неча ўн йилликлар ҳукмрон бўлган тузум шиддатли тарзда ўзгарди. Бу осонми, ахир, не-не драмалар, не-не башоратлар, не-не инқилоблар юзага чикди бу тузум ўзгариши замирида. Купондан миллий пул бирлигига ўтиш, давлат тилининг қарор топиши, инсоннинг эркин ва онгли мавжудот каби

тан олиниси, Ўзбекистон ва унинг халқининг жаҳон ҳамжамияти орбитасига чиқиши, ҳуқуқ эгаси бўлиши, йигирма иккига чиққан янги навқирон авлоднинг етилиши ва майдонга кира бошлаши, мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида гоҳ сокин, гоҳ шиддатли ихлосотлар бораётгани – инқилобий руҳ ва мазмунга оид барча ҳодисалар инсон психологияси, қарашлари, руҳонияти, маънавияти, яшаш ҳамда турмуш маромларига кескин, жуда кучли таъсир кўрсатди. Халқнинг маиший ҳаёти, онги, қарашларида ўзгариш катта. Яшариш ичида қариш, қариш ичида яшариш турфа қарама-қаршилиқлар ичида тўхтамай давом этмоқда. Ижодкор тарих йўлида шундай улкан асос ўзгаришларга рўпара келди. XX асрнинг иккинчи ўн йиллиги бошланганда Қодирий, Чўлпон, Бехбудий, Авлоний, Ҳамза шунақа миқёсдаги тузум ўзгаришларига рўпара келган, “Янги дунё” бошланганига суюнган, миллий истиқлол дастур-йўриқлари билан чиққан, аммо кўп ўтмай неоколониализм томонидан ижодиётлари ҳам, ўзлари ҳам оғиз-бурнилари қора қонга ботирилган эдилар. Неоколониализм миллатни ва унинг ойдин зиёлиларини қонга ботирмай туроладими? Туролмайди! Зеро, унинг табиатида, Қодирий айтмоқчи, бўғмагарлик ва ашаддий қонга ботирувчилик туганмас куч – зўравонликка эга.

Тарих давлат ва унинг мафқурасининг тўла таъсиридаги адабиёт неча ўнлаб талантили вакилларнинг асарларига қарамай, қандай темир исканжада бўлишини кўрди.

Адабиёт эндиликда янги замон тарихи ичига кирди. Унинг эскича бўлиб қололмалиги кундай равшан. Лекин янги адабиёт қандай бўлади? Адабиётнинг янги модели борми? Асрнинг сўнги чорагида янграган “Отамдан қолган далалар”нинг жўшқин, мардона миллий ҳайқириғидан сўнг янги модел шу ҳайқириқларни сурон солиб давом эттирадими, янгича регистрлар касб этадими? Ё бу – истиқлол даврининг бутунлай ўзгача садолари бўладими? Усмон Азим: *“Адабиётни ҳалол одамлар яратади”*, деб чиқяпти. Бу ҳам бир концепция, модел филдирагининг битта таянчи. Эскича-янгича борасида чинакам инсоний драмалар ҳам йўқ эмас. Шундай драмалардан бирини М.М.Дўст рўй-рост ифода-лаб берди: “Бугун, ёш бир жойга бориб қолганда кўнглимда эски ақидалар устунроқ эканини англадим. Албатта, янги замонга муносиб эмаслигимдан уяламан, лекин начора... эски қарашлардан буткул халос бўлишнинг иложи йўқ. Қолаверса, янги замонни буюқ ҳаяжон билан қуйлаётган тенгқурлар ва ёш дўстларимизга етиб олишим жуда қийин. Шу сабаб, очиқ тан олишим керак, янгича қаҳрамонларни, янгича қарашларни қаламга олмасликка ҳаракат қиламан...” (*“Ёшлик”*, 2012 йил, 4-сон). Бу ўзига, ўз ижодига, унинг йўналишига соф индивидуал, шахсий қараш. Мардона

тан олиш. Нима десак экан, ёзувчининг кредоси. Шу кредо ифодаланган суҳбатнинг тепасига у: *“Маҳдудликка берилмайлик”* – деган сўзни чиқарган. Ёзувчилар ва ўқувчиларни “маҳдудликка”, яъни чекланиб, тор доирада қотиб қолмасликка қақариш ва ўзи, аввало, шунга амал қилиш учун интилиш – бу ҳам ҳозирги замон янги адабиётини яратадиганлар моделига яна битта таянч қозик. Кекса ҳурматли адибимиз Носир Фозилов эса: *“Адабиёт ясалмайди, яратилади”*, деб чиқди. Адабиётга ўйин деб қарайдиганлар, албатта, яратишдан кўра кўпроқ *яшашга* иштиёқманд бўлдилар. *Яшаш* майлларида паст фаросатларга мўлжалланган сўзбозликлар, ўйинбозликлар, турли ясамагарчиликлар урчиб чиқади. Яратиш, яъни ихтиро руҳи, кашфиётчилик руҳи янги адабиёт моделини мустаҳкам тутиб турувчи эгилмас, букилмас, синмас таянчдир.

Ёзувчи санъаткорнинг бош тасвир предмети – инсон. Инсон универсал ҳодиса. Санъаткор ушбу универсал мавжудотни тасвирлаганда, эски гапларни янгиламоқчи бўлганда, универсал қонун-қоидаларга риоя қилади. Оқимлар, йўналишлар, услублар шу универсалликка оригинал ўзига хос ёндашувларни илгари суришга кўмаклашади.

Адабиёт ва санъатни “ўйин”, “томоша” деб қараш қадимдан келаётган чўпчак. Албатта, санъат чўпчаксиз бўлмайди. Модерн чўпчак, ривоятларга қутилмаган маънодор қирралар бағишлайди. Асқад Мухтор айтмоқчи, чўпчакда *“нимадир”* бор. Асқад Мухтор ёзувчиларнинг асарларини тинимсиз ўқиб, баҳо беришга, ижобий ёки салбий жиҳатларини рўй-рост айтишга андиша қилса, бу асарда *“нимадир”* бор, дерди. Агар ҳозирги аксар асар-чўпчакларга “ўйин” ё “томоша” деб қаралса, албатта, уларда *“нимадир”* бор, *“нимадир”* бўлмаслиги сира мумкин эмас. Аммо бу ўйин фақат ўйин учун-да. Жойсининг “Улисс”ида ўйин руҳи беҳад кучли. Аммо бу ўйинлар тагида инсон, халқ, тақдирларнинг улкан драмалари, фожиалари қалашиб ётади. Моҳирона тасвирланган ўйинлар (бу коллизиялар-да) инсон руҳий оламларининг симфонияси каби янграйди. Раскольников ё княз Мишкиннинг ўйинларини айтмайсизми? Аммо *ўйиндан ўйиннинг* фарқи бор. Бунинг шакли ўйинга қурилгани билан асли ўйин эмас. Асли инсон руҳонияти кашфиётлари.

Даврларнинг қиёфаси ва мазмуни авлодларнинг фаолиятларига қараб белгиланади. Авлодлар бўлмаса, даврлар ҳам бўлмайди. Нега Навоий авлоди бўлмасин: Лутфий, Жомий, Саккокий, Атоий... булар Навоий авлоди! Бобур авлоди, Машраб авлоди, Муқимий, Фурқат, Завқийлар авлоди! Қодирий, Беҳбудий, Авлоний, Мунаввар қори, Тавалло, Ҳамза авлоди! Ойбек, Ғафур Ғулом,

Уйғун, Ғайратий, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Миртемир, Зулфия авлоди! Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Хайридин Салоҳ, Юсуф Шомансур, Ҳусниддин Шарипов авлоди! То XX асрнинг 70-йилларига етиб келгунча яна қанча авлодлар бор! Зафар Диёру Ҳасан Пўлат, Ҳамид Ғулому Рамз Бобожон, Иброҳим Раҳим, Асқад Мухтору Шукрулло! Адабий-маданий авлодларнинг кети узилмайди. Авлод ҳеч қачон яқранглик, дегани эмас. Ҳатто, қолаверса, бир адабий оқим намояндалари ичида ҳам яқранглик бўлмайди. Ойбек бир бошқа олам, Ғафур Ғулом бир бошқа олам! Шолохов бошқа олам, Твардовский, Евтушенко, Уйғун бошқа олам! Қолаверса, Айтматовнинг ўзи неча турфа ранглар билан товланади. Адабиётни рамкага солиш, чегарага киритишнинг иложи йўқ. Эҳтимол, неокOLONиализм мафкураси социалистик реализм асосида барча ижодкорларни бир қолипга солиб, беш қоида доирасида яқранглик ҳосил қилмоқчи бўлгандир, маълум даражада бунга эришгандир. Аммо ҳеч қачон ранг-баранг овозларни ўчиролган, батамом қийратиб улгуролган эмас. Талантларнинг қудрати ва табиати ўз ишини қилган. Адабий авлод сифатида шаклланиш, авлод бўлиб танилиш, тарихга кириб – тарихнинг яратувчисига айланиш учун ўттиз, элик йил вақт керак бўлади. Қирқ йилда давр ўзгаради. Ҳазрат Сулаймонга мансуб деб қараладиган (эр. авв. 960-935 йиллар) “Масойиллар китоби” да (“Экклезиаст китоби” деб ҳам юритилади) айтилганки:

*“Одамга унинг меҳнатларидан нима фойда?
Авлод келади ва авлод кетади ва ер мангу қолади.
Нима бўлган эса, яна ўша бўлади,
неки яралган, яна яралгай
ва Қуёш остида ҳеч янгилик йўқ.
Бирон нарсани, қара, янгилик дейдилар,
асрлар қағрида эса у бўлган эди, бизгача бўлиб ўтганди.
Кўп орифликдан кўп ғам туғилгай
ва маърифатни кўпайтирувчи ғам-қайғуни орттиргай...”*

Ўша кўз илғамас замонларда ҳам авлодлар ҳақида фикр ўтган. Авлодларнинг келиб-кегиши фақат табиатнинг ҳукмида, инсон измида эмас. Бу келиб-кегишлар худди Жаъдий ё Савр юлдуз туркумларининг чиқиши ва ботиши ва булар билан чамбарчас боғлиқ табиат ҳамда коинот ҳодисаларига ўхшайди. Зеро, коинотда ҳам юлдузотлар бежиз туркум-туркум қилиб яратилмаган. Коинот туркумларни жамлади ва Қуёш, Ой, Ерга уларни макон қилиб ва бизга кўриниб турган бепоён оламини тартиботга солди. Одамзоднинг ишлари коинотдан қочиб қайга боргай? Авлод-

га жамланиш кучга куч, ижодга ижод қўшади. Умунан, мабодо, оғизга татти туюлган *якранглик* ҳақида жиндак сўзлаб ўтадиган бўлсак, ҳар қандай якранглик ичида ранг-баранглик ётади. Одам одамга ўхшайди ва ўхшамайди, бир овоз ичида кўп овозлар зухурда: манави эвара: унинг юрагингизнинг энг теран қаърига кириб борадиган овози минглаб насларнинг овозларини ўзида жамлаган, аммо биз уларни тасниф қилиб регистрларга ажратиб беролмаймиз. Абдулланинг овозида Навоий ва Лутфий ва улардан ҳам илгарироқ ўтганларнинг овозлари йўқ деб ким ишонч билан айтолади? Муҳит, шароит ва айниқса, коинотнинг айланиши авлодга тарз, қиёфа ва меҳнат маромларини беради. Неоколониализм Иккинчи жаҳон урушигача ва ундан кейинги қирқ йил орасида бир неча адабиёт авлодларини етиштирди. Шартли тарзда “70-йиллар авлоди” дейилган адиблар сираси асрнинг охирига авлоди бўлди. Истиқлол арафасида янги бошқача ёшлар майдонга кириб кела бошлади. Уларни бир-ярим ясарларидан биров таниди ё танимади: лекин бундан қатъи назар, “70-йиллар авлоди”дан анча-мунча хусусиятлари билан фарқ қилиб турган бу янги авлод мавжуд ва у ўзини эртами-кечми, албатта, бадий-фалсафий намоён қилади. Авлодларга шартли бир тарзда чегара белгилаш қандайдир қулайлик яратаркан, XX асрни иккига ажратиб ташлаган Иккинчи жаҳон уруши ва у билан боғлиқ катаклизмларни чегара қилиш ўринлироқ туюлади. *Иккинчи жаҳон урушигача ва ундан кейинги авлодлар*. Жаҳон урушидан анча аввал майдонга чиққан, неоколониализм шароитида курашлар ва мислсиз таҳликалар ичида яшаган авлоднинг ҳаёт йўли, серқирра фаолиятлари урушдан кейин ҳам давом этди ва ёш авлоднинг кўз очишида сезиларли таъсир кўрсатди. Адабиёт тарихи – авлодлар тарихи. Бу аксиомадан ҳеч ёққа қочиб бўлмайди. Бир замонлар: маданият арбоблари сизлар ким билан? – дейилганидай, эндиликда адабиёт кимнинг ёнида, дейилапти. Савол хаёлнинг ўйини учун берилгандай таассурот қолдиради. Адабиётни халқнинг ёнида, мамлакатнинг ёнида ё бизнесменнинг ёнида, деб бўлмайди. Адабиёт доим халқ, жамиятнинг ичиди. Халқнинг ичидан чиқади ва халқнинг ичига киради. У ташқарида ёки ёнбошда қолиб кетса, ўзини таназзулга маҳкум этади. Ёзувчи ким учун ёзади? Халқ учунми ёки борингки, ўнлаган ё юзлаган аллаким айтмоқчи, “аристократ ўқувчи” учун ёзадими? Истиқлол даврининг горькийлари, ойбеклари, қодирийлари бўлса қани эди? Лекин XX асрнинг лимити бундай оламшумул истеъдодлардан сўнг тугаган, таги кўринган чоғи. Сўнги ёнар юлдуз Тоғай Мурод ва “Отамдан қолган далалар” бўлди. XX асрнинг ҳайқирган, айқирган, бонг урган услуби шу асар билан якунланди.

Энди Исажону Назару Бехзоду Хуршидларнинг майин овозлари, майин кузатишлари урфга кирди. Кўринг, бу авлод энди кўпроқ адабий, фалсафий, тарихий, психологик манбаларга мурожаат этипти. Тезроқ ном қозониш, шов-шувга интиляпти. Адабиётнинг, янги давр адабиётининг бадиий фалсафаси, руҳоний хаёлини яратишга интиляпти, ўз мифологияси – асотирларини шаклга соляпти; ранг-баранг иқтибосларга, қиёсларга қизиқяпти, узоқ замон ҳукм сурган инфатилизмдан халос бўлишга, болача ва боладай маъсум фикрлашдан азамат тафаккурга ўтмоқчи; лекин инфатилизмдан қутулиш бу авлод намояндаларига ҳам қийин бўлаётгани, аммо, барибир, *қутулиш йўлидан* қатъият билан боравериши аниқ бўлмоқда.

Сухбатлар асносида ҳозирги замоннинг қатор асарлари саналди, тилга олинди, лекин кўп адабий ҳодисалар сухбат доирасидан бутунлай четда қолиб кетди. Қамровнинг торлиги жуда сезиларли. Буни сухбат иштирокчилари ё қатор асарларни ўқиб улгурмагани ё ўқиган бўлсалар-да, фақат ўзларигагина маъқул кўрганлари устида фикр юритаётганликлари билан изоҳлаш мумкин. Сухбат эса ранг-барангликни ўртага қўйган ва ранг-барангликни тақозо қиларди. Начора, субъективизм тобора кучайиб жанговар ва ҳатто жангари тус олаётган замонда яшаямиз. Айрим адибларимиз маҳдудликдан қанчалик огоҳлантирмасинлар, маҳдудлик, торлик енгилмас истукан мисоли мустаҳкам қад ростлаяпти. Адибларимиз эзгулик ва унинг акси – *ёмонликнинг* ҳам қиёфаси замонамизда ўзгарганлигини қайд этишяпти. Эзгулик ва ёмонликнинг янги шаклу шамоийлини теран тушуниш учун янги шароитда халқ ичида устувор кайфиятлару одамларнинг ўй-хаёллари, дарду дармонларини теран билиш зарур, албатта. Ҳозир яхшилик ва ёмонликни ким қандай тушунади, ўзининг ҳаёти, турмуши мисолида уларни қандай англайди, тасаввур қилади? Яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам ўта ҳаракатчан. Улар жуда конкрет намоён бўлади. Ер юзида табиат офатлари кучайиб боряпти. Ироқда, Шомда, Африкада, яқин қўшни мамлакатларда одамлар қириляпти, биродарқушлик авжга чиқяпти. Бу қирғинлар захарли ва бениҳоя зарарли таъсир кўрсатади. Шафқатсизлик бундай миқёсда барча одамларнинг дийдаларини қотириб қўймаслигига ким кафолат беради? Ер юзида агар етти миллиард одам кун кўраётган бўлса, уларнинг ҳаммасини дарди бор ва дарди бир-бирига ўхшайди. Аммо тушуниш, тушунтириш турли-туман. Адабиёт ва санъат *яхшилик* ҳамда *ёмонликни* ўткир сезиши, ўткир ҳис қилиши, унга ўткир муносабат билдириши билан тирик ва ўз инсон олдидаги миссиясини бажаради. “Маҳабхарата”, “Алпомиш”, “Гилгамеш”лардан қолган ўғит – шу.

XX аср инсоният тарихида энг ёвуз аср бўлди. Ўтмишдаги барча саркардаларнинг қирғинлари XX аср қирғинлари олдида урвоқ ҳам бўлмай қолди. Одамлар одамийликка ишончсиз ва умидсиз бўлдилар. Пикассо, Сальвадор Дали, Жойс, Нитше, Маркес, Айтматов бу дахшатларнинг ифодасини топдилар, антигуманизмнинг мудҳиш товланишлардаги қиёфасини кўрсатдилар. Бу воқеликнинг фавқулоддалиги реализмдан кўра ҳам динамикроқ услубларни, поэтик воситаларни талаб қилди. Модернизм ва ундан кейинги оқимларни шу воқеликнинг ўзи, объектив шароити яратди. Суҳбат асносида бу фикр ўтди ва уни бошқа суҳбатлардан илгарироқ позицияга олиб чиқди. Барибир, биз бу ҳодисаларни жуда кеч англаб етаямиз. Назар Эшонкул эзгулик ва ёвузлик мураккаблашди, чунки инсоннинг ўзи мураккаблашди, деганда ҳақ. Мураккаблашиш эса кураш авжда эканлигини кўрсатади. Лекин жараёнда шу курашнинг сезгиси ҳам кучли эмас.

Суҳбатларда модернизм ва унинг давомати тўғрисида кўп қизиқарли мулоҳазалар билдирилди. Ўн йил илгари шундай эмасди. Чамаси, у чоғлар ўқишлар доираси ҳам ғоятда тор, сёз эди. Тасаввурлар Кафка, Маркес, Камюнинг айрим таржима қилинган асарларидан нарига ўтолмасди. Реализм ва унинг санъатдаги тажрибалари бепоён бўлгани каби модернизм ва унга ёндош оқимларнинг услублари, тажрибалари бепоён. Санъатнинг барча соҳаларида булар жуда кенг ва ранг-баранг намоён бўлиб келмоқда. Қоришиқ, конгломерат (аралаш-қуралаш) тариқасидаги узук-юлуқ фикрлашлар бир қадар тартибга тушиб, изчиллик ва мантиқийлик куртак отмоқда. Ҳозирги фикрларнинг бари амалиётдан эмас, ўқишлардан, ўқиш бўлганда ҳам кўпроқ кечаги тенденциоз адабиётларни ўқишдан иборат бўлмоқда. Нитшени, коммунистик мафкура йўсинидаги китобларда ёзилганидек, ҳамон фашизм маддоҳи ва шайтанат файласуфи дегувчилар ҳали ҳам топилади. Адабиётларни, йўналишларни саралай олмаслик ва уларга мустақил, тўғри баҳо беролмаслик ҳам иллат-да. Аммо, барибир, модерн ҳақида адабиётлар ўқиладигани, фикрлашладигани, тасаввур ҳосил қилинадигани ижобий ҳол. Бунинг интенсивроқ тус олганига Назар, Улуғбек, Исажон асарларининг муваффақияти сабаб бўлса керак. Миллий характеримизда чиллакининг чиллакига қараб чумак уриши урф бўлган. Ҳамма нарсани анча кечикиб бошлаймиз.

Уч-тўрт китоб ўқиган университетдошимиз бор эди. У ақлли, илмий гапиришга ҳайрон қоладиган даражада ишқивоз эди. Ўзини дунёнинг барча билимларини эгаллаб бўлгандек қилиб кўрсатар, домлалар билан тоза бўғилиб, бўғриқиб баҳслашарди. Ўша ўқиган санокли китоблардаги (масалан, “Сароб”даги) муносабат-

лар, ёндашувларни мутлақ қонуният деб тушунар ва тушунганича ҳаммамизни уриб енгарди. Энг қизиғи, у Стендални таржима қилган курсдошимиз билан Стендални мутлақо ўқимай туриб баҳслашарди. “Қизил”-“қора” муносабатларини нисбатларини хамирдан қил суғургандек ҳал қилиб берарди. Баъзи баҳсларни ўқисам, ўша жанговар дўстимиз бот-бот эсимга тушади.

XX асрда Пикассо, Дали, Жойс, Беккет, Сартр, Уэлбек, Бегбедер, Пинчон, Тибор Фишер, Итало Калвино, Касарес, Эко, Шимолий ва Жанубий Америка адабиётларининг Сомон йўлидек сочилиб ётган буюк намуналарини ва лоақал шуларни ўқимай туриб, кундалик мулоҳазаларимиз доирасига тортмай туриб (буларнинг айрим асарлари рус тилига таржима қилинган), дунё адабиёти оқимлари ҳақидаги назарий билимларимиз ҳавода осилиб қолаверади. Дўстимиз бизга Ойбекни эслатади. Ойбек рус шоири Блокни севиб қолиб, ундан “оний лаҳза”ни тасвирлаш манерасини ўрганганлигини ёдимизга солади. “Лекин бу билан Ойбек символист ҳам эмас, импрессионист ҳам бўлиб қолмади – миллий шоиримизлигича қолди”, деб хулоса чиқаради. Бир қарашда илмий беозор гапдек туюлади. Лекин савол туғилади: нима, символист ёки импрессионист бўлиш, бу йўлда асар ёзиш миллий шоир бўлишликни инкор этадими? Миллий шоир импрессионист бўлмайди? Унда миллийлик ўзи нима ижодда? Фақат миллийлик билан кифояланиб яшаш мумкинми? Р.Қўчқорнинг жиғибийрон бўлиб савод, М.М.Дўстнинг мийиғида кулиб маҳдудлик тўғрисида сўзлаётганлари бекор гап эмас, шекилли. Адабиётнинг табиати, мақсади, вазифалари борасида, афсуски, чалкаш гаплар кўпайиб боряпти.

Ёзувчи, санъаткорнинг тасвир предмети: инсон ва ҳаёт. Инсон универсал мавжудот. Ёзувчи шу универсалликларни тасвирлаганда универсал қонун-қоидаларга риоя қилади. Лоақал назарда тутади. Оқимлар эса янги замон воқелигига оригинал ёндашувларни шакллантиришга кўмаклашади.

Модерн адабиётларида очиқ айтилган гаплардан очиқ айтилмаган, аммо назарда тугилган гапларнинг нисбати ва таъсири жуда кучли. Руслар буни “подтекст”, дейишади. Бизда “тағмаъно” деб олиш одат тусига кирди. Ундан кейин “симулякр” деган сирли ҳодиса, яъни бир нарсадай бўлиб кўриниш, алланарсалардай бўлиб кўриниш – ғоятда мислсиз таъсирчанлик, ўйчанлик яратади. Жойс ва Беккетда бу икки ҳол бадиий ифоданинг юксак чўққиларини дунёга келтиради. Исажон шуларнинг нозик торларини топаётганга ўхшайди. Исажон “Шамолли кеча” ҳикоясида (“Ёшлик”, 2012 йил 4-сон) ўсмир йигитча ва унинг ўн яшар синглиси Данғара даштида шамол қутурган кечада бувилари яшайдиган узоқ

қишлоққа йўл олганларини тасвирлайди. Шамол ва даштлар Исажон асарларининг характерли маконлари. Болаларнинг юраги қоронғи шамол увиллаган дашт қўрқинчлари билан тўла. Йигитча олдинда мункайиб ва бурканиб, қизча ортда қўрққанидан акасини дам-бадам қақириб елиб боришади. Йигитча қаттиқ қўрқаётганини сингилчасига билдиргиси келмайди. Сингилчасининг чорловларига кулоқ солмай, қизчанинг ҳолига қарашга юраги дов бермай чопқиллаганча боради. Бир пайт сингилчанинг жон ҳолатда акалаган, ёлворган: “Ака, акажон!” – деган товуши чиқади. Лекин йигитча эътибор бермайди. Кетиб боради. Бувисининг кўналғасига шу қўрқув ваҳимада етиб боради. Буви: синглинг қани? – деб сўрайди. Шундагина йигитча сингилсининг дашт ярмида қолиб кетганини эслайди. Қўрқув қанча кучли бўлмасин, уни қидириб яна ваҳимали тун ва шамол ҳоким даштга чиқиб кетади. Ҳикоя шу ерда тугайди. Қизчанинг тақдири номаълум. Ёзувчи буни ўқувчига очмоқчи эмас. Мана шу айтилмаган нарса – номаълумлик юракни ларзага солади. Биз адабиёт ортидан шундай қичқириб борамиз. Лекин адабиёт бизга қарамайди. Унинг ташвиши, ҳадиғи, қисиниши ва келажак олдидаги қўрқувлари ўзига етади. Шуҳратжон Ризаев: 60-йилларда адабиёт майдонига кирган Эркин Воҳидовлар авлодида “ягона ижтимоий дард бор эди”, дейди-ю, лекин бу “дард”нинг ўзи нима бўлганлигини қисқача бўлса ҳам аниқлаб, тилга олиб ўтмайди. Ҳолбуки, дард тушунчаси жуда кенг, бепоён. У, чамаси, миллий истиқлолга эришиш орзусини айтмоқчи. Албатта, миллий истиқлолга муяссар бўлиш – энг улў дард эди ва Ғафур Ғуломдан тортиб, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва Ҳалима Худойбердиевагача ҳар турли пардаланган ифодаларда, шивирланган оҳангларда шамага тугиларди. Дарднинг ифодаси шама-ишоралар эди.

Адабиёт бедард яшолмайди. Буни каттаю кичик яхши тушунади. Шу билан бирга, эзгулик ҳақида сўз кетганда, буни бошқа ҳеч нарса эмас, ҳамдардлик деб тушунамиз. Адабиёт азал-абад ҳамдардлик учун дунёга келган. Шу ҳамдардликсиз адабиёт ҳеч нарса бўлмайди. Тоғай Муроднинг энг чуқур дардларида ҳамдардлик оҳанги кучли. Унинг асарлари ҳамдардлик, шафқат, матонат билан йўғрилганди. Наҳот энди эзгулик, ҳамдардлик эскиради? Унда адабиёт ҳам эскирадими?

Маълумки, 80-йилларнинг ўрталарига келибгина ижодкорлар, жамиятшунослар: “ижтимоий онг ўзгараётгани”, “янги фикрлаш бошланаётгани” тўғрисида андак дадил сўз юритиш имконига эга бўлдилар. Бунгача фақат ҳайиқиш, қўрқув, “дардни ўз ичига қамаш” ҳукмрон эди. Шоирлар сиёсий ҳуқуқлари бўлмагани устига эгалик ҳуқуқлари ҳам бўлмаган халқнинг дардини

англашга интилар ва нимтатир рангларда чизишга уринардилар. Шартли тарзда “70-йиллар авлоди” дейилган адабиёт вакиллари кўпроқ “ўзлик” ва уни бир қадар идрок этиш, ўз-ўзини ифодалаш, англаш устида бош қотирди. Лекин бу англамлар, тушунчаларнинг ўзини бот-бот такроқлайверишдан нарига ўтмади. Фақат тарих саҳифаларига мурожаат қилиш бирмунча интенсивлашди. “Ўзлик” деганда кўпроқ руҳий олам назарда тутилди ва шу руҳий оламни сиртдан бўлса-да, тасаввур қилишга ғайрат кучайди. Адолатга эҳтиёж, бонг уриш кайфиятлари, “ширин ёлғонларга алданиб” яшаган халқни ёлғонлар исканжасидан халос этиш каби романтик интилишлар бот-бот кузатилади.

Эркин инсон бўлиш жуда катта фан. Ҳозирги авлод 60 яшардан 21 яшаргача шу эркин бўлишлик фанини ўқиётган, ўзлаштираётган ва шунинг замирида эски тутимлардан қутулишга, уни улоқтириб ташлашга куч сарфлаётгани кузатилади. Мана энди маълум бўлдики, чинакам эркин бўлиш (Ғафур Ғулом замонасидаги каби ҳаммаси қоғозда эмас) жуда катта замонавий маданият ва жуда катта инсоний масъулиятни талаб қилади. Шундай маданият ва масъулиятга эга инсонгина, ижодкоргина одамга, одамийликка, эзгуликка янгича фаол қарай олади. Ўз асарларида “биз киммиз?” – деган замон ўртага қўйган саволга ҳаққоний тўғри, бадий жавоб топа олади. Одам илдизини қидирар экан-да. Бу савол ХХ асрнинг тўнғич авлоди қаршисида “ким эдигу ким бўлдик?” тарзида кўндаланг бўлганди. Ва унга ўз-ўзини камситувчи, мозохистларча ҳўрликни бўйнига олиб жавоб айтилганди. 80-йилларда “биз киммиз?” саволи янгича, озод бўлаётган инсон бўғзидан чиқароқ жаранглади. Саволга эркинликка чиққанларгина ҳаққоний жавоб бера олишлари мумкин эди. Ҳозирги авлоднинг барча асарлари замирида шу савол турибди. Авлоднинг ижодий, инсоний кредоси шу тўла жавоб бериб бўлмайдиган, маъносини аниқлаш қийин бўлган саволга пешонаси бориб тақалади. Русларнинг икки юз йилдан бери пешонаси “Нима қилмоқ керак?” саволига тиралган ва ҳамон жавоб йўқ. Шунинг учун ҳам, то ҳалигача миллий ғоя нималигини ифодалаб беролмайдилар. Тарихан шаклланган шовинизм ғоясини эса тан олгилари келмайди. Ким тарихга босқинчи номи билан киришни истайди? 60-70-йилларда биронта ижодкор ХХ асрнинг иккинчи ярмига мос ва муносиб ижодий манифест – қарашлар тизими билан чиққани йўқ.

Тўғри, Эркин Воҳидов 1974 йилда “Масъулият туйғуси” деган манифест руҳидаги бир мақола билан кўринди. Бу таъсирчан, ёрқин адабиёт аҳлига мурожаатда, жумладан, шундай сўзлар битилган: “Бизнинг ёшлигимиз нисбийдир. Зеро, санъатда умуман ёшлик нисбий тушунчадир. Санъатнинг, адабиётнинг, шеърият-

нинг катта-кичikka талаби битта: *қалбларни забт этиш!* (Таъкид бизники – И.Ғ.) Забт этилган қалбларга эса эзгулик уруғини сочиш!” Шоир шу уруғлар унганини кўриш қаламкаш учун энг олий мукофот эканлигини таъкидлайди (“Изтироб”, 1992). Шоир ўз авлодини “ижодкор юракли ёшлар” деб атайди ва эл-юрт, замон, келажак олдидаги ижодкорлик масъулиятини биринчи ўринга қўяди ва уни тарбиялашга асосий урғу беради. Масъулият туйғуси ушбу авлод фаолиятида тўла намоён бўлди. Кейингилар эса ижодий манифестларни белгилашни ортиқча иш деб билдилар, кўп ўтмай шоирлар башорати юзага чиқди: Ўзбекистон эркин мамлакатга айланди. “Биз киммиз?”, “Мен кимман?” – деган саволларга ким қандай жавоб берган бўлмасин, саволлар ҳеч қачон саҳнадан тушмайди, ҳар бир ижодкор ва онгли инсон унга ўз тақдири, юраги, ижодидан жавоб ахтаради. Саволларнинг замирида билиш иштиёқи бор. Билишга қизиқиш адабиётга *интеллектуализм* руҳини олиб кирди. Ижодкор индивид сифатида намоён бўлишни мақсад қилиб қўйди. Интеллектуаллик ва индивидуаллашишда янги замонга муносиб бўлиш, унга мувофиқлашиш тенденциялари кўзга ташланди. Буларнинг ёрқин кўриниши адабиётни ақл, ахборот, ҳуқуқ замони учун ғоятда қизиқарли қилади. Интеллектуаллик, айниқса, темаларнинг ниҳоятда ранг-баранглигида, ёндашув ва бадий ечимларнинг ўзига хослигида, жаҳоний воқелик қамровида янгича тасвир ва ифода ўлчовларида кўзга ташланди (Ғафур Ғулом, Шайхзода, Асқад Мухтор, Омон Матжон, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Хуршид, Назар, Олим Отахон, Аҳмад Аъзам, Исажон, Нодир, Эркин, Улуғбек...) Интеллектуаллик ортидан жаҳон бадий оқимларига нигоҳ ташлашди. Ҳозирда темалар ранг-баранглиги ўрнида фақат “мен” ўзаги атрофида қудуқ қазишни кўрамиз. Кўп маҳал оби ҳаёт чиқмайди, тешик челақ эса ҳеч тўлмайди... Албатта, ҳозирги адабиётга “мен” ўзақ бўлолади. Бир шарт: такрор, қайта-қайта такрор бўлмаса... Кўп шеър ёзиш муқаррар суратда ўз-ўзини такрорлашга келади. Баъзи ёзувчилар бунга тоқат қилолмаганлар: Хемингуэй, Кафка, Фицжеральд кабилар ёзишдек неъматга чек қўйганлар. Такрорлар сўзбозликка олиб бораётганини кузатяпмиз. Сўзбозлик тема қолмаганини, саёзликни билдиради. Баъзан киши: бундай ёзгандан ўқиган яхши-ку! – деб юборади. Сон-саноксиз буюк кашфиёт асарлар бор. Уларни ўқиш ва ибратли хулосалар чиқариш ҳам ижодкорликка киради. Бадий адабиёт нуқсонларини нега танқидчилар тузатмайдилар деб мудом ёзғиришади. Айбни шўрлик танқидчиликнинг бўйнига ағдаришади. Нега танқидчилар саёзликка, сўзбозликка, очиқдан-очиқ ҳалтурага қарши курашмайдилар? – деган саволлар бот-бот такрорланади. Ўз айбини бошқалардан кўриш

ва ағдариш азалдан давом этиб келади. Бу – маънавий ожизлик. Келинг, тан олайлик. Ҳозирги даврга келиб танқиднинг моҳияти ўзгарди. Эски танқид тугайди. Янгиси бошлангани йўқ. Адабий танқид – адабий ижоднинг бир тури. Адабиётга хизмат кўрсатувчи соҳа эмас, лекин уни “хизмат кўрсатиш” соҳасига айлан-тиришга уринишлар бор. Ҳозир “танқидчи” деган касб-ихтисос йўқ. Ҳеч қайси олий ўқув даргоҳи танқидчи тайёрламайди. Лекин “танқидчилик” инерцияси давом этиб келади. Танқидчиликнинг таназули инсон ҳуқуқларининг устувор бўлиши, адабиёт чин эркинликка чиқиши билан ҳам боғлиқ бўлса, эҳтимол. Танқидчи мутахассис бўлмагач, ундан нимани талаб қилиш мумкин ва бу қайси мантиққа сиғади? Ҳозир танқидчи сифатида чиқиб турганларга эътибор беринг: уларнинг ҳаммаси олий ўқув даргоҳларининг ўқитувчилари, яъни адабиёт, филология мутахассислари. Уларнинг дипломлари бор. Кейинги пайтларда танқидчиликнинг ўрнини аста-секин тадқиқотчилик эгаллаб келяпти. Университетлар, илм даргоҳлари адабиёт мутахассислари, тадқиқотчиларни етиштирадilar. *Янги замонда танқид ўрнини тадқиқотчи эгаллайди.* Эволюция шунини тақозо қилади. Ихтисослар кенг тармоқ отаётган замонда бу табиий ҳам. Дипломсиз танқидчининг фикридан дипломли тадқиқотчининг фикри эътиборлироқ, фикрлари, таҳлиллари, талқинлари анча юксакроқ савияда ва анча ишонarliроқ ва адабиёт ривожини, жараёнларини жонлилигини учун фойдалироқдир. Тақризлар ҳам, тадқиқотлар ҳам тадқиқотчи томонидан ёзилгани маъқулроқдир. Танқид эса тадқиқотнинг ичидан ва замирида бўлади. Тадқиқотчи – мунаққид. Менимча, мутахассис тадқиқотчилар замони бошланиши олдида тургандекмиз. Интеллектуал салоҳиятлар қувватга кирадиган даврда мутахассис тадқиқотчининг ўрни катта. Бу мулоҳазалар давом этаркан, баъзи укаларим: “Интеллектуаллик деганингни ўзи нима? Унинг шеърга, ҳикояга нима алоқаси бор?” – деб ер тепинишлари ҳам мумкин. Миллий энциклопедиямизда “интеллектуаллик” чунончи, шундай изоҳланган: *“Интеллектуаллик таркибига идрок қилиш, хотирлаш, фикр юритиш, сўзлаш ва ҳоказо психик жараёнлар киради. Интеллектуалликнинг ривожланиши туғма истеъдод, мия имкониятлари, жўшқин фаолият, ҳаётини тажриба каби ижтимоий омилларга боғлиқ”.* Бу тушунчаларнинг бари ҳайрон қоладиган даражада ижодкорга, ижодий фаолиятга ҳам тўла боғлиқ. Булардан лоақал биронтаси етишмаса ё фаолиятдан тушиб қолган бўлса, ижодкорликда етишмовчиликлар, нуқсонлар урчиди. Булар ҳаммаси илмий асосланган, исботини топган нарсалар. Шунинг учун эски “бурунги” танқид ўрнини тадқиқотчиликка бўшатиб беради. “Бурунги” мақомидаги танқидчилик

энди адабиёт тарихидагина қолади. Интеллектуаллик билан тадқиқотчилик, янги оқимларнинг кириб келиши эса чамбарчасдир. У энди эстетика – бадиянависликдай жозибали соҳани кенг истифода этади ва шу билан бирга, фан соҳаси – адабиётшуносликни тараққий эттиради. Адабиёт ўз мангу оғриқларини энди билимдон ижодкор олим тадқиқотчиларга ишониб топширади ва улардан бадий, илмий, назарий тафаккурда юксак профессионализмни талаб қилишга ҳақли бўлади.

Танқид асло “саралаш” (классификация)гина эмас. “Саралаш” унинг фақат бир қирраси. Бошқа жуда муҳим қирраси – эстетик билимларга таянган ҳолда тушунтириш, муҳокамалар юритиш (лекин асло ҳукм чиқариш эмас), қизиқарли мулоҳазаларни ўртага қўйиш, ҳолисона баҳо бериш ва теран хулосалар чиқариш, ўқувчиларда бадий дидни тарбиялаш. Ўқиш, китобхонликка қизиқиш, иштиёқ уйғотиш. Буларни фақат чуқур билимлар, комил дид-фаросатга эга мутахассисларгина бажара оладилар. “Бурунги” танқидни доим икки нарса емириб, обрўсизлантириб келади: бири, саводнинг етишмаслиги, иккинчиси, ҳолисликнинг йўқлиги. Танқиддан кўнгил тўлмаслиги шундан. Танқиднинг заифлиги бадий тафаккурда танқидий йўналишнинг сўнишига, талантларни пайқаш, намоён бўлишида хафсаласизликларга сабаб бўлади. Нима деманг, танқид ижтимоий фикрнинг таъсирчан тури-да! Суҳбатлардаги қаламкашларнинг чиқишларида уларнинг жаҳон адабиётидан баҳоли қудрат хабардор эканликлари, ўқиётганлари, ўрганишдан ор қилмаётганлари кўриниб турибди. Улар янги жаҳон оқимларининг туб моҳиятини англаб етиш учун айтайлик, Ортега-и-Гассетни, Камюнинг “Калигула”сини, Кафкани, Булгаковни ўқиётганларини ёзишди. Бу одамни хурсанд қилади. Тўқсон тўққиз фоиз ўқиш, бир фоиз ёзиш. Бу жуда самарали меъёр. Модернизмни ўқиш, англаш нечоғлик яхши. У асло олабўжи эмас. Услублар, ёндашувлар жамулжами, холос. У тушга ўхшайди. Туш – реалликнинг тескари ва тугал башоратлари, тугал масала-масойиллари. Ривоятлар. Афсона ва асотирлар ва бутунлай янгича талқин. Беҳбудийнинг “Падаркуш”, Қодирийнинг “Жинлар базми” ўз вақтининг модернизми эди. Умид қиламиз: бизда ҳам кун келиб Беккетнинг “Моллой”и, Умберто Эконинг “Атиргул номи”, Тоғай Муроднинг “Ойдинда юрган одамлар” сингари асарлар яратилади. Бунинг учун керакли асарларни кўп ўқиш керак-да. Бир пайтлар Ортегани ўқимай туриб ҳам модернизмнинг устидан тупроқ тортиб юборишган эди. Шояд, у “танқидлар” замони ўтиб кетди. Ва янги адабий бағрикенг ижодий маърифат замони бошланди. Бунга одам яна ишонгиси келади.

ҚОЗОҚБОЙ ЙЎЛДОШЕВ ЖАВОБЛАРИ

Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ

1949 йилда туғилган. Сирдарё Давлат педагогика институтини тамомлаган. Педагогика фанлари доктори, профессор. Олимпнинг “Ёниқ сўз”, “Алпомиш талқинлари”, “Йўл одами” номли асарлари нашрдан чиққан. Адабиёт бўйича бир қатор дарсликлар (ҳаммуаллифликда) муаллифи. Матбуотда адабий жараён билан боғлиқ чиқишлари мунтазам равишда эълон қилинади.

1. Саволингизнинг ўзида бериладиган жавобнинг учқунлари ҳам бордай. Негаки, сиз тўрт авлодни (аслида, уларнинг сонини яна кўпайтириш мумкин эди) санар экансиз, ҳар сафар “*ижтимоий кайфият*” бирикмасини ҳам қўшиб ишлатасиз. Шунинг ўзиёқ адабий авлод деган тушунча ижодий кечимда ижтимоий асос устувор бўлган шароитда вужудга келишини англатади. Одам жамиятга қарши қўйилмайдиган, ҳар бир индивиднинг ўзига хос яратиқ ва қадрият экани тан олинадиган даврда бир-биридан кескин фарқланадиган адабий авлод юзага келмаса керак. Чунки истеъдод ҳам, кайфият ҳам ўта индивидуал ҳодисалар, ҳатто бу тушунчаларга татбиқан “ижтимоий” аниқловчисини қўллашда ҳам қандайдир нотабиийлик бордай. Индивиднинг ўз ҳаёти билан яшаши айб саналмаган, алоҳида бир одам дардининг аҳамияти жамиятникидан кам эмаслиги англаб етилган пайтда, сиз кўзда тутган шаклдаги адабий авлодлар пайдо бўлмайди, деб ўйлайман.

Эндиликда ижод кечими қайсидир тамойилга кўра муайян тўдага айланган авлод эмас, балки бир-бирига ўхшамайдиган адабий истеъдодлар томонидан мустақил йўсинда юзага келтирилишига кўникиш вақти келди. Проф. Д.Қуронов айтганидек: “...бугун санъаткорнинг ижтимоий дардни шахсийлаштира олиши кифоя эмас, аксинча, шахсий дардни ижтимоий аҳамиятга молик даражада бадиий талқин қила олиш...” зарур. Бугун бир одамнинг ташвишига бутун жамиятнинг ташвишидан кам, деб қаралмайди. Шахснинг қадри жамиятникидан кам деб қаралган жойда, албатта, мустабидликка йўл очилади. Негаки, алоҳида одамларни топтаган ҳолда, кимлиги мавҳум кўпчиликка яхшилик қилиш ҳақида гапиравериш мумкин. Аслида, ҳазрат Навоийнинг: “**Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай, Онча борқим, Каъба вайрон бўлса обод айлағай**” тарзидаги қаноати ҳам шунчаки айтилмаган,

у киши ҳаммага бирваракайига яхшилик қилишни орзулагандан кўра, аниқ бир шахсни авайлаш афзаллигини кўзда тутганлар.

Маълумки, советнинг даврида тузум одамни яратади, деб қаралар ва шунга кўра одамни ўзгартириш тузумни ўзгартиришдан бошлангани кутуларди. Энди ҳар қандай ижтимоий тузум ҳам одамлар томонидан вужудга келтирилиши маълум бўлди, шу боис олдин одамни ўзгартириш кераклигига кўникалаётир. Демакки, индивиднинг қадри ҳам, дарди ҳам жамиятнинг қадрию дардидан кам эмаслиги англанаётир. Лекин бу ҳолга кўникаш қийинроқ кечмоқда. Шу боис биз ҳали одамни чинакамига қадрлаш, ҳурмат қилишга ўрганолганимиз йўқ. Улуғ ижтимоий мақсадлар, қадриятлар, одамнинг азизлиги тўғрисида оғизда кўп гапирилади, аммо аниқ бир одамни, шунчаки одам бўлгани учунгина аяш, ҳурматлаш ахлоқий-маънавий миқёсда ҳам, ижтимоий-ташкилий даражада ҳам ҳал этилмаган. Ишхоналарда ходимларга, аэропортларда йўловчиларга, божхоналарда ўтувчиларга муносабатдаги ҳурматсизликлар, аслида, алоҳида шахсга эътиборсизлик натижасидир. Корчалон бюрократ, зўравон раҳбар, сансолар хизматчи ўта юксак ижтимоий тутумлар ҳақида бемалол гапира олгани ҳолда, бир одамнинг оддийгина муаммосини ҳал қилиш сари қадам босмайди.

Бугун барча жамият аъзолари сингари ижодкор ҳам индивидуаллашиб боряпти, замондошимиз ўз дардининг шахсийлигидан хижолат чекмай кўйди. Аслида, дард қанча шахсий бўлса, шунча юқумли ҳам таъсирли ва шу боис унинг бадий ифодаси ҳам индивидуал бўлади. Бундай даврдаги адабиёт, асосан, алоҳидалашган ижодкор шахснинг кўнгил ҳолатларини акс эттиради. Энди ёзувчилар олдингидай ижтимоий вазифа бажармайдилар, балки боридай яшаб ижод қиладилар. Совет даврида ижодкорлар давлатнинг қарамоғига олинган алоҳида ижтимоий қатлам эдилар. Бугун улар ҳамма қатори бўлмаган ҳамма қатори одамлардир. Ҳар бир истеъдодли шахсни бадий ижодга ундаётган омил ҳар хиллиги сабаб, ижодкорларнинг авлодларга бўлиниши унча сезилмайди, деб ўйлайман.

2. Бадий адабиёт айнан ҳар хилликка интилиш самарасидир. Шу боис чинакам адабиётнинг ҳамшиша ва фақат ҳар хил йўсинда битилган асарлардан иборат бўлиши табиийдир. Муайян адабий авлодга мансуб бўлган кўпчилик ижодкорларни ёзганларидан таниш мумкин эди, бугун ёзганига қараб, адабий авлод у ёқда турсин, бир ёзувчининг ўзини таниб олиш ҳам қийин кечяпти. Чинакам адабиёт ривожини манфаатидан келиб чиқилса, бу ҳолдан қувонмоқ керак. Негаки, ёзувчилар нафақат ўзгалар, балки ўзларини-да такрорламасликка уринишмоқда. Олдинлари ўз услубига эга бўлиш ижодий марра ҳисобланган бўлса, ҳозирда кўпчилик ёзувчи-шоирлар атай услуби шаклланиб қолмаслигига интилиш-

моқда. Улар ўқувчига ҳар сафар тамомила янги ижодкор сифатида номаълум қирралари билан кўринишни иштади.

Адабиётимизда хилма-хил услубий йўналишда қалам тебратётган ижодкорларнинг кўпайиб бораётгани қувонарли ҳол. Ҳар қандай бир хиллик адабиёт учун ўлим экани аниқ! Бизда бир ёмон одат бор: чинакам муаммолар бир ёқда қолиб, йўқ жойдан муаммо ўйлаб топиб, ўша билан ортиқча андармон бўламиз. Менимча, ўзбек адабиётидаги “изм”лар борасидаги баҳслар – шунга ўхшаш муҳим бўлмаган зўраки муаммолардан бири. Аввало, адабиётимизда “изм”лар жудаям кўп эмас. Бор-йўғи, айрим ижодкорлар одатдагидан ўзгачароқ йўсинда қалам тебратишга, оламни ўзгачароқ кўриш ва ноклассик тарзда ифодалашга уринишяпти, холос. Гарчи, бу уринишлар натижасида бир қатор бақувват асарлар юзага келган бўлса-да, бу йўналиш бирор жиҳати билан бадий ижоднинг азалий анъаналарини инкор этишни хаёлига ҳам келтиргани йўқ. Негаки, янгича ёзаётган ўзбек санъаткорлари мумтоз тажрибаларга таянган ҳолда модернизмнинг фалсафасига эмас, балки кўпроқ ифода йўсинига амал қилишяпти. Шунинг учун ҳам модерн адабий йўналишни анъанавий адабиётга қарши қўйиш, унда бадий адабиёт ривожига зарар етказадиган қандайдир жиҳатлар борлигидан хавотирланиш мутлақо ўринсиз.

Миллий тафаккур туб ўзгаришларга учраган, бадий дид янгиланаётган ҳозиргидай шароитда модернистик йўналишнинг юзага келиши табиийдир. Чунки йиллар давомида рухсат берилганидай ёзишдан зада бўлиб, нафаси қайтган адабиётга “тоза ҳаво” киритилиши керак эди. Мен модернизмнинг миллий адабиёт раванқига хавф солиб, истеъдодсизлик ниқобига айланаётгани борасидаги ваҳималарга ҳеч тушунмайман. Нега модернистик йўналишдаги асарлар адабиёт тараққиётига хатар ёки истеъдодсизликни яширадиган восита бўлар экан? Истеъдодсизликни беркитиб бўладими ўзи? У – ҳар қандай шаклга солинганда ҳам моҳияти ўзгармайдиган хусусият. Бунинг устига, истеъдодсизлик билан ёзилган қайсидир бир битикнинг модерн деб аталгани учун қизиқиб ўқилиши мумкинлиги ҳам ҳеч ақлимга сиғмайди.

Бу хилдаги ўринсиз ваҳималар кишида гўё модерн йўналишида сон-саноксиз асар битилиб ҳамма ёқни босиб кетаётгандай тасаввур уйғотади. Ҳолбуки, бизда модерн йўналишда ёзадиганлар жуда кам. Шу аҳволда модерн ёзарларни анъанавий адабиётга қарши қўйиш мантисизликдан бошқа нарса эмас. Аслида, айнан модернизм бадий адабиётни истеъдодсизлик ва қолипдан халос этиш мақсадида юзага келган. Айнан модернизм бадий яратиб мавзу долзарблиги, фикр янгилиги, ифоданинг тушунарлилиги сингари ташқи белгилар сабабли эмас, балки чиндан ҳам бетакрор ва оригинал битилган

ни учун ўқилишини ишташ оқибатида пайдо бўлган. Модерн йўналиш адабиётни булғаш эмас, балки уни тозалаш, юксалтириш ва нозиклаштириш воситаси эканини тан олиш керак.

3. Шақкокликдай кўринса-да, менинг назаримда, адабиёт Яратганинг ўзидан бўлак ҳеч кимнинг олдида бурчли эмас. У фақат ўзига, яъни гўзаллик ва ҳақиқатгагина хизмат қилиши керак. Кунботиш элларида ҳамisha адабиётнинг елкасига ижтимоий юк ортмоқчи бўлиб келинади. Адабиёт қанчалик ижтимоийлашса, шунчалик эзгулашади, деган янглиш ўй ҳамон кўпчиликни ўз оғушида тутиб турибди. Ҳолбуки, турли-туман жамиятлар ва уларда ҳукмрон бўлган мафкураю ғояларнинг тарихи туганмас адашишлар тарихидан иборат экани бот-бот намоён бўляпти. Бадиий адабиётдан жамиятга хизмат қилишни талаб қилиш, уни янглиш йўлга буришнинг бошланиши экани ҳисобга олинмаётир.

Адабиёт ҳақиқат ва гўзалликдан бўлак ҳеч ким ва ҳеч нима олдида бурчли бўлмаганда ўз-ўзидан эзгуликка, демакки, кўпчиликка хизмат қилган бўлиб чиқади. Одамзод ҳамма нарсани қандайдир йўл билан бўлса-да, ўзига хизмат қилдиришга мойил. У оламдаги бирор нарсанинг шунчаки, ўз ҳолича бор бўлишига кўникалмайди. Ҳолбуки, Яратган барча яратикларини фақат одамларга хизмат қилдириш учун эмас, балки, аввало, ўз қудрати ва жамолини кўрсатиш учун яратиб қўйибди. Ахир, шафтоли одам кўзини қувонтириш учун гулламайди, булбул инсоннинг кайфиятини кўтариш учун сайрамайди, сув ҳам фақат чанқоғимизни қондириш учунгина оқмайди, товусга фақат эт деб қараб бўлмайди. Уларнинг Яратувчи белгилаб қўйган ўз миссиялари бор. Менимча, адабиёт одам тийнатидадан айнан шу “Ҳамма нарса мен учун яратилган!” – деган истеъмолчилик кайфиятини қувиб чиқаришга, унда “Яратган томонидан менга шунча неъмат берилган экан, мен ўзим қандай эзгулик қилдим?” – деган фикр уйғотишга хизмат қилиши керакдай. Қарангки, барибир, “хизмат қилиши керак” бўлар экан-да?!

Бадиий адабиёт одам назарини атрофи оламдан ўзининг ички дунёси сари кўчиришга, ўзини текшириш томон йўллашга қаратилган санъат туридир. Чунки барча етук кўркем асарларда ўзга одамнинг туйғулари акс этади. Эстетик яратиклардаги ана шу туйғуларни туйиш, улардан таъсирланиш асносида одамда ўхшаш сезимлар таркиб топа боради. Унда ўзида мавжуд эзгу туйғуларни ўстириш, йўқларини эса яратиш эҳтиёжи пайдо бўлади.

4. Менимча, адабиёт ҳеч кимнинг ёнида эмас. Бадиий адабиёт уни севган, уни қўмсаган, унга интилган, ундан лаззат оладиган шахслар кўнглидадир! Бошқалар эса... Адабиётни уларнинг олдига олиб бориб ёки уларни бунинг ёнига келтириб боғлаб қўй-

ганингиз билан ҳам унга қизиқмаса, ўқимаса, бундан не наф?! Одамлар тана истакларига бўлган эҳтиёжларини бир даражада қондирганларидан сўнг нафис туйғулар ифодаси бўлмиш адабиётга юзланадилар. Лекин ташналик даражасидаги бу эҳтиёж тушмагурни қондириб бўлармикин? Қизиғи шундаки, бадий адабиётгина кишининг кўнглини тозалаш орқали унинг кўзини тўйдиреди. Маълумки, кўз тўймагунча, нафсга ором йўқ. Демак, бугунги адабиёт одамнинг одамийлиги билан елкама-елка бўлиб, унинг нафсонийлигига қарши курашадиганлар ичидадир.

5. Менимча, “изм”ларнинг бирортаси ҳам адабиёт учун шоҳкўча бўлолмайди. Агар адабиёт моҳиятан бирор “изм”нинг измида юриши шарт бўлганда, ҳазрат Навоий бу ҳақда айтган бўларди. Тўғри, оламда Навоий қайд этмаган нарсалар ҳам жуда кўп, аммо бадий ижод борасида ҳазрат тўхталмаган нарсаларнинг кўпчилиги шунчаки ўйлаб топилган ўткинчи гаплар. Энди постмодернизм борасида... Кўплардан фарқли тарзда, унга эрта кундан ёвларча қарамаганингиз жуда яхши. Бизда “постмодерн кайфият пайдо бўлгани” тўғрисидаги тўхтамингиз менга анча эрта айтилаётган баҳсли фикрдай туюлса-да, умуман, масаланинг шу тахлит қўйилиши жуда гўзал. Чиндан ҳам, ҳамонки, бир адабий ҳодиса тўғрисида турли қарашлар туғила бошлаган экан, у ҳақда фикрлашиб олган маъқул.

Менимча, айримларнинг ўзбек постмодерни ҳақидаги қарашлари масала моҳиятини билмасдан шоҳқалоқлик қилиш намуналаридир. Чунки постмодернизм – санъат ва адабиётдаги шунчаки модерндан кейинги навбатдаги босқич эмас, балки тамомила ўзгача фалсафий асосга таяниладиган ва модернизмга тубдан қарши бўлган янги оқим. Йўқ, у бизга тақдим этишаётганидай, атай санъат ва адабиётни бузишга қаратилган йўналиш эмас. Постмодернизмнинг бош белгиси, унда ҳеч қандай турғун белгининг йўқлигида, адабий категорияларнинг атай қориштириб юборилиши натижасида бадиият борасидаги тушунчалар, унинг норма ва ўлчамларининг онгли равишда инкор этилишида намоён бўлади.

Олдинги ижодий методларда ижодкорлардан қоидада белгилаб қўйилганидай ёзиш талаб қилинарди, модернизм кўнгил буюрганидай ёзишни ақидага айлантирди, постмодернда эса, кўпол қилиб айтганда, хаёлга келганидай ёзиш бош талабга айланди. Бу йўналиш адабиётнинг обрўсини тўкиш мақсадида эмас, балки ёзишни истаган ҳар қандай одам бадий асар ёзиш имконига эга бўлсин, деган креатив демократия истаги натижаси ўлароқ юзага келди.

Постмодернизм бутун бошли фалсафий-эстетик оқим бўлиб, унда муғомбирлик ва товламачилик маъносидagi “симулякр”, сохта ва арзон маъносидagi “кич”, нусхакашлик ва кўчирмачилик

маъносидаги “пародиявийлик”, “киноявийлик”, бузғунчи маъносидаги “деконструкция”, “нутқнинг шизофренлашуви”, “шизотахлил”, йўқ жойдан бино бўлган нарса маъносидаги “артефакт”, талабчанлик йўқлиги маъносидаги “адабий конформизм”, қоришиқлик маъносидаги “маданий диффузия”, нусха олинадиган манба маъносидаги “метаадабиёт”, бадиий асарни биргаликда яратиш маъносидаги “интерактивлик”, оммабоплик маъносидаги “универсализм” ва бошқа бир қатор хос атамалар тизими мавжуд ва уларга қай даражададир амал қилингандагина постмодерн асар юзага келади. Шукурки, бизда ҳали бундай талаблар тизимига тўла жавоб берадиган бирорта ҳам асар ёзилгани йўқ. Эҳтимол, яқин йилларда яратилмас ҳам.

Негаки, бизнинг кутилмаган экспериментларга ўч ижодкорларимиз ҳам, анъаналарни бутунлай инкор қилиш, муқаддас қадриятларни тубан тушунчалар билан қориштириб юбориш каби ҳамоқотга бормадилар. Постмодерн битик, асосан, юксак санъат асарларига пародия сифатида, ундаги фикру ғоялар, санъату ифодалар устидан кулиб, бунча донолик қилиб ўтирмай, мана бундай жўнгина қилиб ёзиб қўяверса ҳам бўларди-ку, йўсинидаги ёндашув оқибатида юзага келади. Балки Муҳаммад Юсуфнинг “**От қадрини қайдан билсин, От минмаган эркаклар**” дай жиддий ва дардли сатрларининг айрим “ижодкор”лар томонидан: “**Булбул қадрин қайдан билсин, Булбули йўқ эркаклар**” шаклига солиб айтилаётгани қулоғингизга чалингандир. Асл постмодерн адабиёт тахминан шу йўналишда бўлади. Тўғри, постмодерн йўналишда ҳам баъзан У.Эконинг “Атиргул номи” асарига ўхшаш жуда юксак бадиий битиклар яратилиб қолади. Лекин асос эътибори билан у бадиий ижодни истеъдодли шахснинг эмас, омманинг юмушига айлантиришга қаратилган йўналишдир. Бу ҳақда гапни чўзаверсам, жуда узолиб кетади. Яхшиси, бирор кун бу тўғрида алоҳида ёзилар.

6. Ўйин, кўпчилик ўйлаганидек, фақат болаликка тегишли ножиддий эрмак эмас. Эътибор қилсангиз, аслида, ўйнаб дам олинмайди, ўйнаб чарчалади. Лекин у одамни тирикчиликнинг туганмас бир хиллигидан чалғитиб, турмушига завқ ва жозиба бахш этади. Ҳатто болалар ҳам ўйнаб дам олмайдилар, балки ўйнаб яшайдилар. Кўпчиликнинг бир дунё маблағу вақт сарфлаб, спорт ўйинлари билан шуғулланиши ёки томоша қилиши бежизга эмас. Адабиёт ҳам, аслида, худди бадиий гимнастика, фигурали учиш ёки синхрон сузиш каби бир ўйин. Фақат адабиётнинг ўйини дарддан келиб чиқади. Бошқачароқ айтсак, адабиётда ўйнаб дард чекилади, йиғлаб завқланилади. Ҳазрат Навоий бекорга: “**Сўз аро ялғон киби йўқ нописанд, Айлар анинг назмини доно писанд**”, демаганлар. Ўйин – кўркем адабиётнинг ўз хусусияти.

Шахснинг ҳаёти қадрсиз бўлган ва жамият таҳликада қолган шароитда адабиёт жиддийлашиб, қовоғини солади. Кўнгилга ўйин сиғмайдиган бундай таҳдидли вазиятларда дард ўйнаб эмас, йиғлаб айтилади. Ҳақиқатни сўзлашнинг иложи бўлмаган шароитда адабиёт гап айтиш воситасига айланади. Бунга ҳам адабиётнинг моёсидаги ўйин унсури йўл очади. Очиқчасига айтиб бўлмайдиган фикр ўйин йўли билан билдирилади. Адабиётга ижтимоий салмоқ берадиган бундай сифатнинг бўлиши ҳам жамиятнинг таназзулидан, ҳам кўркем адабиётнинг ўзига бегона иш билан шуғулланаётганидан далолатдир.

Салкам бир ярим асрлик мустамлака даврида адабиёт шунчалар жиддийлашдики, эндиликда унинг ўз аслига қайтаётгани бизга эриш туюладиган бўлиб қолди. Кишилиқ тарихида бундай ҳолат тез-тез учраб туради. Совет даврида адабиёт ижтимоий ҳаётнинг юраги саналарди. Сиёсат ҳам, фалсафа ҳам, тарих ҳам, публицистика ҳам ўз юкини адабиётнинг елкасига ортганди. Ижтимоий тафаккурнинг барча соҳалари бадиий адабиётдан имдод кутарди. Адабиёт ижтимоий борлиқнинг марказига айланган бундай ҳолга литературуцентризм, дейилади. Сиёсатда ёлгон, фалсафа ва тарихда мафкура ҳукмрон бўлиб, илмий йўсинда айтиш мумкин бўлмайдиган ҳақиқатлар бадиий шаклда билдирилди. Бундай вақтда бутун умид адабиётдан бўлади ва унга ҳамма камоли жиддий билан кўз тикиб туради.

Аслида, ўйин – адабиётнинг ўз хоссаси. Адабиётда ўйиннинг кўпайиб бораётгани жамиятнинг соғломлашаётганидан далолатдир. Сизнинг: ***“кейинги вақтларда ўйиннинг ҳиссаси кучайиб кетди. Бу дегани шуки, нимани айтишдан қўра, қандай айтиш, дард айтишдан қўра, “ниманидир” бўлсаям гўзал шакллар ёрдамида ўқувчига етказиш биринчи ўринга чиқиб бораётир***”, тарзидаги хавотирингиз мени қувонтирди. Билимдон олим Раҳимжон Раҳмат: ***“...бизда адабиётнинг ўйинга айланishiга ҳали анча вақт бор***”, деганида ҳақ эди. Кўринадики, ўйин адабиётнинг ўз хусусияти, жиддийлик эса унинг қўшимча белгиси. Ортега 1953 йилдаги мақоласида эндиликда адабиётнинг кўпроқ ўйин хусусиятига эга бўлиб бориши табиий эканини таъкидлаган эди.

Айни вақтда, яна бир жиҳатни таъкидлашни ҳам истардим: инсон табиятан шундай яралганки, ДАРД уни ҳеч қачон бутунлай тарк этмайди, бинобарин, адабиёт қанчалик ўйинга юз бурмасин, кўнгил ҳолатининг ифодаси ўлароқ, дардчиллигича қолаверади.

7. Бу савол ҳамда унга шу вақтгача олинган жавоблар замирида адабий танқиддан норозилик, унинг фаолиятидан қониқмаслик, танқидчиликнинг ҳаққоний ва холислигига ишонмаслик силқиб турибдики, мен бунга қўшилмайман. Сиз бош ҳарфларда

ёзган адабий танқидчиликдаги холислик тушунчаси адабиётга татбиқан унчалик мўътабар тушунча бўлмаслигини таъкидлаш керак, деб ўйлайман. Чунки ким бўлишидан қатъи назар, банданинг холислиги унинг ўзи даражасида бўлади. Мен адабиётга доир чиқишлар билан имкон қадар танишиб борадиган бир ўқувчи сифатида кейинги вақтда деярли бирорта тўла холис ёхуд бутунлай нохолис ёзилган танқидий мақолани учратмадим. Бадиий асар ҳақидаги конкрет бир мақоланинг савияси, илмий қиммати, ишонтириш даражасидан қониқмаслик мумкин ва бу табиий ҳол. Аммо қандайдир таъма илинжида битилган бирорта мақолани ўқиганим йўқ. Фақат ҳозирги адабий танқидда жиддий бир сифат ўзгариши содир бўлди: у энди кўпроқ текширилаётган бадиий яратикнинг фазилати нимадан иборатлигини кўрсатиб беришга юз бурган. Чунки ижод эркинлиги шароитида танқидчи эстетик қози ҳам, адабий санитар ҳам бўлмаслигини ва бўлмаслиги ҳам кераклиги англаб етилди. Сизнинг саволингиз қўйилиши ҳамда аксарият жавоблардаги иддаолардан жуда кўпчилик ҳамон Норбой Худойберганоф домланинг зарбаларига ўхшаш ҳаммаларни қўмсаб юргани сезилади. Менимча, энди бундай бўлмайди. Энди танқидчилик томонидан савияси ўта паст битикни дўппослашга сарфланадиган илмий куч бошқа бир тузук асарнинг шарҳига сарфлангани маъқуллиги англаб етилди. Чунки ҳали инсоният тарихида талантсиз одамнинг талантсизлигига ишонтира олган бирорта олим бўлмаган.

Яна бир жиҳат, кўп касбдошларимиз Бехбудий домланинг: **“Танқид сараламоқдир”**, деган гапини ушлаб олиб, танқиддан бадиий асарларни саралаб беришни талаб қилишади. Ҳолбуки, ота-жидид ўз фикрини адабий танқид тўғрисида эмас, балки танқид ёрдамида яхши ва ҳақ фикр саралаб олинади, деган маънода нотўғри ҳолатни танқид қилиш ҳолатига нисбатан билдирган эди. Биз асл маънони бир ёққа суриб қўйиб, гапнинг ўзини ушлаб олганмизки, кўп янглишишларимиз аини шу ердан бошланади.

Кейинги жиҳат шундаки, адабий танқидчилик ҳодисасига тўғри ном берилмаган. Халқда ном тақдирдир, деган ҳаққоний қараш бор. Ҳодисанинг тўғри номланмагани унинг нотўғри талқин қилинишига йўл очади. Яъни номи адабий танқид бўлса-ю, яқин ўтмишдаги Сотти Хусайн, Айний, Саъдий, Н.Худойберганофлар ёзган битиклардаги каби тишу тирноқ бўлмаса, кишида ўз-ўзидан эътироз уйғонади. Ҳолбуки, бу ҳодисанинг вазифаси ўнакай танқид қилиш эмас, балки муайян бадиий яратикнинг матнидан келиб чиққан ҳолда ютуқ ва камчиликларини кўрсатиб беришдан иборат бўлиши керак. Бундай миссияга эга ҳодиса ёнимиздаги қозоқ ва қирғиз қардошларда **“синчилик”**, бу миссияни амалга

оширувчи шахс “синчи”, деб аталади. Ҳатто, Қозоғистонда “Син” деб аталган қалин ойбитик ҳам чоп этилади.

Синчилигимизнинг бугунги ҳолати борасида касбдошларимизнинг қарашлари ўта салбий ва кескинлиги билан ажралиб туради. Таниқил бир олим: “яқин-яқингача адабий танқидни тақдир деб қабул қилган ўнлаб мутахассислар” бўлганини айтиб: **“Ҳозир, асосан, мақтов, алқаш, ақлли ёлғон гапириш, тилёғламалик, ҳушомад ва ҳоказо иллатлар адабий танқидимизнинг хос хусусиятлари бўлиб бормоқда”**, деб ёзади. Ўзқарашли бошқа бир олим аниқ қилиб: **“Умуман, бизда адабий танқидда танқид йўқлигини ҳам эътироф этиш жоиз. Бизлар адабий танқид воситасида бир-биримизнинг кўнглимизни кўтариб, дўстона муносабатимизни билдириб қўямиз, холос”**, дейди. У ўз фикрини янада кучлантириб: **“Узоқ вақт машҳур адабиётчи олимларнинг ёнида юрган одамман. Устозларимиз росмана адабиётчи олим эмас, балки адабиётдаги дипломатлар эканлигини яхши биламан”**, дейишгача боради. Машҳур адабиётчи олимларнинг ёнида узоқ вақт юрган дадил олимнинг устозлари ҳақидаги фикри шу бўлса, бир нарса дейишга ҳам қийналасан киши. Фақат бундай қараш эгаларидан фарқ қилиб, аксарият илм аҳли каби биз ҳам М.Кўшжонов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, И.Ғафуров, А.Расулов, Н.Худойберганов, О.Тоғаев, С.Умиров, С.Содиқов, А.Каттабеков сингари олимларни ҳалол ва ўзсўзли кишилар, деб билардик ва ҳамон шу қараш тарафдоримиз.

Бошқа бир машҳур касбдошимиз янада қаттиқроқ кетиб: **“Бугун худди ҳар бир қўшиқчининг ёнида ўзининг продюссери, даллоли бўлгани сингари кўпчилик ёзувчи-шоирларнинг ҳам ҳамтовоқ талқинчилари – “адабиётшунос”лари бўлиши кутиладиган ҳолга айланган. Холис, самимий, қуюнчак таҳлилу талқин ўрнини “шишадошни қўллаб юбориш”, “кейинги йил мукофот-унвонга илантириб қолиш” истаги, “бир ердан эканлигини унутмаслик масъулияти”, “нариги гуруҳдагилар ҳужумига қолдирмаслик”дек сергаклик... сифатлари эгалламоқда”**, деб ёзади. Иброҳим Ғафуров, Нўъмон Раҳимжонов, Йўлдош Солижонов, Сувон Мели, Баҳодир Карим, Узоқ Жўрақул, Абдулла Улуғов, Ислом Ёқубов, Қурдош Қаҳрамон сингари бир қадар фаол синчиларининг бирор ижодкорга даллоллик қилганини тасаввурга ҳам сиғдириб бўлмайди. Албатта, бугунги ўзбек синчилиги борлигини тан олмайдиган ҳурматли касбдошларимиз ўзларини тилёғламалик қиладиган, дипломатликдан нари ўтмайдиган, шишадошларни қўллайдиган синчилар қаторида санашмайди.

Масаланинг моҳиятига жиддийроқ қаралса, “адабий танқидни тақдир деб қабул қилган ўнлаб мутахассислар” ҳозир ҳам бор.

Эҳтимол, уларнинг сони яна кўпайгандир ҳам. Аммо олдинлари адабий танқид кишига чиндан ҳам тақдир бўла оларди. Яъни у даврларда ўз иши ортидан синчининг қора қозони қайнаб, тирикчилиги ўтарди. Ҳозирги кунда қай даражададир адабий синчилик билан шуғулланаётган кишилардан жамият қарздор ва улардан фақат миннатдор бўлиш керак. Негаки, яхшидир-ёмондир, мутлақо беғараз асар ёзиб, уни ўз пулига чиқараётган ижодкорлар фақат синчилардир. Ҳатто, ёзувчиларга ҳам оздир-кўпдир қалам ҳақи берила бошланди. Синчиларга эса ҳозиргача ёзғириқдан бошқа ҳақ тўланмаётгани ҳаммага аён. Бирор мисол ҳамда далилу исботсиз, бемалол барча синчиларни ноҳалоллигу ноҳолисликда айблаш мумкинлигига ҳайрон қолдим. Бировнинг фаолиятини баҳолашда иймон тарози қилинса, тўғри бўлади.

Бутун бошли миллий адабиётнинг синчилик назоратида бўлиши мумкин бўлган даврлар қайтмас бўлиб ўтиб кетди. Ёзгандан ўқиган кўп бўлиши табиий. Лекин ўқиган асарлари тўғрисида ёзадиганлар ҳамиша кам бўлишган. Советнинг даврида бир йилда бир роман яратилиб қолиши катта воқеа саналар, савияси қандай бўлишидан қатъи назар, у анча вақт оғиздан тушмасди. Эндиликда бир йилда ўнлаб романлар ёзилаётир ва булар ҳақда ёзиб улгуриш, уларнинг тараққиёт тенденциясини белгилаш жуда мушкул. Синчиликнинг ҳолатидан мутлақо қониқмаётган дўстларимизнинг ҳаммаси ҳам синчилар. Нега уларнинг бирортаси фаоллик кўрсатмаяпти? Холис, ҳаққоний, тилёғламалик қилинмай, юртдошликни ҳисобга олмай, адабий асарларнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб ташлашмаяпти? Чунки бунинг имкони йўқ. Энди умумлашмалар иш бермайди. Энди индивиднинг ўта индивидуал меҳнати самараси бўлмиш бадиий яратик тўғрисида ғоят индивидуал фикр билдиришгина мумкиндир. Бу фикрлар кимгадир ўтиришмаса, улар, албатта, ноҳолис билдирилган бўлиб чиқмайди. Бунга кўникиш керак бўлади.

8. Ўзбек адабиёти – анъаналар адабиёти. Унинг энг модерн кўринишида ҳам нафақат модерн, балки мумтоз анъаналарга-да амал қилиш сезилади. О.Мухтор, А.Қутбиддин, Б.Рўзимухаммад, Фахриёр сингари моҳиятан модернчи адибларни мумтоз адабиётни билмайди ёки уни рад этади деб бўладими? Айни вақтда, ҳар бир ижодкорнинг ўз йўлини очгиси, бир адиб айтганидек: **“Шоирларда иккинчи бўлмас, Шоирларнинг бари – биринчи”** бўлгиси келиши табиий ҳам. Адабиёт – турфаликка инглиш сабаблигина мавжуд ҳодиса. Бир хиллашадиган бўлса, унинг кераги бўлмай қолади. Шу сабабли бугунги ижодкорнинг кечагидай эмас, бугунгидай ёзишга уринишининг ажабланарли жойи йўқ. Лекин янгилик – янгилик бўлгани сабабли эмас, балки олдингисидан юксакли-

ги билан қадрли бўлиши керак. Юксалиш учун тағзамин керак, бунга эса мавжуд анъаналаргина ярайди. Шу боис ҳозирги ўзбек адабиётида эски билан янги ўртасидаги кураш ҳақида гапириш ортиқча, деб ўйлайман.

9. Бундай савол адабиёт кураш воситасига айланган ҳолатларда ўринли бўлади. Ҳар қандай одам сингари ижодкор ҳам турли вазиятларда турлича қадам босиб, баъзида тўғри, баъзида чалкаш йўллардан юриб, ўз қисмати сари боради. Ижодкорнинг бурчлари қандай бўлиши кераклигини белгилаб берадиган жамиятда ижод эркинлигига зуғум ўтказилаётган бўлади. Ҳар кимнинг қозиси – ёлғиз Оллоҳ. Ижодкор ҳам Ундандир ва фақат Унга боради. Демак, борарини ўйлаб иш қилиши керак. Мен асл ижодни кўнгил ҳолатининг ифодаси, деб биламан. Кўнгилнинг қандайдир талабларни ўйлаб изҳор этилишини тушуна олмайман. Ижодкорнинг одам эканининг ўзида унинг ижтимоий ва эстетик миссияси баравар намоён бўлади.

10. Жамиятимиз ҳаётига бозор муносабатларининг кириб келиши “бозор адабиёти”ни ҳам юзага келтирди. Ва у шиддат билан ёйилиб, семириб бораётир. Сиз “жиддий” деб айтаётган адабиёт ҳам қараб тургани йўқ. У ҳам ғоят турфалашиб, мавжуд шароитларни имкон қадар ҳисобга олишга интилиб, ривожланмоқда. Лекин “жиддий” дегани, албатта, юқори савияли дегани эмас. Советнинг давридаги адабиёт ёппасига ўта жиддий эди. Шунчалар жиддий эдики, бировга тишининг оқини кўрсатмасди. Лекин бу адабиёт намуналарининг катта қисми муаллифларидан олдин унутилиб кетди.

Менимча, миллий тилнинг жилоси намоён бўлмаган, одамнинг серқатлам руҳий дунёси очилмаган, ўқувчини ўйлашга мажбур этолмаган битиклар қанчалар қизиқарли экани, қайси нашрда, кимнинг тавсияси билан, қанча нусхада босилгани ва қандай сотилганидан қатъи назар, “бозор адабиёти”га тегишлидир. Сиз айтган “жиддий адабиёт”нинг бош белгиси битик билан танишиш ўқувчига завқ бергани ҳолда, уни ўйлантириб қўядиган хусусиятга эга бўлишида, деб биламан.

Жиддий адабиётнинг кенг омма орасида ёйилиши учун узлуксиз таълимнинг барча босқичларида адабиёт ўқитишни тубдан яхшилаш керак, деб ўйлайман. Адабиёт ўқитиш кечими асл асарлар билан танишиш ва уларни севиб қолишга қаратилган ҳолда ташкил этилгандагина миллат маънавий дунёсининг эзгу қадриятлар асосида шаклланиши борасида муайян ижобий натижаларга эришиш мумкин бўлади.

ИСАЖОН СУЛТОН ЖАВОБЛАРИ

Исажон СУЛТОН

1967 йилда туғилган. ТошДУнинг журналистика факультетини тамомлаган. “Муножат”, “Ойдинбулоқ”, “Боқий дарбадар”, “Озод” каби китоблари нашр этилган. Ж.Нерунинг “Ҳиндистон” китобининг “Бобур” қисмини, Д.Буццати, Р.Ақутагава, У. Сайфиддин кабиларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Улкан ўзгаришлар палласига кириб бораётгани сезилиб турадиган, муҳташам қадимий мумтоз адабиётимизнинг зилол булоқларидан сув ичган ва авлодларининг ҳар бири алоҳида ҳаётбахш тўлқин пайдо қилган адабиётимиз ҳақида гап кетганида, асарлардан ҳам кўра кўпроқ ижод жараёни ҳақида ўйлаб қоламан.

Донишмандлар айтадиларки, оламда фақат ҳис қилинадиган нарсалар бор. Уларни ақл қамраб ололмайди. Ақл учун икки карра икки ҳамиша тўрт. Адабиёт мана шу ҳис қилинадиган мазмунни бойитиб, ақлга рўпара қилиш билан шуғулланади.

Гап мана шунда-да. Бир одам умрининг охирида айтдики, мен чўлдан ўтиб келдим. Бутун йўлим яйдоқ дашт экан, деди. На бир ерида тин олибман, на бир ерида соя кўрибман. На тўхтабман, на ухлабман. Ҳа, энди, Қизилқумдан Қорақумга қараб йўлга чиқибди-да, деймизми ёки яшаб ўтган умри ҳақида гапирётганини билиб оламизми? У шўринг қурғур “ҳаётим мобайнида бир марта қувнамабман” деб изтироб чекаётганини ва у Изтироб айнан ҳозирги ҳолатига тегишли эканини мулоҳаза қилсак-чи? Ҳар ҳолда анча-мунча йил яшаб қўйган мардум бир марта бўлсин қувнамабман деса, биров ишонармиди? Лекин ҳолати муҳим – умримдаги қилган ишларим мени қувнатадиган ишлар эмас, деяпти.

Адабиёт ҳислар орқали ақлга хитоб қиладиган куч. Ақл сарҳисобни севади. У тўғри гапнигина олади. Ақлни қувватлантириш учун ҳис пайдо қилиш керак.

Мисол учун, бир отанинг боласи кеч қолди дейлик. Ақл айтдики, ҳали ёш, ўйинқароқлик қилиб бир оз ҳаяллагандир, хавотир олмай хотиржам ётақол. Ҳис эса уни шом қоронғисида кўчага чиқиб боласи келадиган йўлга кўзи тўрт бўлиб интизор қарашга ундайди. Ёки бир йигит бир қизга қўнғил берди, дейлик. Ақл ай-

тадики, сен чиройини ёқтирдинг, у чирой тез орада гул мисоли сўлади. Ҳис айтадики, ундан ўзгасини ҳам, усиз яшашни ҳам ис-тамайман.

Хаёл рўй берган-бермагани номаълум бир воқеани худди рўй берган каби, аниқ манзарага айлантирди. Боласини кутаётган отанинг юзидаги хавотирни, бошини эгиб ўйлаиб қолишини ва шу ўй аро кимлардир юрган кўчага жавдираб, ўғлининг бўй-бас-тини излаётганигача кўряпмиз. Бундай қувват фақат инсон бола-сигагина хосдир, шу хаёлот ва тасаввур қуввати оламдаги ҳеч бир жонзотга ато этилмаган. Ижод нималигига шу нуқтадан туриб қара-масак, моҳиятига кириб бориш мушкул бўлади. Ҳа, хаёл – ҳали рўй бермаган ҳодисани ақлда жонлантириб кўриш дегани. Дунёдаги юзлаб истеъдод эгалари мана шу қувват боис кишиларда шараф, шон, ғурур, ачиниш, ўксиниш, ҳамдардлик, севги ва нафрат каби ҳисларни пайдо қиладиган маҳсуллар яратиш билан банд. Яъни, юқоридаги мисолда кўриниб турганидай, ота ўз боласига бўлган меҳри ёки ошиқ ёрига беғараз севгиси учун ҳам шарафга сазовор.

Бир маънони қувватлантириш учун бошқа маъно остига жойлаш санъати ҳисобланган мазкур усул мумтоз адабиёти-мизда асрлар оша бор-бўйи билан намоён. “Дунё ясениб жилва қилиб олдимга келди, Борғил нари деб кетига бир шатталаб ўтдим”, дейди Машраб. Яъни, дунё чалғитувчидир. Ундаги боғ-роғлар, дарёлар, уйлар, ҳашамлар – чалғитувчи. Одам мақса-дини унутиб, ҳою ҳавасга чулғаниш хавфи бор. Ўшан-чун ҳам Машраб бобо дунёни йўлдан урадиган нозанинга ўхшатапти. У шунчаки кела қолмади, йўлдан урақолай деб ясанди, жилва қи-либ келди. Бобо айтдики “Борғил нари – сенинг кимлигингни яхши биламан”.

Жон қичқиродур қўй деб, ханжарин оло келди...

Бу ерда кўзга кўринмас мақсад турибди-ку? У жилва қилиб чалғитса, мақсадни кўздан йўқотади. Шу сабаб ҳам “Борғил нари” дейилди.

Нега?

Чунки вазифа бор.

* * *

Адабиётимиз узоқ йиллар мобайнида мана шу вазифани қо-йилмақом қилиб уддалаб келди, кўнгил изтиробларини ғоят инжа ва нозик санъат сифатида, ажойиб жилвалар тарзида шуур-ларимизга тақдим қилди. Масалан, инсоният маънавиятининг мангу тимсоллари орасида қуш образи кўп учрайди. Қушнинг

қисматини, ҳаракатланиши ва парвозини Тангри осон ва қулай қилиб белгилаган. Лекин унинг парвозини кўриб хулоса чиқарадиган – биз. Қуш парвози оддий ҳодиса, инсон боласи у ҳодисага маъни юклаганида эса, емиш истаб учган оддий қушдан бошқа нарсага аллақачон айланиб бўлади. “Саф-саф учган қушларим қани” деган мисрани ўқиганимизда қушлар тасвири эмас, айрилиқлардан озурда бир кишининг армон ва ўкинчи онгимизга сизиб киради ва саф-саф, қайларгадир сира қайтмас бўлиб учиб кетган яқинлар (ёки улуғлар) ёди эсга келади.

Худди шундай, саф-саф кетганларнинг ёди уюр-уюр бўлиб қайтиб ҳам кела олади:

Қайдан келаётир уюр-уюр ғам...

Баҳорнинг шамол долғаланган тонглаарида ёмғир булутлари мана шундай тўпланади. Бирининг устига бири мингшиб, зичлашиб, кўкни эгаллай бошлайди. Қалб манзараси ҳам шу тарз чизилса не ажаб?

Бир неча сўзнинг ритмик тартибланган кўриниши шунча туйғу ва фикр уйғотяпти. “Ҳовузда Худойимнинг, аксини кўргандайман, Булутлар ва балиқлар рақсини кўргандайман...” деган мисра уйғотиши мумкин бўлган туйғулар ҳам жуда хилма-хил ва сўнгсиздир. Ўқиганимиз заҳоти сокин-осойишта сув ва ҳовуз қирғоғида ўсган турли наботот кўз олдимизга келади. Сув бетида қуёш нури жилваланмоқда. Силлиқ сатҳдан узун оёқли бир ўргимчак шитоб кетиб бормоқда. Шу кетиб бориш ҳам қайсидир маъноларга ишора қилиши мумкинми? Турли-туман ўсган ўтлар орасида “кичкина” ҳаёт барқ уряпти. Манзара шу. Буларнинг биронтасини шоир сўзга жойламаган. У бор йўғи “Ҳовузда...” деди, холос. Ҳаммаси тасаввуримизда уйғониб, онг устига қалқиб чиқмоқда. Онг остида нелар бор? Тупроқ орасидан ўтларнинг очилиб қолган ингичка, оқиш ипсимон томирларини ҳам кўра оламиз. Баҳорда бу ерда ҳаёт жўшади, кузда ўт-ўлан уруғларини сочиб юборади ва шу билан уларнинг эфемер ҳаёти ниҳоясига етади. Абадият инсонлар учундир. Наботот ва ҳайвонот дунёси учун шундан бошқа ҳаёт йўқ. Бори жонлиқ мана шу ернинг ўзидаёқ йўқликка қараб кетмоқда. Ўтларнинг митти сарғимтир уруғлари сув бетида оҳиста чайқалади. Тупроқ усти ҳам уруғ билан тўла. Етарлими? Йўқ. Шунча манзара тасаввурда ҳосил бўлди ва ақлга рўпара қилинди, у энди сарҳисоб истаяпти. Онгнинг бир бурчагида йилт этиб сўнган азалий ҳикмат каби, ўша мўъжизалар ортида турган қудрат тасаввури ҳам бир лаҳза йилт этди. Шуур илғади, аммо ақл илғаб ололмади. “Кўрқинчли бир туш кўрдим, Уйғониб кетдим. Эслашга уриндим, Эслай олмадим”, дейди яна бир истеъ-

дод¹. “Ҳовузда Худойимнинг Аксини кўргандайман...” деб такрорлайди шоир. Булар ҳам юза маънолардир. Чуқурроқ маънолар айнан шу манзара уйғотган ҳисларнинг, шуурда ҳосил қилган аксланишларининг ранг-баранглигида, исмларида ва таърифида, яъни бизда, ўзимизда. Бизларда уйғонган ҳис ва туйғулар ижодкорнинг айни шу ташбеҳни қўллагандаги туйғусидан ортиқми, камми?

Мана шу жараённинг ҳаммаси шеъриятимиздан насримизга сизиб кираётган поэтик тамойилларга алоқадордир. Яшил япроқда титраб турган шаффоф томчи уйғотадиган барча нарса ҳис-туйғудан иборат. Ваҳоланки, ақл унинг фотосинтез жараёни учун зарур хлорофилл моддаси туфайли яшил тусга эга эканини, карбонат ангидриддан нафас олишини ва кислород чиқаришини, унда титраб турган томчи аслида иккита водород ва битта кислород атомининг ғайриоддий қудрат ила бирлашувидан иборатлигини ҳамда ўсимлик ҳужайралари ичида содир бўлаётган бошқа турли-туман жараёнларнинг барини кўз олдимизга келтириб қўйса-да, у ҳосил қиладиган маъно адабиёт ҳосил қиладиган маънодан анчайин заифдир. Уни қай йўсин таъриф қилиш ва шакл белгилаш кейинчалик юз берадиган ҳолат.

Теграсидаги воқеа-ҳодисалардан ҳиссий умумлашма ва хулоса чиқара оладиганларнинг бари поэтик тафаккурли кишилардир. Навойнинг “Муҳокаматул-луғатайн”и, Арастунинг “Поэтика”си бежиз ёзилдими? Ўн тўққизинчи асрга келиб Европада наср ва романчиликнинг ривожланиши туфайли адабиёт наср ва назм деган икки бўлакка ажралиб кетди. Қилни қирқ ёрар олимлар асос ва исбот ҳам топа қолдилар. Ваҳоланки, боя биз нигоҳ ташлаган яшил япроқдан узилиб тушган томчи уйғотган туйғулар билан бутун бошли роман уйғотган туйғу нисбати теппа-тенг бўлиши мумкин. Бу фикримда роман моҳияти томчи уйғотган фикр моҳиятидан кам ҳам, кўп ҳам эмас.

Тангри таоло ҳаммага эҳтиёжига яраша неъмат беради. Ер тубларида ўрмалайдиган бир қурт учун кўзнинг нима кераги бор? Биз ниҳоятда эъзозлайдиган мана шу кўриш неъматини унга берилганида ҳам ер остида нимани кўра оларди? Воқеаларга поэтик идрок билан қаровчилар дунёдан ўтиб бормоқдалар ва ҳаётларидан розидирлар. Поэтик идрок билан қарай олмайдиганлар ҳам шу тақдирни бошдан кечирмоқдалар ва улар ҳам ҳаётларидан рози. “Мен кўрганни сен ҳам кўрсайдинг”, деганида Хайём тамомила ҳақ эди, бироқ уни кўрмаган ҳам ўзича ҳақ. Воқеалар қаршида қалби япроқдай дир-дир титрайдиган кишилар учун

¹ Хуршид Даврондан

ўша кўркуви нисбатида бир ажр бор. Қалби тошлар учун яна бир ажр бор, у кишининг қалби қаттиқ бўлишидан Тангри кўзлаган бир ирода борлиги ҳам ҳақиқатдир. Худди шундай, бизлар уларни гоҳо ғофилликда ва гумроҳликда айблай олмаймиз. Чунки кимнингдир зеҳни тез ва ақли ўткир, кимнингдир зеҳни ва ақли ҳам суст. Математикадан беҳабар одамга бутун олам тортишиш қонунини тушунтирамизми-йўқми? Поэтик идрок шундан ҳам хулоса чиқаради ва ўзига разм солади – у ўздан бошқани маломат ҳам қила олмайди. Шу сабабдан ҳам, мутлақ эҳтиромга сазовор бўлган яна бир истеъдод кутилмаганда “Бир қарасам, эндигина туғилганман...”¹ деган ажойиб шеърини яратади.

Лекин:

Қайдан келаётир уюр-уюр ғам...

Дарҳақиқат, қани, қайда макон ва замон? Бу ерда фақат изтироб чекаётган қалб мавжуд. Изтироб булутлари устма-уст, уюр-уюр, ораларида чақмоқлари билан келадилар. Балки ёмғирлари ҳам бордир? Ким уни булут деб айтди? Ким уни чақмоқ ёки ёмғир деди? Совуқ шабада чанг иси билан эпкин уради. Ҳозир ёмғир ёғса ажабмас. Кўз етмас маконда ястаниб ётган ўт-ўлан чайқалади. Шитирлайди, нола қилади. Жуда юксакларда, Лавҳул Маҳфузда етилиб келаётган қисмат тўфони остида битта инсон боласи бир дона чечакни ерга кўмди. Ким уни чечак деб айтди?

Асал таъмини татиб кўрган одам қайтиб шакар ермиди? Ижоднинг илғанмас лаззатини бир бора ҳис қилган одам ҳам шундай. Асарлар теварақда яшириниб ётади. Истаган жойдан кўриниш бериши мумкин бўлган ғалати нарса у. Яқин тутган инсонимизнинг юзига тушган янги ажинда, барг ёки ерда ётган битта хазон япроғи остида ҳам бир қанча асар бор. Одам нигоҳи уни илғаганида у табиийки ҳали асар эмас, туйғудир. Кўздану қулоқдан, сезгидан шуурга кириб, туйғу ҳосил қилади ва баъзан сўзга, баъзан эса мусиқага айланади. Сўз бойлиги ва сўзлар ҳосил қиладиган турли маънолардан хабардорлик мана шу ерда иш беради. Ҳосил қилинган сўзлар қатида ўша мусиқани ва туйғуни таниб турасиз. Яна бир устоз адибимизнинг “Кўнгил озодадур” деган қиссасидаги тимсоллар эсга келади. Гулханий дея ўзига-ўзи ном берган у санъаткор ёқаётган гулхан қай гулхан эди, не учун ёқилмиш эди? Исиниб олиш учунми ёки таом пишириш учунми? “Узоқларда бир олов кўряпман, – деган сас келади тарих зулматлари аро бизгача етиб келган бир қатим нур қанотида. – Бориб, чўғ олиб келақолай”. Мавлоно ёққан гулхан билан мана шу тарихий ҳикмат парчасида баҳс этилган олов мутлақо бошқа-бошқа табиатга

¹ Абдулла Ориповдан

эга бўлса-да, адабий моҳиятида бир-бирига ўхшаш ғоялар ётибди. Мумтоз адабиёт деб аталган муҳташам хазинада мана шундай мисоллар бениҳоя кўп, аммо, гап бошқа томонда: энди-чи, қайда у, нажот ёлқини?

Теварақдаги асарлар учкунланиб, йилт-йилт этиб турли-турли кўриниш бераверади. Маънолар ҳам шундай. Онгда учкун ҳосил қилган ҳолида у асар тўлиғича, бор-бўйича ҳис қилинади. Тўлиқ матн ҳам йилдириш тезлигида қалқиб кўрингандай бўлади. Кўпинча ўша асар изланади. Унга сўздан либос кийдириш машаққати кейинроқ келади. Бироқ у – илғанган асар. Илғангану унутилганлари ёзилганларидан чандон кўп. Ўнта асари бор одамнинг ёзилмаган ёки илғангану унутган юзлаб асари бор. Ёзилганининг орасида айтилмагани яна қанча. Кўпчилик истеъдодлар ўзини асарига яширади. Мазмунлар ҳам табиатда шундай яшириндир. Меванинг мазаси шаклига эмас, вужудига яширингани каби. Баъзан шу даражада яширадими, парчаларга бўлиб юборади. Кўпинча, асарларда истеъдоднинг парчаларини кўрасиз. Ижоддаги “бутунлик” – жуда кам учрайдиган истеъдоддан дарак.

Ёшу қари ҳар куни таомланишга муҳтож бўлгани каби, қалб ҳам ўзига озуқа исташи тайин. Бир малакни севиб қолган ўсмир қалбида ҳиссий олов кучайиб кетгани учун дунё ишларига қарамай қўяди. Ҳатто овқат емай қўяди. Чунки ўша қиз тимсолида ўзининг қалби учун етмаётган, аммо шоён истаётгани бир нимани кўради. “Ахир, Лайли жуда хунук бир қиз экан-ку”, дедилар. “Унга менинг кўзим билан қаранглар”, деганида Мажнун минг карра ҳақ эди. Қолганларнинг қалбида ўша олов бўлмагани учун Мажнун устидан кулганлар ҳам етарлича топилаверади.

Турли кишилар турли юмушлар билан овора. Бири иморат қуради, бири шарбат сотади, бири аскар. Кишиларнинг бажаратган ишлари турли-туман, теварагидаги давраси ҳам шунга хос равишда турлича, табиийки, ўйлари, дунёқарашлари ҳам ҳар хил. Уста иморатини, шарбатчи шарбатини, аскар хизматини ўйлайди, шу туйфайли ризқим етиб турибди, дейди.

Лекин ўша устанингу шарбатчининг қалбида бу ёруғ оламдан каттароқ яна бир дунё бор. У дунё ўзига қиймат берилишини истаydi. Масалан, бир киши ажойиб қўшиқни эшитиб қоладию қайта-қайта тинглайверади. “Менинг ичимдаги гапларни айтибди”, дейди таъсирланиб. Аслида у гап устанинг ичида бор эди, ифода эта олмай қийналарди, энди эса ўша туйғунинг ташқаридаги аксини кўриб қолди. Ичидаги маъно эса ташқарига чиқишни истаётган эди. Минглаб кишилар маъно ташийдилар, уларнинг қадр қиймати ҳам айнан ўша маъноларга кўра белгиланади. Бойликлар, ҳашамлар дардида умр ўтказган киши бир кун қара-

саки, у ҳашамларнинг пашша қанотичалик аҳамияти қолмабди. Ширин таом ей деса, жисми рад қилибди, гўзал жойларга борай деса, минган оти, яъни вужуди илвираб қолибди. Шу аснода бор йўқ сарвати – умри мобайнида тўплаган мазмунлар экани ақлига етиб келгани ҳолда, энди қўлидан нима ҳам келарди? Чойхонада қийқириб базм қилаётган ва бошқаларнинг устидан кулаётган беш-олтита кишининг ҳолига боқинг. У базму жамшиддан нима маъно олдиғу нима мазмун билан бойидик?

Мана шунга ўхшаш минглаб ҳолатларнинг ҳосиласи ўлароқ дунёга келган абадият фанидир адабиёт. Беш-олтита қизиқарли воқеани тўпланган оломонга ҳикоя қилиб берадиган ёки бир гўзалнинг қош-кўзини мақтайдиган бўлар-бўлмас ўртакаш эмас у. Адабиёт – айнан умрлар мазмуни ва маъноси ҳақидаги фандир.

Биронта фан ўзи берган маҳсуллари олиб кетишга қодир эмас. Математика, илми нужум, тиб – ҳаммаси дунё фанидир. Одам дунёга келиб кетар экан, борлиқларнинг ўзи каби совурилиб кетаётганини кўргач, олиб кетадиган нарсаси фақатгина мазмун ва маъно эканини тушуниб етганидан сўнггина адабиёт унга ўзининг ҳақиқий юзини очади. Баъзиларга аввалроқ очгани учун ҳам улар ўзгачароқ ҳаёт кечирадилар. Бу ҳолат уларга фойда келтирадимиди-йўқми? Зоҳирга боқувчилар яна хато қиладилар: мазмунлар ва маънолар дунёсига интилишни телбалик, хилватнишинлик ёки кибру ҳаво деб ўйлайдилар.

Адабиёт абадиятга дахлдорлиги учун ҳам гоҳо аниқ фанлардан ортроққа сурилиб қолганга ўхшайди. Лекин вақти келгач, аниқ фанлар ортига сурилиб, адабиёт олдга чиқиши шубҳасиздир.

* * *

Адабиётимизда кейинги юз йил ичида рўй берган улкан ҳодисаларнинг бари аслида илғар-илғанмас етилиб келган турли-туман, бироқ бир-бирига чамбарчас боғлиқ жараён эканини, маънавий идрокнинг юксалиши тарихий зарурат ҳолида юзага чиқаётганини кўрмоқдамиз. Истеъодлар ўз-ўзича, пала-партиш дунёга келаверади деб ким айтибди? Парчаланиб кетаётган туркий дунё аро Машраб бежиз пайдо бўлдимикин? Истило вақтида ингранаётган эл узра жонларини билатуриб фидо қилган Қодирий, Чўлпон-чи? Ойбек, Ғафур Ғулом, Миртемир, Шайхзода феноменлари-чи? Янада давом этаверсак, мустамлака зулми ортавергани ва эл зулумотга ғарқ бўлавергани сайин истеъодлар ортавергани-чи? Кўряспизми, бир улуғ адиб бошқа ўнлаб адибларни пайдо қиляпти. У адиб асарларидаги санъатни илғаб олган ёшроқ ижодкорлар янада янгироқ ва теранроқ маъноларни яратмоқдалар. Зулм қанчалар кучайса, шунчалар кучли миллий

асарлар яратилияпти. Эл империячилик балосига тамомила ғарқ бўлиб, у империя дунёнинг ярмини эгаллаб олаётган ва қудратга тўлган маҳалида тўсатдан ёнма-ён икки юлдуз порляпти, бири “Ўзбегим” шеъри билан, иккинчиси “Ўзбекистон – Ватаним ман-ним” шеъри билан. Бир маҳаллар мазлум чўпон дардини қудуққа айтган бўлса, асрлар ўтиб ўша чўпон ўз дардини тарлон отга тўкиб соляпти... Бу кишилар яратган асарлар яна ўнлаб истеъ-додларга йўл очгандирки, улар соясида саф-саф бўлиб яна бошқа авлодлар кириб келди. Тарихий заруратлар мана шу ерда яққол кўринмаяптими? У сафлар аро елкама-елка турган истеъдодлар-ни кўрмадикми, асарларини қўлма-қўл ўқимадикми?

Бу ўйлар файласуфона туюлса-да, аслида фалсафа ҳам ман-тиққа бўйсундирилган ва ахлоқ қонуниятларининг измига со-лингган бадиият бўлса керак деб ўйлаб қоламан. Ҳиссий неки бор, бари адабийдир. Шунда адабиётнинг ҳаётимизда нақадар кенг ўрин тутишини кўра бошлаймиз. Завқ, ҳайрат, ўксиниш, қайғу, ғусса, ором, севги, нафрат, ёзғириш, армон, орзу... теваракдаги бар-ча воқеа-ҳодисаларнинг бари шу каби ҳисларга айланиб, шуурда акс этади. Нарсаларнинг моҳиятлари шуурда ўзгариб аксланиши ҳақида гапирдик-ку? Воқеа-ҳодисалар ҳиссий идрокка айланмаса, қийматини йўқотади ва унутилади. Яъни, асарнинг илк тамали ҳиссий идрок экани ва ўзи ҳам ана шундай идрок уйғота оладиган маҳсул экани аввалдан маълум.

“Бир файласуф бу маънавиятни инкор қиларди. Бир куни ка-салга чалиниб, қўл-оёқдан қолди, – дейди Румий. – Ниҳоят, руҳо-ний бир ҳаким уни йўқлади ва «Нима истайсан?» деб сўради. Фай-ласуф «Соғлик», деб жавоб берди. Руҳоний ҳаким эса «Соғликнинг шаклини, васфларини тушунтирки, мен топиб келтирай», деди. Файласуф «Унинг хусусияти, шаклу шамоили йўқ», дегач, ҳаким «Модомики, хусусиятсиз бир нарса экан, қандай қилиб уни талаб қиласан? Яхшиси, сен уни менга тушунтир, нима ўзи соғлик?», деб қистади. Касал шундай жавоб берди: «Билганим шуки, соғлик ке-лиши билан қувватга қираман, тўлишаман, рангим ҳам қизариб, ўзим ёш ва нашъали бўламан». Ҳакимнинг «Мен сендан соғлик-нинг ўзини, зотини сўраяпман», деган хитобига у: «Билмайман, у хусусиятсиз», деди.

Ҳақиқатан ҳам биз атаган ва ўрганган нарсаларимизнинг кўпи шунга ўхшайди. Йўқса, ҳаётнинг маънисини ўта жўнлашган бўлар-ди. Ҳамма нарса онгимизга хитоб қилиб туради. Уларнинг бари хусусиятсиз, қачонки бизлар қиймат берганимиздагина хусуси-ят касб этади, яъни маънога айланади. Саф-саф учиб кетаётган қушларни оддийгина қушлар, уюр-уюр келаётган ғамни шунчаки қора булутлар деб қўяқолсак бўлмасмиди?

Юқорида мисол қилиб келтирганим инжа ва гўзал мисраларни, кузатишларни яна кўплаб шоирлар ижодидан топа оламиз. Лекин гап замонавий адабиётдаги, тўғрироғи, замонавий насрдаги янги тўлқин ҳақида кетмоқда. Ғоят хусусий бўлса-да, ўз ҳолимига қилган қаҳфиётларимизга тўла мана шундай хулосаларни наср ҳақида ҳам айта оламизми?

Мисол учун, Улуғбек Ҳамдамнинг “Бир пиёла сув” ҳикояси “Менга вазифа юкланган эди...” деб бошланади. Макон ноаниқ. У ерда биз билган манзаралар мавҳумроқ. Тушга ўхшаган бир жой. Ёзувчи у ерда оёқ остида ўралашган барг ёки нон кавшаб ўтирган болакай, унинг исми фалончи, фалончининг ўғли демайди. Вазифа юкланган эди, тамом-вассалом. Ўша вазифа сабаб йўлга чиқилди. Қаҳрамон фақат вазифанинг жуда муҳим эканини билди. Йўқса, айтилармиди? Йўқса, от-арава бериб, борадиган жойи-манзили тайинланармиди? Хулласки, вазифали бир шахс, ва қилар иши – ўша вазифани адо этишдан бошқа нарса эмас. Қайдан йўлга чиқди? Номаълум. Бола-чақаси бормиди, бўлса нечта эди, кузатиб кўйишдими, ота-онаси қани, булар ҳам номаълум, чунки асосий гап – вазифада. Шу сабаб ҳам ҳикоя шундай бошланяпти: “Менга вазифа юклатилган эди...”

Хуллас, гап Вазифа ҳақида кетмоқда.

Маҳдудлик давридан кейинги вақт ичида пайдо бўлган айрим парча-пурчалар аслида “оч қорин-тўқ қорин” қайғусидан бошқа нарса эмаслигини таассуф билан тан олиш керак. Яъни, қорин тўйди, энди бемалол ёнбошлаб, китоб ўқиса ҳам бўлаверади. Оч қорин – жон қайғуси. Аммо юрак-чи, юрак? Кун ўтди, қорин тўйди, юрак қониқмаяпти-ку? У сарҳисоб қилишни истайди. “Юлдузлар учган шу бепоён осмон остида, сонсиз-саноқсиз турли-туман кишилар орасида менинг қадр қийматим нима”, дегандай саволлар азалдан келади. Қорним тўйди, уйқум келди. Лекин руҳим уйғоқ-ку? У жуда кўп нарсаларни истайди ва энг асосийси, ўзини қиймат берилишини хоҳлайди. Қорни тўқ ҳам шунга муҳтож, қорни оч ҳам. Менинг “Озод” романида беҳи деталли бор. Минглаб беҳилар орасида шу беҳи азиз. Чунки у беҳини марҳум ота ўтқазиб кетган. Бундан беҳининг ўзи беҳабар, бошқалар учун ҳам қадр қиммати йўқ. Фақат ўша отанинг фарзандлари учун азиз. Шунга ўхшаш, нарса ва ҳодисаларни азиз деб билган ҳам, билмаган ҳам умр кечиряпти ва иккови ҳам ҳаётдан рози. Қийматни Худо беради. Лекин виждон ҳам қиймат беради. Ҳаётингдан розилигинг бор, рози эмаслигинг бор. Икки киши сув талашиб роса жанжаллашди. Ваҳоланки, ариқ қуриб бўлган эди. Шулар сувга эга чиқсагина жанжали қиймат касб этади. Эга чиқмаса қийматсиз. Йўқ ариқнинг йўқ суви учун жанжаллашиш ақлданми? Воқеа-

лар ақлга хитоб қилади, лекин улар кўламни акс эттиролмайдди. Бир одам севинди дейлик. “Фалончини кўрдик, хурсанд эди”, дейилади. Ваҳоланки, у севинч бу севинчга ўхшамайди-ку? Унинг бу ҳолатини “севинди” деган сўз тўла акс эттира олармиди? Балки, минглаб сўзлар акс эттира олмас. Лекин мажоз акс эттиради. Қай тарзда? Таом топиб олган очнинг, пул топиб олган гадойнинг, излаганини топган кишининг ҳолатига бирдай “севинди” дейилаверса-да, буларнинг орасида жуда катта фарқни кўряпмиз. Таом топган очнинг севинчида таом мазаси, чайнаш завқи, тўқлик лаззати бор. Пул топган гадойнинг севинчида кийим-кечак, бошпана, емак, роҳат ва яна аллақанча нарсалар бор. Ва ҳоказо. “Биров ёрини кўриб севинди” деган гап қанчалар жўн. У ҳеч нимани ифода қилмайди. Ейдими, ичадими, ёпинадими? Ваҳоланки, ёрни кўриб (гўзаллигини англаб) севишиш – севинчларнинг энг юксаги. Ёр ҳеч нима бермайди, унинг борлигига севилади, чиройига, завқига маҳлиё бўлилади ва асир тушилади. Шу сабаб ҳам у “золим” деб таърифланади.

Дарҳақиқат, вазифа берилган эди. Асар қаҳрамони у вазифани бажариш учун йўлга ҳам чиққан эди.

Ҳамманинг бир вазифаси бор. Юкчи юкини элтиб бериши керак, сувчи сувини. Булутлар бағирларидаги денгизни бир ерга авайлаб ёғдириш учун сузиб бормоқдалар. Гап тамал вазифа ҳақида кетаётибди, бир йилнинг бир кунинда ими-жимиди бажариб қўйиладиган иш ҳақида эмас. Тамал вазифага одамнинг умри сарфланади. Шундаям ё бажара олади, ё йўқ. Шу нуқтаи назардан қарасак, у вазифа анчайин бошқа нарса экан. Ия, унда от-арава ҳам, сув ҳам бошқа-ку? От-арава инсон танаси, сув – жавҳар, мўъжиза бўлса-чи? Сен шуни уфққа элтиб беришинг керак. Бошқа қилар ишинг йўқ. Уфқ – қуёш ботадиган макон. Қуёш ботгач, кун тамом бўлади ва тун бошланади. Ниҳоят, карвонсарой намоён бўлди. Ғалати ва чиройли бир қиз қопқа олдида турибди. “Ташна эдик, сув йўқ эди...” дейди Юнус Эмро. Ичкарига кирилди, сув ичилди, ҳақ тўланди.

Ташқарига чиқилса... шом! Бироқ, қиз ўша-ўша, ўзгармаган. Ҳақ тўланди-ку? Вақт ўтиб кетибди. Энди шомгача улгуриб бўлмайди. Вазифа бажарилмай қолса-чи?

(Шом қоронғусида ўғлини интизор кутаётган кекса ота ҳам ҳаёлда бир лаҳза жонландими?)

Қиз шайтоннинг нақ ўзи эмасмиди? Ёки дунёи азалмиди? “Дунё ясаниб, жилва қилиб, олдима келди”, деб безовталанган Машраб ҳам шу ғалати карвонсаройда бўлса не ажаб?

Жон қичқиродур қўй деб, ханжарин оло келди...

Эй биродар, бироз чидасайдинг, вазифангни бажариб улгурардинг. Ваҳоланки, араванг тўла сув, зилол, жаннат суви эди. Сендан олдин йўлга чиққанлар ҳам сендай эдилар. Кетган кетди, уларни кўрмадинг. Кимликларидан ва тақдирларидан ҳам беҳабарсан. Лекин ҳар ҳолда кун тугади, улар ё хушбахтлиқка эришганлардир, ёки эриша олмаган бебахтлардан бўлиб, аллақачон икки фирқага бўлиниб улгуришди. Воқеа тугади, бўлар иш бўлди. Карвонсаройдан чиққанингда кўрганларинг – қолганлар эди. Ҳа, лаб ҳўллаш учун бир томчи сувга зор эдинг, аммо... чидасайдинг!

Нима эди у, кўзалардаги зилол? Сувмиди? Билиммиди? Имонмиди?

Давом этамиз. Демак, кимдир шу юкни олиб боришингни жуда истади. Юк бор экан, демак, у юкни Яратган ҳам бор. Юкнинг нималигини сендан фарқли ўлароқ, У яхши билади. Ўша маконларга етказиб берганингда кейин ҳам нимагадир ишлатиладики, “олиб бор”, дейилди. Яъни ибтидода ҳам нимадир бор, интиҳода ҳам. У “нимадир”ни ўртада қахрамонгина ва унга қўшилиб бизгина билмаймиз, аммо тахмин қиламиз. Олиб боргани учун нимадир мукофот ҳам кўзда тутилди, йўқса, бу қадар узоқ йўлга бу қадар машаққат билан олиб борилиши шартмиди?

Манзара ойдинлашяптими? Демак, бу ҳикоядаги дашт – дашт эмас экан-да? Балки, бутун инсониятнинг йўлидир? Ахир, ҳаммага ҳам дунёга келганида бир вазифа юкланади. Шомга – ўлимга етгунингча шунини эҳтиётлаб олиб бор, дейилади. (Балки истеъдоддир?) Эй воҳ, йўлда чалғидинг, сен билан бирга қолганлар ҳам чалғиди.

Мен тилга олган ҳикоялар шу мавзуда. Ҳаммасининг қахрамони – ўзини излаётган, ўзига қиймат берилишини истаётган кишилардир.

Теварагимиздаги ҳамма нарса ҳар хил маъноларга ишора қилиб турибди. Ва шу билан бирга, ҳамма нарса фақат бир тарафни – шомни (яъни, куёш ботаётган томонни) кўрсатиб турибди.

Бировга мақсад шу дейилса, у ўша заҳоти чалғийди. Ҳар бир киши яшашнинг оқибати ўлим эканини билади, ақл шундай деса-да, одам кўчага чиқиши билан бунинг барини унутади. Кўчадаги одамлар, қушлар, шабадалар, сувлар, ҳидлар, рангларнинг бари “ҳақиқий воқелик мана шу ва у доимо атрофингда, ўзгармасдир, асл сен ўзгарувчисан, лаззат олақол”, деб васваса сола бошлайди. Ақлнинг етиб келган ҳикмати хиралашиб кетади. Чунки у тевараги мана шунақа ранго-ранг қилиб ўралмаган жуда узоқдаги бир жойни кўрган эди. Олиб борилиши зарур бўлган зилол нарса

ўша макон учун керак эди. Дунё даштида бир сен эмассан-ку, яна минглаб одамларни кўрдинг. У зилолни сендан бошқа кимдир ҳам олиб бориши мумкин эди. Шунга қараганда, уни Сен олиб боришинг муҳим, гап шунда. Ўша зилол нарсанинг борлиги учун ҳам аҳамиятинг жуда катта. Йўқса даштдаги кум заррасидан, ўтдан ё кушдан қанчалар фарқинг бор?

Адабиёт ўтда ёнмас, сувда чўкмас инсон руҳининг манзараларини акс эттира олмас экан, адабиёт бўлармиди?

Яна шунга ўхшаш манзарани Раҳимжон Раҳматнинг “Адашвой” ҳикоясида кўрамыз.

Оломон устида ҳавода кезиб юрадиган ғалати бир руҳият ва у руҳият таъсирига тушиб қолган заиф, аммо содда ва ишонувчан одам ҳолидан хабар беради Р. Раҳмат. Ҳикоя қаҳрамонининг шахсияти шу қадар покизаки, худди кўзларини пирпиратиб, теграсига ҳайрон-ҳайрон боқётган маъсум болакайга ўхшайди. Оломоннинг ҳар гапига ишонаверади. Оломонда интеллект сезилмайди, жамият ҳам кўринмайди. Адашвойнинг теграсидагилар айнан миялари “оч қорин-тўқ қорин” ҳақидаги ўйлар билан банд кишилар. Улар ўйин-кулги қилишни исташади. Адашвойни чўмилтиришади, ором ол дея қисташади. Руҳияти маълум маънода тўйинтирилган ва ўз қарашларига эга киши бу ўринда уларга ўз ҳолича қаршилиқ қилган ёки ҳатто кўрққан ҳам бўларди. Адашвой шу даражада маъсумки, нима десалар қулоқ қоқмай адо этади, эргашади, теваракни чулғаб келаётган қора туманга хавотирланиб, ҳуркиб боқади ва индамасдан ўша туман ичига кириб ҳам кетади.

Улуғбекнинг “Бир пиёла сув”идаги от-арава мана шу ердан ўтиб борган эди.

Яна сал диққат қилсак, макони ва замони номаълум бу ҳикоялардан бироз нарида тасаввур оламида ёзувчи истеъдоди пайдо қилган ажаб маконларни – “Онамнинг юрти” ҳикоясидаги кўздан ниҳон гўзалликларни, “Қултой” ҳикоясидаги қуроқ оломонни, “Жажман”даги қадимий бозорни ва “Жинлар базми” ҳикоясида тасвирга олинган ғалати маконни кўрсак не тонг?

Зилол сув олиб кетаётганидан ўзи ҳам беҳабар қаҳрамон бироз ўнгга юрсайди, эски бир қишлоққа дуч келган бўларди. У қишлоқ аҳли ҳам юқорида тилга олинган оломонга ўхшаш. Бир куни бир синиқчи кўчаларидан “Кўнгли синган ким бор” деб қичқириб ўтган шу қишлоқ аҳлининг руҳияти билан “Адашвой”ни ва “Қултой”ни солиштириб кўринг-а! Ажаб, тасвирдаги бундай ўхшашликлар қайдан ҳосил бўлмоқда? Руҳий таҳлил илмининг билимдонлари бу саволга етарлича жавоб топишлари тайин, албатта. Лекин гап санъат ҳақида, санъатга дахлдор образлар ва асарлар устида кетмоқда.

Яъни, синган, куйган, эзилган, шаҳду шиддати сезилмайдиган кишилар тасвирланган мана шу бадий асарлардаги кишиларнинг ҳаммаси Имдодга, Рухга, Ғояга ва гоҳо Тазарруга зор эканлигининг ишоралари эмасмикин бу адабий ҳодисалар, дея ўйланиб қоласиз киши.

Яна шу ўй ҳам келади: “Рўё” (А. Аъзам), “Ғуломгардиш”, “Онамнинг юрти” (Х. Султонов), “Паризод” (Э. Аъзам), “Этақдаги кулба” (Н. М. Рауфхон), “Қултой” (Н.Эшонқул), “Адашвой” (Р.Раҳмат), “Бир пиёла сув”, “Лола” (У. Ҳамдам), “Пуанкаре” (А. Йўлдошев)... асарларидаги кишилар, қаҳрамонлар персонажларнинг бари аслида, адиб истеъдоди ва тафаккури кўрсатиб бериши шарт бўлган Йўлга зор ва муҳтож эканини ҳам пайқаш қийин эмас.

Лекин, хулоса чиқаришга кўпам шошилавермайлик.

Олам айланмоқда, у билан бирга тафаккур олами ҳам чархпалак каби бир маромда халқлар, миллатлар, кишилар ва оломон билан бирга истеъдодларни ҳам аста-секин тонгдан шомга қараб тортиб кетмоқда. Мен насрда маълум бир замон мобайнида илғор ёзувчиларнинг асарларида кўринаётган умумий бирлик, фикрлашдаги ва образ яратишдаги ҳамоҳанглик масаласига диққат қаратмоқчиман, Карл Густав Юнг айтган архетип ҳодисаси ростдан ҳам рўй беряптими деб қизиқиб кўряпман. Х. Султонов, Э. Аъзамов, Н. М. Рауфхон, А. Аъзам нисбатан катта авлодга мансуб ижодкорлар, улар вояга етган муҳит (ижодий тафаккурнинг балоғати) кейинги авлод муҳитидан анча фарқ қилади. Табиийки, умум мақсад яхлит бўлгани ҳолда, хусусий мўлжаллар ва ҳатто йўллар ҳам турлича бўлақолсин. Ҳар икки авлод ижодида айни руҳ ва тамоийил намоён бўлишининг бирон-бир қонунияти борми?

Совуққонроқ оҳангда айтилган архетип калимаси ичимиздаги шу ўйларимиздан хиёл узоқ масофада тургани учун бошқача айта қолай: бир маҳаллар машҳур “Дунёни гўзаллик кутқаради” каби бир калимага эҳтиёж туяётган кишилар оломони яна бир шунақа йўлкўрсаткичга эҳтиёж туяётган бўлса-чи? Ижтимоий тебранишлар, таназзулларнинг ғоят кескин зиддиятлари орасидан ўтиб келган ва тижорий дунё қаршисида ўзини ҳам маҳсулот дея ҳис этаётган минглаб кишиларга санъат яна бир руҳий йўлни кўрсатиши кераклигини ҳис қилишдан пайдо бўлмаётгани бу асарлар? Ахир, қорин тўйди, лекин руҳ оч-ку? Жисмининг озуқаси бўлгани каби, руҳ ҳам озуқага муҳтож-ку?

Яъни, бир жиҳатдан қараганда гўзалликнинг ҳам мезонлари ўзгариб, маҳсулот кўринишига ўтказиб юборилган шу оламда инсонни қутқариб қоладиган нима бор?

Лекин “бекорларни айтибсиз” деяпти чойхонада ёнбошлаб ётган, мана шу ўзгаришлардан хийла беҳабар бугунимизнинг бир

кишиси. “Ҳиссиётдан нима наф? Менинг ҳис-туйғуларим билан нима ўзгарарди? Улар ғоятда шахсийдир, сиз менга ош-нондан, қурилиш анжомларидан, фалон маҳсулотни қайда арзонроқ сотиб олиш мумкинлигидан гапиринг”, дейди. “Юксак идеалларга келсак, бола-чақамни, худо хоҳласа, ўқитаман, ўзим ҳам баъзан олди-қочди асарларни ўқиб мириқаман, анчагина хушёрман, хуллас, туппа-тузук, зиёли бир одамга ўхшайман! Тағмаъноларига бир нималар жойланган асарларни ўқиб, бошимни қотириб нима зарил?”

Ҳа, Инсон бугунги кунда руҳан парчаланиб, истеъмолчига, солиқ тўловчига, мижозга ва яна аллақанча нарсаларга айланиб кетди. Бугун адабиёт мана шу ғоятда майдалашган инсонга Инсонлигини кўрсатиш учун мажоз йўлига ўтмоқда, хоҳишлар ва истакларнинг тубига тушиб бормоқда.

Шунинг учун ҳам “Барчамизга аёнки, XXI аср интеллектуал салоҳият, тафаккур ва маънавият асри сифатида инсоният олдида янги-янги уфқлар очиш билан бирга, биз илгари кўрмаган, дуч келмаган кескин муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Бугунги мураккаб ва таҳликали замонда ёзувчининг башарият-ни эртанги кунини ўйлаб, одамларни эзгуликка, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка даъват этишга қаратилган ҳароратли сўзи ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда¹” дея, сўз аҳлига қиймат берилмоқда, ўзига қиймат излаётган ижод аҳлининг эгилган қади кўтариб қўйилмоқда.

Мажозга ўтишнинг сабаби шу. Илгари кўрилмаган кескин муаммоларга дуч келган бугуннинг етук ақлли истеъмолчиси ҳар нарсани аллақачон фикрлаб кўриб, хотималаб, хулоса ҳам чиқариб бўлди, энди санъатга “Бундан буёғига нима қиламиз” дея, ижтимоий ҳийлаларни кўравериб қаттиқлашиб кетган нигоҳини рўй-рост тикиб турибди. Оғиркарвон наср мана шу сабабдан ҳам тубга қараб бормоқда, ҳар манзарада, воқеада “Сарҳисоб!” дея бонг урмоқда.

Жамиятдаги ўзгаришлар, инқироз ва чайқалишларнинг бари кишиларнинг ҳаётида акс этади ва залворига, қўламига қараб турли-туман изтиробларни, ғам ва қайғуларни, шодлик ва қувончларни ҳосил қилади. Бу изтироб ва қувончлар ғоятда умумийдир. Елиб-югуриб бойлик орттиришга умрини сарфлаётган одамнинг мақсадлари бор-йўғи вужудида биттагина хужайранинг ўзгариб қолиши билан бадар кетиши мумкин. Гап инсон қалбининг тирикчилик ташвишларидан бир муддат узоқлашиши

¹ И. Каримов. “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор” рисоласидан.

ва юксалиши ҳақида кетяпти. Қайдадир ўша ўзгариш сезилар-сезилмас содир бўлмоқда. Инсон қалбида ана шундай эврилишларни содир қилиш хусусиятига эга асарлар ёзилаётганидан дарак эмасми юқорида тилга олиб ўтилган мисоллар? Қувонишга ва ғурурланишга не ҳожат? Бизлар дунё адабиётига ҳали мумтоз адабиётимиз у ёқда турсин, шеърятимиздаги ва халқимизнинг оғзаки ижодидаги тимсолларнинг маъноларини ҳам етказиб беролганимиз йўқ. Эртақ ва афсоналаримиздаги улкан ҳақиқатлар ўз Оловиддинини кутиб, яшириниб ётибди. Аллаларимиздаги, кўшиқларимиздаги мунг-чи, чорловлар, бўзловлар, мусиқамиздаги жилвалар-чи? Ҳар қишлоғимизнинг ўзига хос тафаккур тарзи бор, у хазина аро ҳали олам аҳли беҳабар юзлаб тимсоллар яшириниб ётибди. Уларни биз тушунамиз, лекин барча учун тушунарли, замонавий тарзда тақдим қила олишимиз лозим. Улар жуда эски ва мангу маънолардир. Ана шу “тушунарли, замонавий тарзда тақдим қила олишимизнинг” бирдан-бир йўли мажоздир. Дунё аҳли бизнинг маданиятимизнинг, урф-одатларимизнинг ўзига хосликларини англамаслиги мумкин, аммо мажоз – ҳамма бирдай тушунадиган адабий тил. Қувонтирадиган ҳолат шуки, дунёнинг кўпчилик маданиятларининг аҳллари умрлари сўнгигагина англаб етаётган ҳақиқатлар бизнинг халқимизнинг урф ва одатларида, оғзаки ижодида намоёнлигида, уларни болаликдан оқ, яъни бешиқдан оқ билиб улғаяётганимизда. Яъни, жуда улкан имкониятларимиз бор. “Менинг илинжим ҳам, қувончим ҳам шунда-да”, дейди Чингиз Айтматов ўлим сари йўл олган болакай ҳақида изтироб билан ёзаркан ва вақти келиб, ўз қаҳрамонининг ортидан ўзи ҳам ўша тарафга йўл оларкан. “Менинг дардим ҳам, изтиробим ҳам шунда-да!”

* * *

Хулласки, бутун олам, унга қўшилиб биз ҳам бугун янги эстетик қийматларга эҳтиёж туймоқдамиз. Ўтган асрнинг кўпчилик эстетик тамаллари дунёнинг ўзгариши ва янгиланиши билан бирга бузилиб кетди. Европа адабиёти бугун яккаланган ва инсоний қадриятлари заифлашиб кетган жамиятдаги ёлғизлик изтиробларидан баҳс этмоқда ва истаса-истамаса, бозор қонунларига мослашмоқда. Оломон томоша талаб қилмоқда! У оломонга шаффоф ойна ортидаги ёқимтой пуштиранг махлуқча, шиша идишдаги башоратчи ўлик саккизоёқ ҳамда мутлақ дахлсиз деб ҳисобланган инсон қалбига тажовуз қилинаётгани учун суицид йўлини танлаган ҳассос япон профессори – бари бирдай томошабопдир! Мана шу талотўпда инсонга Инсонлигини англатадиган тоза ва тўлақонли янги Руҳ ғоятда зарурлиги тобора англашил-

моқда. Яратилаётган турли-туман асарларнинг жуда кўпи мана шу эҳтиёж қаршисига етиб келиб, миллионлаб кишиларнинг талабларини қондира олмаётгани учун ҳам пойгакроқда иккиланиб, музтар туриб қолмоқда. Шу сабабдан ҳам баъзи изланувчан улуғларимиз имдодни тарих қатларидан излаб, унинг ҳикматларини бугуннинг кишисига янги шаклда тақдим қилишга интилдилар (Миркарим Осим қиссаларини, Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси”, Пиримқул Қодировнинг “Бобур”, Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат” романларини эслайлик). Айримлар эса ўша томошаталаб оломон эҳтиёжини қондириш ва идишга ташланадиган сариқ чақага эга чиқиш илинжида овораю сарсон. Шу улкан эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда айтган бўлардимки, бугун яратилаётган асарларга энг аввало эстетик янгилик нуқтаи назаридан қарашимиз ва баҳолашимиз жудаям шарт бўлиб қолди. Замоनावий дунёнинг кучли шамоллари кўзларга қум мисоли тиқилиб ачиштирди, кийимларни юқилай бошлади. Шу ғалати дунёда мен кимман, сен кимсан? “Эй, отамнинг ўғли...” деб мурожаат қилади биёбонда тафаккурсиз оломон қаршисида қолиб кетган Ҳомон ўз акаси Мусо алайҳиссаломга. Не тонгики, “Эй, отамнинг ўғли” деб мурожаат қилса бўладиган бирон кишининг топилмагани ғалат. Ота ўғиллари турли ҳийлаларга тўлиб-тошиб кетган мана шу оламда довдираб юрар эканлар, “Боланг қани?” дея сассиз қичқираётган кадрдон уй остонасида бўм-бўш кўчага интизор термилиб ўтирган ота кимлигини, қавму қариндош кимлигини, эл-юрт, миллат, Ватан нималигини, ҳар бир инсонга одам болалари деб аталмиш улуғ сулола аро гапириш ва орзу қилиш қобилятига эга улуғ ва мукаррам зот эканини кўзининг олдига яққол олиб келиб, кўрсатиб қўядиган бир санъатга эҳтиёж туйилаётгани бор гап. Мен юқорида тилга олган асарлар мана шу эслатишнинг илк қадамлари, илк уринишлар, янги эстетик тафаккурнинг илк куртаклари. “Менинг илинжим ҳам, қувончим ҳам шунда-да”, деб такрорлайди Айтматов дунёни тарк этиб кетаркан. Ҳа, ҳаммамизнинг илинжимиз ҳам, қувончимиз ҳам шунда-да. Назар Эшонқул “Қултой”да жуда узоқ тарих қатида қолиб кетган бир тимсолни шундоқ олиб чиқиб шууримизга рўпара қилганида севиндикми, ҳайратландикми? Дарҳақиқат, улар жуда кўҳна ва азим маънолар эди. Ўз халқининг қадим ва мангу ҳикматларига мурожаат қилиш ва уни замонавий адабий тушунчалар ёруғида қайта жилвалантириб кўрсатиш санъати улуғ адиблар ижодида яққол намоён бўлганини билган ҳолда, яна иккиланишлар гирдобига шўнғиймиз: у буюкларнинг бари ўтган аср фалсафасининг ва эстетикасининг илғорлари эдилар. Бугун янги эстетика, мезонларининг ўзгариши ҳақида гап юритмоқдамиз. Асарлар, ғоялар, ишончлар, умидлар...

Тўсатдан лоп этиб онгимизда яна “Жамила” ва “Оқ кема” қалқиб чиқади: юз йиллардир ўзгармаган, машаққатли ҳаёт гирдоблари аро муҳаббат орзумандлиги, Тангри таоло қалбларга жойлаган юксак туйғу тараннуми... Шохдор Она буғу тимсолидаги халқнинг қайғулари ва изтироблари ва у изтиробларнинг ёш болакай кўнглидаги ажабтовур аслари... Йўқ, дейман, классиклар сира эскирмайди, унда бугуннинг ёзувчиси нима қилсин? Мана шу сабаб ҳам Йўл изланаётгани аниқ ва очиқ-равшан.

Аслида, сўқмоқ жуда кўҳна ва қадимий, ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам аниқ, унда давом этишни истаганлар фақат изҳори дил учун йўл излаётганлари аён. Мана шу сабабдан ҳам бугуннинг насрида учта қувватли тамойил яққол кўзга ташланиб турибди ва, айтиш мумкинки, ҳар учала тамойилнинг ҳам ўз истеъдодлари, ўз усталари бор. Биринчиси, миллий руҳни, халқ руҳини миллий усулларда янада ранг-баранглаштириб тақдим этиш, иккинчиси – халқ шуурида узоқ йиллар яшаб келаётган ўлмас тимсолларни олам аҳлига намоён қилиш ва учинчиси – бутун дунё адабий тафаккурида рўй бераётган, аммо бизнинг адабиётимиз учун янги ҳисобланган шаклларни олиб кириб, ўз руҳимиз билан тўлдиришдан иборат. Менимча, ҳар учала тамойилнинг ҳам ўз ўрни, ўз ўқувчиси бор.

Хавотирга эса ўрин йўқ эмас. Бу – оммавий адабиёт деган юҳонинг санъатни емириб юборишидир. Масалан, Европада «ўрта истеъмолчи»га мўлжалланган асар яратиш амалиёти кўп йиллар аввал ишлаб чиқилган. Аудитория йигирма беш ёшгача бўлган эркак-аёллар ва йигирма бешдан ошган эркак-аёлларга бўлинган. Асар ёзилишидан аввал аудитория танлаб олиниши керак. Ўқувчи (мижоз)нинг мана шу тўрт категориясига бирдай “ёқадиған” асар мукамал ҳисобланади. Асар сюжети ҳам маълум режа асосида қурилади, яъни: интрига, яхшилик ва ёмонлик кураши ҳамда бахтли хотима. Тамом-вассалом. Тушунарлироқ қилиб айтсам, ҳар бирдан маълум миқдор чақа-танга ундириб олиш имкони бўлган олақуроқ потенциал оломоннинг истакларини қондириш керак. Оммавий адабиётни яратаётган бозор механизми мана шу. Шукрки, бизлар узоқ йиллар давомида “бозор механизми” асарларидан йироқ турдик, тараққий этган ўлкаларнинг турли ҳашамлардан тўйиб кетган оломони детективларни мириқиб ўқиб, ҳордиқ чиқараётган маҳалда айнан ўша қолипга “тушмайдиган”, озодлик истаги рўй-рост сезилиб турган асарларни ўқидик. Булар – тарих қатларидан ғоят инжа нур толаси каби бизгача етиб келган “Девони луғотит турк”, “Темур тузуклари”, Навоий, Машраб ғазаллари ва алақачон ўша юксакликлардан пастга қулаб тушган руҳимизга ўзимизнинг ким эканимизни тенгсиз

тасвир ва тимсоллар аро намоён қилган “Ўткан кунлар” эди.... Нобель мукофотига тавсия этиладиган асарлар эстетик янгиликни бадиий шаклда тақдим этиши зарурлиги бежиз эмас. Ҳодисаларга неқбинлик билан қарашимиз, бир ҳақиқатни аниқ англа олишимиз зарур: ўзбек насри ҳам, назми ҳам ўтган аср мобайнида жуда катта вазифани қойилмақом қилиб бажариб қўйди. Яъни, бегона “онг ювиш механизми” онгларга коммунистик шуурни қуяётган маҳалда, миллий руҳни асарларга яшириб, бугунга қадар асраб-авайлаб олиб келиб берди. Мана шу муҳташам вазифани уддалай олган ҳар бир шоиру ёзувчига таъзим айлаш керак. Яъни, у маҳаллар Йўл аниқ ва мустамлакачилик сиёсатиға мутлақо зид эди: миллий руҳни мағзи бутун данак сингари тупроққа – яъни шеърға, асарға, адабиётға кўмиш керак эди. Яна бир тимсол: жуда қадим бир эртагимизда олтин тусли ажойиб жайрон образи бор. “Мени ўлдириб, тупроққа кўм, тонг сахарда ўша жойни қазсанг, сеҳрли қилич ва қалқонни кўрасан, ўшани олиб, элга ҳамла қилган аждарни ўлдири”, дейди жайрон. Аждар ниманинг тимсоли эди? Балки онгларға ва шуурларға ҳамла қиладиган уч бошли имонсизлик аждари бўлса-чи? “Сира ташвиш чекма, қачонки қайтиб келиб, исмимни айтиб чақирсанг, тупроқ остидан чиқиб келаман”, дейди жайрон... Жайрон кимнинг, ниманинг тимсоли эди? У тупроқ – адабиёт эмасмиди?

Биз фақат четдан туриб кузатамиз, холос. Фикр айтишда эҳтиёт бўлганимиз маъқулроқ, баъзан истеъдод шундай асар яратадики, дафъатан моҳиятини англамасдан задалаб қўйишимиз ҳеч гап эмас. “Жавҳарингдаги зилолни уфққа қадар етказиб беришинг сенинг вазифанг эди”, деб бежиз уқтирмаяпти адиб. Мана шу тарзда, бениҳоя улкан тимсоллар ва рамзлар уммони тўлқинланиб ётган маънавий тарихимизни ва қадриятларимизни тушунолмасдан, ҳордиқ чиқаришни истаётган олақуроқ оломон эҳтиёжи қадар тушиб бораимизми ёки янада юксакроққа интилишимиз керакми? “Нималар деяпсиз? – деб тушунмовчилик аро бир-бирига қарайди маиший асарларни ўқийвериш онги заифлашиб кетган ўқувчи. – Сиз айтган асарлар кимга мўлжалланган ўзи?” Асрлар аввалидан боболаримиз хавотир ила қичқириб турган шу маконда арзонбаҳо асарларни ўқиб ҳордиқ чиқарамизми ёки тафаккур уммонига шўнғиймизми? Миллатимизға руҳан бой, бадииятни кучли тафаккур ила англайдиган кишилар маъқулми ё қорин ташвиши бандаларими? Гоҳо хаёлимға шундай ўй ҳам келади: саёзроқ, аммо ташвиқий пухтароқ асарлар рўпара қилинавериш ақли бичиб қўйилган баъзи кишиларға энди нимани тақдим қилиш керак? Улуғ Айтматов яратган манқурт образи нима учун айнан собиқ шўро худудида бунчалар оммалашди ва терминға

айланиб кетди? Сабаби, бутун бошли халқлар манқурт тимсолида ўзлигини кўра бошлаган эди. Тузум ўзгарди, ундан кўра бошқачароқ дунё тузуми кириб келди.

Теварагимизда рўй бераётган, бевосита гувоҳ бўлаётганимиз ҳодисалар ортида яна минглаб бошқа ҳодисалар бор. Кўриб турганимиз мутлақ ҳақиқат эмас, мутлақ ҳақиқат яширин ва илғаш қийин ҳақиқатдир. Бизлар худди Тангрига қаттиқ ишонган, аммо ўзининг Тангри ҳақидаги тушунчаларини Тангри деб ўйлаб улкан хато қилган одам мисолимиз. Шоир Фахриёр “Постмодернистик дунёда қиблани топиш” асарини мана шу боис ҳам ўзбекчага ўгирди, “Шарқ юлдузи” файласуф Боревнинг мақолаларини шу боис ҳам эълон қилди. Ҳа, адабиёт учун энди қибла қайси томонда? “Халқ томонда” дейди бу саволни юзакироқ тушунган мутахассис. Йўқ, халқ денгиздир, халқ кучдир, у истеъдодларни пайдо қилаверади ва тафаккур қилиш учун лозим бўлган минглаб тимсолларни ўша истеъдод онгига рўпара қилаверади. У эплай олмаса, бошқасини пайдо қилади ва айни вазифани ўшанга рўпара қилади. Олға, яна бир қадам олға, деб ҳайқиради тафаккур. Турли-туман саноксиз кишилар аро шу хусусиятнинг билан бежизга яралдингми? Демакки, истеъдоднингнинг нимагадир зарурати бор, фикр юритмайсанми, ахир? Бир силтаниб, шуурингни чирмаб олган ўргимчак тўрини йиртиб, фикр ва ҳис озодлигига чиқмайсанми, у озодликнинг ҳаётбахш лаззатини бир тотиб кўрмайсанми, деб жаҳлланади Румий бугунимизнинг болаларига қарата. “Нима қилай, ахир”, деб озорланади илму фаннинг, оламнинг таҳликали ўзгаришларидан хийла беҳабар бугуннинг маърифатчиси пешанасини тириштириб. Нимаям қилардик, масала очиқ-равшан-ку: бугуннинг ўқувчиси ўша ғояга – умрига қиймат ва мазмун бахш этадиган ҳаётбахш Ғояга ҳар қачонгидан ҳам муштоқ-ку?

* * *

Ғоя – ўз-ўзидан, кечқурун болишга ёнбошлаб, чой ичиб ўтирганда лоп этиб келиб қоладиган нарса эмас. Кўпчилик илҳомни шундай тасаввур қилади. Ғоя ҳосил қилиш учун инсониятнинг камида юз йиллик тарихини пухта билиш ва турли халқлар турли ташвиқ усуллари ва технологик қалқинишлар аро қай тарафга илгарилаб бораётганини, мана шу ғалати ва ақл етиши мушкул жараён ичида ўз халқининг, ўз миллатининг армонлари, орзулари, турмушини яхши билиш таҳлил қилиши, ҳар турли этник-фалсафий унсурлар натижасида яхлит ва ҳаётбахш бир фикрга келишдан иборат. Чунки, ҳаммамиз мазмундан иборатмиз ва ўзимиздан кучлироқ бошқа маъноларга интиламиз. Шу сабабли ҳам бугуннинг талаби кечагидан тубдан фарқ қилади. Бугуннинг

адиби фанда ва жамиятларда рўй бераётган ҳодисаларни илди-зигача кўра олиши ва истеъдоди ёруғида унинг оқибатини ҳам тасаввур қила олиши керак.

Хавотирларга эса ўрин йўқ эмас, қалқиб турган, турли манфа-атларнинг тўқнашуви аро маънавияту санъат бир четга сурилиб кетаётган замонавий талотўпларда болаларимизнинг қалбини қай тарзда соф сақлаб қола оламиз, дегандай ташвишлар ҳамма-нинг ҳам юрагини оғритиб турибди. Таърифига қанчадан-қанча алломаларнинг истеъдоди етмаган, Қақнус мисоли ҳар турли кўр-гиликларни бошдан кечира-кечира, мана шу кунларгача соғ-омон етиб келган элнинг тоза булоқларидан баҳраманд бўлсин, у зилол – шифобахш, турли маданий ва ижтимоий хасталиклардан асрай-ди, дея ўзимизга таскин ҳам берамиз.

* * *

Ҳамма замонларнинг хоҳ улуғ, хоҳ менга ўхшаган кичикроқ ижодкорлари мана шунга ўхшаш фикрлари сўнгида келажак ав-лодларга доимо умид ва ишонч билан боқиб келишади. Келажак авлодлар биз етмаган, биз орзу қилган асарларни яратадилар, де-ган умид ҳар инсоннинг кўнглида тунги ёмғир томчисида йилл этган бир ёғду жилваси каби яшайди. “Менинг қувончим ҳам, из-тиробим ҳам шунда-да”, дейди улуғ мутафаккир Чингиз Айтма-тов, “капалаклар учмайдиган” маконлардан туриб. “Капалаклар учадиган” маконларда эса ҳаёт жўш урмоқда ва бутун инсоният-ни, жумладан, бизни ҳам янги-янги номаълум томонларга оқизиб кетмоқда.

Истеъдоди қалбларида барқ уриб турган болаларимиз эса, ти-ниқ нигоҳларини бизларга ишонувчанлик ила тикиб туришибди. У нигоҳ одамнинг юрагини зирқиратиб оғритар даражада мусаф-фодир.

Бизнинг мана шу ёш гўдакка айтадиган сўзимиз, худди тобо-ра қувватдан кетиб бораётган отанинг номаълум ҳаёт қаршисида иккиланиб турган нозик-ниҳол, ғоятда софдил ўғилчасига айта-диган сўзи каби рост ва самимий бўлиши керак.

Ҳаммамизнинг умидимиз ҳам, ишончимиз ҳам шунда-да!

САЪДУЛЛО ҚУРОНОВ ЖАВОБЛАРИ

Саъдулло ҚУРОНОВ

1989 йилда туғилган. Катта илмий ходим-изланувчи. Ўзбекистон Миллий университетининг ўзбек филологияси факультетини битирган. “Ифода ва ифодавийлик” номли адабий-илмий мақолалар тўплами нашр қилинган.

Адабий авлодлар ҳақида сўз бораркан, назаримда, “70-йиллардан сўнг адабий авлодлар шаклланмади”, дегувчиларда ҳам ва акс фикр билдирувчиларда ҳам етарлича асос бордай. Шу ўринда мен масаланинг бошқа бир томонига эътиборингизни тортмоқчи бўламан: 80-йилларга келиб, адабиёт майдонида бир гуруҳ истеъдодли носирлар кўрина бошладилар. Бу адибларнинг ижодий салоҳияти ўзидан катта авлод вакиллари имкониятидан асло қолишмасди. Олдинига кичик ҳажмли асарлари билан адабиёт ихлосмандлари кўнглини забт эта бошлаган Олим Отахон, Алишер Ибодинов, Орзикул Эргаш, Хайриддин Султонов, Баҳодир Мурод Али, Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон каби ёш ижодкорларнинг адабий фаолияти кейинчалик ижтимоийликнинг қайноқ оқимларида сўниб қолди. Бугун “Саодат соҳили” (Х. Султон), “Қуёш ҳам олов” (А. Ибодинов), “Кўк тўнлилар” (Б. Муродали) каби дурдона асарларни кўлига олган ўқувчи кўнглининг бир четида ачиниш ҳислари уйғонишига шубҳа қилмаймиз. Зеро, бу истеъдодлар янги даврнинг янгича кайфияти, истиқлолнинг ёниқ орзуси билан қалам тебратаётган эдилар. Уларнинг ҳар бир асарида ўзлигини излаётган қаҳрамон, ўз даврдан норози кайфият ҳукмрон эди. Ҳозирда уларнинг аксарияти умуман ёзмай қўйган, ёзаётганларининг ижоди эса, хийла суст. Хўш, бунинг сабаби нимада?

80-йилларнинг ўрталарида адабий жараёнга кириб келган ёш ижодкорларда ҳам 70-йилларда бўй кўрсатган адибларда кузатилгани каби шахс мавқеи, унинг қадри, индивид руҳий оламидаги мураккаб кечинмаларни тасвирлашга жиддий аҳамият қаратилади. Баъзан, аслида, 80-йилларда шаклланган ижодкорларни ҳам 70-йиллар авлоди қаторида ўрганамиз. Аммо бу икки давр ижодкорларининг умумий хусусиятлари бўлгани ҳолда, яққол

фарқловчи жиҳатлари ҳам кўзга ташланади. Зеро, 70-йиллардаги шарт-шароит билан 80-йиллардагисининг жиддий фарқ қилганини инкор этиб бўлмайди.

Ўқувчи ўзи ўрганган реалликдан бирмунча фарқли, оламни бор мураккабликлари билан тасвирлашга уринувчи ифода тарзи-га Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам, Аҳмад Аъзам каби ижодкорларнинг асарларида дуч келиб улгурган, 80-йилларда шакллана бошлаган ижодкорлар гуруҳи эса ўзларидан олдинги авлод бошлаб берган реалликдан қочиш, инсон руҳий оламига шўнғиш “анъанасини” жиддий давом эттиришга киришган эдилар. Шу боис ҳам “Жажман” (Хуршид Дўстмуҳаммад), “Кўнгил озодадур” (Хайриддин Султон), “Тўртинчи қаватдаги сарғиш дераза” (Олим Отахон) каби асарларни бирмунча ёшроқ авлод вакилларигина ёзадилар. Айни шу каби фарқланиш шеърятда ҳам кузатилади.

Хўш, 80-йилларда етишган ижодкорларнинг ўзига хос жиҳатлари бор экан, нега “80-йиллар авлоди” деган истилоҳ мавжуд эмас? Кўпчилик мутахассис ва ижодкорлар ўтган асрнинг 70-йиллари шакллантирган авлод адабиётимиз тарихида катта из қолдирганини эътироф этганлари ҳолда, уларга адабий жараёндаги охири авлод сифатида ҳам қарашларига сабаб нимада? Бизнингча, мутахассислигимизда “адабий авлод” деб муайян давр колоритида ягона мақсади, умумий бадиий тамойиллари, ижтимоий кайфияти ва дунёқараши билан бирлашган ижодкорлар гуруҳигина эмас, ўз адабий-ғоявий концепциясини кенг миқёсда тарғиб қила олганлиги билан ҳам белгиланмоқда. 70-йиллар авлодининг ютуғи шундаки, улар ўз ижодий мақсадларини амалга оширишлари учун кўпроқ вақт билан таъминландилар. Яъни, 70-йиллардан то 90-йилларга қадар, йигирма йиллик вақт оралиғида ижодкорлар гуруҳи санъатнинг барча жабҳаларида нафақат янгилик яратдилар, балки оммани шу бадиийлик билан қаноатлантиришга-да муваффақ бўлдилар. Шу маънода 80-йиллар авлоди ўзининг бадиий-ғоявий концепциясини тўла шакллантира олмади, тўғривоғи, ижодкор бунга улгурмади. Уларнинг ижоди 70-йиллар авлоди асарлари билан қоришиқ ҳолда ўрганилишига сабаб ҳам шунда. Биз юқорида санаб ўтганимиз ёш ижодкорлар ўзларидан бироз катта авлод вакиллари бошлаб берган адабий анъаналарни улар билан биргаликда давом этказгани, сайқал бергани ва эндигина, жиддий экспериментлар қилиб, ўзига хос жиҳатларини намоён қила бошлаганларида, ҳаммаси тақа-тақ тўхтаб қолди. 90-йиллар аввалида ижтимоий ҳаётда содир бўлган кескин ўзгаришларни, давр ва янгича кайфиятни бадиий идрок қилиш эса, албатта, мушкул эди...

Худди шундай вазият 90 йиллар бошида “ўтиш даври”нинг ижтимоий кайфияти атрофида бирлашган ижодкорлар гуруҳида

ҳам такрорланади. Аввало, қисқа давр оралиғида ўзгариб кетган эътиқодларни бадиий мушоҳада қилиш, янгича ифода шаклларида (модернизм) изланиш ва ўқувчи оммага буни сингдириш бироз қийин кечди. Орадан кўп ўтмай модерн ифода ҳам, унинг ортидаги “ўтиш даври” кайфияти ҳам янги замонда сустлашиб кетди. Қисқа муддатларда адабиётга янги ҳаво олиб кирган Абдували Қутбиддин, Назар Эшонқул, Баҳром Рўзимухаммад, Фахриёр каби ўнлаб ижодкорларнинг қисмати ҳам ўзларидан олдинги авлод вакиллариникидай кечди. Шу маънода, 70-йиллар авлодидан кейин бизда бошқа адабий авлод шаклланимади, дегувчиларнинг фикрлари, ҳозирча асослироқдай туйилсада, ҳали тўқис ўрганилмаган яқин адабий тарихимиз келажак адабиётшунослигида алоҳида авлодлар ижод маҳсули сифатида ўрганилишига ишонманам. Ҳозирги адабий жараённинг фаол шоиру ёзувчилари эса, шаклланиб келаётган янгича бадиий-ғоявий йўналиш теграсида бирлаша оладиларми, йўқми, буни вақт кўрсатади, албатта.

Миллий адабиётимизда яратилаётган асарлар нафақат мазмун-моҳиятига кўра, балки ифода шакллари жиҳатидан ҳам хилма-хиллик касб этмоқда. Албатта, бунга табиий ҳол сифатида қарасак, ўринли бўлар, чунки ҳозирги глобаллашув даврида бирор шахс ёхуд бутун бир ижтимоий гуруҳнинг муайян руҳий-маънавий ҳолатда муқим яшаши қийин. Худди шу ҳол ўзбек адабиётида ҳам акс этиб, ундаги ранг-барангликни таъминлаётган асосий омил бўлса, ажаб эмас. Лекин шу жараёнда ҳам муайян оқим ва умумийликни кўрсатувчи жиҳатлар талайгина топилади. Хусусан, Шарқ ва Ғарб маданиятлари яқинлашуви натижасида шаклланаётган тамойиллар, оламни хаос дея қабул қилувчи постмодернизм йўналишининг қисман таъсири бугунги кун насида сезиларли даражада намоён бўлмоқда. Албатта, бу жудаям баҳсли масала, айниқса, Шарқ тафаккури ҳақида сўз бораркан. Лекин бири иккинчисини инкор этаётган ва оламни турли ракурсларда тушунтиришга уринаётган фалсафий-илмий қарашлар, урчиб бораётган омма маданияти, ўзига хос демократик тамойиллар, жаҳон энергетикаси ортида юзага келган таҳликали замон – постмодернизмни шакллантирган бу каби омиллар бутун инсониятга-да дахлдор эмасми? Назаримда, бугун дунёдаги анашу ўзига хосликларни ҳис қилаётган, бадиий идрок этаётган ўзбек ижодкорлари талайгина топилади. Масалан, Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон, Назар Эшонқул, Исажон Султон, Абдуқаюм Йўлдош, Улуғбек Ҳамдамнинг кейинги йилларда ёзган асарларини анъанавий-илмий мезонларимиз билан таҳлил қилиб бўлмайди. Бу асарларни

адабиётшуносликнинг янги методлари: постструктурализм, герменевтик таҳлил усуллари билан фойдаланган маъқул. Биласизми, мен бу асарлардаги умумийликни янги давр ва унинг бадиий тафаккур шакли – постмодернизм илгари сураётган хаосдан қочишда, янги бадиий ифода шакллари билан маънисиздай ҳам Шарқона ҳаёт фалсафаси билан маънисиздай кўринган дунёдан маъно қидираётган идеал мақсадларда кўраман.

Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” романи ёзилишида, албатта, эътироф этаётганимиз янги йўналишнинг таъсири катта. Адиб дунё манзарасини кичик, узук-юлук воқеалар асосида чизади. Замон ва макон уйғунлиги бузилган роман ифодасида тарих, бугун ва келажак қоришиб кетади. Унда сиз турмуш ҳаётимизнинг кичик деталларидан тортиб, замонавий илм-фан ютуқлари, тарих солномалари, афсона ва ривоятлардаги сюжет мотивлари, фалсафа, сиёсат, маданиятга дахлдор омиллarning бевосита ва билвосита ифодаси, интертекстуал ўйинга дуч келасиз. Аммо муаллифни постмодернизм приципларини маҳкам тутган дея олмаймиз. Адиб постмодернизмга хос ифода шакллари шарқона тафаккур хусусиятлари билан пайвандлайди ва мазмун-моҳияти билан хаосни инкор этади. Агар Ғарб постмодернизми олами бемаъно дея ҳукм чиқарса, Исажон Султон романида шу маънисиздек кўринаётган дунёда дарбадарликдан қочиш кераклиги ғояси олға сурилади. Аниқроғи, роман қаҳрамонлари ўз мавжудлигидаги ҳақиқатни турли йўللardan қидираркан, муаллиф аниқ бир ҳукм, Идеални кўрсатишга ожиз эканлигини яширмайди, лекин унинг қаҳрамонлари ана шу Идеални қидиришдан чарчамайди.

Улуғбек Ҳамдамнинг “Лола”, “Бир пиёла сув”, “Ҳайкаллар ороли” каби ҳикояларида ҳам хаотик оламда идеал манзил қидираётган қаҳрамонни кўриш мумкин. Унга кўра, ҳар бир Инсоннинг умри муайян Йўлда кечади. Гарчи у ўз манзили, мавжудлигидаги ҳақиқатни тўла идрок эта олмаса-да, шу йўлдан боришга маҳкум. Пировардида, инсон учун эришилган Идеал манзил эмас, балки унга босиб ўтилган Йўл – жараён умр мазмунига айланади. Бу хаотик оламда ҳар биримиз манзилга қараб интилишимиз, излаганимиз маъно – Идеални эса ўз қалбимиздан қидиришимиз кераклиги айтилаётгандай, бу ҳикояларда.

Абдуқаюм Йўлдошевнинг “Пуанкаре” номли ҳикояси ҳам дунёнинг бугунги манзараси ва шарқона қадриятларни гўзал уйғунликда ифода этиши билан қадрлидир. Бу ижодкорни қийнаган масала ҳам Идеал муаммоси. Унинг қаҳрамонлари ҳам мавжудликнинг ягона ечими – “Коинот формуласи”ни қидириш билан обора. Эътиборлиси, ёзувчи бу жараённи бутун нозикликлари билан тасвирлашга эриша олади. Яъни бизни ўраб турган бу олам

сиру синоатларга ва иродамиздан ташқарида бўлган ҳақиқатларига эга. Ҳамонки шундай экан, инсоннинг бу тартиботдаги мавқеи нимадан иборат? Ҳикоя охиридаги биргина жумла барисини ҳал қилади: “Буни Шарқ деб қўйибдилар”, дея ҳайқиради қаҳрамон. Ғарб кишилари ҳаётни бемаъни дея эътироф этиб, ижтимоий-маданий ривожланишнинг гармониясини йўқотиб, боши берк кўчага кириб қолаётган бир вақтда нажотни Шарқнинг битмас-туганмас маънавий бойликларидан топаяпти. Зеро, Шарқ донишмандлари Идеал доим инсон руҳида яшаб келади, дея уқтиради. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ўзбек адабиёти, хусусан, насрида ўзига хос бир йўналиш шаклланиб бормоқда. Албатта, у бугуннинг кайфияти, ижтимоий-маданий ҳаётнинг ифодаси учун жуда мос келади. Ўзбек адабиёти шаклда ҳар қанча янгиланмасин, ўз моҳиятида шарқона яшаш фалсафасини сақлаб қолаверади. Шу боис ҳам уларда оламни англаш йўлида инсон иродасидан ташқаридаги Кучнинг бевосита ифодаси, инсонни дунё чархпалагининг оддий, аммо кузатувдаги йўловчиси сифатида тасвирлашга бўлган ҳаракат мавжуд.

Сирасини айтганда, мен мафқуралардан холи адабиётни ёқловчилар тарафида туrolмайман. Зеро, муайян мақсадлари, орзу-истаклари, ижтимоий кайфияти ва онгида бирлашмаган ҳар қандай жамият тараққий топмайди. Шундай экан, инсонларга маънавият ва гўзалликни улашиш эвазига бутун оламни тушунтирадиган адабиётни асло мафқурадан холи тасаввур этолмайман. Агар мафқура деганимиз умумбашарий эзгу мақсадлару муайян жамият олдига қўйган олий вазифаларни ифодаласа, фақат бир мафқурага хизмат қиладиган адабиётни нуқсонли, деб билмайман. Билишимча, инсон табиати шунақа – муайян чекловлар, ахлоқий меъёрлар, асосийси, аниқ мақсадли ҳаётгина уни безайди.

Адабиётшунослигимиз ўтган давр мобайнида қизғин мунозараларга сабаб бўлган модернизм масаласида якуний хулосаларга келиб улгурмасидан, постмодернизм деб аталмиш янги бир йўналишга тўқнаш келмоқда. Адабиёт илмига доир асарларда бу терминни бот-бот учратишга, соҳа вакиллари томонидан “у постмодернчи”, “бу постмодерн асар-да...” қабилдаги гапларни тез-тез эшитишга кўниккан бўлсак-да, ўзбек адабиётининг бирон намунаси шу нуқтаи назардан жиддий таҳлилга тортилганини, умуман, бу борада муайян тадқиқот олиб борилганининг гувоҳи бўлмадик.

Масала бундай кўндаланг қўйилганида, “ўзбек адабиётшу-

нослиги ҳам ожиз эмас” қабилида иш тутиб худди модернизмга нисбатан бўлгани каби: “Ўзбек адабиётида постмодернизм йўқ”, “Шарқ кишига постмодернизм ёт”, дея осонгина қутулишимиз ёки Ғарбнинг бу борадаги тадқиқотларини таржима қилиб, улардаги муносабатни ўзимизникидай эълон қилишимиз ҳам мумкин... охир-оқибат калаванинг учи йўқолади қолади. Боиси, Ғарб олимларининг тадқиқотлари ҳар қанча ўзлаштирилмасин, бу билимлар миллий адабиёт намуналарини ўрганишга йўналмас экан, бари бефойда.

Адабиётшунослигимизнинг ҳозирги имконияти янги йўналишлар борасида кўпроқ, чет эл мутахассислари тадқиқотларидан фойдаланишга ярамоқда, холос. Бу эса масаланинг иккинчи бир нозик жиҳатини юзага келтиради. Яъни адабиётимиздаги ўзгаришларга Ғарб постмодернизми нуқтаи назаридан ёндашарканми, улар ҳақида бирмунча сунъий, айни дамда, нотўғри хулосаларга келишимиз турган гап. Чунки, соғлом фикр юритилса, модернизм ҳам, постмодернизм ҳам ижобий ҳодиса эмас. Яна шундай фикр юритилса, бу йўналишларнинг муайян таъсирини ҳам инкор этиб бўлмайди. Боиси, Ғарб ва Шарқ кишии ўртасидаги фарқ катта бўлмасин, жаҳонда ҳукм сураётган глобаллашув, маданий, иқтисодий-сиёсий ҳаётнинг умумий жиҳатлари талайгина топилади. Шу сабабдан, янгича йўналишларга муносабат билдириляётганда уларнинг таъсирини инкор этмай, адабиётимизда яратилаётган асарларга умумжаҳон кайфиятининг миллий замин таянган қадриятлар билан ўзаро синтези сифатида қараш ўринли бўлади.

Бугун фан-техника, коммуникатив воситаларнинг ҳадсиз ривожи давр кишиларига тарқоқ кайфият улашмоқда. Олам бугунги кун кишии учун турли ракурсларда аксланмоқда. Дунёда содир бўляётган тезкор ўзгаришлар, сиёсий-иқтисодий вазият, ўзига хос демократик тамойиллар ортидаги маънисиз турмуш киши халқини шоширади, унинг мақсад ва вазифаларини кичрайтиради.

Фан тараққиёти ҳам шунга монанд. Яъни постноклассик фан ўзидан олдинги методларни ривожлантирган, экспериментлар жараёнида такомиллашган эса-да, унинг ҳар бир кашфиёти ўз қаршиида ўнлаб жумбоқларни юзага келтирмоқда. Янги фан олға сураётган универсал эволюционизм ғояси ва синергетика борлиқнинг бир бутунлик парадигмасини тасдиқляйди. Унга кўра, олам – биосфера, ноосфера, жамият, инсон – ягона, яхлит тизимда мужассамдир. Бунинг натижаси ўлароқ маълум бўладикки, инсон ўзи тадқиқ этаётган “объектив” воқеликдан асло ташқарида тура олмайди. Гўё у футбол ҳақида томошабиндай эмас, балки ўйинчидай таассуротга эга, холос. Демак, унинг оламини билиш

жараёнидаги тасаввур ва хулосалари ҳам ҳаминқадар... Албатта, фан тараққиётининг хос тамойиллари ўз йўлига. Аммо фан ва маданият ривожини ўзаро боғлиқ тенденциялар асосида давомлидир. Шу маънода постмодернизм йўналиши бугунги илм-фан, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг бутун нозикликлари билан ифодаловчи асосий методлардан бири саналади.

Постмодернизм ўта мураккаб ва серқирра йўналиш бўлиб, у ифода шакллари, мазмун-моҳиятига кўра ривожланиб бормоқда. Унинг асосида оламни хаос деб билиш, пароканда ва бемаъни дунёда инсон мавжудлигининг аҳамиятсизлиги ифодаси ётади. Ҳамонки шундай экан, санъаткор ҳам ўзи яратаётган асарда оламни билиш, уни тушуниш ва тушунтиришга бўлган эҳтиёжини унутади, дунёни яхлит, мақсадли “метаривоят”лар ўрнига узук-юлуқ, тартибсиз “ривоят”лар асосида ифодалайди. Постмодернизм бугунги кундаги омма маданияти (попкультура) ва оммавий дидсизлик истилоҳлари билан ҳам узвий алоқадаги ҳодисадир. Кўринадики, бу йўналиш давр ҳаётини акслантиришда кенг имкониятларга эга. Аммо Ғарб кишиларининг кайфияти хаосни тасдиқлаб турган, жамиятлар турмушида идеал ва олий мақсадлар емирилаётган бир вақтда постмодернизмни айнан кўчириб олишимиз асло мумкин эмас.

Ўзим адабиётшуносликка даъво қилиб турган эсам-да, бугунги танқидчиликдан қониқмайман. Илмий-назарий билимларни четлаб ўтаётган танқидчиларнинг адабий жараёндаги мавқеи тушиб бораётган, уларнинг вазифасини сўз усталари – ижодкор аҳли ўз гарданига олаётгандай гўё. Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин, деганларидай, адабий танқид билан ижодкорнинг шуғулланишини истамаган бўлардим. Албатта, бунда айбни ижодкордан эмас, балки танқидчилардан қидирмоқчи бўламан.

Назаримда, танқидчилигимиз бугунги кун адабиётининг, хусусан, наsrининг бадиий-эстетик, ижтимоий-фалсафий хусусиятларини соф илмий-назарий асосларда тадқиқ қилишда жудаям суст бормоқда. Зеро, Эркин Аъзам, Аҳмад Аъзам, Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон, Назар Эшонқул, Абдуқаноим Йўлдошев, Исажон Султон, Улуғбек Ҳамдам ва Нурилло Чори каби ижодкорларнинг сўнги йилларда яратган асарларида тамомила ўзига хос кайфиятга, янгича ифода усулларига дуч келамиз. Ҳозирча, адабиётшунослигимиз бу асарларнинг эстетик таҳлилидан, “муаллиф ундоқ демоқчи”, “муаллиф бундоқ демоқчи” шаклидаги муносабатлардан орта олмади. Бу асарлардаги ўзига хос ифода шаклларининг илдизлари, уларда олға сурилаётган ижтимоий-фалсафий ғояларга

туртки бўлаётган омиллар, қайси адабий йўналишга мансублиги масалалари чин маънода назарий жиҳатдан тадқиқ қилинганми йўқ. Бизнингча, устоз адабиётшуносларимиз бу борада сукут сақлашни маъқул кўрмоқдалар. Дейлик, катта адабиётшуносларнинг бири Исажон Султон асарлари постмодернизм йўналишида ёзилган, деган хулосани берса ва оғзидан бол томиб кўкларга кўтарса, эртага ҳали жиддий англашилиб улгурмаган янги йўналишнинг ижобий ҳодиса эмаслиги тасдиқланса нима бўлади? Ёки бу асарларни Ғарб таъсиридан холи, умуман янгича, шарқона йўналиш, деб таъкидласа-ю, буни исботлаш учун илмий назарий билими етишмаса, бундан не фойда? Хуллас, ҳаммасига илмий-назарий билимларнинг етишмасли сабаб, бизнингча. Бугун замонавий ўзбек адабиётида содир бўлаётган жиддий ўзгаришларни жаҳон адабиёти ва адабиётшунослиги ютуқлари асосида баҳолай олишга қодир олимларга эҳтиёж жуда катта. Адабиётшуносларимиз ичида назариячи олимларнинг жуда-жуда камайиб кетаётгани эса, матбуотимизда олди-қочди, қуруқ адабий таҳлилларнинг урчиб кетаётганига сабаб бўлмоқда.

Бундан ташқари, адабиётшунослигимиз ўтган вақт оралиғида, қисқа муддат адабий жараёнимизда яшаб ўтган ва 90-йилларда катта бир ижодкорлар гуруҳини юзага чиқарган модерн адабиётини тадқиқ қилишни четлаб ўтмоқда. Яхшими-ёмонми, адабий жараёнимизда модернизмнинг хос жиҳатлари зуҳур бўлганди. Бугун ижодкор оламида томомила бошқа кайфият ҳукм сураётган эса-да, янгича йўналишларни 90-йиллар адабиётидаги ўзгаришлардан айрича баҳолаб бўлмайди.

Адабиётшунослигимизнинг яна бир оғриқли муаммоларидан бири танқидчилик мактабларининг шаклланмаётганидир. Ундан ҳам аянчлиси мавжуд мактабларнинг ҳам йўқолиб кетаётгани. Келинг, холис мулоҳаза юритиб кўринг-чи, қайси даргоҳда жиддий, салмоқли адабиётшунослар гуруҳи фаолият юритмоқда? Нега улар кундан кунга савиясиз тадқиқотчилар билан тўлиб бормоқда? Айб кимда?.. Бу ва бу каби саволларнинг жавобини топишга ҳозирдан ҳаракат қилмасак, кейинги йўқотишларимизнинг салмоғи яна-да ортиши мумкин.

УМАРАЛИ НОРМАТОВ ЖАВОБЛАРИ

Умарали НОРМАТОВ

1931 йилда туғилган. Ўзбекистон Республикаси фан арбоби. Тошкент Давлат университетининг (ҳозирги ЎЗМУ) филология факультетида таълим олган. Олимнинг беш юздан ортиқ мақолалари, элликдан ортиқ адабий-танқидий асарлари, дарслик, ўқув қўлланмалари чоп этилган. Жумладан, “Насримиз уфқлари”, “Етуклик”, “Қалб инқилоби”, “Қодирий боғи”, “Ўткан кунлар ҳайрати” китоблари замонавий ўзбек адабиётшунослигининг ютуғидир.

Мана, ниҳоят, журналимиз саҳифаларида йил бўйи давом этган “Янги авлод овози” номи остида ўтказилган адабий-танқидий гурунг ўз ниҳоясига етаётир, энди уни сарҳисоб қилиш пайти ҳам келди. Хўш, шундай мавзуда баҳс-мунозара юритишга эҳтиёж бормиди, деган савол туғилиши табиий. Сир эмас, тарих учун қисқа фурсат – мустақиллигимизнинг 22 йили давомида мамлакатимиз асрларга тенг мислсиз ўзгаришлар, туб янгиланишлар йўлини босиб ўтди, миллатнинг янги авлоди туғилиб, йигит ёшига етди, истиқлолни 50, 60, 70 ёшида қарши олган авлодлар қараш, тафаккурида, ҳаёт тарзида ҳам туб бурилиш юз берди. Бу ҳол, айниқса, адабиёт ва санъат аҳли тақдирида чуқур из қолдирди, гарчи гурунг мавзуси “Янги авлод овози” деб аталса-да, мустақиллик йиллари адабиёт бўстонида шаклланган, униб-ўсиб бўй кўрсатган қалам соҳиблари овозига хос хусусиятлар талқинига қаратилган бўлса-да, аслида, мавзу қўлами кенгроқ, янги босқичда мана шу янги авлод билан ҳамнафас енг шимариб ягона улкан ва шарафли мақсад – истиқлол ғоялари амалиёти йўлида бақамти ижод этаётган устозлар акс-садоси ҳам четда қолаётгани йўқ.

Мазкур гурунг бизда одат тусини олган бирданига бир мажлисда ўртага ташланган масала бўйича иштирокчиларнинг бе-хос кўнглига келган ўй-мулоҳазалари изҳори шаклида эмас, бош муҳаррирнинг пухта ўйланган ҳозирги адабий жараён тамойилларига оид 10 банддан иборат саволларига шошилмай, пухта ўйлаб жиддий тайёргарлик кўриб берган жавобларини йил давомида журналнинг олти сониде эълон этиш тарзида кечди.

Адабий-танқидий гурунг “Янги авлод овози” деб номланган экан, унинг иштирокчилари ҳам миллий адабиётимизнинг янги авлоди намояндалари, истиқлол арафасида, истиқлол йилларида

адабиёт бўстониغا кириб келган шоир, носир ва мунаққидлар; улар орасида ёши энг улуғлари – Ҳ.Болтабоев 1954, Ш.Ризаев 1958 йилда туғилган, Д.Қуронов 1960, И.Ёкубов, Р.Қўчқор, Б.Рўзи-муҳаммад, Р.Раҳматлар 1961, Н. Эшонкул, А.Йўлдош 1962, Р.Ҳайдарова 1966 йилда таваллуд топган. Уларнинг барчаси адабиётда, адабий танқидда аллақачон ўз мавқеини эгаллаб, ижодий, илмий йўли, маслагини тайин этиб олган қалам соҳибларидирлар. Қолаверса, улар бош муҳаррирнинг ҳар бир саволига “етти ўлчаб бир кес” нақлига амал қилиб, пухта тайёргарлик кўрган ҳолда жавоб қайтаришга ҳаракат қилганлар.

Журнал таҳририяти каминадан мазкур адабий гуруннга якуний чиқиш билан иштирок этишни таклиф этганда, очиги, бошда бироз иккиланиб қолдим. Ахир, мен бутунлай бошқа давр, ўзга авлод одамиман-ку, “Янги авлод овози” гурунгининг энг улуғидан ҳам ёшим чорак аср каттароқ-ку, деган андишага бордим. Бироқ дўппини бошдан олиб бундоқ ўйлаб қарасам, уларнинг бирор-тасиям мен учун бегона эмас, Абдуқаюм билан Исломжонни мустасно этганда, қолганларга барчаси менинг 60 йиллик умрим кечган Миллий университетда таълим олган, аксарияти шу даргоҳда бирга ишлаган, бир майизни бўлиб баҳам кўрган кадрдон маслакдошларим-ку; қолаверса, Ҳамидулла, Дилмурод, Раҳимжон, Улуғбекларнинг илмий ишларига раҳбарлик қилганман... Қисқаси, гарчи қирқ йиллик фаолиятим машъум мустабид тузум замонида кечган бўлса-да, Оллоҳнинг беадад инояти туфайли Абдулла Қаҳҳордек буюк сиймо адабий муҳити ҳамда Миллий университетда қарор топган Озод Шарафиддинов адабий-танқидий мактабига дахлдор бахтиёр бир бандани мўминман.

Давра гурунглари кузата бориб шунга амин бўлдимки, 60-йиллардаёқ шаклланган Қаҳҳор адабий муҳити, устоз Озод Шарафиддинов адабий-танқидий мактаби сабоқлари истиқлол даври адабиёти, адабий-танқидий тафаккури, янги адабий-танқидий авлод парвози учун мустаҳкам замин вазифасини ўтаган, боз устига, устознинг ўзи мустақиллик йилларидаги ўн беш йиллик фаолиятида, янги шароитда янги адабий авлод ҳимояси, камолоти йўлида беқиёс заҳмат чеккан, жасорат кўрсатган.

Мазкур адабий-танқидий гурунгда қўйилган барча саволларга бирма-бир жавоб қайтариш шарт эмасдир, деган ўйга бориб, назаримда, мен учун энг муҳим бош масала – янги авлод ва унинг ижодий қиёфаси хусусидаги ўз фикр-қарашларим изҳори билан чеклансам.

“Бугунги адабий авлоднинг (магар у бор бўлса) ғоявий-бадий эстетик қарашлари нималардан иборат?” деган бир қарашда осон, оддий расмий саволга, қизиқ, гуруннг қатнаш-

чиларининг жавоблари анча паришон тусда кечди. Эҳтимол, муҳаррирнинг қавс ичида келтирилган шубҳаси салафларига ҳам юқди шекилли, улар ҳам бу хусусда иккиланиб қолдилар. Профессор Ҳ. Болтабоев тўғридан-тўғри “кейинги даврларда ижод қилган алоҳида истеъдодлар номини тилга олиш мумкин, бироқ улар адабий авлод сифатида шаклланмаганга ўхшайди” деса, Ш.Ризаев “Ҳозирги пайтда ана шу кайфиятни ўз асарларида акс эттирувчи авлод вояга етди, деб дабдурустан айтиш жуда мушкул”, дея ҳамкасби қарашини маъқуллайди. Проф. Д. Қуронов бу масалага бироз кескинроқ ёндашса-да, бироқ охир-оқибатда ҳамкасблари қарашидан унча узоқ кетмайди. Унингча, ижтимоий тафаккурнинг ҳам илғорида борадиган ижодкорлар – шу куннинг гапини айтадиган “адабий авлод” орзулигича қоляпти; “янгиланган кайфиятни ўз асарларида акс эттирувчи авлод ҳам вояга етган”, фақат ундан энди “салафларидаги белгиларни излаш бефойда”, “энди ижод аҳлининг барини бирдек ўртовчи умумиллий дард йўқ”.

Назаримда, бу хусусда Раҳмон Қўчқор масала моҳиятига анча яқин келгандай кўринди менга. Дарҳақиқат, у айтганидай, бугунги адабий авлоднинг ғоявий-бадий қарашлари бир хилликдан узоқ – ҳаётнинг ўзидек ранг-баранг экан, ижодкорларнинг воқеликни идрок этиш ва уни талқин қилиш усул-услублари бир-бирига ўхшамаслиги, энг муҳими – ёш ўзбек шоир-ёзувчилари дунёнинг илғор адабиётларига бўйлашиб ижод қилаётганлигини сезмаслик мумкин эмас... Мунаққиднинг қуюнчаклик билан айтган мана бу иддаоларига қўшилмай илож йўқ: “Бу авлоднинг бор эканига ҳали ҳам шубҳа қилиш, унинг изланишларини тумовнинг йўталидек ўтиб кетадиган ҳодиса, деб қўл силташдан кўра, унга тенглашмоқ, уни ихлос-ла ўқимоқ ва уқмоқ, агар қўлдан келса, нафақат миллий миқёсда, балки халқаро эстетик майдонда ҳам унинг тарғиб-ташвиқи билан шуғулланмоқ вақти аллақачон келган”ини таъкидлар экан, мунаққид салафларининг бу хусусдаги иддаоларига жавобан қизишиб: “Нима учун ранг-баранглик авлод тушунчасини инкор этар экан? Нега авлоддан дунёқарашдаги яқранглик талаб қилинар экан? Ахир, дунёқараш, диди, эстетик идеаллари, ижодий услублари ранг-баранг бўлмаса, бу замондошларнинг номи “адабий авлод” эмас, “адабий пода” аталиши керак эмасми? Қайси замонда, қайси авлодда бир-бирини такрорлайдиган икки ижодкорни топасиз? Ахир, ижодкорни шу мақомга лойиқ қиладиган энг асосий мезон айнан ҳеч кимникига ўхшамайдиган дунёқараш, бадий идроки, эстетик диди эмасми?” – дея ўз қарашига қатъий туради.

Янги авлод, унинг бугунги адабий жараёндаги ўрни, овози

хусусида гурунгда иштирок этган ижод аҳлининг қарашлари Раҳмонжоннинг овозига ҳамоҳанг. Чунончи, Назар Эшонқул янги босқичда қалам тебратган турли ёшдаги ижод аҳли номларини келтириб, “улар асарларини услубига ва концепциясига кўра, янги авлод насрига тегишли, деб баҳолаш мумкин. Шунинг учун **ёшига қараб эмас, адабий авлодни асарларнинг мазмуни, услуби, концепциясига қараб белгилаш тарафдориман**” (таъкид бизники – У.Н.), дейди.

Ғоят ўринли, оқилона мулоҳаза. Бу хусусда кейинроқ махсус тўхталсам. Ҳозирча бошқа давра қатнашчиларининг бош савол хусусидаги мулоҳазалари билан таништиришда давом этайлик.

Шоир Баҳром Рўзимухаммад эса ўзи бевосита дахлдор бўлган шеърият, хусусан, модерн йўналиши, унинг тадрижи, ҳозирги ҳолати, қолаверса, миқёси, намояндалари, яхши намуналари хусусида батафсил тўхталиб, “ҳар хил усулларда асар битадиган шоирларни бир авлодга мансуб дейиш ўринлими?” деган савол қўяди ва “менимча, йўқ” дея жавоб қилади. Унинг даъвосича, “бир мактабга дахлдор дейиш бошқа нарса”.

Ўйлаб кўришга арзийдиган мулоҳаза.

Адиба Рисолат Ҳайдарова кўламни яна-да кенгроқ олиб сўнги ўн-йигирма йил мобайнида ижтимоий ҳаётда юз берган ўзгаришлар адабий жараёнга шу қадар таъсир кўрсатдики... бир қарашда киши ҳозирги адабиётимизнинг қиёфасини бор бўйича англаб ололмайди. Англаш учун эса шу чоққача миямизда яшаб келган “рамкалар”дан сал четроққа чиқиб олиш керак бўлади”, деган жиддий фикрни илгари суради.

Хўш, бир қарашда кундай равшан бугунги адабий авлоднинг бош масала бобидаги қиёфаси хусусидаги саволга бу қадар зиддиятли, мунозарали жавоблар берилишининг боиси нимада? Бу ҳақида тўлароқ тасаввурга эга бўлиш учун айни шу янги босқичда босиб ўтилган йўл, унинг энг муҳим жиҳатларини эслаб ўтмоқ даркор.

Гап шундаки, адабиётимизнинг янги авлоди мансуб бўлган мустақиллик даври миллатимиз тарихида ғоят ноёб, мураккаб, кўп қиррали ҳодиса. Кўп асрлик миллий адабиётимиз тарихидаги муҳим бурилиш замонавий жаҳон адабиёти томон юз ўгириши жараёни – **янги ўзбек адабиёти** деб аталган ҳодисанинг шаклланиши, юз йиллик тараққиёти чоризм мустамлакаси даврида бошланиб мустабид коммунистик тузум шароитида, машъум яккаҳоқим мафкура тазйиқи остида кечди, компартия йўл-йўриқларидан салгина четга чиққан қанчадан-қанча қалам аҳлининг олтин боши қурбон бўлди. Кишини ҳайратга соладиган жиҳати шундаки, ҳатто ана шундай машъум шароитда ҳам миллат шаъ-

нини улуғлайдиган, унинг асл орзу-интилишлари – эрки, озодлиги ғояларини тараннум этадиган, зулм доялари илдизига болта бўлиб тушадиган асарлар яратилди, турли-туман кўринишда яратилаверди.

Ниҳоят, юз йиллик эзгу орзу-ният рўёбга чиқди. Бунда бир неча авлод озодлик куйчиси ва жарчиси саналган адабий авлод асл намояндаларининг хизматлари беқиёс.

Истиқлол ғояларини амалга ошириш эса осонликча кечгани йўқ; бошқа, олдинроқ озодликка эришган Шарқ мамлакатларидан фарқли ўлароқ, бизда бир тизим – социализмдан бошқа бир тизим – бозор иқтисоди муносабатларига ўтиш, барча соҳада жаҳоннинг энг илғор мамлакатлари андозаларига мос келадиган жамиятни шакллантириш, бу борада ҳозирда жаҳон тан олган **ўзбек моделини** ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш – бу ҳазилакам иш эмас! Ана шу кўп қиррали қудратли жараён асносида **маънавиятга** алоҳида аҳамият берилди, “Юксак маънавият – енгилмас куч”, жумладан, “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор”, деган шиор остида сон-саноксиз амалий ишлар адо этилди, этилмоқда. Миллий адабиётимиз тарихида ҳеч қачон кўрилмаган ижод эркинлигининг **қонуний асослари** яратилди, аввало, сўз санъати учун ҳаётий манба – она тилимиз давлат мақомига эга бўлди, маънавий меросга, бадий ижодга муносабат тубдан ўзгарди, **фикрлар хилма-хиллиги** учун йўл очилди, “фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги” қонун билан расмийлаштирилди. Конституциямизда “Ўзбекистон Республикаси ижтимоий ҳаёти сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас”, деб ёзиб қўйилган.

Бу ижтимоий, маънавий, адабий тараққиёт учун бениҳоя муҳим тарихий ҳодисадир. Дадил айтиш мумкинки, ижод аҳли адабиётимиз ва санъатимиз тарихида илк бор ана шундай ноёб кафолатга эга бўлди. Шу тариқа, адабиёт ва санъат аҳли яқин ўтмиш яккахоким мафкура тазйиқидан бутунлай халос бўлди, бизда ҳам жаҳоннинг тараққий этган эркин демократик мамлакатларидаги каби фалсафий-мафкуравий сажия, эстетик принциплари жиҳатидан хилма-хил адабий-бадий оқимлар, турли адабий мактаблар шитоб билан қарор топа бошлади. Боз устига, мана шу жараёнларнинг барчаси жаҳонда **глобаллашув** жараёни авжига чиққан, **информатика** тармоғи бениҳоя кенгайган, интернет, компьютер қундалик ҳаётга шиддат билан кириб келаётган бир паллада юз берди, бераётир. Миллий адабиётимизнинг бугунги тараққиёти, ҳозирги адабий авлод қиёфаси ҳақида сўз кетганда ана шундай **кўламли жараёни** четлаб ўтиш асло мумкин эмас.

Яна бир муҳим жиҳат, шу йиллар давомида “кўпмиллатли совет адабиётининг таркибий қисми” саналган, Кремлда ишлаб чиқилган адабий эстетик принциплар асосида иш кўришга мажбур этилган ўзбек адабиёти ўзгаларга тобеликдан озод бўлиб ўз эрки, хоҳиш-ихтиёрига кўра илғор **жаҳон адабиёти ўзанлари бўйлаб ривожланиш йўлига ўтди**. Яккаҳоким мафкура, яккаҳоким соцреализм қолипларидан чиқиб ўз миллий анъаналарини эркин давом эттириш, жаҳон адабиётидаги илғор тажрибаларни бемалол ижодий ўзлаштириш имкониятига эга бўлди. Мустабид замонда “реакцион” деб аталган диний-исломий мотив – талқинлар, “реакцион буржуа оқими” саналган модернизмнинг эшиклари ижод аҳли учун кенг очиб қўйилди. Куръони карим, ҳадисларнинг бугунги она тилимизга таржима этилиши, “илғор совет адабиёти” саҳнасида бадарға этилган тасаввуф фалсафаси, адабиёти тадқиқи, тарғиботига кенг йўл очилиши, Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёр каби мутасаввуф шоирлар меросининг халққа қайтарилиши миллат маънавий ҳаётида, айнқса, бадий ва адабий-илмий тафаккур ривожда янги давр очганини унутмайлик, азизлар. Асарида биргина **Оллоҳ** сўзини қўлагани, “**модернизм**” хусусида икки оғиз илиқ гап айтгани учун маломат тошлари остида қолган ижод ва фан намояндаларини кўрганмиз, кўра туриб улар ёнини олишга қурбимиз етмай, алам-ўкинчдан ўксиниб изтироблар оловида қоврилиб юрган кезларимиз ҳамон ёдимда. Бундоқроқ носир ва шоирларни қўйиб туринг, Чингиз Айтматовдек номи, асарлари жаҳонга машҳур адибнинг “Плаха” (“Қиёмат”) романидаги диний мотив, Исо Масиҳ қисматига оид боблар теварагида қанчалар машмаша бўлгани, марказий матбуот саҳифаларида адибни “Оллоҳга ғамза қилиш”да айблангани эсимиздан чиққани йўқ. Ахир, булар узоқ эмас – 1986 йилда бўлган эди-ку! Бугун университет аудиториясида филолог талабаларга шу ҳақида сўзлаб берсангиз, ҳайратдан ёқа ушлайди.

Қийинчиликлар, иккиланишлар билан бўлса-да, давр тақозосига кўра, бизда ҳам жаҳоннинг илғор мамлакатларидаги каби **мафкуравий-фалсафий асоси жиҳатидан хилма-хил йўналишга мансуб асарлар пайдо бўла бошлади**. Моддий дунё қонуниятларига, тарихийлик, ижтимоий таҳлил принципларига қатъий амал қилган анъанавий реализм билан баробар деярли барча тур, жанрларда диний, руҳоний-исломий талқин устувор асарлар яратиш анъана тусини олди. Шахсни фақат ижтимоий муносабатлар маҳсули сифатида эмас, кўпроқ илоҳий, туғма, табиий, сирли-сеҳрли мавжудот тарзида кўрсатувчи, унинг ижтимоий-тарихий шароит – тузум, давлат, сиёсат, мафкурага бўйсун

майдиган ғаройиб туйғу, хислатларини, онг-идрокдан ташқарида англаб етилмаган ҳолат-кайфиятларини бадий тадқиқ этувчи, экзистенциализм фалсафасига таянувчи асарлар ҳам яратилаётир. Қизиқ, биз аллақачон сўз санъатининг ўтмиш босқичига мансуб деб атаган романтизм ёхуд натурализм йўлида битилган яхши асарлар ҳам пайдо бўлаётир. Улар ҳақида ёзилди, ёзилаётир. Қўчқор Норқобилнинг “Нози... Нозигул”, Жўра Фозилнинг “Соҳилдаги уй”, Муяссар Тилованнинг “Кўккўл кўшиғи” ҳикоялари шулар жумласидан.

Мана, энди Назар Эшонқул ўртага ташлаган “адабий авлодни ёшига қараб эмас, асарларининг мазмуни, услуби, концепциясига қараб белгилаш” мақбул йўл экани хусусидаги мулоҳазаларга ўтсам бўлар.

Истиқлолни 60, 70 ёшида қаршилаган адиб ва устоз мунаққидларнинг тафаккур тарзи – ижодий, илмий ақидаларидаги эврилишларни эслайлик. Устоз Саид Аҳмаднинг “Умрим баёни”, Озод Шарафиддиновнинг “Эътиқодимни нега ўзгартирдим?” деб номланган ҳасби ҳол, иқдорнома тарзидаги бадиалари – бири бирига тенгдош адиблар, иккинчиси эса замондош мунаққид-адабиётшуносларнинг ўзига хос ҳасби ҳолидир. (Мақтанишга йўйманг, азизлар: каминанинг “Ўтилган йўлнинг баъзи сабоқлари” бадиаси ҳам айна шу руҳда битилган.) Бу икки тарихий ҳужжат шунчаки шўро давридаги йўл қўйилган чалғишлар, хатолар учун муаллифларнинг мардона тазарруси, изоҳнома, иқдорномасигина эмас, балки забардаст, жасур ижодкор билан мунаққиднинг янги босқичдаги ижодий манифести каби янграйди. Бу икки ҳужжат остига холис ниятли барча тенгдош – сафдошлари имзо чекиши мумкин. Саид Аҳмаднинг истиқлол йилларида бирин-кетин чоп этилган бошдан-оёқ янги давр нафаси уфуриб турган, истиқлол ғоялари билан йўғрилган “Йўқотганларим ва топганларим”, “Қорақўз Мажнун”, “Киприкда қолган тонг”, Озод Шарафиддиновнинг “Ижодни англаш бахти”, “Довондаги ўйлар” китоблари ҳар жиҳатдан “Янги авлод овози”га ҳамоҳангдир. Бу икки сиймонинг ўнлаб истеъдодли сафдошлари, издошлари, шоғирдлари фаолиятида ҳам шу ҳолни кузатишимиз мумкин.

Баҳром айтган адабий мактаблар масаласига келсак, миллий адабиётимиз тараққиётида ёрқин из қолдирган, истиқлол йилларида яна-да ёрқинроқ намоён бўлган яна қатор адабий мактабларимиз бор. Бу хусусда Исломжон Ёқубов жавобларидаги мулоҳазаларни янада кенгайтириб, уларга қуйидагиларни илова қилиб ўтишни истар эдим.

Адабий жараён ғаройиб қудратли ҳодиса. Агар табиатан чин инсоний, олижаноб, ҳаётбахш руҳ билан йўғрилган бўлса, бун-

дай ҳаётбахш тамойиллар ҳар қандай шароитда таъқибу тазйиқларга қарамай, у миллий заминда илдиз отиб яшайверади. Чўлпон, Ойбек, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжонлардан улги олган, кейинги ярим аср давомида бақамти ёнма-ён қад рустлаб, судом миллат кайфияти, руҳияти, орзу-интилишлари куйчиси сифатида байроқни қўлда тутиб келаётган **Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов** атрофида уюшган қалам аҳлининг қўшалоқ ижодий мактаблари миллий шеърятимизнинг улкан бойлигидир. Ҳ.Олимжон билан Миртемирлар асос солган **халқона шеърӣй йўналиш анъаналарини** давом эттирган Муҳаммад Юсуф, Маҳмуд Тоир, Сироҷиддин Саййид, Иқбол Мирзолар мансуб мактаб аллақачон эл оғзига тушган. Яна ўша машъум замонда не-не тўсиғу таҳдидларга қарамай, буюк тарихий сиймоларимиз ҳаётига бағишланган биографик асарлар яратишга журъат этган Ойбек, Шайхзода, Миркарим Осим, Явдат Илёсов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Худойберди Тўхтабоевлар анъанаси, янги босқичда уни давом эттирган Муҳаммад Али, Нурали Қобул, Асад Дилмурод, Наби Жалолиддин, Саъдулла Сиёевлар тажрибаси ҳар жиҳатдан эътирофга сазовор. Фақат миллат эмас, жаҳон тарихида ўз замондошларига кўра энг юксак ғоялар – адолат ва маърифатга асосланган улуғ салтанат бунёдкори Амир Темур ҳақида қатор муносиб асарлар, жумладан, Муҳаммад Алининг тетралогияси яратилди. Энг муҳими, аини шу тетралогия бизда ўзига хос барқарор **адабий-бадий биографик мактаб** мавжудлигини яна бир карра тасдиқлади. Ярим аср давомида чин ўзбек аёлига хос садоқат ва матонат тимсоли сифатида тан олинган, овози неча бор жаҳон минбарларида янграган, умри поёнида – бақо бўсағасида битган “Хотирам синиқлари” достони орқали босиб ўтган умр ва ижод йўлига мардона яқун ясаган, қатағонлар дояси – мустабид тузум ҳақидаги шафқатсиз хулосани ва қалб тубида асраб юрган эзгу орзуси – Истиклол хусусидаги дил сўзларини айтишга улгурган Зулфия опамиз асос солган **янги ўзбек шоирлари мактаби** ҳақида фахр-ифтихор билан сўз юритиш мумкин. Саида Зуннунова қисса ва ҳикоялари орқали жамолини-кўркини намоён этган **ўзбек миллий аёл насри** Шаҳодат Исахонова, Дилбар Саидова, хусусан, Саломат Вафо, Зулфия Қуролбой қизи, Рисолат Ҳайдарова ҳикоя, қисса, романлари орқали ўз мавқеини мустаҳкамлаётир.

Ниҳоят, яна бир ибратли факт – жаҳон **болалар адабиёти** намуналари билан бўйлаша оладиган ёши улуғроқ Худойберди Тўхтабоев, Тоҳир Малик роман, қиссалари, Турсунбой Адашбоев, Анвар Обиджон шеърятӣ моҳиятан “янги авлод овози”га ҳамоҳанг экани билан қимматлидир.

Яна қанчадан-қанча шу хил адабий-ижодий мактабларимиз бор. “Янги авлод овози” гурунги фақат миллий адабиётимизнинг ҳозирги авлоди, истиқлол йилларида майдонга чиққан ижодкорлар эмас, юз йиллик адабиётимизда чуқур из қолдирган адабий авлодлар, ўнлаб ижодий мактаблар, шу заминда юзага келган ҳаётбахш адабий тамойил – анъаналар ҳақида ўйлашга ундайди, янги ўзбек адабиётининг кенг қўламли фундаментал тарихини яратиш зарурлигини тақозо этади. Истиқлолимиз чорак асрлик ёшига яқинлашиб боряпти, ўтган аср поёнида устоз Озод ака ва камина тузган ўқув дастури асосида “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” чоп этилган эди, сўнг проф. Б.Қосимов бошчилигида янги ўзбек адабиётининг илк босқичи ҳақида “Миллий уйғониш даври адабиёти тарихи” дарслиги ҳам яратилди. Тил ва адабиёт институтида бир неча йиллар давомида тайёрланган кўп жыллик “XX аср янги ўзбек адабиёти тарихи”ни эса кутяпмиз. Ҳолбуки, кўшни мамлакатларда, жумладан, Россияда XX аср адабиёти тарихига оид кўплаб ўқув қўлланмалари, махсус тадқиқотлар пайдо бўлди, уларнинг аксарияти янгича йўлда битилган, адабий жараён жамики қирралари билан кўрсатилган, жумладан, адабий оқим, мактаблар тавсифига кенг ўрин берилган. Улар билан бўйлашадиган, улардан асло қолишмайдиган ижодий тажрибаларга бой, кўпқиррали янги ўзбек адабиёти тарихининг тубдан **янгича фундаментал тадқиқотини** яратиш кечиктириб бўлмайдиган вазифа эканига мазкур адабий гурунг чоғи яна бир карра иқрор бўлди. Адабий авлод, мактаблар хусусидаги айрим чалғишлар, асосан, шундай фундаментал тадқиқотларнинг йўқлиги оқибатидир.

“Бугунги ўзбек адабий танқиди мавжуд ҳақиқатни қай даражада ўзида акс эттирмоқда”, деган саволга деярли барча гурунг қатнашчилари жавобларида мавжуд ҳолатдан қоникмаслик кайфияти ошкор бўлди; фақат ижодкорлар эмас, мунаққидлар, жумладан, камина ҳам шундай фикрдаман. Бунинг бир неча сабаблари бор. **Биринчидан**, ҳозир мунаққид учун адабий жараёни тўлалигича кузатиб бориш мушкул юмуш бўлиб қолди. Ўзимдан келиб чиқиб айтадиган бўлсам, 60 ёшга қадар салкам 40 йиллик фаолиятим давомида миллий адабиётимизда пайдо бўлган жамики янги асарларни ўқиб, кузатиб борганман, русча чиққан, оғизга тушган рус ҳамда жаҳон адабиёти, адабиётшунослиги асарлари билан мунтазам танишиб турардим. Ҳозир жаҳон адабиётини қўя туринг, ўзимизда матбуот саҳифаларида, Интернет сайтларида эълон этилаётган, юзлаб нашриётларда чиқаётган сон-саноқсиз асарларнинг ярмини ҳам топишга, ўқишга улгуролмайман. “Танқид – сараламоқдир” деймиз, ҳаммасини ўқимай туриб қандай қилиб саралайсиз...

Иккинчидан, бугунги куннинг мунаққиди ўз доираси, фақат адабиёт дунёси билангина чекланиб қолса, узоққа боролмайди; бугунги адабий жараён тараққиёти замонавий театр, кино, телевидение, телесериал, интернет, тасвирий санъат, мусиқа олами уммонида улар билан ёндош, ҳамнафас, ҳамкорликда бирга кечмоқда. Гапнинг очиги, бир-икки мунаққидни, аниқроғи, Шухрат Ризаевни мустасно этганда, сўз санъати билан баробар театр, кино, тасвирий санъат, мусиқа тилини теран англайдиган, у ҳақида ёзишга қодир адабий танқидчи борми ҳозир бизда?!

Мени яна бир ҳол ташвишга солади. Мархум академик Тўрабек Долимов Миллий университетга раҳбарлик қилган кезлари устоз Озод Шарафиддинов билан бамаслаҳат ЎзМУ филология факультетида айна шу адабиётшунос-санъатшунослик ихтисослиги бўйича махсус бўлим ва кафедра ташкил этилган эди. Миллий маданиятимиз, адабиётшунослигимизнинг ҳозирги куни, келажagini ўйлаб барпо этилган мана шу мўътабар хилқат ҳозир тугатилиш арафасида...

Адабиёт назарияси, миллий адабиёт тарихи бўйича етук кадрлар, шунингдек, журналистлар етиштириш тизими шаклланган; лоақал биргина Миллий университет филология факультетида замон зайлига мос миллий адабий танқидчилар тайёрлайдиган махсус гуруҳ, қолаверса, устоз Озод Шарафиддинов орзу қилган **адабий танқидчилик кафедраси** ташкил этилса, айна муддао бўларди.

Ниҳоят, гурунг чоғи ўртага ташланган ҳар хил “изм”ларга, “ўйин”ларга ортиқча берилиб инсоннинг катта ҳарфлар билан ёзиладиган ДАРДидан узоқлашиб кетмаяпмизми, деган иддао устида тўхталиб ўтсам. Бунинг ёнига **ДАРД**нинг ўзи тақозо этадиган яна бир бош ҳарфлар билан ёзилиши шарт бўлган **ИЛҲОМ**ни ҳам қўшган бўлардим.

Кейинги йилларда биз мунаққидлар бадиий ижоддаги янгича тамойиллар, ифода усулларининг хилма-хиллиги, ҳар хил “изм”лар, адабиётшуносликка оид янги таҳлил-тадқиқот методлари устида кўп гапиряпмиз; структурал, постструктурал методлар асосида асарларни таҳлил этишга уринишлар бўляпти. Бундай ташаббуслар ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлашга лойиқ. Бироқ шу жараёнда бадиий шакл, асар структураси, поэтикаси, ифода тарзи, усулларининг ўзига хослиги, бетақрорлиги ҳали асар тақдирини белгиловчи ягона узил-кесил омил эмаслигини, кўпинча, унутиб қўяётимиз. Қандай усул, услуб, шаклда бўлишидан қатъий назар, ёзувчи-шоирни қалам олишга ундаган, унга тинчлик бермаган, қалбини ўртаган чўғ – чинакам ички бир **дард**, мунаққидни ҳаяжонга солган беқиёс руҳий ҳолат – **илҳом**

хақида гапириш “мода”дан қолгандай туюлади менга. Ҳолбуки, кейинги юз йилликда ўзимизда яратилган “Ўткан кунлар”, “Сароб”, “Қутлуғ қон”, “Уфқ”, “Улуғбек хазинаси”, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Тушда кечган умрлар”, “Отамдан қолган далалар”, “Мувозанат”, “Гўрўғли” каби романлар шакл-шамойилидан қатъий назар, аввало, уларни ичдан ёритиб турган ўша ёлқин – айни теран ижтимоий дард ва бемисл илҳом экани билан китобхонлар қалбидан, бинобарин, адабиётимиз тарихидан муқим ўрин олганлигига ҳеч ким эътироз билдиrolмайди. Фақат романчилик эмас, ҳикоя, қисса, лирик шеърият, дoston, драматургиядан ҳам бу хил мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Улар қаршида “янги”ликка даъво қилинган, “янги”лик қолипларига солиб ясалган ҳиссиз, дардсиз, сунъий битикларнинг асл башараси шундоқ кўринади-қолади.

Қисқаси, муайян кам-кўстларига қарамай “Янги авлод овози” гурунги ҳам ижод аҳлини, ҳам мунаққид – адабиётшуносларни бир қадар ҳушёр торттиради, бу ташаббус истиқлолдан руҳ олиб янги босқичга кўтарилган, янада кенгроқ миқёсларга шайланаётган миллий адабиётимизнинг кечаги куни, бугуни ва эртаси хусусида жиддий ўйлашга ундаши билан Сизу биз учун қимматлидир.

**“МУАЛЛИФ ЎЛИМИ”ГА
СИЗ ҲАМ ОВОЗ БЕРАСИЗМИ?**

(ёки асл ижод соғинчи)

Навбатдаги баҳс

“МУАЛЛИФ ЁЛИМИ”ГА СИЗ ҲАМ ОВОЗ БЕРАСИЗМИ?

(Ёки асл ижод соғинчи)

Биринчи қисм

Нарцисс гулни қаранг, ўзи меҳнат қилиб тупроққа илдиз отмас экан. Эҳтимол, буни эплай олмас, эҳтимол, хоҳламас... Ким билади, дейсиз, табиати шунақадир, балки... Хуллас, бу гулга бақувват дарахтлар танасидан униб чиқиб, унинг шираси билан озикланиб, кўкка бўй чўзиш маъқулроқ экан. У шу тарзда чиройини оламга кўз-кўз қилар экан. Шундай қилинганда илдизини қора тупроқ бағрида уринтирмай, тайёр замин – дарахтдан фойдалана қоларкан. Улкан дарахтлар бу гул учун ҳам меҳнат қилиб тер тўқаркан, қаранг...

...Аммо уларнинг ёнидан ўтаётган одамларнинг аксари гулдан хушланар, гулга маҳлиё бўлишар экан. Фақат жуда оз сонли кишиларгина – ушбу тандем моҳиятини биладиган хос зотларнинг ботиний кўзларигина асл ҳолни – гулга чирой бахш этган дарахтни, унинг меҳнатини кўрар экан...

Лоқайдлик бора-бора инсон ботинидаги энг баланд мезонлардан бири – адолат туйғусини маҳв этади. Адолат туйғуси эса кишилик жамиятлари суяниб турган энг бақувват устунлардан ҳисобланади... Бу устун дарз кетса, у ёғини тасаввур қилишнинг ўзи дахшат...

Аристотель адабиётнинг этимологиясида табиатга (ҳар хил товуш ва рангларга, ҳаракат ва ҳолатларга...) тақлидни кўрган (“Мимесис” назарияси). Адабиётшуносликнинг кейинги тараққиётида қомусий олим қарашларини инкор қиладиган ёки уни ривожлантирадиган фикрлар ҳам ўртага ташланган. Бу борада Гегель, Уоррен, Уэллек, Белинский, Гассетларнинг қарашлари Аристотель нуқтаи назари билан ҳар доим ҳам бир хил бўлавермаган. Масалан, Гегелнинг машҳур “Эстетика”сини олинг. Олим у ерда бадиий асарни табиатдан, ундаги яратикдан устун кўради. Чунки санъат асарида инсон руҳининг иштироки бор дейди ва ҳ.к. Лекин ҳозир гап бунда эмас. Чунки ҳар қанча айлантириб кўрмайлик, Аристотель мустаҳкам асосга эга фикрни илгари сурганлигини ҳаётнинг ўзи исботлаб келмоқда. Албатта, ўзгача қарашларнинг ҳам пишиқ-пухта пойдевори бор эса, олам кенг – яшайверади, бунга ҳеч ким қаршилиқ кўрсатолмайди. Қолаверса, Гегель ҳам, бошқалар ҳам дастлабки улгини Аристотель бободан олганига тарих гувоҳ. Зеро, адабиёту санъатнинг келиб чиқишида қомусий олим назарда тутган “тақлид”нинг ҳиссаси

ҳамиша ўз ўрнида собит туриб келаётганидан-да кўз юмиб бўлмайди. Воқеан, масала моҳиятига назар ташласангиз, ҳар қандай ижодкор ўзини ўраб турган оламдан таъсирланиб, унга эргашиб нималарнидир қоғозга туширади. Ибтидо ҳамиша шундай. Бирок эргашишда ҳам эргашиш бор. Кўр-кўрона тақлид ёки нусха кўчириш билан Аристотель айтаётган “тақлид” орасида ер билан осмон оралиғича фарқ борлигини мулоҳазали киши дарҳол фаҳмлайди, албатта. Улуғ устоз таъкидлаган “тақлид”да ижодкор “мен”и (субъект) иштирок этади. Бу “мен” (субъект) борлик (объект) билан мулоқотга киришгандан кейингина ўзини намоён қилади. Муҳими, Аристотель назарда тутган “тақлид”да ижодкор “мен”и ўзлигини намоён эта олади. Нусха олиш (плагиатизм)да эса айнан шу нарса – ўзлик йўқ. Плагиатор ўзлигини ўзга (асл) ижодкор “мен”и соясига яширади. Кейин эса асл нусхани яшириб, ўзи(нусха)нинг оригинал бўлишини хоҳлайди. Бас, бу йўлни ижод деб бўлмайди. Бундай ҳаракат бировникини ўзлаштириш, яъни ўғрлик, қароқчилик, юзсизлик ва виждонсизлик деган оғир сўзлар билан аталади (аталмоғи шарт!). Санъаткорлик, ижодкорлик дегани бу – Яратганнинг ижодига эргашиб, айна пайтда, ўзи (субъект)дан нимадир кўшиб яратишдир. Кўчирмакашлик бўлса, банданинг ижодига ўхшатма ёки ундан нари – ўша ижоддан атайин ўзлаштиришдир. Адабиёт ва санъат жамоатчилиги орасида плагиатизмга танқидий муносабат-қарашни сингдириш билан номаъқул тус олиб бораётган тамойил илдизини қуритиш сари бир одим ташлаган бўламиз. Хўш, нега дабдурустдан бу ҳақда эслаб қолдик? Гап шундаки, 2012 йилнинг октябрь ойида Миллий театр намоёйиш этган Вина Дельмарнинг “Омон бўлгил, азизим” спектаклини томоша қилиш асносида ажабтовур ҳолга тушдим: спектакль қанчалик машхур бўлмасин, мен у билан илк бор юзлашиб турган эдим. Хулласи калом, сахнада воқеалар бошланганда, негадир мен ўзимни улар билан танишдек ҳис этдим. Нафақат танишдек, балки у ердаги аламноқ, айна дамда, ўта қизиқарли сюжетни деярли ёд билар эдим. Хўш, қаердан? Кўп ўтмай, лоп этиб хаёлимга “Боғбон” фильми тушди. Во ажаб, ҳинд кино санъатининг Амитабх Баччан, Салмонхон каби маҳоратли актёрлари роль ижро этган ушбу фильм Вина Дельмарнинг “Омон бўлгил, азизим” спектакли билан икки томчи сувдек бир-бирига ўхшаш эди!.. **Бу биринчи воқеа!**

(Тавба, дунёмиз фикр ва ғоя қароқчилигига шу даражада ружу қўйдимики, пировардида катта-катта адолатсизликлар шундоқ кўз ўнгимизда осонликча рўй бера бошлабди ва биз уларни кўпчилик бўлиб қабул қилиб, тик оёқларда олқишламоққа тушибмиз! (“Боғбон” фильми дунё, айниқса, Шарқ мамлакатлари киносеварлари орасида анчайин маълуму машхур бўлган эди, эсланг!)

Спектакль давомиди, ундан кейин ҳам ушбу ўхшашлик мени сира тинч қўймади. Юрсам-турсам, хаёлимни тамоман ишғол қилди-қўйди. Айни пайтда, ЎзФА Тил ва адабиёт институтига муҳокама учун келган айрим диссертацияларда, қўлимга тушаётган шеърӣи ва насрий китобларда, турли хил тадқиқотларда, ҳатто тарихий асарларда-да ана шундай “ўхшаш чехралар” сўнги йилларда тез-тез учраётгани тўғрисида ўйлай кетдим. Уларнинг сони шунчалар кўпки, барчасига танқидий муносабатда бўлиб, муҳокама қилишга, бор гапни очиқ-ошкор айтишга, баъзан эса, жилла курса, ўз юрагингда “ҳукм” чиқаришга-да улгурмайсан, киши – магар сиз адабий-илмий жараёндан чинакам маънода бохабар бўлиб бораётган бўлсангиз, албатта. Ахир, танқидчилик у ёки бу савиядаги қаламкашнинг ортидан мудом соядек эргашиб юриб, унинг ҳар босган қадамига тарози тутишга маҳкумлик, дегани эмас-ку! Ахир, мунаққид мутахассис сифатида, авваламбор, юксак савияли асарлардан бадиий-эстетик завқ туйиб, уларни жўшиб таҳлилу тавсиф қилиб яшашни истайди. Асло, қандайдир ўртамиёна қаламкашнинг нуқсонини топаман деб, уни “овлаш”ни кўзлаб, туну кун китоб титиб тонг оттирмайди у! Ҳақиқий танқидчи (аслида, таҳлилчи!) бунӣ ўзига эп кўрмайди. У буларнинг барчасидан баландда туради. Баъзан шунчаларки, унинг қаватига кўтарилиб, олимнинг бадиий-эстетик даражасига муносиб шу куннинг кайфияти юксак санъат билан акс эттирилган тўрт қатор шеър ё кичик бир ҳикояни дабдурустдан топиб беролмай ҳам қоласиз. Аммо вазият жиддий тус олиб, атрофда сохталик ва қаллоблик урчий бошлаганда, жим туриш ҳар қандай мунаққиднинг олдин инсонлик, кейин олимлик шаънига доғ бўлиб тушади...

Ижодкор Оллоҳ яратган борлиқдан бадиий-эстетик завқ олиб ўз асарини ёзади. Мунаққид эса ана шу ижодкорнинг асаридан худди шундай таъсирланади. Лекин ҳамма гап шундаки, танқидчи инсон яратиғини Оллоҳникига солиштириб мутолаа ва мушоҳада қилади. Бадиий асарнинг нечоғли ҳаёт ҳақиқатига яқинлашиб келгани ана шунда аён бўлади. Танқидий муносабат ҳам шу ўртада туғилади. Яъни шоир, ёзувчи ва драматург хомтама бўлма-синким, мунаққиднинг суянадиган асоси йўқ деб. Асло ва асло! Ҳақиқий олим ҳам доимо ҳақиқий ижодкор суянган бош асосга таяниб иш кўради. Ижодкор, Оллоҳ ва олим ўртасида воситачи, яъни шаффоф шиша – линзага менгзайди. Оллоҳ зиёсининг олим қалби ва тафакқурига нечоғли етиб келиш-келмаслиги ана шу линзага, унинг ботиний хусусиятлари (биринчи галда, шаффофлик даражаси)га боғлиқ.

Хўп, мунаққид муносабат билдиришга ахийри фурсат ва журъат ҳам топди дейлик. Бунинг натижаси қандай бўлади? Масалани шу тарзда қўйганда, жавобнинг кўнгилни хурсанд қиладиган

томони заифроқ жаранглайди. Бу ҳам танқидчининг шаштини қайтаради, албатта. Қатъий назар, у мазкур ҳолнинг туб илдизи-га тушиб бориши кераклигини ўзининг бурчи деб билади. Худди бир муслим зиммасидаги беш фарзга қарагандек қарайди у ўзининг мутахассислик вазифасига. Танқидчи олдидаги фарз мақомидаги вазифа шундан иборатки, у масаланинг моҳиятига чуқур кириб, унинг қонуниятларига дахлдор хулосалар олиб чиқиши керак бўлади. Токи, жамият аъзолари ана шу қонуниятларга қараб, ўз ҳаёт компаси миллиарини (адабиёт ҳақидаги мушоҳадалар воситасида) тўғрилаб олсин! **Айтилганлар мазкур мақоланинг ёзилишига туртки берган иккинчи сабаб эди.**

Учинчи воқеа. 2013 йил 15 март куни Ёзувчилар уюшмасининг Бадий таржима бўлими йиллик ҳисоботида Уюшма раиси, Халқ ёзувчиси М.Али кўлидаги катта китобни кўрсатиб, ҳаммани ҳайратга соладиган бир аянчли ҳолни ошкор айлаб, бундай “қилмиш”нинг охири вой бўлишини айтди. Маълум бўлишича, “Ўзбек халқ эртаклари”ни ўзга тил(немисча)га ўгирган ёш таржимон эртак-китобнинг муқовасига муаллиф сифатида ўз исмини қўйиб юборибди! Ана холос... Чет тилида чиқаргани учун, эҳтимол, “ким ҳам кўриб ўтирибди?” деганми ё “хорижий тилни мендан ўзга билладиган йўқ!” санаганми, хуллас, натижа – ўртада ва ғоят аянчли!

Тўртинчи воқеа. Кунлардан бир кун “Шарқ юлдузи” таҳририятига келган материаллар билан танишиш чоғида битта мақоланинг услуби ниҳоятда таниш эканлигини сездим. Кейин эслаб, “Адабиётшунослик луғати” (Қуროнов ва бошқ. Тошкент. Академнашр. 2010)ни олиб қарадим. Бир хил. Аввалига кўзларимга ишонмадим. Наҳотки, очиқдан-очиқ, нуқта-вергулигача шу янглиғ кўчириб, яна Республиканинг “отахон” журналига уялмай-нетмай кўтариб келиш мумкин бўлса!.. Гап шундаки, мақола муаллифи (исми шарифини ёзмадим – аввало, мақола тўхтатиб қолинди, бу ҳақда муаллифнинг ўзига айтилиб, эълон қилиниши хунук оқибатларга олиб келиши тушунтирилди, қолаверса, навниҳол қиз номига жабр бўлмасин!) Вилоят Педагогика институтининг ёш тадқиқотчиси, “ўзининг” модернизм ва постмодернизм ҳақидаги “мақоласи”га юқорида номи зикр этилган китобдан шундоқ кўчириб қўя қолган эди. Адолат юзасидан айтиш керак, “мақола” ибтидоси ва интиҳосидаги бир неча жумлани (эътибор беринг – бор-йўғи бир неча жумла!) “луғат”дан тополмадим.

Бешинчи воқеа. Шаҳрисабзлик она тили ва адабиёти ўқитувчиси, шоира Зуҳра Очилова таҳририятга шеър олиб келиб, шундай деб қолди: «икки шоир шеърини ўқидим – деярли бир хил». Мен унга шу ҳақда мақола ёзишни айтдим. Орадан кўп ўтмай, шоира иккала китобга қўшиб бир бетгинадан иборат мулоҳазаларини ёзиб келди. Унда шундай дейилади: “Яқинда Мирпўлат

Мирзонинг “Таскин” (Тошкент. «Ёзувчи». 1995) ҳамда Қаҳҳор Турсунзоданинг “Шамсия” (Қарши. «Насаф». 1998) тўпламлари қўлимга тушиб қолди. “Таскин”нинг 5-бетидаги “Куз” шеъри “Шамсия”нинг 51-бетидаги “Куз ёмғири” шеъри билан мавзуда, матн хусусияти жуда ўхшаш. Наҳотки, икки ижодкор битта мавзуда шу қадар бир хил шеър ёза олса?..” Саккиз қаторли шеърларни солиштириб, бор-йўғи икки мисрада жузъий тафовут кўрган шоира қуйидагича хулосаларга боради: “Демак, шеърнинг у ёқ-бу ёғини ўзгартириб, муаллиф бўлиб олиш осон экан-да... Аммо китобхоннинг ҳафсаласи пир бўлгани қолади”. Худди шундай ачинарли воқеалар илмий асарлар ва мақолалар саҳифаларида тез-тез учраб тургани ташвишимизни чандон орттиради.

Олтинчи, еттинчи... ва ҳ.к. воқеаларни ўзингиз эслаб кўринг-а. Чунки сиз ҳам шу каби салбий ҳодисаларга дуч келган бўлишингиз мумкин.

Иккинчи қисм

Адабиётшунослиқда “Муаллиф ўлими” деган термин ва бу термин тағида бутун бошли қарашлар тизими мавжуд. Устига устак, “интертекстуаллик” деган яна бир қаноти пайдо бўлдики, унга кўра, ҳар қандай асар бу – матн ўйини. Яхшиси, луғатга мурожаат қиламиз: **“ИНТЕРТЕКСТУАЛЛИК** (лот. inter – аро, textum – тўқима, мато, матн) – фанга француз филологи Ю.Кристева киритган термин. Унга кўра, ҳар қандай матн аввал мавжуд бўлган матнларни трансформация қилган ҳолда ўзига сингдирган цитаталар мажмуидир... И. тушунчаси структурализм ва постструктурализм йўналишидаги адабиётшунослиқда жуда тез оммалашди. Жумладан, француз адабиётшуноси Р.Барт ҳам И.ни қўллаб-қувватлайди, ҳар қандай матн “қўштирноқсиз цитата” деб билади. Яъни, унга кўра, ҳар қандай матн моҳиятан интертекст бўлиб, унда аввалги ва жорий маданиятга оид матнлар у ёки бу даражада таниб олиш мумкин бўлган алфозда мавжуддир. Албатта, адабий асар ўзидан олдинги ва жорий замондош адабиёт билан диалогик алоқада экан, унда бошқа матнларнинг излари сезилиши (қ. *реминисценция*) табиий. Бироқ постструктуралистлар бу ҳолни мутлақлаштирадилар, уни бадий асар табиатини белгиловчи қонуният мақомига кўтарадилар. Аввало, улар матнни ғоят кенг тушунади: адабиёт, маданият, жамият, тарих, инсон – буларнинг бари матн, бари матн тарзида ўқилиши ва уқилиши мумкин. Шундан келиб чиқиб, инсоният маданияти тўласича битта интертекст сифатида тушунилдики, у янги яратилаётган ҳар қандай матнга асос (подтекст) бўлиб хизмат қилади. Демак, янги яратилаётган матн субъекти маданиятнинг улкан инетертекстини ташкил

қилаётган саноқсиз матнларга сингиб кетади, йўқолади. Шу тариқа матн муаллифи интертекстуал ўйин проекция қилинадиган бўшлиқ деб тушунилади, матнга эса индивиднинг мақсадли фаолияти эмас, онгсиз тарзда амалга ошувчи “интертекстуал ўйин” маҳсули сифатида қаралади. Бу эса бадий ижодда индивидуалликни инкор этиб, табиий равишда “субъект ўлими” (Фуко), “автор ўлими” (Р.Барт) концепцияларига боғланади”.¹

Бир қарасанг, юқоридаги мулоҳазаларда асос бордек, бир қарасанг, жудаям баҳсталаб. Чунки инсон боласи дунёга келиши билан атрофга ўрганишга мойил кўзларию қулоқларини тикади. Унинг билими оламдан ва одамдан келади. Шаклланиши мобайнида сўз, гап, гап конструкциялари, матн... буларнинг барини у ташқаридан, жамиятдан, одамлардан ўрганади. Ранглару товушларни ҳам худди шундай, тап-тайёр ҳолда қабул қилади. Бошқача айтганда, саналганларнинг ҳаммаси – бир қолип. Инсон ҳар қандай фикрни ана шу қолиплару шакллар ёрдамида ифода қилади. Шунинг ўзиёқ инсон томонидан яратилган ҳар қандай ижод намунаси мутлақ аслият эмаслигига далил. Бинобарин, ёзувчи асари ҳақиқатан ҳам интерматн, яъни матнлар ичида матндир. Лекин масаланинг бошқа жиҳати бор: аввало, инсон боласи бу фақат ташқи шарт-шароитнинг маҳсули, социал мавжудотми? У чиндан-да ҳамма нарсани ташқаридан ўрганадими? Ёки у туғилишданоқ шу билимларни билишга қодир ва мойил бўлиб дунёга келадими? Унинг руҳий илдизи қаерга кетди? Биологик асоси-чи? У бир пайтнинг ўзида ҳам руҳий, ҳам биологик, ҳам ижтимоий-маданий илдизга эга-ку! Инсон бармоқ изларидаги фарқлилик нимага ишора? Аслиятга эмасми? Ҳар бир бола туғилишданоқ оригинал талъати билан дунёга жар солмаяптими? Ўша қолип-шаклларни олайлик. Шу шакллар ёрдамида ўзликни ифода қилишда аслиятни сақлаб қолиш мумкин эмасми?! Яъни ҳар бир соғлом инсон қўлида бештадан бармоқ бўлгани (бир хиллик, қолип) ҳолда, ҳар бирининг излари турфа-ку (асллик)!

Инсон борки, ҳаётни атроф-жавонибдан, табиатдан, ўздан катталарнинг тажрибасидан ўрганади, ўз теграсидаги борлиқни кузатади, унга эргашади, тақлид қилади. Кейин шоир “Излаб чиқдим мен ўз йўлимни” деганидек, аста-секин ўзиникини қидириб йўлга тушади. Ёш бошловчи ижодкор ўз навбатида китоблардан ҳам кўп сабоқ олади, дастлаб уларга эргашиб қоғоз ҳам қоралайди. Лекин қалби ва тафаккури балоғатга етиб, одамларга муҳим бир “гап” айтишга чоғланганда, албатта, ўз сўзини айтишга тараддуланиб қолади. Аслида, матнларга, яъни китобларга эмас,

¹ Қуронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: «Akadem-nashg», 2010.

ҳаётнинг ўзига тақлид қилиш тақлидларнинг энг юксаги бўлса не ажаб! Тушунчамиздаги чинакам ижод дегани ҳам шу, аслида. Чунки ҳаёт ҳамиша ҳар қандай қолипларни синдириб, янгисини тақлиф этаверади. (“Дунёда жамики ҳислар устидан Қаҳқаҳа уради қадим бу ҳаёт”. А.Орипов.) Ушбу янги йўл ижодкорнинг ўзига тегишли бўлади. Албатта, “ҳар қандай янгилик яхши унутилган эскиликдир”, деган нақл бор. Жони бор шу гапнинг. Лекин мавжуд ғоя ва назария, мазмун ва шаклдан нусха кўчирилмай, ҳаётнинг ўзига эргашиб, у билан яқин мулоқотдан туғилган янги асар ҳар қанча “яхши унутилган” эскиликка ўхшаса ҳам, барибир, янгилигича туғилади, шундай бўлиб қолади. Чунки у ҳаётга тақлидан яратилган бўлади. Ҳаёт эса бир жойда турмайди: у ўз шаклини мудом янгилаб, турлаб боради. Бас, шу янгилик (жилва!) унга тақлидан яратилган янги асарда акс этмай қолмайди. Ушбу асар эскининг янгиси бўлиб дунёга келади. Мавжуд китоблар соясида яратилган “асарлар”да эса ҳол ўзгача. Тақлидчи ҳаётга эмас, асарга, бировнинг меҳнатига (унинг ҳаётни кузатиб эришган бадиий қолипи – моделига) тақлид қилгани боис, унинг асари эскининг эскиси бўлиб қолаверади. Менга “Ҳамса” анъаналарини мисол келтириб, эътироз билдириш мумкин. Назаримда, ҳамма адабий ҳодисаларни бир хил мезон билан ўлчаб бўлмайди. Албатта, Низомий Ганжавий ҳаётга ва эллар орасидаги мавжуд афсоналару дostonларга биринчи бўлиб тақлид қилди, натижада, “Ҳамса”дан ўрин олган беш асарда ҳаётнинг муайян моделини яратди. Бошқа “Ҳамса”чиларнинг хизмати ҳар қанча ўзгачалигига қарамай, мавжуд илк асарнинг шаклига (демак, Ганжавий яратган бадиий моделга) қайсидир маънода тақлиддир. Бу – бор гап. Аммо тақлидда ҳам тақлид бор, дедик. Бу ўринда издошлар Ганжавий даҳоси соясида қолиб кетмасликка ҳаракат қиладилар ва бунга эришадилар: мазмунда нигоҳлар гоҳ-гоҳ тақлид қилинаётган асар воқелигидан ҳаётга томон кўчади, шоир энди эмин-эркин бўлгандек, ўзи ва ҳаёт орасидаги муносабатни воситачисиз қоғозга туширади. Ғарбда Ганжавийникидан бошқа “Ҳамса”ларни таржима деб билишларини ўқиганимиз бор. Бу бежиз эмас, чунки мазкур фикр юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан. Лекин у пайтда сайёр сюжет тушунчаси кенг ёйилганлигини унутмаслик керак. Биз нарса-ҳодисаларга баҳо бераётганимизда ўз давримиз қай-фияти ва мезонларидангина келиб чиқадиغان бўлсак, ҳақиқатга қай даражада яқинлаша оламиз? Ахир, “Ҳамса” ҳақида гап кетганда, авваламбор, у яратилган давр мазмун-моҳиятини ҳисобга олмоғимиз дуруст эмасми? Шу боис менинг ҳам худди сиз каби қолган “Ҳамса”ларни тақлидчи деганлар билан баҳслашгим келади: “Йўқ, “Ҳамса” таржима асар эмас, унда ҳар бир шоир мавжуд шаклга ўз мазмунини, изтиробу кечинмаларини тўкиб солган,

бас, унинг ижодкори таржимон деб эмас, ижодкор деб аталмоғи шарт!" Айни дамда, ичимизда ҳеч бир валломатнинг гапига қулоқ солмайдиган яна бир қайсар мунаққид яшайдики, у сира тап тортмай: "Хамса" да ҳар иккиси – тақлид ҳам (инсонга эргашиш), ижод ҳам (табиат (ҳаёт)га эргашиш) баробар иштирок этган" дейди гўё охириги нақд гап шу дегандек. Навоийга келадиган бўлсак, даҳо шоирнинг хизмати фақат "Хамса" ёзгани билан белгиланмайди. У бу муҳташам асарни ўша вақтда "ҳарб тили", нафис адабиётга мутлақо яроқсиз дейилган туркийда яратди. Бу билан Навоий ўша пайтда туркий тил борасида стереотипга айланган жамики ҳақоратомуз қарашларни бир зарб билан парчалаб ташлади. Ахир, бунга Низомийдек яна бир башарий миқёсдаги даҳонинг ўзи ҳам журъат қилмаган эди. Бу эса Навоийнинг яна бир хизмати! Бутун туркий халқларнинг ғурур-шарафи учун адо этилган мислсиз хизмат! "Хамса" ҳодисасида Низомийнинг асосчи мақомидаги хизмати (унда ҳам салафлар, масалан, Фирдавсийнинг "Шоҳнома"сидаги муайян сюжет чизиғидан таъсирланишлар бўлган!) муносиб равишда тўрига қўйган ҳолда, Навоийни "тақлидчи" деяётганлар (масалан, В. Бартольд)га қарата бундай ҳодиса жаҳон адабиётининг бошқа намуналарида ҳам учраб туришини, масалан, Ж. Жойснинг "Улисс" романи кўпгина жиҳатларига кўра (номланиши, шакли, қаҳрамонларининг танланиши, воқеаларининг тартибланиши ва ҳ.к.ларида) Ҳомернинг "Одиссея"сига ўхшашлигини, лекин шунча зоҳирий ўхшашликлар бўлгани ҳолда ҳеч ким Жойсни тақлидчиликда айбламаслигини мисол тариқасида эслагим-эслатгим келади.

Мавзуга алоқадор тагин бир гап шуки, оригинал сюжет шакллари яратиш осон иш эмас. Ижодкор ҳар қанча истеъдодли ва ҳатто даҳо бўлмасин, унинг қачон ва қандай даврда туғилиши ҳам кўп нарсани ҳал қилиб бериши, чунончи, ҳар жиҳатдан тубдан ўзгаришлар рўй бераётган замонлар ижодкорга жуда хилма-хил сюжет шакллари шундоққина тақдим қилиб қолиши мумкин. Бунга амин бўлмоқ учун Қодирий ва Чўлпон ҳаётию ижодини бирров эсга олишнинг ўзи кифоя. Яъни тарихий бурилишлар палласида туғилиш ва яратиш ижодкорнинг тақдирида кўпинча ҳал қилувчи омилга эга. Бу энди алоҳида ўрганиладиган ҳодиса.

Мени яна Бобур шеърияти ўзига оҳанрабодек тортаверади. Аввалига билмас ва тушунмас эдим, узоқ йиллар давомидаги ўйлов, мушоҳада ва тажрибалар натижасида шундай хулосаларга келдимки, бу дилбар ва ҳароратли шеърият тўғридан-тўғри шоирнинг ҳаёт билан муносабати бағридан ўсиб чиққан экан. Шоир асарлари гарчанд шаклан рисоладаги аруз вазнида битилган бўлса-да, ўзининг ички мазмун-моҳияти ва юксак пафосига кўра, мумтоз шеъриятнинг умумий қолипларига унчалик ҳам тушмас

экан. Бунинг энг катта сабаби эса, назаримда, Бобур шеъриятида илк бор “лирик мен” тушунчаси ғоят аниқ ва кучли бир тарзда намоён бўлаётганди. Кўпгина шоирлар шеърларида “биз” тушунчаси мавжуд эса, Бобурда “мен” бор эди. “Биз”нинг қиёфаси ғоят умумий бўлиб, масалан, ўнта шоирнинг ғазалидаги қаҳрамон ғўё эгизаклар каби ўхшаш эса, “мен”ники ярқ этиб олис-олислардан ҳам кўзга ташланар, худди қадрдон инсон сиймоси янглиғ ўзига жалб этарди. Масала моҳиятини мақола мавзуси нуқтаи назаридан текширадиган бўлсак, демак, Бобур мумтоз шеърятда урф бўлган умумий адабий қаҳрамоннинг хаёлдаги ҳолини (қисматини) эмас, йўқ, балки зиддиятли ҳаёт оқидамида сузиб бораётган реал инсон ҳолини (қисматини) шеърга солган. (Бошқаларда бу жиҳат фрагментар тарзда, Бобурда эса тизимли ва тўлақонли тарзда бутун бўй-басти билан намоён бўлган). Яъни у, авваламбор, инсон ижодига эмас (тақлид), Яратганнинг ижодига кўнгил кўзини тиккан (ижод).

(Шу ўринда, айтилганлардан келиб чиқиб, масаланинг бир муҳим жиҳатини ойдинлаштириб олмоқ керакка ўхшайди. Ижод борасида тақлид бу – инсон яратган ишларга эргашшиш бўлса, ижод бу – Яратганнинг асари – ҳаётга эргашшидир.)

Халқ мақоллари, эртаклари нима? Уларни чинданам бутун бошли халқ тўпланиб олиб ижод қилганми? Йўқ, албатта. Улар ҳам, аслида, шу халқнинг истеъдодли вакилларига тегишли. Фақат уларнинг номлари – муаллифлар унутилган. Ўзбекистон халқ шоири Э. Воҳидов “Мақоллар – номсиз шоирларнинг сатрлари...”¹ деб ёзади. “Муаллифнинг ўлими” алалоқибатда шу натижага олиб келадими? Ҳар ҳолда, бундай натижа бировнинг асарини бошқанинг ўзлаштириб, ўз номидан эълон қилишидан беҳроқ. Чунки муаллиф, гарчи унутилган бўлса ҳам, унинг асарига нисбатан, масалан, “ўзбек халқ достони” дейилса, унчалик алам қилмайди. Чунки у мазкур миллатга мансуб бўлгани учун “халқ достони” дейилганда у ҳам шу халқнинг орасида туради. Адолат қисман тикланган бўлади. Ғазал жанрига эътибор қилинг. Мақтаъсида шоир исми, албатта, ёзилади. Натижада, бир шоирнинг шеъри бошқа шоирга “ўтиб кетмайди”. Алоҳида ўйлаб кўришга арзигулик мавзу...

Гуманитар фанлар тарихида Ғарбда инсон XVIII асрдан эътиборан ижтимоийлаша бошлади, жамиятда якка шахс – субъектнинг роли ортди, дейилади. Бу ҳодиса Шарқда, хусусан, бизда XX юзйилликка келиб рўй берганлигига тарих гувоҳ. Шахс мақомининг ўтмишда нисбатан паст бўлиб, замонамизга келиб ортиб боришининг ҳам муаллифлик масаласига дахлдор томони бор, деб қаралади. Адабиёт тарихига назар солинса, чунончи, халқ достон-

¹ Э.Воҳидов. Изтироб. – Т.: «Ўзбекистон», 1991. – Б.92.

лари, қўшиқлари, маталлари, аскияларининг муаллифсиз эканлигини, уларнинг “халқ” деган ғоят умумий ном остида берилиши кишини бошқа хаёлларга ҳам олиб кетади. Жумладан, тарихда кишилик жамиятларида умумруҳ-кайфият кучли бўлиб, яқка кишининг индивидуаллашуви кўпроқ кейинги тарихий формацияларга тегишли ҳодиса эканлиги ҳам жиддий ўйлаб кўриладиган масала. Хуллас, қайси томондан қараманг, муаллифлик масаласи, унинг “туғилишию ўлиши” билан боғлиқ фикр, қараш ва фаразлар тадқиқининг ўзиёқ башарият тақдири, унинг ижтимоий-маданий-психологик тадриж босқичларидаги турланиши, қолаверса, инсон руҳияти муаммоларининг кўпгина қоронғи томонларини очиб берадигандек туюлади менга.

Инсон аъмолига эргашиш – тақлидларнинг энг қулайи. Табиатга тақлид эса ижоднинг энг асл ва энг қийин шакли. “Муаллиф ўлими” шунинг уддасидан чиқолмаганларга, бугунги куннинг шоуменларига, истеъдоди ҳамин қадару лекин ўзи машҳур бўлишни ўлгудек истаётган уддабуронларга ғоят қўл келади. Испан эстети ва файласуфи О. Гассетни эсланг, ихтирони яқка олимлар амалга оширади, лекин унинг роҳатини омма кўради, деган эди. Ижоддаги тақлид борасида ҳам шунга яқин бир ҳол кузатилмоқда: ҳақиқий ижодкор юрак қони билан асар яратади ва унинг кучи, асаби, вақти шу ерга қадар етади. Плагиатларда эса куч, асаб ва вақт ана ўшалар меҳнатини ўзлаштиришга сарфланади ва кўпинча, “улоқ”ни шулар олиб қочади. Чинакам истеъдод ўз ичидаги ижод дарди билан курашишгагина қодир.

...Адабий йиғинда қатнашчилардан бири Ходи Тоқтошнинг машҳур “Муҳаббат ўзи эски нарса, лекин ҳар бир юрак уни ян-гортади”, деган фикрини Абдулла Тўқайга нисбат берган эди, ўтирганлар уни тузатишди. Нотиқ “Нима фарқи бор, у айтдими, бу айтдими, муҳими ким айтганида эмас, балки қандай айтилганида, айтилган гапнинг мазмун-моҳиятида”, деди. Бошқа бир кун ёзувчи дўстим “яқши ирод қилинган фикр ё қарашнинг остида кимнинг оти тургани мутлақо аҳамиятли эмас. Уни Навоий айтадими, Бобурми, менга фарқи йўқ. Биз учун унинг борлиги муҳим. Исми нима? Беш ё олтита ҳарф, холос”, деди. Муҳтарам ўқувчи, мен бу ерда на ўша нотиқ ва на дўстимнинг ахлоқидан шикоят қилиб ушбу мақолани ёзмайман, асло! Мен шундай ёндашув тобора ҳаммага хос бўлиб бораётганлигидан, ушбу ҳол давримиз кишиларининг умумий кайфиятига айланиб кетаётганидан ташвишланиб бонг ураяйман, холос. Мақола шу боис ёзилаяпти. Яна шу боиски, мен ана шу тамойилга, гарчи у кўпчиликка тааллуқли бўлса ҳам, қарши бўлганим учун ёзилаяпти.

...учрашувлардан бирида устозлар томонидан муайян фикрлар айтилди. Шунда талабалардан бири туриб, “тушунчалар нисбий-

дир, сиз учун душман бўлган одам мен учун дўст бўлиши мумкин”, деди. Тўғри, чунки, аслида, шу тушунчанинг ўзи ҳам нисбий. Аммо “наҳотки, дунёда нисбий бўлмаган ҳақиқатнинг ўзи бўлмаса?!” деган савол туғилади. Нега бўлмас экан? Оллоҳ ва унинг сифатлари мутлақ ҳақиқатдир, дейилади муқаддас ўғитларда. Бу ҳам орий рост. Шунга қарамасдан, барибир, қайдадир шундай бир чизиқ ўтадики, у бизнинг назаримиздаги нисбийлик тушунчасидан анча баландда туради. Унинг номи адолатдир, эҳтимол. Зеро, қайдадир ҳар қандай қудратли инсоннинг-да иродасидан холи бўлган мутлақ ҳақиқат бор. Фақат биз унга етиб боришга қодир бўлсак, йўлда ҳар хил майда манфаатлар тузоғига илинмасак, бас! Ахир, сизга дўст бўлган инсон агар инсонийлик бобида чиндан-да жирканч бўлса, шу сифати учун уни севиш, ёқлаш мумкин эмас-да! Уни дўст тутганлар ноҳақдирлар. Демак, адолат ва ҳақиқат нуқтаи назаридан бундай тутумлар ҳамisha ё тақдирланар ва ёки муҳокама этилар экан. Шу ерда “нисбий” деган гапимизнинг ўзи нисбий бўлиб қолгани мени қувонтиради...

...ҳамма нарсани майдалаб кўрилса, у бошқа моҳият касб этиши мумкин. Чунончи, қуйидаги эл аро машҳур ҳикоятга эътибор қилинг: йигит қизни севади. Севги уни ҳар нимадан маҳрум этади. Шунда унга ёрдам бермоқчи бўлишиб, қизга захар беришади. Қиз балғам, сафро, қон, хилт қусади. Ўзи ҳам кундан-кун хунуклашиб боради. Йигитга қусқини кўрсатиб, “мана, кўр, сен аслида нимани севасан!” дейишади... Бу ҳикоят ўз вақтида маълум мақсад билан айтилган. У ўша мақсад доирасидагина мақбул бўлиши мумкин. Лекин моҳият-эътибори билан хатодир. Чунки, аслида, йигит муҳаббати ана шу ва яна шунга ўхшаш кўпдан-кўп унсурлардан бино бўлган баданни эмас, уларнинг комбинация ортида яширин борлиқни, инсон руҳини севиши тўғри эмасми?.. Акси тақдирда, муҳаббат тугул, эркакнинг аёлга шунчаки яқин юриши ҳам мумкин бўлмасди-ку!.. Чунки энг гўзал бадан ҳам қандай унсурлардан таркиб топгани ҳеч кимга сир эмас: қон, гўшт, суяк, сув, сафро, хилт, балғам ва ҳ.к. Уларни алоҳида-алоҳида ажратиб олсак, биз бошқа мазмунга дуч келамиз. Биз масалани бундай қўёлмаймиз, асло! Бу – боши берк кўча... Шунинг учун матнни бутунича кўриш керак. Фикрни контекстда уқмоқ лозим. Унинг бағридан юлиб олинган фикр бутунлай бошқа фикр бўлиб чиқиши ҳеч гапмас! Назаримда, худди шунинг учун ҳам инсонни унинг даври билан бирга ўрганиш, сўз ва амалларини шундан келиб чиққан ҳолда баҳолаш жоиз. Адабий қаҳрамонларга ёндашувда ҳам шундай: бадий асар яратилган давр билан бирга, унинг табиатидан келиб чиқиб тадқиқ этилмоғи дуруст. Албатта, умумзамоний ва умуминсоний қадриятлар, бадий-эстетик мезонлар доимо ёдимизда туради, туриши шарт!..

...адабиётшуносликда лирик мен, муаллиф мени, субъект, ровий, муаллиф деган тушунчалар аввалдан бор. Демак, шу ерда муаллифнинг турли қирралари ҳақида гап борган. Муаллиф бўлган, бор ва бўлади. Чунки у асар яратувчиси, асардаги мазмуну шаклни муайян тартибга солувчиси. Дейлик, икки муаллиф бир хил мавзу, масалан, дўстлик ҳақида ёзсин. Лекин уларнинг ҳар бири ўзича ёзади. Шу турфалик ортида муаллиф мени, унинг дунёқараши ва ҳ.к. ётади. “Хамсачилик” аъналарини ёдга олинг. Ролан Барт ёзувчи Оноре де Бальзакдан мисол келтириб ёзади: “Бальзак в новелле «Сарразин» пишет такую фразу, говоря о переодетом женщиной кастрате: «То была истинная женщина, со всеми ее внезапными страхами, необъяснимыми причудами, инстинктивными тревогами, беспричинными дерзостями, задорными выходками и пленительной тонкостью чувств». Кто говорит так? Может быть, герой новеллы, старающийся не замечать под обликом женщины кастрата? Или Бальзак-индивид, рассуждающий о женщине на основании своего личного опыта? Или Бальзак-писатель, исповедующий «литературные» представления о женской натуре? Или же это общечеловеческая мудрость? А может быть, романтическая психология? Узнать это нам никогда не удастся, по той причине, что в письме как раз и уничтожается всякое понятие о голосе, об источнике. Письмо – та область неопределенности, неоднородности и уклончивости, где теряются следы нашей субъективности, черно-белый лабиринт, где исчезает всякая самостождественность, и в первую очередь телесная тождественность пишущего». (Ролан Барт. 1968, «Manteia»).

Олимнинг “Ким бу маттни яратган?” деган саволига ҳеч нарсдан хабари йўқ одам соддадиллиги билан “муаллиф” деймиз жилмайиб. Чунки Барт санаётган “муаллифчалар”нинг бари катта бир муаллиф теграсида айланади. Бу худди қуёш системасига ўхшайди. Барча сайёралар қуёш атрофида гиргиттон. Сон-саноксиз кометалар ҳам у ёки бу шаклда қуёшга боғлиқ ҳолда мавжуд. Улар қуёшдан алоҳида, аммо қуёшга тобе. Қуёш бўлмаса, уларнинг бари худудсиз бўшлиқ ичра сочилиб кетади. Уларни бир тизимга солиб турган нарса – қуёшнинг тортиш кучи бўлгани каби бадий асар сайёраларини ҳам муаллиф изга солиб туради.

Ўқувчи ва муаллиф тушунчалари ҳам бир-бирига боғлиқ. Р.Барт муаллиф ўлимини эълон қилади. Аммо ўқувчи бор экан, муаллиф ҳам мавжуд бўлмайдами? Чунки ўқувчи хаёлан, барибир, муаллиф билан диалогга киришади-ку! Матн бўйлаб саёҳат қиларкан, ҳар одимда муаллиф сиймосига дуч келади. Гарчанд у, масалан, насрий асарларда сюжет домига фарқ бўлган тақдирда ҳам, барибир, муаллиф ҳақида ўйлайди. Унинг инсон сифатидаги сифатларини чамалайди. Чунончи, “Одиссея”, “Илиада” каби асарлар муаллифи

масаласи илмда узоқ вақтлар ҳал қилинмай келган. Кўпгина олимлар уни йўқ, деб билишди, ҳалигача шундай дегувчилар бор. Шунга қарамай, муаллиф ҳақида бош қотиришди (чунки оддий инсоний мантиқ шунга эҳтиёж сезди), ниҳоят, уни топишди ҳам – Ҳомер...

Ўзимизнинг Алпомишни олинг. У халқ оғзаки ижоди намунаси дейилади. Эътибор беринг: бу, дoston муаллифдан холи, дегани эмас. Унинг ижодкори халқ, демак, муаллиф ҳам халқ. Лекин шунга қарамай, олим шу халқнинг орасидан ҳам бир неча бахши шоирлар сиймосини излашдан чарчамайди, ич-ичида муаззам эпик асарнинг муаллифи ҳеч қачон бутун бошли халқ бўлишига ишонмайди. Аксинча, бу каби асарларнинг мояси конкрет ижодкор томонидан қўйилади. Кейин у оғиздан оғизга ўтиб сайқал топади ва натижада, “Алпомиш”у “Гўрўғли”, “Дада қўрқут”у “Манас” каби дostonлар дунёга келади.

Муаллиф тушунчаси Ўрта асрларгача йўқ эди, дейди Барт. У кейинроқ пайдо бўлди ва XVII-XVIII асрларга келиб собитлашди. Туғри, кўпгина халқ оғзаки ижоди намунаси бўлган дostonлар, айтимлар, афоризмлар... буларнинг барча-барчаси ана шундай коллектив меҳнат ҳосиласи бўлган. Лекин вақтлар ўтиб шахснинг мақоми ўзгарди: индивидуаллашиш жараёни кучайди. Ана, ибтидоий жамоа тузуми замонида жамоаллашиб яшаган одамлар бугунга келиб алоҳида-алоҳида уйларда яшамокда. Керак бўлса, битта уйда яшаб, айри-айри хоналарни ўзига макон қилиб олишган. Қозон-товоғидан тортиб, кийим чўткасигача бошқа-бошқа. Буларнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, инсоннинг дунёга қарashi, ўзига муносабати, битта ифода билан айтганда, борлиқни кўриш ва қабул қилиш, унга ёндашиш тарзи бир жойда тургани йўқ, у мудом турфаланиб, янги-янги шаклларга кириб борапти. Бас, шундай экан, индивидуаллашишга табиий жараён, деб қараш керак. Демак, муаллифнинг пайдо бўлиши ҳам табиий жараён эди. XX асрга келиб, муаллифнинг “ўлими” ҳақида гапирар эканмиз, демак, биз бу билан инсоннинг индивидуаллашишининг барҳам топгани ҳақида бонг ураётган бўлиб чиқмаймизмми?.. Наҳотки? Ахир, бу гап “кўча”даги мавжуд ҳақиқатга зид-ку!.. Ёки бу ҳол тамомила янги бир жараёндан даракми?.. Назаримда, масала шу нуқтаи назардан ҳам жиддий тадқиқ этилиши керак.

Учинчи қисм

Мақоламизнинг “Иккинчи қисм”идаги мулоҳазалардан кўришиб турибдики, “Муаллиф ўлими” масаласи ўз йўлида кўплаб бошқа ёндош (тақлид, кўчирмакашлик, ўхшаш қолиш, атайинлик, чалкашлик, ижодий таъсирланиш, таъсир ва тақдир, муштарак шароит ва ўхшаш ижод, анъанани давом эттириш, муштарак мавзу, мимесис ва ҳ.к.) масалаларни ҳам қамраб олар экан. Энди, ке-

линг, ана шу масалаларни бирма-бир санаб, имкон топган ўринларимизда моҳиятларига бирров бўйлашга уриниб кўрайлик.

1. Тақлид. У ўз табиатига кўра ҳар хил бўлади. Лекин, умуман, моҳияти бир асосга бориб боғланади, яъни тақлид қилувчининг ёшлиги, ғўрлиги ёки тажрибасизлиги, баъзан эса барчасининг бирлигига. Тақлидчи ўзига ёққан бирон бир асарнинг таъсирига тушиб қолади-да, унга эргашиб, унга ўхшатиб қоғоз қоралайди. Одатда, тақлид вақт ва тажриба билан ўтиб кетади. Ўтмайдиганлари ҳам бўлади. Истеъдодсизлик, дейишади бунинг бошқа бир отини. Айнан тақлиднинг шу хили адабиёту санъатга деярли ҳеч нима бермайди, беролмайди. Хунуги шуки, бундай тақлидчи кун келиб шоир айтмоқчи, “Асл нусхаман деб жар сол”иши (А. Орипов) мумкин. Ҳар қанақасига олиб қарамайлик, алаалоқибатда, тақлид энг камида ёшлик-тажрибасизлик, йўқса, истеъдодсизлик ва ҳатто нуқсон саналади.

Баъзан тузуккина истеъдод соҳиблари ҳам ўзларини тақлиддан қўриқ олмай қоладилар. Бунинг сабаби шуки, тақдир уларга ижодкор қисматини инъом қилмаган бўлади. Яъни “инсон – яширин хазина”. Лекин шароит туғилмагунча хазина ўзини намоёйиш эта олмайди. Бундай шароит ижодкор қалбини ўртайдиган эврилишлар: улкан севги, айрилиқ, ўзи ва яқин кишиларининг мураккаб ҳаёт йўли, гоҳо оғир хасталиги, ҳатто айримларининг ўлими; Ватан муҳаббати, мустамлакачилар зулми, озодлик дарди, Ватандан жудолик, бу йўлда чекилган заҳматлар; дунёни, ҳаётни фалсафий идрок қилишга олиб борадиган руҳий-маънавий изтироблар, ўзгаришлар кўлами, теранлиги ва ҳ.к... Лекин бу ва бунга ўхшаш аччиқ синовларни ҳеч қаерга “буюртма” бериб бўлмайди. Бўлганда ҳам инсон боласи (ҳатто ҳавоси баланд ижодкор бўлса-да!) уларни ўзига раво кўрмайди (“Шедевр бўлса ҳам тупурдим ўша Қизимни йиғлатиб ёзган шеъримга!” (М. Юсуф) дейди шоир). Ки, у ҳар қандай бошқа оддий банда янглиғ табиатан қулайликка, роҳат-фароғатга мойил келади. Натижада, ижодкорнинг ўз дардию ўз сюжети туғилмайди. Лекин Худо берган истеъдод бор. Нима қилади? Ўзгаларнинг қисмати ва дардига кўз тикади. Агар мазкур дард ва қисматдан ўз сюжетини тўқий олса, тақлиддан қутулиб қолади. Йўқса, мавжуд сюжетларга мурожаат этади ва қарабсизки, рўпарангизда тагин бир учига чиққан тақлидчи пайдо бўлиб турибди-да!..

2. Кўчирмакашлик (Плагиатизм). Мана буниси энди жуда ёмон, ҳатто энг ёмон иллат. Чунки тақлидда қаламкашнинг ихтиёри ҳар доим ҳам ўзида эмас: чунки у истаса ҳам, кўпинча, эргашилаётган асарнинг руҳидан, унга маҳлиёлик тўридан қутулиб нари кетолмайди. Яъни тақлид қилувчининг асл истак-нияти, одатда, қабиҳ бўлмайди. Бу борада у ўзининг ахлоқ кодексига, виждони-

га атай қарши бормади. Демак, тақлидчининг иши пировард натижада тушунилиши ва кечирилиши мумкин (“Асл нусхаман! деб жар сол” увчилар истисно, албатта). Лекин кўчирмакашликни кечириб бўлмайди. Бунда билиб туриб бошқанинг маънавий хазинасига қўл чўзилади, “маънавий ўғирлик” деб аталган оғир жиноят содир этилади. Ҳар қандай жамиятда, (айниқса, бугун!) кўчирмакашликнинг қонун йўли билан маъмурий жазоланишини кучайтирмақ керак бўлади. Кўчирмакашликнинг ҳам хили урчиб, турфаланиб кетган. Шундай кўчиришлар борки, уни бирданига аслми ё қалбаки эканлигини англаб олиш қийин. Чунки кўчирмакаш гоят қув ақлу тафаккурга эга бўлиб, бир нечта дурдона асарга хос унсурларни – шаклдан тортиб сюжет шохобчаларию бадиий приёملаргача – ўз асарига пайвандлаб ташлайди, сўнг унга ниқоб, масалан, миллий тўн кийдириб, эътиборни чалғитади. Қарабсизки, бир қарашда биб-бинойидек асар рўпарангизда туриб-да! Фақат катта тафаккурга эга ҳассос мутахассисгина унинг ясалганлигини англаб олиши мумкин. Афсуски, бундай кишиларнинг фикру мулоҳазалари ҳар доим ҳам хайрихоҳлик билан қабул қилинавермайди: ё кўролмаслигу ичи қоралиқда, ё манманлигу кибрда, ё гуруҳбозлигу маҳаллийчиликда, камида эса тушунмасликда айбланиши мумкин.

3. Атайинлик (ёки ўзга шаклларни миллий адабиётга олиб кириш ҳаракати). Х.Дўстмуҳаммад, О.Отахон, Н.Эшонқул каби ёзувчиларнинг бир талай асарлари борки, улар ўзбек адабиётида янгилик ҳисобланади. Лекин уларнинг аксариятини жаҳон адабиётни контекстида текширсангиз, ундай эмас. Гап нима ҳақида кетаяпти? Жаҳон адабиётини мавжуд бўлган бадиийлик модусларини ўзбек адабиётига олиб киришда. Яъни масалан, Н.Эшонқулнинг “Гўрўғли” романи сюжет қурилишига кўра Кафканинг “Жараён”ига ўхшаш. Буни филология фанлари доктори Й.Солижонов ҳам ўз мақоласида айтиб ўтди. (“Китоб дунёси” газетаси, 2013 йил, 2 сони, “Шарқ юлдузи”, жур. 2013 йил, №3). Ёки бўлмаса, И.Султоннинг “Боқий дарбадар”, “Озод” романларини олайлик. Уларда жаҳон маънавий хазинаси ва адабиётининг қайси бир асарларини (“Калила ва Димна”, Ф.Аттор, А.Навоий, Ч.Айтматов, П.Коэльо ва б.) ёдга солиб юборадиган умумий шакл кўринишлари мавжуд. Шунинг учун ҳам “ЎзАС” нинг 2012 йил 5 ноябрь сонида чоп этилган Зарина Раҳмонованинг “Икки адиб учрашган нуқта” номли мақоласида П.Коэльога ўхшашлик қидирилади. Бу жиҳатдан қараганда, ўзбекнинг манаман деган икки забардаст адиби жаҳон адабиётининг намуналарига ўхшатмалар қилаётгандек. Мен ҳам бу ҳақда узоқ вақт мушоҳада қилиб юрдим. Тан олишим керак, дабдурустдан бирон жўяли фикрга келолмадим. Ёзувчиларнинг ўзлари билан ҳам суҳбатлашдим. Ўқиш, суҳбатлар ва мушоҳадалардан кейин етиб кел-

ган қаноатим шу бўлдики, юқорида номлари саналган ижодкорлар бу ишни атайин қилаптилар экан, яъни жаҳон адабиётида мавжуд янги шакллари тақлидни эслатадиган кўринишларда бўлса-да, ўзбек адабиёти истеъмолига олиб кириб, бизнинг бадий тафаккуримизда асар ҳақида маълум маънода турғунлашган, стереотипга айланаёзган ва ёки айланган догма қарашларни парчалаётган эканлар. (“Хамса”чилик анъаналарида ҳам шу хусусият – мавжуд сюжет доирасида янги гап айтишга уринилган, эсланг!) Майли, бошида уларни тақлидда айбласинлар, майли, асарлари ҳақида пасту баланд гаплар айтгилсин, қатъи назар, улар буни билган ҳолда ана шундай ёзишда давом этаяптилар. Чунки маълум вақт ўтгач, шаклдаги тақлид даври ўтиб, ҳақиқий янги асарлар пайдо бўла бошлайди. Аммо шу янги асарлар заминида “колумб” – ижодкорлар амалга оширган хизматлар “манаман!” деб ўз бўйу бабини кўрсатиб тураверди. (Албатта, қани энди шундай дард, шундай тил, шундай тасвиру маҳорат ёнида шакл ҳам муаллифларнинг ўзлариники бўлса эди, деб орзу қиласан, киши. Бошқа томондан эса, барчамизга маълум бир ҳақиқатдан кўз юмолмаймиз, чоғи: ҳеч бир миллий адабиёт ўз қобиғи ичида азим ўзгаришлар ясай олмайди!) Аслида, адабиётдаги янгиликлар ўз-ўзидан бино бўлмайди. Улар ана шундай оралик йўллари, кўприкларни босиб ўтади, ўтиши керак ҳам. Бундай кўприк учун келажак авлод айнан юқорида номлари зикр этилган ва ёхуд уларга ўхшаш бошқа ёзувчилардан миннатдор бўлмоғи лозим. Яна бир муҳим гапки, номлари саналган ёзувчиларнинг ҳар томонлама оригинал асарлари кўп, буни эътибордан соқит қилиб бўлмайди.

Хўш, ушбу масаланинг “муаллиф ўлими” муаммосига қандай дахли бор? Гап шундаки, оригинал нусхадан беҳабар ўқувчи кейингисини “асл” дейди ва биринчи муаллиф “орадан кўтарилади”, яъни “ўлади”. Шундай бўлмаслиги, ҳамма жойда ва ҳар қадамда адолатнинг қоим туришини таъминламоқ учун, эҳтимол, Х.Дўстмуҳаммадга ўхшаб иш тутиш керакдир, айни дамда, изланса, масаланинг янада муносиб бошқа йўллари топилар... Эсланг, унинг “Жимжитхонага йўл” деган тажриба ҳикояси бор. Бу ҳикоя Дино Буццатининг “Етти қават” номи ҳикоясига назира тарзида ёзилган ва асар ибтидосида хорижлик муаллифнинг исми ёдга олиниб, куйидагича тушунтириш берилади: “Италиялик машхур адиб Дино Буццатининг “Етти қават” ҳикоясини ўқидиму анча вақтгача унинг таъсирида юрдим. Ниҳоят, ушбу фавқуллодда ўзига хос ҳикояни бир қадар эркин таржима қилиб, унга “назира” ўлароқ ҳикоя битдим. Тажриба қандай самара берганини баҳолаш ўқувчига ҳавола” (Беозор қушнинг қарғиши. – Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 223.) Исажон Султоннинг “Озод” романида ҳам асарнинг ёзилишига туртки берган кўплаб бошқа номларга ишоралар қилинган. Яъни ёзувчилар ҳалол иш тутган.

Ва ёхуд Навоий ҳазратларининг “Хамса”си аввалидаги мана бу хитоб-иқрор мағзини чақишга уринайлик:

*Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ.*

Мазкур икки мисрада улуғ шоирнинг таҳсинга сазовор (бадий маҳоратини қўйиб турганда ҳам!) мардлиги, ҳалоллиги шундоқ акс этиб турибди. Демак, бу йўллардан ота-боболаримиз алақачон ўтишган, бизларга ўғитлар қолдириб кетишган экан-да...

4. Аналогия. Бундай ўхшашликнинг нима эканлигини луғатдан билиб олсак ҳам бўлади: “Адабий асардаги образлар, сюжет мотивлари, айрим эпизодлар, характерлар ва ш.кларда кузатилувчи муштараклик, ўхшашликлар. Алар битта асар доирасида ҳам, шу асар билан бошқа (турли давр ёки турли миллий адабиётларга мансуб) асарлар орасида ҳам кузатилиши мумкин. Мас., “Ўткан кунлар” романидаги Отабек ва Уста Олим, “Кеча”деги Зеби ва Марям тақдирлари орасидаги Алар ёзувчига қиёс воситасида муайян фикрларни ифодалаш, муаммони англаш ва англатишда муайян ўрин тутади. Шунингдек, асарда ёзувчи томонидан онгли равишда ёки бошқа сабаблар билан воқе бўлувчи Алар ҳам кузатилиши мумкин. Масалан, “Ўткан кунлар” билан халқ дostonлари сюжет мотивларида Алар кузатиладигани, улар Ғарб адабиётига хос роман жанрини миллий заминга ўтказилиши, миллий адабий анъаналар таъсири ўлароқ воқе бўлган”. (Д. Қуронов ва бошқ. Адабиётшунослик луғати, 2010, – Б. 29-30). Демак, аналогияларнинг тақлид ё кўчирмакашлик билан алоқаси йўқ, аксинча, у ижод табиатидан келиб чиқадиган, ижодий таъсирланиши ёдга соладиган табиий ҳодиса.

5. Чалкашлик. Яқинда республикамизнинг номдор газеталаридан бирида каминанинг мақоласи эълон қилинди. Мақола ҳажми каттароқ бўлгани учун уни хийла қисқартириб босишди. Мен у ерда Ф. Фрейтаг деган хорижлик бир мутафаккирнинг “Ҳар кимнинг қалбида ўз халқининг жажжи қиёфаси яшайди”, деган фикрини келтиргандим. Қисқартириш жараёнида муаллиф олиб ташланибди. Натижада, фикр гўё меники ўлароқ таассурот қолдирган. Назаримда, худди шундай “олди-берди”лар алалоқибатда жиддий чалкашликларга, у кишимга тегишли ишнинг бу кишимга ўтиб кетишига олиб келадиган ўнлаб сабаблардан биридир. Чунки вақт ўтиб, яна биров юқоридаги гўзал фикрни “янги эгаси”га нисбат бериб ишлатади-да, қарабсизки, жараёнда тушунмовчиликлар келиб чиқаверади. Худди шунга ўхшаш манзарага “АиФ” (“Кто сказал “мяу?”, 2012 йил, № 43) газетаси ўз муносабатини билдирди. Газетада айтилишича, айрим машҳур кишиларга нисбат бериладиган талай гаплар, аслида, уларга тегишли эмас экан. Мисол учун, рус шеърияти кўеши А.С.Пушкин шеъридаги “Гений чистой красоты” мисраси, аслида, В.А.Жуковский қаламига мансублиги ёзилган.

Гап шундаки, Пушкин бу мисрани ўғирламаган, балки иқтибос сифатида келтирган ва ажратиб ёзган экан. Революцияга қадар, деб ёзади мақола муаллифлари (С.Юрьев ва Я.Лайкова), мисра ана шу тарзда курсивда (ўша вақтда ҳам курсив бўлган экан-да!) ёзилгану кейинчалик негадир ажратилмай, қолган барча мисралар қатори ёзилган ва Пушкиннинг “мероси”га айланган. Мақолада худди шундай мисоллар А.Невский, М.Лермонтов, М. Горький, Людовик XIV, В. Ленин, И. Сталин ва ҳоказо ўнлаб номдор кишилар ҳаётидан келтирилади. “Кто с мечом к нам придет, от меча и погибнет”, деган машхур гапни А. Невскийга нисбат беришади, дейди муаллифлар. Аслида, бу гап унга эмас, Инжилга тегишли экан. Невский ҳақида кинофильм суратга олинаётганда сценарист С. Эйзенштейн юқоридаги гапни қахрамон тилидан ишлатиб юборади, натижада, ўзингиз билган ҳол юзага келади: фикр муқаддас китоб (Инжил) дан Невскийга ўтиб кетади. (Эслиман: ёшлигимда бир кинода Рустами Достон тилидан шундай хитоб айтилганди: “Ўзинг ёқдинг уруш оловин, Ўзинг унда ёнгайсан, малъун!” Кўряписизми, қолип бир хил!..) М.Горькийники деб юрилган “Рожденный пользатъ летать не может”, деган фикр Хемницернинг “Мужик и корова” деган масалида борлигини таъкидлашади муаллифлар. Энди манавинга эътибор беринг: В. Ленинга нисбат бериладиган “Религия опиум для народа”, деган фикрнинг тақдири янаям қизиқ эканлигини айтилади мақолада. Фикр немис ёзувчиси Новалисга тегишли бўлиб, у бу гапни тамомила бошқа маънода ишлатган экан. Яъни Новалис замонида маъжун наркотик сифатида қўлланмаган, аксинча, дорионаларда оғрик қолдирувчи восита ўлароқ рецетсиз сотилган бўлиб, ёзувчи динни халқ дардини енгиллатадиган дори деб атаган экан... Кўриняптики, давр ва унинг эҳтиёжларига қараб фикрнинг маъноси ҳам турланиб бориши мумкин экан. Хуллас, бундай чалкашликларни тарих саҳифаларидан мўл-кўл топиш мумкин.

6. Таъсир ва тақдир. Ижодкор умрининг қайсидир палласида бирон асар ё мисрани ёқтириб ўқийди. Бу асар ё мисра унга шунчалар таъсир қиладики, хужайра-хужайрасига сингиб кетади. Аммо ҳаёт йўли давомида, айниқса, кунимизда кўпдан кўп информациялар билан тўлиб-тошган дунёда ўша асар ё мисра “унутилади”. Аммо у бутунлай бадар кетмай, бор-йўғи, онгости пучмоқларига кириб яширинган бўлади. Илҳом асносида эса онгустига қалқиб чиқади. Шунчаки чиқмайди, балки ижодкорнинг ўзиники ўлароқ, эҳтирос билан тўлиб-тошиб, кенгайиб, теранлашиб, қаердадир ўзгариб чиқади. Хўш, бу асар кимники?.. Ўйлайманки, бутун мақоланинг руҳидан ушбу саволга жавоб чиқиб қолади.

7. Муштарак шароит ва ўхшаш ижод. Инсон дунё билан, асосан, бешта сезги аъзоси орқали мулоқотга киришади: кўз, қулоқ, бурун, оғиз ва бадан. Демак, кишиларнинг дунёқарашида уму-

мийлик касб этгүвчи бир хил омиллар шу ерда мужассам. Бинобарин, ўзаро муштарак шароитга тушиб қолган одамлар изҳор этган фикр-мулоҳазаларда ўхшашлик ва яқинликнинг бўлиши табиий. Масалан, мифлар ва турли халқлар фольклоридаги умумий сюжетларни олиб кўринг. Уларнинг ўзаро таъсирланишуви ҳам бор гап, аммо бу масаланинг фақат битта томони. Иккинчи томони бевосита ўхшаш шароитлар туғиб берган умумийликка бориб тақалади. Худди шундай, икки ижодкор бир-биридан тамомила беҳабар ҳолда ўхшаш фикрлар айтиши ва ҳатто шеърлар ижод қилиши мумкин. Масалан, куйироқда тўхталадиганимиз Бобур ва Кафкадан келтириладиган мисоллар..

Саида Зуннунова ва Эркин Воҳидов шеърларидаги муштараклик ҳам шунга яқин бир шароит маҳсулидир. Эркин Воҳидовнинг: “Пиллапоя бўлдим сенга азизим, Сен ҳам гал келганда пиллапоя бўл”, деган мисраларида акс этган фикр Саида Зуннунова (“Зиналар”) шеърида салгина бошқачароқ тарзда учрайди:

*Зиналар, заналар, буюк зиналар,
Сизсиз улғаймайди тарихда ҳеч ким.
Битта поғонангиз бўлсам кошкийди,
Кимдир босиб ўтиб олдинга юрса,
Ҳеч қандай умрга келмасди рашким.
Унутилган битта поғона бўлиб,
Шарафли, муборак шу йўлда турсам...*

(1963)

Бу нима? Тақлидми? Йўқ, тақлид эмас. Булар ўхшаш мисралар. Гётенинг: “Пишиб етилган ва замон тақозо этган фикрлар бир-биридан мустасно тарзда бир йўла юзларча мияларда туғилиши ҳам мумкин”, дейиши замирида юқоридаги ҳолни аниқлаштирувчи тушунча-фикр бор. Ки, Гёте назарда тутган фикр “грипп”га ўхшайди – юқади. Лекин айни шу далил билан кўчирмакашликни хаспўшлашга ҳаракат қилмаслик лозим. Бу жудаям жирканч ҳаракат бўлур эди. Ҳатто тақлиднинг ўзидан-да жирканчроқ. Ҳамма нарсанинг бир ҳадду чегараси бўлади. Жумладан, инсонликнинг ҳам. Бу чегарани бузиб ўтиш – кечирилмас гуноҳ. Нажот ўз ботинимизда яширин – инсонликни кўриш.

Менимча, тақлид ва ўхшаб қолиш муаммосидаги чалкашликни ечиш мумкин. Чунки ўхшаб қолиш бир-икки ерда содир бўлади. Тақлид эса тизимли равишда содир этилади. Яъни, магар, икки асар бир-бирига ўхшаб қолса, шу усул орқали улар ўртасидаги “можаро”га ойдинлик киритиш мумкин. Яна муаллифларнинг бутун ижоди тўлиқ олиб ўрганилади, сўнг шу ижод руҳи, у яшаган давр кайфияти, унинг йўналишлари, мақсаду манзиллари, ҳатто муаллифни қуршаган инсонлар, уларнинг қизиқишлари, муал-

лиф ўқиган мактаблар, китоблар, у меҳр қўйган устозлар ва ҳоказолар бирма-бир тадқиқ этилгандан сўнг икки ижодкордан қайси бири шундай асар ёзиши мумкинлиги аён бўлади-қолади.

Камина “Ёлғизлик” асаримда шундай бир гапни ёзган эканман: “Мен сенсиз ҳам, сен билан ҳам яшай олмайман!.. Бу – Бобур ё Кафканинггина эмас, менинг ҳам юрак ҳайқириғимдир! Агар фикр улар ва ёхуд, балки, улардан олдин ҳам айтилмаганда эди, шубҳасиз, мен айттардим уни. Ахир, менинг бутун ҳаётим аросатда! Гўё мангу иккиликнинг ўртасидаман: қайси томонга юришимни, қай биридан воз кечишимни билмайман. Қисматимнинг ўзи пешанамга ўша азобли жумлани ўйиб битган бўлса ва олаётган ҳар бир нафасимда уни жаранглаган овоз билан такрору такрор ўқиб турса, мен шўрлик нима қилай? Ахир, чиндан-да мен сенсиз ҳам, сен билан ҳам яшай олмасам, ўзимни қаерга қўяй шу қон бўлган юрак қадар қоғоздан бошқа!..” (“Узоқдаги Дилнура”, – Тошкент: Академнашр. 2010. – Б. 65.) Бугун мен ана шу гапни ёзган чоғимда (гарчанд фикр менинг қисматимдан табиий равишда отилиб чиқаётган бўлса-да!) Бобур ва Кафкани ёдга олганимдан севиниб турибман. Бобур ҳазратлари ўз вақтида ушбу кечинмани ҳаммадан гўзалроқ тарзда шундай битган:

Агарчи сенсизин сабр айламак, эй ёр, мушқилдир,

Сенинг бирла чиқишмоғлиқ доғи бисёр мушқилдир.

(“Ғарибинг андижонийдур”. – Тошкент. Шарқ: 2008. – Б. 48.)

Кейин худди шу фикрни Франц Кафканинг кундалигида ўқидим: “Мен сенсиз ҳам, сен билан ҳам яшай олмайман!” Албатта, тўрт аср муқаддам Бобур ҳазратлари томонидан ғазалда айтилган бу фикрни Кафканинг ўқиганлигига, мабодо, бирон мўъжиза туфайли ўқиган бўлса, ўзганикини билиб туриб ўз номдан такрорлашига ақл бовар қилмайди (чунки катта масштабдаги ижодкор ҳеч қачон, ҳеч бир ҳолатда ўзга бир яна шундай улкан ижодкорнинг яратиларига қўз тикмайди. Яратган уларнинг ботинига жойлаган даҳолик ва ёки мислсиз истеъдод кудрати бунга асло ва асло йўл қўймайди: у ўзиникини яратади. Ўзиники бор экан, ташқаридан зиғирдай бўлса-да садақага муҳтож эмас. Мабодо, ўхшашлик бор экан, бунинг ҳам табиий сабаблари борки, мақола давомига уларга-да тўхталамиз). Ҳамма гап шундаки, Кафка ҳам худди Бобур сингари ана шу аросатни, зиддиятли ҳаётий-руҳий ҳолатни бошидан кечирган, бас, ёзган фикрларининг ҳам ўхшаш бўлиши мантиқ доирасидан хорижга чиқмайди.

Ёки мумтоз шоирларимизнинг шеърлари қатидаги ўхшашликлар, бадий санъатлардаги деярли бир хилликларга эътибор беринг. Биласиз, мумтоз адабиётда таворуд санъати бор. “**Таворуд** – икки шоирнинг бир-биридан хабарсиз ҳолда айнан бир мисра ёки байтни яратишидир. Тарихчи Хондамир ўзининг “Мақорим ул-ахлоқ” номли асарида шундай воқеани ҳикоя қилади: шайх Аҳмад Суҳай-

лий Султон Аҳмад мирзо мадҳида қасида ёзиб таҳрир учун Алишер Навоий ҳузурига олиб келади.

Навоий:

“Мақталувчининг исми билан безалган байтдан кейин, сўзни бир-бирига улаш учун яна бир байт керак”, – деб айтади. “Шу онда ҳар икковлари давог, қалам ва бир парчадан қоғозни олдиларига қўйиб, тафаккур денгизига чўмдилар. Бирданига бош кўтариб, ҳар қайсиси бир байтдан ёзишди ва бир-бирининг қўлига беришди. Иттифоқо, таворуд воқеъ бўлиб, ҳар икковлари ҳам бир хил байт айтишган, бир ҳарфинда фарқ қилмас эди. У байт мана шу:

Баҳор боғи жавоний, ниҳоли гулшани адл,

Гули риёзи карам, сарви жўйбори виқор”.

(Йигитлик боғининг баҳори – адолат чаманининг ниҳолидир. Карам саҳийлик боғининг, улуғворлик анҳорининг сарвидир).

Таворуд фақат замондош шоирлар назмида эмас, балки бошқа-бошқа аср фозиллари бўлган қалам соҳиблари ижодида ҳам вужудга келиши мумкин. Ўхшаш мавзу, вазн ва қофияда ижод қилиш ана шу ҳодисани юзага чиқариши мумкин”.¹

8. Ижодий таъсирланиш. Буни Александр Сергеевич Пушкин ва Абдулла Орипов мисолида кузатиш мумкин. Пушкинда “Осень”, Ориповда “Куз хаёллари” деган ажойиб шеърлар бор. Ўқиб кўрсангиз, улар шаклан ва мазмунан бир-бирига менгзайди. Тўғрироғи, “Куз хаёллари” “Осень”ни ёдга солади. Лекин бу на тақлид ва на кўчирмакашлик, балки айнан яхши маънодаги ижодий таъсирланиш мевасидир. “Куз хаёллари” шеърида акс этган поэтик кайфият А.Орипов руҳиятида маълум вақт мобайнида пишиб етилган, лекин ботинда “истиқомат қилаверган”. Ниҳоят, кун келиб шоир “Осень” каби шеър билан танишиб қолган ва бу шеър турткиси билан унинг ўз ботинида пишиб етилган ўз шеъри дунёга келган. (Ёки Дантенинг «Илоҳий комедия»си ва Ориповнинг «Жаннатга йўл» асарларини олинг). Тахминан, шундай дейиш мумкин ижодий таъсир натижасида туғилган асарлар ҳақида. Бадиият илмидан бохабар кишилар буни нозик англайди ва ҳис қиладилар, албатта.

9. Анъана йўлида. Баъзан ижодкор салафлар асарларининг бирон бир чизиғини (кўпинча, шаклини) олади-да, уни ўз фикру мулоҳазасиго ўй-кечинмаси билан тўлдиради. Масалан, мумтоз адабиётнинг кўпгина намуналари шу йўл билан битилган. Бунда сюжет, образлар тизими, бадиий приёмлар, макон ва замон – ҳамма-ҳаммаси бир-бирига ўхшаб турса ҳам, барибир, ҳар бир шоир ўзидан нимадир “қўшган”, бойитган, кенгайтирган.

10. Сайёр сюжет анъанаси. Бу тамойил кўпгина жиҳатлари-

¹ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. – Т.: «Янги аср авлоди». 2008. – Б. 104.

га кўра юқоридагини ёдга солади. Фарқи шуки, юқоридаги тамойилда эркинлик кўпроқ бўлиб, бунисида ўша эркинлик муайян сюжетга риоя қилиш бобида андак чекланади. Яъни ҳар икки ижодкор ҳам бир хил сюжет шаклидан фойдаланади. Мисол учун “Хамса”чилик йўлида битилган асарларни олинг.

11. “Давом эттириш” тамойили. Бугунги кунда адабиётимизда анъананинг бошқачароқ бир кўринишига дуч келиб турибмиз. Чунончи, Шукур Жабборнинг “Шумбола Ҳиндистонда ёхуд Қоравойнинг янги саргузаштлари” номли қиссаси Ғафур Ғулумнинг машҳур “Шумбола”сининг “давоми” тарзида ёзилган. Бу ҳам жаҳон адабиётида мавжуд анъана. Аммо бу ҳаракатнинг ўзига хослиги шундаки, у “муаллифнинг ўлими”га эмас, аксинча, оммалашшига хизмат қилади. Бошқа томондан, агар шогирднинг асари устозникидан муваффақиятли чиқиб қолса, салаф ижодкорнинг асари “унтилиши” ҳам мумкин.

12. Шақлан ўхшаш, мазмунан бошқа. А.Қодирийнинг “Жинлар базми”, А.Аъзамнинг “Рўё ёки Ғулистонга сафар” ҳамда Р.Раҳматнинг “Адашвой” асарлари, гарчанд бирон ерда тақлид ё ижодий ўзлаштириш, ҳатто таъсирланиш элементини кўрмасак ҳам, шақлан бир-бирини ёдга солади. Айни дамда, мазмун-моҳият жиҳатидан тамоилага бошқа-бошқа асарлардир. А.Аъзам ва Р.Раҳмат асарлари чуқур рамзий-тамсилий асосга эга бўлиб, ҳар икки ёзувчи асар маъзини ана шу рамз зиммасига атайин юклашган. Қодирийда эса ғайриоддий олам борлигининг ўзи мақсад, у рамзга айлантилмаган. Назаримда, бу ердаги ўхшаш сюжет модели ўзига хос бадиий тафаккур қолипи бўлиб, мазкур қолип вақти-вақти билан (муҳит етилганда) у ёки бу миллатнинг ҳар қандай истеъдодли ёзувчиси қалами остидан чиқиб келиши мумкин. Аммо эътибор бериш сўраладики, мазкур ягона қолип уч ёзувчи асарида уч хил маънога хизмат қилаяпти. Демак, ҳар бир асарнинг аслиги (оригиналиги) борасида сўз юритса бўлади (шу уч асар қиёси мисолида). Хўш, бунинг сабаби нимада? Менимча, бу сабаб ёзувчилар индивидуаллиги ва улар яшаган даврнинг алоҳида-алоҳида иқлим-кайфияти билан ўлчанса керак.

13. Муштарак мавзу. Ҳаётда ҳамма ҳам айтиши мумкин бўлган фикр-тушунчалар бўлади. Масалан, “дарахт бир жойда кўкаради”, деган фикрни олайлик. Уни бир кишига нисбат беришнинг ўзи кулгили (бу гапни кимдир қачондир биринчи бўлиб айтгани, айни ўринда, ҳеч нимани билдирмайди. Чунки ўша куни у айтмаса, эртаси куни бошқа биров албатта айтиши мумкин бўлган гап бу!) Зеро, кўпчилик дарахт экади ва шу жараённинг пасту баландини ўз тажрибасидан ўтказади. Доимий кўчирилиб экиладиган кўчатнинг яхши авж олмаслигига ҳар ким ҳам боғбонлик ҳаёти давомида гувоҳ бўлади. Шу каби мулоҳаза барчага ёки кўчат эккан ва айни

дамда, кузатувчан кишиларнинг барчасига тегишлидир. Худди шундай, “Мен сени севаман!” деган изҳор ҳам бир кишига (ҳатто у шоир бўлса ҳам!) дахлдор эмас. (Албатта, бу уч сўзнинг замирига ҳар ким ўз маъносини юклайди. Аммо бу энди бошқа мавзу!) Демак, бунинг каби турмушнинг ўзи ҳаммага исталган жойда инъом қилиши мумкин бўлган кечинма, фикр ва тажрибалардан туғиладиган асарлар ўртасидаги муштаракликларни истисно қилиш даркор. Яъни улар на кўчирмакашлик, на тақлид ва на ижодий таъсирнинг, балки ҳаёт берган муштарак шароитнинг маҳсулларидир.

14.Мимесис (ёки ҳаётга тақлид). Барибир, энг мўътабар асарлар мазмунан ва шаклан оригинал тарзда битилган асарлардир. Бу асарлар мавжуд асарларга эмас, балки табиатга, Яратгanning асари – Ҳаётга тақлидан яратилади...

Яна синчиклаб ўрганилса, масалага дахлдор бошқа сабаблар ҳам топилади, албатта. Лекин муҳими, моҳиятга етиб бориш ва бу моҳиятга тўғри муносабатда бўлишдир. Тақлид, кўчирмакашлик, ижодий таъсирланиш ҳамда чинакам ижод ришталари гоҳо шунчалар бир-бирига чирмашиб-пайвандлашиб кетадики, уларнинг ўртасида Хитой деворини кўтариб бўлмаганидек, бир-бирларидан ажратиб фарқлаб бериш ҳам жуда-жуда мушкул иш. Фақат битта ишончли йўли бор – бу йўл ҳар бир ижодкорнинг ўз бағридан, инсонлик шаънидан, виждону иймонининг қоқ ўртасидан ўтсагина ҳаммаси кўнглимиз тусагандек бўлади, илоҳий адолат қарор топади. Назаримда, ҳаммасининг рисоладагидек бўлиши учун жуда баланд ички маданият зарур. Бундай маданиятга соҳиб бўлган киши ҳар доим, ҳар жойда посангилари ўйнаб турган тарозини қалб кўзлари билан кўриб туради. Ва тарози ҳам ботинимизда эканлигини англайди. Яна шуни тушуниб яшайдикки, эрта ё кеч, барибир, ҳисоб, бўлганда ҳам Катта Ҳисоб муҳаққақ равишда берилажақдир!

“Муаллиф ўлими” кимга ва нега керак? Ахир, бир муаллиф ўзга бир муаллиф устидан чизиқ тортаётган (унинг асарини ўзлаштираётган) чоғида, ортида, бошқа бир муаллиф унинг ҳам ўз боши узра қилич (қалам) кўтариши мумкинлигини наҳотки англай олмаса, кўра билмаса? Демак, пировард натижада биз ўзимизга ўзимиз чоҳ қазийтган бўлиб чиқмаймизми?..

Аслида, ҳаммага ўз ижоди қадрли бўлиши керак эмасми?.. Эй шоир, эй ёзувчи! Сен учун ўз юрагиндан қуйилиб келган тўрт қатор шеър бошқа бир улуғ шоирнинг сен кўз тиккан бутун бошли достонидан қимматли эканини наҳотки англамасанг?! Чунки у сеники, сенинг дардларинг, ўзлигинг меваси. Унинг ҳар бир каломи сенда олам-олам ассоциациялар уйғотади. Бас, шундай экан, сен ўз шеърингни ва романингни ёз, ҳамда ўз қаламингдан (тақдирингдан тоғ бағридан ситилиб чиққан шалола янглиғ) тўкилган

асарларнинггина остига ўз исмингни дарж эт, эй ижодкор! Зеро, сен дунёда ижодкор сифатида, аввало, қандай асарлар ёзганинг билан баҳолансанг, уҳрода инсон сифатида, аввало, нечоғли ҳалол бўлганинг билан қадр топасан, унутма!.. Ташқи ўхшашликка эмас, ботиний асликка боқ! Ахир, Оллоҳ сени ягона нусхада яратди. Бунинг исботини бармоқларингнинг учига жойлаб қўйибди-ку! Қарамайсанми? Сенинг бармоқларинг сенинг бу олами куброда яккаю ягона эканлигининг исбот-муҳри-ку, аслида!..

Тўртинчи қисм

Каминанинг фикру мулоҳазаларида қиёмига етмаган ўринлар, ғализликлар, хатоликлар бўлиши мумкин. Шунга қарамай, мен улардан ҳайиқмай, ҳозирча борини борича сиз азизлар билан ўртоқлашишга қарор қилдимки, сабаби – алалоқибатда кўпчиликдан акс-садо келару боши берк йўллардаги тўсиқлар очилиб кетар ва неча ўн йиллик оғриқларимга малҳам бўлар, дея умидландим. Чунки сиз каби мен ҳам ичимдаги адолат туйғусини бой бериб қўйишни истамайман!..

...ахир, нарцисс гулни қаранг, ўзи меҳнат қилиб тупроққа илдиз отмас экан. Эҳтимол, буни эплай олмас, эҳтимол, хоҳламас... Ким билади, дейсиз, табиати шунақадир, балки... Хуллас, бу гулга бақувват дарахтлар танасидан униб чиқиб, унинг шираси билан озиқланиб кўкка бўй чўзиш маъқулроқ экан. У шу тарзда чиройини оламга кўз-кўз қилар экан. Шундай қилинганда илдизини қора тупроқ бағрида уринтирмай, тайёр замин – дарахтдан фойдалана қоларкан. Улкан дарахтлар бу гул учун ҳам меҳнат қилиб тер тўкаркан, қаранг...

...аммо уларнинг ёнидан ўтаётган одамларнинг аксари гулдан хушланар, гулга маҳлиё бўлишар экан. Фақат жуда оз сонли кишилар – ушбу “тандем” моҳиятини биладиган хос зотларнинг ботиний кўзларигина асл ҳолни – гулга чирой бахш этган дарахтни, унинг меҳнатию заҳматини кўрар экан... Сизнинг-чи, сизнинг кўзларингиз қайси бирига тушди, муҳтарам?..

2012-2013 йиллар

ПАРИЛАР ВА ҚАРОҚЧИЛАР

Зухриддин ИСОМИДДИНОВ

1953 йилда туғилган. Тошкент Давлат университетининг (ҳозирги ЎЗМУ) журналистика факультетини тамомлаган. Филология фанлари номзоди. 200 га яқин илмий мақолалар муаллифи. “Туркий эпос ва таржима” номли илмий рисоласи чоп этилган. Чеховнинг туркум ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилган.

Улуғбек Ҳамдамнинг “Шарқ юлдузи” журнали чоп этган “Муаллиф ўлими”га сиз ҳам овоз берасизми? (ёки асл ижод соғинчи)” сарлавҳали мақоласини (2014, № 1) ўқир эканман, бу масалада ўзим гувоҳ бўлган бир талай лавҳалар кўз олдимга келди.

Бошланғич мактабни аълога битириб, бешинчи синфга ўтганда қўққис математика деган балого дуч келдим-ку! Қанақадир формулалар, теоремалар, тенгламалар, номаълум сон деган жумбоқлар, хуллас, ғирт муаммо экан. Икки ой ўтиб-ўтмай, ўртача, ўртадан ҳам пастроқ ўзлаштирувчига айландим-қолдим. Амалдан тушган мингбошининг, давлатини бой берган қиморбознинг кайфияти қандай бўлса, орқа партага ўтган собиқ аълочининг ҳоли ҳам шунақа бўларкан, бўйни қисилиб қолар экан.

Илгари кимдир минг хижолат билан алланимани мендан кўчириб олишга сўраса, минг қўйли бойга ўхшаб юқоридан назар ташлар, ундайларни кўргани кўзим йўқ эди. Энди эса... хижолатдан ер ёрилсаю кириб кетгудай алфозда бўлсам ҳам, пешқадам Саъдулланнинг баъзан хушлаб, баъзан хушламайгина кўчиртиришга бериб туришини зориқиб кутардим, чунки Мамадалиев домланинг нигоҳига дош бериш, хайфсиниб айтган гапларига чидаш ўлимдан ҳам оғир бўларди. Бинойидай кўчирмакаш бўлдим-қолдим.

Энди ўйласам, ожиз одам кучлига эргашар экан, унга таассуб қилар, идеаллаштирар, ундан... кўчиришни ҳам мартаба ўрнида кўрар экан.

Орадан ўттиз йилча вақт ўтиб бир куни яна эски, “саодатли” ҳолимга қайтгандай бўлдим: кимдир мендан яна кўчира бошлашгани устидан чиқдим. Гап шундаки, бир номзодлик диссертациясини муҳокама қилиш керак экан, сизнинг соҳангиз экан деб, бир нухасини менга ўқишга бердилар. Қарасам, хоҳ ишонинг-хоҳ ишонманг, ўзимнинг диссертациям! Тадқиқотчи бўлак, мавзунинг сарлавҳаси ҳам янги, материали, келтирилган мисоллари

бошқа, аммо қолган бари – каминанинг йиллаб кутубхоналарда ўтириб, юзлаб китоб титкилаб, мушоҳада қилиб келган хулосаларим, топган илмий-назарий фикрларим, бирон ҳарфи ҳам ўзгармаган ҳолда, бу диссертацияга кўчиб ўтибди-қолибди! Муҳокама чоғи бу масалани кўтарганимда, ҳамма онг-тонг қолиб, тадқиқотчи йигитга қаради. У эса ўз навбатида бизларга ҳайрон бўлиб қаради-да, савол ташлади: “Нима, кўчириш мумкин эмасми?”

Ҳамма қаҳ-қаҳ урди. Аммо ишнинг охири «кулган бошқалардир, йиғлаган менман», қабилида бўлди – йигит “илмий ишини муваффақиятли ҳимоя қилиб”, фан номзоди деган илмий даражага эришди.

Бунга... мен, менинг ўзим ёрдам бердим, муҳокама учун тўп-ланган олимлар ҳайъатининг “келинг энди, сиздан нима кетди, шу бола олим бўлса бўла қолсин”, деган ўтинчига қарши тура олмадим, чунки мен ҳам йиғилишнинг бошқа иштирокчилари каби, хайрихоҳ касман, “бировнинг йўлини тўсаяпти, бу илгаритдан шунанга ўзи”, деган иғволардан ҳадиксирайдиган, мен ҳақимда шунанга фикр пайдо бўлиб шаклланишидан кўрқадиган одамман. Қанийди, ҳамма мени яхши одам деб билса, деб тураман. Шу боис, пировардида, мен унга илмий-назарий фикрларимни шаклан бироз ўзгартириб кўчиришга изн бердим, сал таҳрир қилиб тuzатдим, ўзим оппонент бўлдим, бунинг ҳаммаси андишалилик, мулоҳазакорлик туфайли бўлди.

Савоб ишнинг таги тешик эмиш. Уни ҳам қадрига етадиган, инсофлироқ одамга қилиш керак экан. Қарангки, орадан уч-тўрт йил ўтиб, бояги “диссертант” яна пайдо бўлди. Жуда пўрим. Аввалига ким экан, дебман. Ўзини бошқатдан таништириб, муддаосини баён қилди:

– Домла, сиз мени одам қилдингиз, отамдай бўлиб қолгансиз. Энди... илмий ишни давом эттириб, докторлик диссертацияси ёзаётувдим, яна тепасида турсангиз, деб келувдим.

– Энди бунинг иложи йўқ, – дедим бир амаллаб қутулиш учун. – Мен, бор-йўғи, фан номзодиман, докторлик ишига эса фан доктори илмий маслаҳатчи бўлиши мумкин. Шундай қилинг, албатта бирон докторга учранг.

Пўрим йигит буни эшитгач, бўшашди, хайрлашиб, ташқари чиқди. Ўшандан бери “ўғлимдай бўлиб қолган” бу нусхани кўрганним йўқ.

У-ку, ёқлади-кетди, аммо яна шундай тоифалар ҳам борки, улар учун бунақа кўчирмакашлик янги “парвоз”лар учун қўналға вазифасини ҳам ўтайди. Йўғ-е, деяётгандирсиз. Беш-олти йил муқаддам яқин оғайним ўртага тушди: “Бир одамнинг докторлик диссертациясини таҳрир қилиш керак экан, қўлингиз бўш бўл-

са қарашиб юборсангиз, ҳаққини тўлайди”, деб қолди. Йўқ, дея олмадим, чунки нафақат қўлим бўш, чўнтагим ҳам бўшроқ эди. Ўзи, бизнинг илмий соҳа одамларига дуо кетган, доим чойчақага муҳтожмиз. Шунинг учун, «майли», дедим. Аммо таҳрир – энг қора меҳнат, таҳрир қилувчи эса баайни кўрак чувийдиган машина, бу ёқдан қоп-қора ахлатни ташласангиз, хас-чўпларини олиб ташлаб, нариги оғзидан оппоқ пахта чиқариб бераверади. Бир маҳал қарасам, “диссертация”нинг бир жойидаги фикрлар нариги жойидаги гапларга зид келиб турибди, муаллиф нима деяётганини ўзи ҳам билмайдиганга ўхшади. Имловий ва услубий таҳрирни тўхтатиб, ишни эгасига олиб бордим, «ука, бу гапларнинг қайси бири тўғри, ахир, бу боб унисини инкор қилади-ку?» дея бирма-бир кўрсатдим. Йигит мен чизиб кўрсатган саҳифаларга қаради, ўйга толди, пешанасини уқалаб ўтирди-ўтирди-да, “Бўпти, буни қолдириб кетинг, – деди. – Ёзиб берган одам буёғини ҳам тўғрилаб беради, кейин сизга йигитлар орқали етказдираман...”

Орадан кўп ўтмай, бояги йигит фан доктори бўлди, сўнг каттариб ҳам кетди, ҳозир бир идорани гуллаиб юрибди. Қандини уряпти азамат...

Туриб-туриб ўйлаб қоламан: ҳозир кўчирмакашлик айб бўлмай қолипти, айб деганлар эса бошқаларга ўтмиш замонлардан қолган қолоқ фикрли одам бўлиб кўринса ҳам керак. Нимага десангиз, бутун бошли мамлакатлар бор – чет элда қандай янги нарса ишлаб чиқарилар экан, деб пойлаб туради, ҳар бир технологиядан нусха олади-да, бир зумда ҳаш-паш дегунча унинг миллионлаб копиясини чиқариб ташлайди, сотиб, бояги асл ишлаб чиқарувчини чангида қолдиради, ажабки, бундан ўзи орланмайди, бояги асл эгаси эса зорланмайди – ўрганиб ҳам кетдик, ахир. Кўчирмакашлик, бошқа бирон-бир янгилик эмас, айнан кўчирмакашлик бойиш воситасига айланди.

Бир пайтлар Алишер Навоий ҳам нусха кўчирувчилардан хўп озор чеккан: унинг ҳар бири бир малак, ҳур қиздай бўлган ғазалларини олиб, нусхакаш шоирлар бу пари қизларнинг либосу тақинчоқларини юлиб-узиб, хўснини бузиб, янги “ғазал” тўқишган ва кейин уни яна Навоийнинг ўзига тақдим этишган, илтифот қилармикинлар деб. Озурда бўлган шоир ёзади:

*Лафз либосин тикибон ранг-ранг,
Киймак учун ул санами шўху шанг,*

*Кийдурибон ҳуллаи мавзун анга,
Зевар этиб юз дури макнун анга,*

*Қилсам этиб боштин-оёқ жсон ани,
Ҳажлаи ноз ичра хиромон ани,*

*Чун анга бу хайли жафогар этиб,
Ҳуллаларин ғорату торож этиб,*

*Жисмида не ҳулла қўйиб, не ҳарир,
Ўзини бедод ила айлаб асир.*

Аммо Навоий яна минг хижолат билан узрлар ҳам айтади:

*Бир неча тандинки, шикоят дедим,
Англамайин ҳарза ҳикоят дедим,*

*Барчасининг нуктаси рангин эрур,
Назмлари дилкашу ширин эрур.*

Навоийки плагиатлар ҳақида бу сўзларни айтса, бошқалар не десин?

Бу борада мен мақола муаллифи У.Ҳамдамнинг мана бу фикрига тўла қўшиламан: “Кўчирмакашликни кечириб бўлмайди. Бунда билиб туриб бошқанинг маънавий хазинасига қўл чўзилади, “маънавий ўғирлик” деб аталган оғир жиноят содир этилади. Ҳар қандай жамиятда, айниқса, бугун, кўчирмакашликнинг қонун орқали маъмурий жазоланишини кучайтирмақ керак бўлади. Кўчирмакашликнинг ҳам хили урчиб, турфаланиб кетган”.

Рост, буни қарангки, адабиётдаги кўчирмакашлик ҳатто бадий таржима соҳасида ҳам пайдо бўляпти. Бундан икки йилча аввал америкалик Ог Мандино деган бир муаллифнинг “Яхши яшаш сири” деган асари икки мутаржим – Б.Комилов ва О.Мўминов томонидан ўзбек тилига ўғирилди. Китоб чоп этилгач, ордан бирон ойча вақт ўтиб ўша асарни яна бир таржимон бошқа бир нашриёт орқали бостириб чиқарди. Мундай олиб қарасангиз, ҳозир – яхши ахборот талаш бир даврда бир асар икки бора ўғирилиб, икки нашриёт томонидан ёруққа чиқарилган экан, бу дуруст бир ҳолдай. Аммо бердисини эшитинг: кейинги таржима аввалгисининг сўзма-сўз кўчирмаси экан. Шунақа тоифа “таржимон”лар ҳам пайдо бўпти-да. Кейинги шоввоз мутаржим бошқаларнинг кўзини шамғалат қилиш учун деярли ҳар бир абзац бошланишида бир-икки сўзни ўзгартиради – ё синонимларини қўллайди, ё қисқартиради, ё ўздан “шуниси ҳам борки” дегандай биров-ярим кириш сўзларни қўшиб юборади. Бунақа ўғирликни фош этиш ҳам осон бўлмас экан. “Йўқ, мен буни ўзим шундай

ўғирганман, жумлалар тасодифан бир хил чиқиб қолган бўлса, бу табиий – аслиятдаги маъно шу сўзлар билан таржима қилинади-да ўзи”, деб даъво қилса, қаёққа борасиз?

Хайриятки, бунинг ҳам тадбири топилди – мен дастлабки таржимонлар янглиш ўғирган бир жойни аниқладим (хато кимда бўлмайти, ахир?), қарангки, кейинги уddaбурро ана шу хатони ҳам... бехато кўчириб олган бўлиб чиқди! Шундан кейингина чаккининг даккиси ҳам бўлишига шўрлик “мутаржим”нинг ўзи иқрор бўлди. Бунақа ишлар адабиётни бойитмайти.

Ажаб, ўғри дегани элдан ҳаё қилар, ҳукуматдан қўрқар – ўмарганини беркитарди. Адабий ўғри эса бировдан ўғирлаб олган нарсасини ўзи ошкор қилар экан, “муни мен ёзганман”, деб қарилларкан. Демак, адабий ўғирлик – ўғирликларнинг энг расвоси, энг шармандаси. Афсус, ҳозир кўчирмакашлар, нусха олувчиларнинг даври келди. Аксар талабалар курс иши, диплом иши деган нарсаларни интернетдан алланималарни кўчириб бериш, деб тушунади. Мен ҳатто, бир талаба йигитнинг ўзи-ўзидан кўчирганига ҳам гувоҳ бўлганман. Қанақа қилиб денг? Диплом иши ёзган азамат қараса, ҳажми оз, бор-йўғи, ўттиз бетлар атрофида бўлиб қолибди. Бу билан ёқлаб бўлмаса. Нима қилиш керак? Йўли топилди: ишнинг кириш қисмидаги бирон тўрт бетни нусха олиб, хулоса қисми ўртасига, иккинчи бобнинг ўртасидаги етти бетни копия қилиб олиб, биринчи боб аввалига... хуллас, ўзидан ўзи кўчира-кўчира, эллик икки бетлик “диплом иши”ни тайёр қилди!

Кўчирмакашлик катта кўлам касб этиб, катта ижтимоий ҳодисага айланди. Аммо у, ҳеч қачон, Алишер Навоий айтганидек, “эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас” бир нарсадир. Шу сабабли, ҳамма замонда оғзига маҳкамлар қадрланган, чунки оғзи бўш одам... оғзидаги ошини олдиради-да. Чунончи, бир одам билан фольклор хусусида гаплашиб ўтириб, “Эртак – эрмак эмас”, деган бир мақола ёзганман, ичида фалон гапларни айтмоқчиман, дебман, денг, икки ҳафта ўтиб, ўша сарлавҳаю ўша гапларни мўътабар газеталардан бирида кўрдим. Ўша, мен билан дилкаш суҳбат қурган домла ёзган экан. Айтишларича, тухумига биров тикилганини сезган каклик уни ташлаб кетаркан, очиб чиқмас экан. Менинг ҳам қанча мақолаларим палағда тухум ҳолида қолиб кетган, афсус.

Яқинда англиялик муҳандислар бир кашфиёт қилишибди: асар ё мақоладан бирон парчани компьютерга киритиб, интернетга улансангиз, шу парча бундан аввал қайси асар матнида мавжуд бўлганини кўрсатиб берар экан. Бу дастур жорий қилинганга яна қанча асарлар хомталаш бўларкин?

Бир маҳаллар антик дунёда бадиий ижод билан шуғулланувчилар аэдлар ва рапсодлар деб аталган икки тоифага ажратилган.

Аэдлар улкан эпосларни ижод қилишган бўлса, яхшигина қобилиятли, аммо аэд даражасига ета олмаганлар рапсодлар деб аталган ва улар асосан қисқа ҳажмли кўшиқлар соҳасига ихтисослашишган. Рапсодлар аэдлардан қолган кўшиқларни такрор-такрор куйлаб одамларга завқ улашишган, шу кўшиқларнинг кейинги даврларга етиб келишига бебаҳо ҳисса кўшишган ҳам. Шу маънода, фольклор ижодчилигига қайриладиган бўлсак, дoston ва термаларни айтувчи бахшиларнинг ҳар бирида маълум даражада аэдлик, маълум даражада рапсодлик истеъдоди бор бўлган, ижро жараёнида ижод моментлари ҳам оздир-кўпдир учраган. Шу боис, айна жараёнда асл муаллифни қидириб топиш мушкул бўлганидай, “кўчирмакаш”ни тутиш ҳам амри маҳол. Демак, бу жараёни “халқ ижоди” дейиш, кенг маънода, тўғри, деб ўйлаймиз.

Не тонгики, йиллар, ўн йилликлар ўтгани сари бизнинг шу мўъжазгина миллий адабиётимизда ҳам аэдлар бирин-кетин дунёни тарк этиб, кунимиз рапсодларга қолаётгандай. Мавзулар майда, туйғулар майда, қайсиям бир китобда ёзилганидай, эндигилар “юлдузларнинг ушоғини чўқилашяпти”.

У.Ҳамдамнинг мақоласида кўчирмачилик ва унга ёндош ҳодисалар алоҳида илм объекти сифатида тафриқ қилинган: турлари, хиллари, тоифалари саналган, уларнинг келиб чиқиш сабаблари тадқиқ этилган, буларга мисоллар келтирилган. Дарҳақиқат, тузукроқ назар солсак, ҳақиқий оригинал асар ниҳоятда сийрак учрайдиган бир ҳодиса эканига, кўп ижод намуналари ана ўша асарлар таъсирида бунёд этилишига иқдор бўламиз.

Аслида, ҳеч бир яхши асар йўқ жойдан бино бўлмайди, зимнига қарасак, аллақайси асарнинг асарини сезиш мумкин ундан. Чунки адабий таъсирсиз, адабиёт тараққий этмайди. Бу ўринда акад. В.М.Жирмунскийнинг “бир адиб ижодининг иккинчи бир адиб ижодига бевосита таъсири. Ҳақиқий маънодаги адабий таъсир мана шудир”¹ деган қайдани келтириб ўтиш жоиз. Мана шу бевосита таъсирланиш адабий алоқанинг биринчи ва энг муҳим кўринишидир. Унинг ўзи ҳам юзага келиш омилларига кўра турлича (ўқиб баҳра олиш, дунёқараш яқинлиги, ижодини ўрганиш, таржима қилиш, руҳий-эстетик яқинлашиш ва ҳ.к.) бўлиши мумкин.

Дунё адабий тараққиётида бошқа халқ шоири ёки ёзувчиси ижодида мавжуд мотивлар ва ҳатто сюжетлардан фойдаланиб оригинал асарлар ёзиш ҳодисаси кўп учрайди.

Масалан, Чўлпон Пушкиннинг “Борис Годунов” трагедиясини, “Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида” эртагини, “Дубровский”

¹ Жирмунский. В.М. Байрон и Пушкин. – Л.: 1974.

қиссаси ва кўплаб шеърларини таржима қилган. Бунинг учун у Пушкин асарлари ва улар ҳақидаги илмий манбаларни синчиклаб ўрганган ҳам. Бинобарин, унинг Пушкин ижодидан муайян даражада таъсирланган бўлиши табиий. Биз бу ўринда “Гўзал” шеърининг дунёга келиш омиллари ва унга А.С.Пушкиннинг таъсири борасида, шу орқали адабий таъсир ҳамда оригиналлик масаласи ҳақида бир-икки сўз юритмоқчимиз.

Чўлпоннинг “Гўзал” шеъри, шубҳасиз, унинг кўнгилга энг яқин, ҳиссиётга тўлиқ шеърларидан биридир. Лирик қаҳрамон суйганини топа олмай, қоронғу кечадаги энг ёруғ юлдуздан (биринчи бандда), тўлин ойдан (иккинчи бандда), эрта тонгда сарсари эсган еллардан (учинчи бандда), кенг оламини нурафшон қилиб осмонда порлаган қуёшдан (тўртинчи бандда) ёрини бирма-бир сўроқлайди. Уларнинг ҳеч қайсиси шўрлик ошиққа дилдорини топиб беролмай, хижолат бўлганидан уялиб қочмоққа тиришарканлар, бир нарсани яқдил таъкидлайдилар: суюкли ёр чарақлаган юлдуздан ҳам, моҳи анвардан ҳам, мунаввар хуршиддан ҳам гўзал... Шеър шундай яқунланади:

*Мен йўқсул на бўлиб уни суйибман?
Унинг-чун ёнибман, ёниб қуйибман.
Бошимни зўр ишка бериб қуйибман.*

Биз бу ўринда айни шеърнинг композицияси, яна аниқроғи, унинг “сюжет йўналиши” ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Эътибор қилсак, шоир биринчи бандда ёрини юлдуздан, иккинчи бандда ойдан, кейингисиди шамолдан ва ниҳоят, қуёшдан бирма-бир сўроқлаб чиқади. Бу беихтиёр А.С.Пушкиннинг “Ўлик бекач ва етти баҳодир ҳақида” шеърий эртагидаги шунга ўхшаш воқеани киши ёдига туширади.

Ёдингизда бўлса, Пушкин бу шеърий эртақда навниҳол Маликанинг Шум кампир ҳадя қилган заҳарли олмани еб вафот қилиши, етти оға-ини баҳодирлар уни ерга қўйишга кўнгиллари бўлмади, шиша тобутга солиб, ғордаги салқин бир ғор ичига қўйганларини тасвирлайди. Унинг унашилган ёри бўлмиш Шаҳзода Маликанинг йўқолганини эшитиб, ҳар ёқдан ахтаради. Топа олмайди, сўроқлаган одамларининг бирови унга ачиниби, бирови эса кулиб қарайди. Ёри кўйида девона бўлган Шаҳзода Маликани кўрганмикин дея, аввал қуёшдан, кейин ойдан, шамолдан ҳам сўраб чиқади. Шамол йигитга тоғдаги салқин бир ғор ичида Малика мангу уйқуда ётганини айтади. Шаҳзода ғорни топади...

Дарвоқе, бу эртақда рамзий маънолар йўқ ва унда лирик шеърга хос ҳиссиёт ларзалари ҳам камроқ, у назмда чиройли ифо-

да қилинган бир эртақ, холос. Бироқ бу эртақда ҳам бояғи этюдлар бор – Маликани излаб юрган Шаҳзода ҳеч кимдан тайинли жавоб ололмагач, қуёшдан сўраб ёлворади, қуёш эса уни учратмаганини айтиб, ойдан сўрашни маслаҳат беради. Қоп-қоронғу тунда (эътибор беринг: Чўлпонда “Қоронғу кечада...”) ошиқ ёрини ойдан сўроқлайди. Ой ҳам лолу маълум бўлиб, уни шамолдан (!) сўраш кераклигини айтади. Пировардида, ошиқ йигит қудратли шамолга хитоб қилиб, ёрини дараклайди. Шамол унга суюклиси тоғдаги бир ғорда, тобутда ётганини (яна эътибор беринг: Чўлпонда “Тоғу тошлар ичра...”) айтади.

Аслида, бу мотив ўзбек адабиётида ҳам кўпдан қўлланади. Навоийнинг Фарҳоди Ширинни сўраб аввал фалакка, оқшом тушгач, ойга, Аторуд ва Зухро юлдузларига, шу тариқа етти қават осмоннинг соҳиби буржлари – Муштарий, Зуҳалларга... хитоб қилади, саккизинчи ва тўққизинчи кўкдаги собит ёритқичларга ҳам бирма-бир ёлворади.

Шунга қарамай, бизнингча, шеърятимиз чўлпонининг бу асари дунёга келишига Пушкиннинг мазкур “Ўлик бекач ва етти баҳодир ҳақида” эртаги сабаб бўлган. Қуйида шу нуқтаи назар фойдасига бир неча далил келтирамыз.

1. Пушкиннинг мазкур шеърый эртагидан бошқа (бизга маълум бўлган) ҳамма манбаларда ошиқ йигит ойга, қуёшга, юлдузлар ва ҳоказоларга хитоб қилади, аммо улар – сукутда. Уларнинг жонлантирилиши, ошиққа жавоб бериши фақат Пушкинда бор, Чўлпонда бор.

2. Бошқа манбаларда шамол образи мавжуд эмас. У фақат Пушкин ва Чўлпонда учрайди, шу икки муаллифнинг асаридагина ошиқнинг шамол билан мулоқотига алоҳида бир банддан ўрин ажратилган.

3. Фақат Пушкин билан Чўлпонда мазкур образлар (юлдузлар, ой, қуёш ва шамол) миқдори тўрттадан.

4. Фақат Пушкин билан Чўлпон асарларидагина ошиқ йигит хитоб қилган *объектлар* (Ой, юлдуз ва ҳ.к.) ёрининг дарагини айта олмагач, хижолат бўлиб, уни бошқасига йўллайдилар. Бошқа манбаларда эса улар бефарқ.

5. Ҳар икки асарда шамол образи айнан ғор тасвири билан тўлатилган (Пушкинда шамол Маликани тоғдаги бир ғорда тобутда эканини билдирса, Чўлпонда шамол суюкли ёрни “тоғу тошлар ичра истаб” юришини, кўра олмаётганини айтади).

6. Пушкиннинг бу асарида қўлланган бир чизги – “ер юлдузи” ибораси Чўлпоннинг “Гўзал”дан кейин ижод қилган бошқа асарларига ҳам кўчиб ўтган (“Кўнглимга яқин юлдуз эмас, бошқа эмас, йўк, Ер юлдузи дейман...” ва ҳ.к.). Бу ҳам Чўлпоннинг мазкур

шеърий эртақдан кучли таъсирланганига далил (Проф. Н. Комиловнинг айтишича, Ғафур Ғулом шеърларида учрайдиган “Хонаи хуршид”, (қуёш уйи) яъни «дунё» деган мажозий образ, аслида, Бедилники бўлиб, шоиримиз ашаддий бедилхон бўлгандан бу образ унинг шеърлирига ҳам кириб келган экан).

7. Бу мотив кейинчалик Чўлпоннинг бошқа асарларида ҳам тажассум топди. Унинг “Юпанмоқ истаги” шеърида шундай мисралар бор:

*Ёки ойдин тунда кўзимни олмай
Кўклардан юпатқич юлдуз ахтарай?
Ёки тонг чоғида сабо юпатқай?
Ёки ойдан томган вафосиз нурлар?*

Ошиқ йигитнинг ёр ҳажридаги изтироблари беҳад ортиб, уни қуёшдан, ойдан, юлдузлар ва шамолдан сўроқлаши мотивида Пушкиндан ибрат олиб, Чўлпон мазкур бебаҳо ва мутлақо оригинал шеърини яратган.

...Йигирманчи асрнинг биринчи чораги – ўзбек адибларининг рус адабиётидан ошиғич ўрганиш даври, ундан янги мавзулар, талқинлар, метод ва жанрларни ижодий қабул қилиш йиллари эди. Бу жараёнда ўзбек адиблари, аввало, Пушкин ижодига мурожаат қилганликлари табиий. Чунки Пушкин ижоди янгича, реалистик ижод йўлига ўтган ўзбек адабиёти учун дастлабки ибрат мактаби эди. Уша йилларда яшаб, қизғин ижод қилган қарийб барча ўзбек адибларининг қалами Пушкин асарларини ўзбек тилига таржима қилиш, Пушкиндан ўрганиш орқали қайралган. Бу ижодий изланиш Чўлпоннинг оригинал ижодиётига таъсир қилмаслиги мумкин эмас эди. Назарий жиҳатдан олганда эса, бир адиб бошқа адибдан ўрганиши ва ижодий таъсирланиши учун у ўз салафининг асарларини таржима қилиши ёки улар юзасидан тадқиқот ўтказишини шарт қилиб қўйиб бўлмайди.

Масалан, Абдулла Қодирийнинг Пушкиндан бирон нарса таржима қилганлиги маълум эмас. Бу улуғ носирнинг ўзи ҳам ижодига бевосита таъсир ўтказган, йирик романлар ёзишга илҳомлантирган адиб сифатида араб ёзувчиси Жўржи Зайдонни тилга олади. Шунга қарамасдан, унинг оламга машҳур асари, тўнғич ўзбек романи “Ўткан кунлар” ўз сюжет йўналиши, композицияси, образлар галереяси ва уларнинг талқини, тугуни, ечими каби асар “иморат”ини барпо этадиган барча асосий жиҳатларига кўра, Пушкиннинг “Капитан қизи” билан деярли бир ўзанда. Икки ёш, олижаноб йигит, ота-онасининг ёлғиз фарзанди (Пётр Гринёв-Отабек) кекса ёшдаги содиқ хизматкори (Савелич-Ҳасанали)

билан сафарга чиқиб, ота-онасида беҳабар ҳолда, қўним топган жойларидаги бир бообрў хонадоннинг латофатли ёлғиз қизи (Маша-Кумуш)га уйланади. Аммо у қизга қўз олайтириб юрган бадхоҳ кимса (Швабрин-Ҳомид) бор эди. Ҳар икки асарда воқеалар шу жойга келганида мамлакатда Пугачёв-Азизбек томонидан исён бошланади. Ниятига етолмай қолган бадхоҳ Швабрин-Ҳомид олийжаноб йигитдан ўч олиш учун унга туҳмат қилиб, икки бора йигитни дор остига олиб боришга муваффақ бўлади. Ҳар икки сафар олийжаноб йигит бир хил восита – мактуб орқали оқланади, бу мактуб дорга осиб олиш ҳукми олдидан айнан латофатли қиз (йигитнинг ёри) томонидан ҳукм қилувчи кишига элтиб берилади ва йигит омон қолади... Биз тафсилотлар рўйхатини шу жойда кесамиз, зеро айтилганларининг ўзи ҳам В.М.Жирмунский айтган бир адиб ижодининг иккинчи бир адиб ижодига бевосита таъсири мавжудлигини даллиллаш учун кифоя қилса керак. Аммо сюжет йўналишидаги бу айрим муштаракликлар “Ўткан кунлар”нинг оригиналликка асло соя ташламайди, нимагаки, уёғини сўрасангиз, ботир йигитнинг содиқ хизматкор билан сафарга чиқиши ва саргузаштлари сюжетидаги умумийлик, масалан, Сервантеснинг “Дон Кихот” романида ҳам, яна бошқа ўнлаб асарларда ҳам мавжуд. Бинобарин, бундай ҳоллар адабий таъсир дегани ниҳоятда мураккаб, системага солиш амри маҳол бир жараён эканлигини кўрсатади.

...Асл муаллифнинг умри боқий, у ҳеч қачон ўлмайди. У яратган дунёга идрок ила назар солиб, бошқалар илғамаган гўзалликларни топа олиш ва бу ҳисни бошқаларга гўзал бадий ифодалаган ҳолда етказиш ҳам муаллифлик саналади. Ана ўшандай ижод намуналарининг таъсирида янги асарлар бунёд этилиши ҳам мумкин, аммо энди мана шу шўрваннинг шўрвасида қандай мазаю тот бўлади, ҳамма гап шунда.

ТАҚЛИД, ТАСВИР, ИЛҲОМ ВА ИСТЕЪДОД

Маҳкам МАҲМУД

1940 йилда туғилган. Ёзувчи, олим ва таржимон. Ўрта Осиё дорилфунуни филология факультетида таҳсил олган. “Талант ва ижод фалсафаси”, “Абадият лаҳзалари”, “Орифи маоний”, “Кешга баҳор келди” каби илмий, бадиий асарлар муаллифи. Шунингдек, Арасту, Форобий, Ибн Сино, Ф.Амтор каби алломалар, Бальзак, Луис Борхес, Белинский, Чарльз Диккенс сингари адиб, танқидчилар

ижодидан таржималар эълон қилган.

“Шарқ юлдузи” журнали бадиий, ижтимоий, фалсафий асарларни нашр этиш билан бирга, жаҳон адабиёти тарихи, эстетика, поэтикага доир назарий мақола ва суҳбатларни бериб бориши журнал ўз вазифаси доирасини, кўламини кенгайтириб бораётганини кўрсатади. Адабиётшунос Улуғбек Ҳамдам “Муаллиф ўлими”-га сиз ҳам овоз берасизми?” сарлавҳали адабий ўйларида кейинги йиллар Ғарб адабиётшунослиги, эстетик тафаккурида туғилган бадиий асарларни ижод қилиш “технологияси”даги янгиликлар, жумладан, Ролан Бартнинг “Муаллиф ўлими”, Юлия Кристеванинг “интертекстуаллик” каби янгича адабий назарияларига қизғин муносабат билдиради. Улуғбек Ҳамдам таҳлилидан кўринадики, у Бальзакнинг бир ҳикояси асосида Ролан Барт чиқарган назарий хулосага қўшилади ҳам, айрим эътирозларини билдиради ҳам. Р.Барт Бальзакнинг “Сарразин” ҳикоясидаги бир жумла, қаҳрамон руҳий ҳолатининг нозик тасвири муаллифнинг ўзи топган матн эмас, балки муаллифга боғлиқ бўлмаган, яъни муаллифи йўқолган, “ўлган” матндир, дейди. У келтирган жумлада Бальзак кастрация (ахта) қилиниб, эркаклигини йўқотган йигитда романтик табиатли нафис аёлларга хос нозик ҳиссиётлар пайдо бўлганини тасвирлайди. “Буни ким айтмоқда? – дейди Р.Барт, – аёллик табиатини яхши билгувчи ёзувчи Бальзакми? Ё ахта йигит ўрнида аёлни тасаввур қилган асар қаҳрамоними? Ёки бу умуман инсон донолигимми? Ёки романтик руҳиятми? Биз бу тасвир муаллифини ҳеч қачон билолмаймиз”. Р.Барт шу биргина жумла асосида умуман бадиий тасвирда субъектини, шахсий қарашлар йўқолиши ҳақида “муаллиф ўлими” назариясини ўйлаб топади.

Оноре де Бальзак шу қадар назарий қоидалар доирасига сиймайдиган адибки, у ҳар бир асарида воқеликнинг янги қирра-

ларини, янги-янги қаҳрамонларнинг субъектив қарашларини турлича услубда тасвирлайдики, агар асари устида унинг номи қўйилмаган бўлса, буларнинг барчасини Бальзак ёзганига ишонмаган бўлар эдик. “Гобсек”, “Евгения Гранде”, “Горио ота” романида жиддий реалист бўлган Бальзак “Сағри тери тилсими”, “Ёшлик эликсири”, “Ал-кимёгар”, “Фачино Кане” асарларида романтик ва фантаст адиб сифатида кўринади. Р.Барт келтирган матнда мен муаллиф йўқолган, “ўлган” деб ўйламайман.

Бальзак “Фачино Кане” ҳикоясида венециялик бир аслзода сенаторнинг ношукурлиги, очкўзлиги тақдир ажойиботлари сабабли кўзи кўр қилиниб, икки кўр ўртоғи билан соз чалиб, тиланчилик қилиб яшаётганини тасвирлар экан, ёзувчи французларга хос бағрикенглик, саховат билан ўз номидан сўзлаб, бадий ижод сирларидан ҳам баъзиларини ошкор қилади. Ёзувчи асар қаҳрамони – собиқ сенаторни учратган вақтидаги ўз кечинмаларини ҳам муфассал тасвирлайди: “Мен чекка жойлардаги халқнинг феъл-атворини, характерларини ўрганар эдим... Уларнинг ўзаро гап-сўзларини (уларнинг ҳозирги аҳволини билдирувчи гап-сўзларини) эшитиб, уларнинг ҳаёти ичкарасига бутунлай кириб, эгнимда уларнинг жулдур кийимини, оёғимда чоригини ҳис этар эдим. Бу одамларнинг истаклари, нималарга зориқиши, эҳтиёжлари – барчаси менинг руҳимга кириб олди. (Баъзи ижодкорлар, аксинча, мен уларнинг руҳига кирдим, дейдилар. Бальзак қаҳрамони бўлган ёзувчи айтгани тўғри бўлса керак. Балки, иккаласи ҳам мумкиндир – М.М.) Шу ҳунармандлар билан бирга уларнинг иш ҳақини вақтида бермай, қийнаётган виждонсиз иш буюрувчиларга лаънат айтар эдим. Мен ўз одатларимни йўқотиб (ўзимни улар ўрнига қўйиб), маънавий камол топиб (фазилатлар ҳосил қилиб), ўз ихтиёрим билан шу ўйинда (бошқа одам бўлиб қолишда) ўйнар эдим. Менда бу қобилиятни ким уйғотди экан? Учинчи кўзим очилдимикан? Мабодо, бу қобилият суиистеъмол қилинса (яъни, ортиқча берилиб кетилса), жинни бўлиб қолиш мумкин. (Шундай руҳий касаллик бор – шизофрения, бунда бемор ўзини Наполеон ёки Суворов деб ўйлайди – М.М.) Мен бундай қобилият қаердан келганлигини, манбаини суриштириб ўтирмадим, менда шу қобилият бор ва мен бундан фойдаланаман, вассалом. Шуни билардимки, бундай чекка жойларда инқилобчилар, жасур қаҳрамонлар, ихтирочилар, туғма истеъдодлар, золимлар, камбағалликдан бўғилган, ичкиликка берилганлар ва соғлиғидан айрилганлар яшайди. Бундай қайғули жойларда не-не янги саргузаштлар, драмалар, даҳшатли ва ажойиб-ғаройиб воқеалар борлигини сиз тасаввур ҳам қилолмайсиз”. Бадий ижодни тадқиқ этган адабиётшунослар ҳозир буни ижодкорда синчков кузатувчанлик ва бой

тасаввур қилиш қобилияти, дейдилар. Аммо бу қобилият ҳаётни чуқур билишга, ҳаёт ҳақиқатини англашга асосланганини яхши биладилар, десак, бадий ижодни анча жўн тушунган бўламиз. Суқрот ҳақим дoston айтувчи Ионга: “Бадий ижод қилиш қобилияти – илоҳий илҳом билан боғлиқ” деб, бундан кўра яхшироқ тушунтирган. Демак, бадий тасвирда муаллиф “ўлими” эмас, муаллиф шахси, истеъдоди ҳал этувчи фазилатдир.

Кам учрайдиган, ибратли, қизиқарли, муҳим воқеа ва ҳолатларни тарихчидай баён қилиб эмас, балки ҳаётдагидай жонли тасвирлашни Арасту “мимесис”, тақлид санъати деб атаган эди. Р.Барт келтирган мисолда, муаллиф “ўлмайди”, аксинча, бундай тасвирда муаллиф – Бальзак кўринади.

Улуғбек Ҳамдам турли чалкаш қарашларга аниқлик киритиш учун энг ишончли далиллардан бири – Арасту “Поэтика”сида айтилган “мимесис” – тақлид назариясига мурожаат қилади: “(Фикрларни) ҳар қанча айлантриб кўрмайлик, Аристотель мустаҳкам асосга эга фикрни илгари сурганлигини ҳаётнинг ўзи исботлаб келмоқда. Албатта, ўзгача қарашларнинг ҳам пишиқ-пухта пойдевори бор, олам кенг – яшайверади. Қолаверса, Гегель ҳам, бошқалар ҳам (масалан, Лессинг, Гёте, Хердер... – М.М.) дастлабки улгини Аристотель бободан олганига тарих гувоҳ. Зеро, адабиёту санъатнинг келиб чиқишида қомусий олим назарда тутган “тақлид”нинг ҳиссаси ҳамиша ўз ўрнида собит туриб келаётганидан-да кўз юмиб бўлмайди”. Биз бу фикрни қувватлаб айтамызки, Арасту ҳақим мазкур қарашларида Суқрот ва Афлотун каби устозларнинг фикрларига ҳам таянар эди. Чунончи, Афлотуннинг “Ион” асарида Суқрот Ҳомер дostonларини куйловчи рапсод ёки аэдга бадий тасвир тамойилларини тушунтиради. “Суқрот ҳақидаги хотиралар” муаллифи Эфеслик Ксенофонт ёзишича, донишманд бир мусаввирнинг Троя оқсоқоллари Парис олиб қочган Елена-нинг ҳуснини кўриб ҳайратга тушганларини тасвирлашдан хулоса чиқариб айтадики, ижодкор қахрамонларининг гапириши ва ҳаракатига ҳам, руҳий ҳолатларига ҳам тақлид қилади. Дарвоқе, Ролан Барт “муаллифнинг йўқолиши” назариясини Суқрот ва Арастудан олган, аммо хато кўчирган. Афлотуннинг ўша диалогда Суқрот “Илиада” дostonида воқеалар ва характерлар, уларнинг нутқларини кўрсатар экан, ўзи аралашмай бир четга чиқиб туради. Биз бу тасвирларда Ҳомерни эмас, Ахиллни, Гекторни, Одиссейни кўрамыз, дейди.

Р.Бартнинг матнда “муаллифнинг ўлими” ҳақидаги фикрлари асосида поэтик санъат табиатини тушунмаслик ётади. У илоҳий илҳом нималигини ҳам тушунмайди. Суқрот ҳақим, Афлотун ва Арасту ижодкорларни Тангри илҳом берган зотлар, деб қадрлай-

ди. Сукрот дoston айтувчи рапсод Ионга: “Сенинг Ҳомерни яхши куйлашинг бу касбни яхши билганинг учун эмас, балки илоҳий илҳом ҳолатида айтганинг учундир”, дейди. Донишманд бу фикрини асослаш учун бахши, оқин ҳам, шоир ҳам илҳом вақтида асар қаҳрамонларнинг ҳолатига тушади, дейди. Атоқли эстетик олим А.Ф.Лосев “Антик дунё эстетикаси” кўпжилдигининг “Софистлар. Сукрот. Платон” китобида айтадики, “Сукрот инсоният тарихида биринчилар қаторида моддий мавжуд нарсалар ўткинчи, аммо инсон руҳи ва онгидаги расолик, мукамаллик, гўзаллик ғоялари абадий яшайди”, деган эди. Кейинроқ бу ғоя Афлотуннинг идеялар ва идеаллар ҳақидаги таълимотига таъсир кўрсатди.

Афлотун бадиий матнда, аниқроғи поэзияда (қадимда драма, наsr, шеърийат, мусиқа, рассомлик, рақс, ҳайкалтарошлик, хуллас, нафис санъатлар поэзия деб аталган) муаллифнинг кўриниши ёки кўринмаслиги, Ролан Бартнинг кўпол сўзича, муаллифнинг ўлими ёки ҳаётлиги) деб аталган ҳодисани Афлотун “*ижодкорнинг ифода усули*” деб атайди. Афлотун фикрича (ва Арасту фикрича ҳам), адабий жанрларга бўлиниш ифода усулига боғлиқ. Афлотун “Давлат” асарида бундай дейди: “Поэзиянинг бир турида иждоқорлик бутунлай тақлид асосида қурилади, бу трагедия ва комедиядир (яъни драматургия), бошқа турда шоир *ўзини ифода қилади*, сен буни дифирамбаларда кўрасан...” Афлотун фикрини ривожлантиришга журъат қилиб айтамикки, шоирнинг ўзини ифода қилиши дифирамбалардан ташқари, яна фалсафий ва лирик поэзияда, дил изҳори бўлган бадиий насрда (Жан Жак Руссонинг “Янги Элоизада”сида, Альфред де-Мюссенинг “Аср ўғлони дил изҳори” романида, И.В.Гётеининг “Фауст” достонида, Ф.Клингернинг “Фауст” романида, Байрон, Ҳайне, Адам Мицкевич, Пушкин, Лермонтов, Есенин, Чўлпон, Усмон Носир шеърларида, Жуброн Халил мансураларида) кўринади. Ф.Достоевскийнинг “Хўрланган ва ҳақоратланганлар” романида, “Ойдин кечалар” қиссасида, бу адибнинг душмани бўлган Н.Е.Салтиков – Шчедриннинг “Паҳлавон” ҳикоясида ва “Бир шахар тарихи” сатирик романида ҳам шоир ўзини кучли ифодалайди.

Афлотун фикрининг давомида айтади (биз беодоблик билан орага сўз қўшганимиз учун узр сўраймик): “Эпик поэзия ва бошқа кўп турларда эса бу икки ифода тури («муаллиф кўринадиган, яшайдиган ва кўринмай, йўқоладиган» усул) бирлашади. Арасту ҳақим Афлотун фикрига аниқлик киритиб айтади: “Умунан айтганда, ўхшатиш (мимесис) санъати (эпос ва трагедия, комедия ва дифирамба (мадҳия), авлетика ва кифаристика (мусиқавий жанрлар) ўзаро уч жиҳатдан: (1) Тасвирлашнинг *турли воситалари* (яъни чолғу турлари, бўёқлар, ҳайкалтарошлик ашёлари...)”

билан; (2) *нима* тасвирланаётгани билан (биз яна қўшамиз: нима ва қандай тасвирланаётгани билан); (3) ранг-баранг *ўхшатиш усуллари* билан фарқланади.

Бу ердаги иккинчи асос – *нимани ва қандай тақлид (тасвир) қилиш* турли адабий жанрларни келтириб чиқаради. Арасту фикрича, трагедияда ижобий, улуғвор характерлар, комедияда – тубан ёки ҳажвий (кулгили) характерлар ва ҳолатлар тасвирланади. Драматургия жанрларида муаллиф кўринмай, фақат қаҳрамонлар (характерлар, адабий типлар) кўринса-да, барибир, асарнинг умумий ғоясида муаллиф (унинг ҳаёт ҳодисаларига шахсий муносабати) ёрқин кўринади. Бадий асарда қаҳрамонлар тасвирланиб, муаллиф кўринмай турса-да, асарининг тилида, оҳангида, услубида, *нималар ва қандай тасвирланаётганида* муаллиф ёрқин кўриниб туради. Устоз Абдурауф Фитрат “Адабий қоидалар”ида айтадики, бадий асарда тил, услуб, оҳанг фақат истеъдодли муаллифларда бўлади. Бадий асар тили заиф, рангсиз, оҳангсиз бўлса, услуб кўринмаса, истеъдод йўқлигининг нишонасидир.

Улуғбек Ҳамдам ва Зухриддин Исомиддинов адолатли тадқиқ этганидай, кўчирмакашлар, плагиатларнинг “асарлари”да кўринадиган услуб, ранглар ва оҳанглар, фикр, ғоялар “сохта ёзувчи”-ники эмас, балки ўғирланиб таланган “мазлум” муаллифникидир. Ўғри муаллиф эса муаллиф эмас, ўзининг истеъдоди йўқлигини фош этувчи бечора одам, айбдор, ўғридир – бундай ижодкорда ор-номус ҳам йўқ.

Улуғбек Ҳамдам “Муаллиф ўлими”га сиз ҳам овоз берасизми?” (ёки асл ижод соғинчи) баҳс-мунозарали адабий ўйларида Арасту кашф этган “мимесис” тушунчаси ҳозирги маънодаги тақлидни эмас, балки ҳаётнинг ўхшашини тасвирлаш, ҳақиқий ҳаётни тасвирлаш эканлигини тушунтириб, бадий асарларни баҳолаш, таҳлил ва талқин қилувчи олим, мунаққиднинг масъулияти, билим савияси (ва истеъдоди) ҳақида муҳим фикрларни айтади. “Ахир, танқидчи у ёки бу савиядаги қаламкашнинг ортидан мудом соядек эргашиб юриб, унинг ҳар босган қадамини тарозида ўлчаш дегани эмас-ку? Ахир, мунаққид мутахассис сифатида, аввало, юксак савияли асарлардан бадий-эстетик завқ туюб, уларни жўшиб таҳлилу тавсиф қилиб яшашни (яъни ўзи мансуб миллий адабиётнинг юксалишига хизмат қилишни) истайди”. Жаҳон адабиёти ва санъати тарихида фақат истеъдодли санъаткорлар бир-бирининг ижодини баҳолар эдилар. Шу маънода, бу санъаткорларнинг кундаликларини, эсдаликларини, И.В.Гёте, Г.Э.Лессинг, Вольтер, И.Г.Хердер, Ака-ука Август ва Вилгельм Шлегеллар, Жан Пол Рихтер, Энтони Шефтсбери, Шеллинг, Байрон, Шелли, Бальзак, Стендаль, В.Гюго, Теофил Готье, Сент-Бьёв, Ака-ука Эдмон ва Жюль

Гонкурлар, А.С.Пушкин, В.Г.Белинский, Л. Толстой, Ф.М.Достоевскийларнинг кундаликлари ва эсдаликларини ўқиш нақадар кўп билим ва завқ беради бизга! Анри Бейл Стендаль “Парма ибодат-хонаси” романини Бальзак таҳлил этиб, ютуқ ва камчиликларини айтиб, мақола-этюдини эълон қилганида ҳаяжонланиб, Бальзакдан фикр эшитганига фахрланиб, ўз асарини олти ой қайта кўриб, тузатиб чиққан эди. В.Белинский ва Н.Добролюбов адолатли ва жўшқин талқинлари ва тақризлари билан рус адабиётининг бадиий, ижтимоий қимматини жаҳонга танитдилар.

Хайриятки, Миллий истиқлол даврида миллатпарвар, истиқлолчи адибларимиз ва шоир, драматургларимиз адолатли, ҳақиқий баҳосини, қадр-қимматини топа бошлади.

Улуғбек Ҳамдам ижодий таъсир масаласида, Низомий “Ҳамса”си ва Навоий дostonларининг ворисийлиги ҳақида, устозлардан таъсирланиш, руҳланиш ҳақида муҳим фикрларни ўртага ташлайди. “Назаримда, – дейди у – Ҳамма адабий ҳодисаларни бир хил мезон билан ўлчаб бўлмайди. Албатта, Низомий Ганжавий ҳаётга ва эллар орасидаги мавжуд афсоналару дostonларга биринчи бўлиб тақлид қилди, натижада “Ҳамса” – беш асарда ҳаётнинг муайян моделини яратди”. Илоҳий илҳом самараси бўлмиш беш гўзал дostonда Низомий “ҳаётнинг муайян моделини” эмас (бу техноген жамиятда санъатни ва ҳаётни моделлаш деган сўзлар Ғарбда кенг тарқалган), балки асл санъат тилида айтганда, олам ичра янги оламларни, ажойиб-ғаройиб воқеаларни ва тақдирларни тасвирлади. Бу ерда мимесис – тақлид сўзининг яна бир маъносини – тасвир, яъни тасаввурдаги олам деб аташ муносиброқ бўлса керак. Ғарб эстетикаси ва адабиётшунослигининг ҳозирги даврида мумтоз эстетика даврида бўлмаган структурализм, проекция, модел, модус, дискурсив, ғоялар диссоциацияси, интертекстуаллик, герменизм, модернизм, виртуал, креационал деган терминлар борки, буларнинг барчаси санъат табиатига беғона бўлиб, бадиий фазилатларни, услубий рангинликни ифода қилолмайди. М.Бахтиннинг қадимги санъат табиатига алоқадор “кўповозилик” сифатини биз ҳам қабул қилишимиз мумкин, аммо ҳозирги Ғарб олимлари топган бидъатлар – янгиликлар мумтоз адабиётшуносликка, мумтоз эстетикага туфлаб ёпиштирилмоқда.

Таниқли адабиётшунос Муҳаммаджон Холбековнинг “XX аср модерн адабиёти манзаралари” китоби миллий истиқлол даврида ўзбек адабиёти (проза, поэзия, адабиёт тарихи ва назарияси) янги даврга қадам қўйгани ва у жаҳон адабиётидаги модернизм, экзистенциализм, структурализм, “сеҳрли реализм”, постмодернизм ва бошқа “изм”лари вакиллари фақат номлари янгилиги би-

лан эмас, балки бу адабиётлар мазмун, моҳияти, бадиий, услубий, ғоявий, фалсафий изланишлари билан мумтоз реалистик адабиётдан кескин фарқланишини, модернчи адиблар ижодининг ўзига хос томонларини, булар ижоди ҳақида ўзлари ва бошқалар айтган фикрларни умумжаҳон адабиётшунослиги кўламида талқин ва тадқиқ этади. Китоб муаллифи адолатли кўрсатганидай, XX аср модернчи санъаткорлари ўзларининг ижодини нечоғли янги ҳодиса деб баҳолашига қарамай, улар билиб-билмай ёки истаб-истамай, аввалги асрларда (ҳатто антик даврларда) мавжуд бўлган ижодий йўналиш, оқим, метод-усуллардан, хусусан, Данте, Чосер, Шекспир, Рабле, Сервантес асарларидан, XIX аср адиблари В.Гюго, Ч.Диккенс, В.Шотт, Г.Лонгфелло, У.Уитмен, О.Уайльд, Г.Мелвилл, Х.Ибсен, Ш.Бедлер, Эдгар По асарларидан илҳомланган ва фойдаланганлар. Айрим модернчилар – Ж.Жойс, Т.Лав Пикок, Умберто Эко ва бошқалар ўз асарларига Гомер, Шекспир, Рабле, Сервантес, В.Гюго асарларидан айрим ғояларни ва ҳатто матн парчаларини ҳам аралаштириб, “манбаини топинг” дегандай, адабий топишмоққа айлангириб юборганлар. Гоҳида модернчилар ҳикоя, новелла жанрини “янгилаш” жараёнида бадиасе, ҳатто адабий-танқидий ўй-мулоҳазаларни ҳам бадиий адабиётга тенглаштирганлар. Хусусан, Аргентина адиби Луис Борхес ижодидида бу ҳодиса жуда кўп учрайди. У “Марвли ҳакам ёхуд ниқобли пайғамбар” бадиасида Муқанна кўзғолони воқеасини тилга олмаган ҳолда фақат унинг “Қора атиргул” китобида айтган фавқуллодда ғаройиб, диний-мистик, фалсафий қарашларини баён қилади. У гапни Муқаннанинг кимёгар эканлиги, юнг либосларни исталган ранг, бўёқлар билан ўзлаштиришини, қаерга борса, ўзи билан ўрнатилган икки арслонни бирга олиб юришини, бу арслонлар унинг жамоли нуруни кўргач, кўр бўлиб қолганлигини, Муқанна динини инкор этувчилар охиратда 999 оловли қиёфада жазоланишларини баён қилади. Фалсафий фикр-мулоҳазалар бадиий тасвир ўрнини эгалласа ҳам, ўқувчини ҳайратлантиради.

М.Холбеков модерн адабиёти ҳақида фикр юритар экан, унинг мазмуни, ранглари, спектрининг диапазони жуда кенглигини, турли муаллифларнинг модерн асарларида антик давр мумтоз адабиёти, Ўрта асрлар, Уйғониш даври, маърифатчилик, романтизм, символизм, экспрессия, неореализм, сюрреализм оқимларига хос услубларнинг аралашувига йўл қўйилганини эътироф қилади. Парадоксал ҳолат шунда яққол кўринадикки, модерн адиблари ўз асарларининг услубини не чоғли “янги” деб ўйласалар-да, бу услубда антик даврдан ҳозиргача бўлган барча ижодий услубларнинг гоҳ синтези, кўпроқ эклектикаси кўзга ташланади. Модерн адибларида гоҳ Библиянинг “Таврот” (“Қадимги Аҳд”)

қисмига, гоҳ Инжил (“Янги Аҳд”) қисмига тақлид, гоҳ антик давр Юнон ва Рим адабиёти асарларига тақлид қиладилар.

Муаллиф тўғри кузатганидай, модерн адабиёти фақат бадий асарлардан иборат бўлмай, у бадиа, эртак, илмий тадқиқотлар, мактубларни ва турли мумтоз бадий асарларнинг парчаларидан иборат “винегрет”ларни ҳам ўз ичига олади. Луис Борхес ижодида теран поэтик, психологик ҳикоялар билан айни вақтда бадиа, мақола, кичик илмий тадқиқотлар ҳам кўп учрайди. (“Бобил кутубхонаси”, “Паскал фазоси”, “Кеведо”, “Колрижнинг туши”, “Честертон ҳақида”, “Ибн Рушд изланиши”, “Мумтоз адиблар ҳақида”, “Дон Кихот”да яширинган сеҳр”, “Марк Инжили”, “Китобларга эҳтиром...”)

Дарвоқе, Улуғбек Ҳамдам “матн ўйини”, “интертекстуаллик”, “қўштирноқсиз цитата” каби янги терминларнинг мазмун-моҳиятини тушунтиради ва Жеймс Жойснинг “Улисс” романини муаллифнинг ўзи мақтаб, Ҳомернинг “Одиссея”сига ўхшатганлигини айтади. Аслида эса, чиндан ҳам цитаталар тўпламига ўхшаш бу салмоқли ва қуроқ-ямоқли асарни “Одиссея”га ўхшатишни мен Ҳомерни ҳам, унинг асарини ҳам ҳақоратлаш, деб биламан. Жойснинг “Улисс” романида “Одиссея”га ўхшашликни излаш тиканзорда сайроқи булбулу анвойи гулларни излашдай гап.

Ҳомер “Одиссея”сида баъзи хаёлот манзаралари фонида жасур инсоннинг ҳақиқий саргузаштлари, кутилмаган фалокат, офатларни енгиб ўтган, табиат қудрати, ҳатто самовий қудрат билан баҳслашган, ақл қуввати билан циклоп-девни ҳам доғда қолдирган етук қаҳрамон фаолияти мантиқан асосли, табиий, реалистик тасвирланган бўлса, Жойснинг уч қаҳрамони Леопольд Блум, Стивен Дедалус, Молли ҳеч қаерга бормагани ҳолда, беш юз саҳифа давомида тинимсиз гап сотадилар, сўкинадилар, ҳеч қандай фалокатга учрамайдилар ҳам. Одиссейнинг долғали уммон ва денгизу ороларда оламнинг ярмини кезиб чиқилини Жойс қаҳрамонларининг у хонадан бу хонага ўтиши, Дублин шахрининг бир неча кўчасини айланиб кезишига қиёслаб бўладими? Асло! Дублин кўчаларида кезиш қаёқдаю, Ўрта Ер, Эгей денгизлари, Баҳри муҳитда, долғали тўлқинларда сузиш қаёқда?

Атоқли адабиётшунос, Ғарб мумтоз ва модернизм адабиёти билимдони Муҳаммаджон Холбеков “XX аср модернизм адабиёти манзаралари” китобида Ж.Жойс романида биринчи шахс, учинчи шахс, муаллиф шахслари фикр-ўйларда аралашиб кетгани, яъни атайлаб ясалган пала-партишлик ва чалкашликни янгилик деб мақтайди. Танқидчи мақтаган романнинг “Лотофағлар” номли 5-бобида ҳеч қандай лотофағлар (ёввойилар) йўқ, бу ерда Леопольд Блум бир аёл мактуби солинган конвертдан қандай қилиб

кутулишни билмай, темирйўл кўприги устида йиртиб, парчалаб ташлаб юбориши, қоғоз парчаларининг шамолда учиб сочилиб кетиши тасвирланади. Бу тасвирнинг ҳам “Одиссея”га заррача алоқаси йўқ. М.Холбеков ёзишича, Нобель мукофоти лауреати Томас Элиот (1888-1965) Жойсни ҳикоя қилиш ўрнига мифологик усулдан фойдалангани учун мақтаб, “бу эса замонавий дунёни санъат учун тушунарли қилишга қўйилган янгича қадамдир”, деб мақтайди. Мен айтаманки, Томас Элиот бу гапи билан мифологик усул минг йиллар давомида мавжудлигини билмаслигини ошкор қилган. Жойс ўз-ўзини мақтаб, “Улисс” сюжетида Данте ёки Шекспир оҳанглари ҳам учратиш мумкин, Стивен ўзини Одиссей ўғли Телемак эмас, балки Ҳамлет деб, бошқа жойда эса у ўзини “Таврот” ва “Инжил”даги пайғамбарларга, “1001 кеча”даги Синдбодга ўхшатади. Хуллас, бу қаҳрамонни биз Улисс ҳам, Телемак ҳам, Ҳамлет ҳам демай, ўзини Наполеон деб ўйловчи, шизофрения касалига чалинган жиннига ўхшатсак, ҳақиқатга яқинроқдир, деймиз. Муаллиф ўзини Ҳомер, Шекспир, Сервантес каби буюк зотларга ўхшатишга ҳеч бир мантиқий асос йўқ, бу гапларга фақат мумтоз адабиётнинг шоҳ асарларидан хабарсиз ўқувчиларгина ишониши мумкин. Жойсни кимдир (ёки ўзи) Шекспирга ўхшатса, шу билан у Шекспир бўлиб қолмайди, албатта.

Жеймс Жойс софдил инсон ва катта санъаткор эканлигини мен ҳам эътироф қиламан. Менимча, у машҳур ёзувчи бўлишдан аввал, ёшлигида яхшироқ йўлни танлаб олган эди. Ёшлигида у ўзини улуғлаш, чалкаш, қуроқ, “янгича” асарларини мақташ ўрнига буюк норвег санъаткори Хенрик Ибсен ижоди ҳақида бадиа, эсселар ёзган вақтида анча инсонпарвар ва камтарин эди. Муҳаммаджон Холбеков “XX аср модерн адабиёти манзаралари” китобида ёзишича, Ж.Жойс буюк драматург Х.Ибсен асарларини аслиятда ўқиси мақсадида норвег тилини ўрганишга киришади, уни ўзига устоз ҳисоблаб, “Ибсенга таҳсинлар ўқиб, завқу шавққа тўлиқ мактублар битади ва унинг таъсирида ўзининг “Порлоқ карьера” пьесасини ёзишга киришади. Замондошлари эслашича, бу пьеса Ибсеннинг “Биз – ўлганлар уйғонганимизда”, “Кўғирчоқ уйи” ва “Ёшлар иттифоқи” драмаларидан олинган парчалардан иборат қоришиқ асар бўлганди”. М.Холбековнинг Жойс ва Ибсен муносабатларига доир мана бу фикрлари эътиборга сазовор: “Жойс ўзини Ибсеннинг ирландиялик вориси (издоши) тарзида кўрганлиги бежиз эмасди... Иккови ҳам қашшоқликда яшаб улғайган, иккови ҳам ватанидан бадарға қилинган ва оқибат икковлон ўз ватандошлари ҳақида кескин ва қўпол, заҳарханда услубда асар ёзди, иккаласи ҳам “тошбағир”, “маънавий дунёқарашлари паст”, кундалик майда ташвишлар билан ўралашиб

қолган, “майда гап”, ҳаттоки “одобсиз ва ахлоқсиз” муаллифлар, деб топилди”.

Драма ва Ибсен ижоди ҳақида Жойс айтган фикрлар, бир қарашда, Арасту “Поэтика”си қондаларига мувофиқ келади. Ж.Жойс фикрича, “драмада муаллиф йўқолиб, кўринмай” туради (Р.Барт фикрича, “ўлади”), фақат қаҳрамонлар ҳаракат қилади (яшайди). Буни Арасту ҳам айтган. Аммо фикрининг давомида Ж.Жойс янглишади: “Драма (асар сифатида) ҳар қандай маънавият, одоб-ахлоқ ва ҳаттоки гўзалликдан, балки санъаткорнинг шахсиятидан ҳам баланд туради”. Бу фикр мутлақо хатолигини Эсхил, Софокл, Эврипид, Шекспир, К.Готци, Бомарше драмалари, Аристофан, Мольер, Бернард Шоу, Н.В.Гоголь комедияларининг юксак ахлоқийлиги ва маънавияти ҳам исботлайди. Комедияда ҳам, драмада ҳам ахлоқсизлик қораланади, ҳажв қилинади. Камина Ж.Жойснинг “Дублинликлар” туркумидаги ҳикояларини ўқиганман. Уларда Чехов ҳикояларидаги каби инсонпарварлик, ватанпарварлик ҳам сезилиб туради. Менимча, Жойсда ўзини ҳамда ўз асарларини улуғлашдай одобсизлик туғилишига Ф.Ницшега яқинлашуви сабаб бўлган. Ф.Ницше бир асарида Суқрот ҳакимни “энг ахлоқ”, “зараркунанда”, тубан шахс деб, унинг шуҳратига ҳасад қилади.

Аммо жаҳон мумтоз адабиёти тарихида шундай дурдона асарлар борки, уларни асосли равишда бошқа буюк асарларга ўхшатадилар. Француз мумтоз адиби Франсуа Рабленнинг “Гаргантюа ва Пантагрюэл” романи жаҳонга машҳур ва у Ғарб Уйғониш даври адабиётининг дурдонаси, деб эътироф этилади.

Француз халқ қиссаларига, фольклорга яқин бу романда халқ ҳаётдаги барча оғирчиликни, машаққатларни қувноқлик, ҳазил-хузул билан енгиб, кулги ёрдамида золимларни ва очкўзларни фош этиши мажозий, аллегорик, латифанамо, муболаға, гротеск усулида, бой жонли халқ тилида ифодаланади. М.Сервантес “Дон Кихот” романини Ф.Рабле асари таъсирида ёзган бўлса керак. Ф.Рабле асарининг бадиий ва ижтимоий фазилатлари М.Бахтин китобларида чуқур таҳлил қилинган. Мана шу асарнинг деярли барча нашрлари бошланишида машҳур француз мусаввири Густав Доре чизган ажойиб сурат берилади. Сурат марказида қаҳқаҳ уриб, китобини очиб турган муаллиф, унинг икки ёнида икки донишманд, бири Суқрот, бири Афлотун. Бу уч донишманднинг қадамлари остидаги катта майсазорда жуда кўп ёзувчи, шоир, драматурглар қўлида қоғоз, қалам, очиқ китоб саҳифаларидан шоша-пиша “кўчириб” олмақдалар. “Кўчирувчилар” орасида жуда машҳур адиблар, шоирлар, булар орасида Сервантес, Фильдинг, Мольер, Жонатан Свифт ҳам бор.

Ф.Рабле романининг кўпгина фазилатларидан бири – муаллифнинг афанди каби халқ билан жонли суҳбат оҳангида гапириши. Роман муқаддимасидаёқ муаллиф (зиёлиларга эмас) авом, оддий ўқувчиларга (болаларга дейиш ҳам мумкин) донишманд Сукрот кимлигини бундай тушунтиради:

“Ровийлар айтурларки, бу юнон донишманди силенга ўхшар экан (юнон мифологиясига кўра, эчкидай ҳамма нарсага қизиқувчи шўх чоллар). Қадим замонларда ажойиб-ғаройиб шаклда қопқоғи бўлган, қимматбаҳо тошлар (олтин, жавоҳир, узук, сирғалар) сақланадиган қутичаларни ҳам силен, дейишаркан. Қутичанинг ташқариси шохи бор қуёнлар, эгарланган отсимон ўрдаклар, қанотли эчкилар шаклида бўларкан. Уларга қараган одамнинг кулгиси қистаркан. Аммо бу кулгили қутича ичида жавоҳирлар, гавҳар, зумрад, хушбўй мушк-анбар борлигини ҳеч ким билмайди. Шунга ўхшаб, Сукрот ҳам кўринишда кулгили, содда, бетакаллуф экан. Бурни картошкадай, кўзи буқанинг кўзидай, кийими жуда оддий, доимо тишини ғижирлатиб, хахолаб кулиб юрар экан. Қисқаси, у тентакнинг ҳам тентаги, билмасвой бўлиб кўринаркан. Аслида эса, Сукрот ўша замонда доноларнинг доноси экан. У ҳазил ва кулги билан шунақа теран, тагдор, қимматли фикрларни айтар эканки, ҳеч кимнинг ақлига бундай фикр келмас экан. Яна Сукрот шунақа одам эканки, доимо қувноқ, хотиржам бўлиб, бошқа одамлар оғир меҳнат билан, денгизларда сузиб, жангу жадал қилиб топганларини бир чақага олмас экан... Мен сизларга бу гапларни нима учун айтяпман, эй азиз дўстларим! Бу китобда тасвирланган кулгили ва чўпчакнамо воқеалар шунчаки қувноқ ҳазил экан, деб ўйламаслигингиз учун. Ўзингиз ҳам биласиз-ку, меҳмонни кийимига қараб кутиб оладилар ва ақлига қараб кузатадилар. Менинг ёзганларимни, қаҳрамонларимни ҳам ғалати кийимларига қараб баҳоламанг. Бу ерда эртак ҳам, жиддийроқ гап ҳам бор”. (Каминанинг русчадан таржимаси.) Шундан сўнг Ф.Рабле суякни ҳафсала билан ғажиб, илигини излаётган итни тасвирлайди. Хуллас, бу китоб етти иқлимга машхур бўлиб, сатирик ёзувчиларнинг момогулдурракдай қаҳқаҳасини европаликлар “Раблеона кулги”, дейдиган бўлдилар. Муаллифи шундай ёрқин кўринадиган дурдона асарлар борлигини билган адабиётшунос ва мунаққидлар Ролан Барт ёки Ю.Кристева каби Ғарб олимларининг “Муаллиф ўлими” ҳақидаги гаплари маъносиз эканлигини билдилар. Эҳтимол, улар “Муаллиф ўлими” деганда, фақат санъат асарида автор ўзи кўринмай, характерлар воқеа мантиғига кўра ҳаракат қиладилар ва ўйлайдилар, демоқчи бўлсалар керак. Барибир, ҳар бир яхши асарда муаллиф ўзи жисман қатнашмаса-да, маънан борлиги аниқ сезилади.

Ж.Свифт “Гулливернинг саёҳатлари” асари кўп ўтмай, Ф.Рабленинг шуҳратини ҳам орқада қолдиради. Аммо устоз, барибир, устоз-да. “Гаргантюа ва Пантагрюэл” ҳам, “Гулливернинг саёҳатлари” ҳам жаҳоннинг кўпчилик халқлари тилларига таржима қилинган. Агар бизда ҳам Густав Дорега издош расмом топилганида, Низомий “Хамса”сидан намуна олаётган Хусрав Дехлавий, Жомий, Навоий ва бошқа буюк зотларни қувноқ қиёфаларда кўрсатар эди.

Бу ерда “кўчириш” сўзи нисбий маънода, нусха кўчириш эмас, балки *буюк санъаткорлар мактабида ўқиш*, уларнинг асарларидан руҳланиш, таъсирланиш маъносига қўлланмоқда. Улуғбек Ҳамдам ҳам бу ҳодисани шу маънода талқин қилади ва масаланинг бошқа бир муҳим томонига эътиборимизни қаратади: “Йўқ, Навоий “Хамса”си таржима (тақлид) асари эмас, унда ҳар бир шоир мавжуд шаклга ўз мазмунини, изтиробу кечинмаларини тўкиб солган... Даҳо шоирнинг хизмати фақат “Хамса”ни ёзгани билан белгиланмайди. У бу муҳташам асарни ўша вақтда “ҳарб (жангу жадал) тили”, нафис адабиётга мутлақо яроқсиз дейилган *туркий тилда* яратди. Бу билан Навоий ўша пайтда туркий тилга беписанд қарашларни *бир зарб билан парчалаб ташлади*. Ахир, бунга Низомийдек умумбашарий даҳонинг ўзи ҳам журъат қилмаган эди”. Улуғбек адолатли айтганидек, “Низомийнинг ўзи ҳам Фирдавсий “Шоҳнома”сидаги муайян сюжет чизигидан таъсирланган”. Яна айтиш керакки, Муҳаммад Абу Райҳон Беруний “Осор ул-боқия”да айтишича, сосоний подшоҳлар (Ардашер Бобак ўғли, Шопур, Баҳром Гўр, Хусрав ва Ширин, Фарҳод) ҳақида халқ қиссалари ва “Шоҳнома”лар бўлган. Фирдавсийдан сал аввал шоир Дақиқий ҳам “Шоҳнома” ёза бошлади, аммо минг байтини ёзганидан сўнг (эҳтимол, ислом динини қоралаб, ножоиз сўзлар айтгани учун) ўлимга ҳукм этилади. Камина (М.М) Дақиқий “Шоҳнома”сининг ўша минг байтини топиб ўқиганман, унда ҳақиқатан зардуштийлик улуғланиб, туронликлар дини ерга урилган.

Улуғбек Ҳамдамнинг ижодий таъсирланиш ҳақидаги мана бу фикри ҳам жуда муҳим, деб ўйлайман: “Оригинал сюжет шакллари яратиш осон иш эмас. Ижодкор ҳар қанча истеъдодли бўлмасин, унинг қачон, қандай даврда туғилиши ҳам кўп нарсани ҳал қилиб бериши, ҳар жиҳатдан туб ўзгаришлар юз бераётган замонлар ижодкорга жуда хилма-хил сюжет шакллари (йўллари) тақдим қилиб қолиши мумкин. Бунга амин бўлмоқ учун Қодирий ва Чўлпонлар ҳаёти ва ижодини эсга олишнинг ўзи кифоя”. Чиндан ҳам, шўролар, ленинчи қизил империя кучлари барча тобе ўлкаларда диктатура ўрнатиб, халқимизнинг энг маърифатли одамларини, Мунаввар қори, Бехбудий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Ашурали Зоҳирий, Мусо Саиджон, Ибрат, Сидқий Хондайлиқий

каби маънавий етакчиларни ҳибсга олиб, қийнаб, отиб ташлаши, минг йиллик диний, маънавий қадриятларимизни оёқости қилишига Абдулҳамид Чўлпон норозилик кўрсатгани сабабли унинг “Бузилган ўлкага”, “Кишан”, “Бас, энди”, “Халқ уммондир”, “Кўнгил”, “Гўзал” каби шеърлари вужудга келди.

Яна устозлардан ўрганиш, таъсирланиш ҳақида. Даҳолар, истеъдодли адиблар, шоирлар, рассомлар ўз устозларидан ўрганиши, кимларнинг изидан бориши ҳақида ошкора ва фахрланиб ёзадилар. Ёш Алишер мактабда ўқиган ўсмирлик чоғларидан Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” дostonини ёдлаши, биринчи ёд олган байтлари Шоҳ Қосим Анворнинг “Риндему, ошиқему жаҳонсўзу жома чок” деб бошланувчи ғазали эканлигини, Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Жомийдан мадад, куч-қувват олгани ҳақида ёзади. Навоий ўта камтарлик билан Ф.Атторни шоҳга, ўзини қулга ўхшатади:

*Мен демонки, ул атодур, мен ўғул,
Ул шаҳи олийсифат, мен банда, қул.*

Алишер Навоий кейинроқ, шоирлик шухрати етти иқлимга ёйилганда ҳам устозларини унутмайди:

*Ўртадим олам элини, ўзни ҳам,
“Қуш тили”дин ўзга қилмай сўзни ҳам...*

Етук шоирлик даврида ҳам Навоий “Хазойин ул-маоний”нинг тўртинчи девони “Фавоид ул-кибар”да устозларини ёд этади: “Ғазалда уч киши тавредур ул навъ ки андин яхши йўқ назм эҳтимоли: бири мўъжиз баёнлиқ соҳири ҳинд (Хусрав Деҳлавий), ки, ишқ аҳлини ўртар сўзу ҳоли. Бири Исонафаслиқ ринди Шероз (Хофиз), Фано дайрида масту лоуболи. Бири қудсий асарлиқ орифи Жом, Ки жоми Жамдурур синғон сафоли. Навоий назмиға боқсанг эмас-тур Бу учнинг ҳолидин ҳар байти ҳоли. Ҳамоно, кўзгудурким, акс солмиш Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли...”

Алишер Навоийдан бир неча аср аввал яшаган шоир Жалолиддин Румий ҳам маънавий устозлари Абдул-Мажд Санойи ва Ф.Аттор ижодидан сабоқ олгани билан фахрланиб ёзади:

*Аттор руҳ буд-у, Санойи ду чашми ў,
Мо аз ба Санойи-у Аттор омадем.*

Яъни: “Бизга (Жалолиддин Румий ва замондошларига) Аттор руҳ бўлдию, биз Санойи ва Аттор изидан бордик”.

Шўролар даврида, сал кам бир аср давомида даҳрийлар, пролетарлар диктатураси мафкураси шоирларни устозларини инкор этувчи, худбин (эгоист) қилиб тарбиялади. Бу даврда адиблар ва шоирлар устозларини усламадилар (баъзилардан ташқари).

Аслида эса, буюк устозларнинг ижодий, маънавий мактабида сабоқ олмай туриб, ҳеч бир ижодкор ўсолмайди.

XX аср ва Истиқлол даврида ўзбек адиблари ва шоирларининг кўпчилиги (Чўлпон, Фитрат, Ҳамза, Сўфизода, Ибрат, Мискин, Хислат, Хуршид, Собир Абдулла, Чархий, Ҳабибий, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориф, Матназар Абдулҳаким, Жамол Камол, Анвар Исроилов, Асқар Қосим, Фарид Усмон, Анвар Обиджон, Омон Матжон, Маъруф Жалил) табиий равишда даҳо Навоий ижодий мактабида сабоқ олганлар. Баъзи адиб ва шоирларимиз шу қадар ўзини севадики, устози йўқлиги билан фахрланадилар, жаҳон мумтоз адабиётини кўп ўқийдиган ижодкорларни масҳара қилиб, “Биз ҳеч кимдан ўрганмаймиз”, деб мақтанадилар.

Халқимизда “Уста (устоз) кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар”, деган матал ҳам бор. Навоий каби устоз кўрганлар эса, Фарҳод каби тоғларни кўпориб, ариқлар қазиб, гулзорлар ва боғроғлар бунёд этадилар.

Адабий ворислик, ижодий таъсирланиш ҳам устозлар меросини чуқур ўрганиш билан боғлиқ. Жалолиддин Румий “Маснавий”сидаги анча-мунча ривоят, ҳикоят (притча)лар Муҳаммад Зайниддин Ғаззолийнинг “Ихъё” ва “Кимёи саодат” асарларидан олинган. Кўзи ногирон тўрт киши умрида биринчи бор филни учратганларида филнинг қулоғини ушлаб кўргани, “бу ҳайвон супрага ўхшайди”, дейди. Оёғини ушлаб кўргани, уни устунларга, хартумини ушлаб кўргани, йўғон арқонга ўхшатади. Ғаззолий айтадики, бу кўрларнинг ҳар бири ўзича ҳақиқатнинг бир қисмини айтади. Барчасини бирликда, ахлит кўрмагани, билмагани учун бутун ҳақиқатни билмайди.

Жалолиддин Румий ҳам бу ҳикоятни шундай ғояни ифодалаш учун келтиради. Бошқа ҳикоятида Жалолиддин Румий бир подшоҳнинг канизакни севиб қолиши, аммо канизак оғир дардга учраб сўниб бориши, подшоҳ бир авлиёни тушида кўриб, ўнгида ҳам топиши, у азиз канизакнинг дарди ишқ эканлигини сезиб, турли шаҳарлар ва турли касблар ҳақида саволлар бериб, канизакнинг томир уриши тезлашганига қараб, унинг севгилиси самарқандлик заргар йигит эканлигини билганини тасвирлайди. Бу ривоят эса Румийдан икки аср аввал яшаган Ибн Сино номи билан боғланган эди. Бу ҳикоят Ибн Синодан бир аср кейин, Жалолиддин Румийдан бир аср аввал яшаган Низомий Арузий Самарқанд

дийнинг “Чаҳор мақола” асарининг форсча аслиятида тўлароқ келтирилган (Қаранг: “Сурат ва сийрати Ибн Сино” тўплами: Душанбе: Ирфон, 1980).

Жалолиддин Румий “Маснавий”да бу ҳикоятни ўзининг таъаввуфий фалсафасига мувофиқ анча ўзгартириб юборган ва аввалги ривоятда бўлмаган теран хулосаларни чиқарган. Румий талқинида, подшоҳ канизагини дарддан халос қилиш учун самарқандлик заргарни “алдаб”, бойлик ва мансаб ваъда қилиб чақиртиради. Шоҳ авлиёнинг маслаҳатига кириб канизакни заргар йигитга никоҳлаб беради. Олти ой бирга яшаганларидан сўнг канизак ёр васлига етиб соғайиб кетади. Шундан сўнг табиб – авлиё заргар йигитга яширин заҳар беради. Йигит хасталаниб, чиройи йўқолиб, хунуклашгач, канизакнинг ундан кўнгли қолади. Бу билан шоир, канизак йигитнинг фақат ҳуснини севганини билдиради. У Самарқанддаги оиласи, фарзандларини тарк этиб, мол-дунёга учиб келган йигитни қоралайди:

*Молу мулк, бойлик, бисотлар берди панд,
Юртидан, фарзандидан юз бурди мард.*

*Тушди шод йўл узра, шоҳ айлаб назар –
Жонга қасд қилганлигин билмай хатар..
(Одил Иқром таржимаси)*

Гоҳида Ғарбнинг даҳо шоирлари ҳам Шарқдаги устозларнинг ижодидан ўрганиб, руҳланиб, нодир асарлар ёзадилар. Данте “Илоҳий комедияси”да Санойининг “Сайрул-ибод алал-маод” (“Обиднинг охирагга сайри”) ва Ф.Атторнинг “Меърожнома” поэмасидан, Гёте “Ғарбу Шарқ девони”га кирган юзлаб шеърларини Фирдавсий, Анварий, Саъдий, Хофиздан, Қуръон қиссаларидан, А.С.Пушкин “Қуръонга тақлид”, “Пайғамбар” шеърларини оят ва ҳадислардан руҳланиб ёзганлар. Истеъдодли олим Зухриддин Исомиддинов “ЎзАС”да босилган “Бир зарра фаввораси” номли мақоласида Паоло Коэлонинг “Ал-кимёгар” романи сюжетини Жалолиддин Румийнинг “Маснавий”сидаги бир ҳикоятдан олиб, кенгайтирганлигини ёзади. (Йигит тушида кўрган хазинани излайди...)

Зухриддин Исомиддинов “Парилар ва қароқчилар” мақола-сида баъзи сохта олимлар, уялмай-нетмай, бировларнинг илмий тадқиқотларини бемалол кўчириб ёзишини, баъзилар бир китобдан бир парча, бошқасидан бир парча олиб, “цитаталар тўплами” қилиб, Илмий кенгашига сира тап тортмай муҳокамага беришлари ҳақида ёзади, Алишер Навоийнинг кўчирмачиларни мазаммат қилган оташин байтларини келтиради. Баъзи замондошлари На-

вой ғазалларидан кўчириб олиб, яна мақтаниб, ўзига кўрсатар эканлар. Бундай орсиз шоирлардан кўра куёш нурида қийғос очиладиган сариқ, пушти, оқ беор гуллар ориятлироқдир. Устоз Жомий “Баҳористон”да бир киши турли шоирларнинг шеърларидан кўчириб, доно вазир Соҳиб Исмоил Аббадга кўрсатганини, вазир уни уялтирганини ёзади.

Камина Ўзбекистон Миллий университети фалсафа факультетида ишлаётганимда Зухриддин айтган ҳодисаларга дуч келганман. Магистрлик дипломи олиш учун бир ёш олим “Маҳмуд Қошғарийнинг эстетик қарашлари”ни мавзу қилиб олган, мен унинг илмий раҳбари эдим. Бу ёш “олим” 5-6 ой давомида илмий ишининг 30 фоизини ёзди. Ҳимоя қилишга беш кун қолган. Мен унга адиб ва олим Ғулом Каримийнинг М.Қошғарий ҳаёти ҳақида ёзган “Карвон” қиссасини бериб: “Шу асар ҳақида фикрларингизни қўшинг”, дедим. Магистрант нима қилди, денг? У “Карвон” қиссасини шарҳлаб ўтирмай, компьютерда тўлиқ кўчириб, илмий ишга қўшиб, Ҳимояга топширди. Ҳимоя Кенгаши аъзолари унга “аъло” баҳо бермоқчи бўлдилар. Мен унинг илмий раҳбари, бунга қаршилик қилдим. “Бу ишнинг 60 бети Ғулом Каримийнинг “Карвон” қиссаси”, дедим. Магистрант агар “аъло” баҳо олса, аспирантурага қабул қилинар эди. Менинг қаршилигим билан “аъло” баҳо ололмади, аспирантурага қабул қилинмади. Аслида, бу ёш “олим”га “2” баҳо қўйиш, курсда қолдириш керак эди. Лекин Абдулла Қодирий Худоёрхон тилидан айтганидай, бу йигитга “пусулмончилик” қилдилар.

Жаҳон мумтоз адабиёти тарихида диний, муқаддас китоблар ривоятлари ва қиссаларидан ёки у заминда ёзилган буюк асарлардан, умуман, нодир тарихий ва бадиий асарлардан ижодий таъсирланмаган адиб, шоир, бастакор, рассом йўқ, дейиш мумкин. Альбрехт Дюрер, Микеланжело Буанаротти, Леонардо да-Винчи, Санбро Ботичелли, Жотто, Тициан, Фидий, Праксител каби мусаввир ва ҳайкалтарошлар Афина, Рим, Венеция, Флоренция ва бошқа маданий пойтахтлардаги мухташам ибодатхоналарнинг деворлари ва шифтларидаги безакларда, боғлардаги ҳайкаллар ва фаввораларда “Библия” (“Забур”, “Таврот”, “Инжил”) сюжетларидан таъсирланиб, нодир асарларини ижод қилдилар. Абдул-Мажд Санойи “Сайрул ибод ила-л-маод” (“Обиднинг охира-ратга сайри”), Фаттор “Меърожнома”, “Булбулнома”, “Илохийнома”, “Мантиқ ут-тайр”, Жомий “Юсуф ва Зулайҳо”, Навоий “Лисон ут-тайр” асарларида Қуръон ривоятларига, Ҳомер “Илиада” ва “Одиссея”да мавжуд мифлардан, Жон Мильтон “Йўқолган жаннат”, Байрон “Қойин”, “Қиёмат” асарларида “Библия” ривоятларидан фойдаланганлар. Инглиз даҳоси Вильям Шекспир “Юлий Цезар”, “Антоний ва Клеопатра”, “Кориолан” асарларини ёзишда II

аср муаллифи Плутархнинг “Қиёсий ҳаётномалар” китобидан тўлиқ фойдаланган. “Инжил”да келган, Исо Масиҳ ҳаётига алоқадор қиёматгача ўлмай, доимо дунёда кезиб юрувчи одам ҳақида француз адиби Эжен Сю, рус адиби Вячеслав Иванов, аргентиналик модернист адиб Луис Борхес, ўзбек адиби Исажон Султон ёзган асарлари ҳам мутлақо бир-бирига ўхшамайди. Бу мавзу энг юксак бадий савияда ёритилган асарлар Эжен Сюнинг тўрт жилдли “Агасфер” романи, Луис Борхеснинг “Ўлмайдиган одам” ҳикоясидир. Иккала ижодкор ҳам “Библия” ривояти сюжетидан фойдалангани ҳолда, жуда муҳим умуминсоний ва сирли муаммоларни ёритадилар. Эжен Сю романида халқаро езуитлар мафияси софдил, гўзал қалбли, олижаноб инсонларни алдаб, азоблаб, мол-мулкларини тортиб олиши, аммо илоҳий кучлар бу инсонларга ёрдамга келиши тасвирланади. Луис Борхес ҳикоясида ҳам “Инжил” нозил этилмаган, янада қадимги даврда яшаган Ҳомернинг миллион йиллардан сўнг инсонлар яна ақлидан айрилиб, ёввойилашган келгуси ярим одамлар орасига тушиб қолиши аллегория, тимсол, фантазия бадий суратда ёритилган. И.Султоннинг “Боқий дарбадар” романини ижобий маънода Ч.Айтматовнинг “Кассандра тамғаси” асарига қиёслаш мумкин. Унда Ер юзиде глобаллашув, юксак технологиялар маънавий қашшоқликни келтиришга қарши бўлган сирли, илоҳий кучлар тасвирланади.

“Жаҳон адабиёти” журналида бир неча йил аввал атоқли итальян адиби Дино Буццатининг туркум ҳикоялари Раҳимжон Отаули ва унинг ўғли таржимасида эълон қилинди. Ажойиб ҳикоялар. Таржима ҳам гўзал. Аммо бир йилдан сўнг бир ёш ўзбек ёзувчиси Дино Буццатининг “Учаётган қиз” (ҳикояда бир бахтсиз қиз юз қаватли уйнинг юқори қаватидан ўзини ташлайди, уйда яшовчилар бунга бепарво қарайдилар) ҳикоясини “ЎзАС”да ўз номидан эълон қилди. Халқнинг маънавий етакчилари – ёзувчиларнинг бундай ўғрилиги эскичада ҳам, янгичада ҳам номақбул иш ҳисобланади.

Бадий ижоддан кўчирмачилиқдан минг марта ёмон бир иллат борки, бу – тарихий, ижтимоий, фалсафий, диний, маънавий ҳақиқатларни билмасдан ёзиш ёки бундан ҳам ёмони – билиб туриб ғаразли мақсадлар билан бузиб ёзишдир. Гоҳида ҳатто даҳо мутафаккирларда ҳам шундай иллат учраб туради. IX-XII асрларда Рим папалари Византия ва Ғарбий Европа мамлакатларининг қиролларини, рицарлари ва дарвешларини Қуддуси Шарифни эгаллашни, Исо Масиҳ қабрини мусулмонлар “асорати”дан қутқариш баҳонасида I, II, III, IV салиб урушлари ташкил этиб, Яқин Шарқдаги ер-мулкларни ва бошқа бойликларни талон-тарож қилганлар. Европа салибчиларининг бирлашган қўшинлари 1099 йилда Қуддуси Шарифни 40 кун қамал қиладилар. Сўнг улар шаҳарга

бостириб кириб, очлик ва ташналикдан ҳолсизланган яҳудийларни ҳам, мусулмонларни ҳам, насронийларни ҳам ўлдириб, уй-жойларини ва бойликларини эгаллаб олиши салибчиларнинг тарих китобларида ёзиб қолдирилган. Шу тарихий ҳақиқатни яхши билган Эдгар По “Қуддус остонасида” ҳикоясида қамалда қолган яҳудий халқининг сабот-матонатини улуғлаб ёзади. Француз мутафаккири Вольтер эса “Муҳаммад” драмасида бу тарихий шахсни салбий, тубан шахс қилиб кўрсатган. Екатерина II бу драмани мукофотлаб, русчага таржима қилдириб, Суворов қўшинларини Туркияга қарши урушга руҳлантириш учун Москва, Петербург, Қозон театрларида саҳнага қўйдирган. Франсуа Вольтер инглиз зодагонларидан мукофот олиш мақсадида француз халқининг миллий қаҳрамони Жанна д’Аркни масхаралаб ёзган поэмасини кўп тилларда нашр эттирди. Франциядан АҚШга бориб яшаётган бир француз зодағони, Жанна д’Арк авлоди Вольтерга хат ёзиб, буюк момосини ҳақорат қилгани учун дуэлга чақиради. Қария Вольтер кўрқиб, жавобида: “Бу асарни мен ёзмаганман”, дейди. Бу воқеалар Пушкин 10 жилдлигининг 7-жилдида айтилган, мактублар магни келтирилган. Истеъдодли ёш тадқиқотчи Алишер Маҳмудовнинг “Лессинг ижодида Шарқ маданияти талқини” китобида бу масалалар кенг ёритилган.

Камина ҳам “Вольтерга раддия” мақоламда Г.Э.Лессинг, И.Хердер, А.С.Пушкин асарлари Вольтернинг инсоний ожизликлари айтилган “Ажойиб кишилар ҳаёти” сериясидаги китоблар асосида жиддий эътирозларимни билдирганман. Данте ҳам ислом динида “Библия”даги деярли барча пайғамбарлар ҳурмат қилинишини билмасдан, мусулмон пайғамбарини “дўзах”га жойлаштирган. А.Орипов ўзбекча таржимада шу ўринни қисқартириб тўғри қилган. Лессинг, Пушкин, Чернишевский ва бошқа ижодкорлар инсоният раҳнамолари қаторида ислом пайғамбарини улуғлаб ёзганлар. Тараққийпарвар ижодкорлар жаҳон халқларини Арасту, Форобий, Фирдавсий, Низомий, Жомий, Навоийлар каби тинч-тоғувликка чақариши зарур.

Хуллас, биз адабиётшунослар бундай ҳодисаларни баҳолаш учун жаҳон мумтоз адабиётининг Шарқу Ғарбдаги барча яхши асарларини сувдай билишимиз, назарий асосларни эса модернчи, қуроқ-ямоқчи, интертекстуалчилар, виртуалчилар, симулятчилар, моделловчи, сўзбозлардан эмас, Эсхил, Софокл, Эврипид, Вергилий, Гораций, Овидийдан, Навоий, Бобур, Оғаҳий, Шекспирдан, Бальзак, Гюго, Стендаль ва уларнинг ижодини ўқиб тадқиқ қилганлардан ўрганишимиз зарур.

ГЛОБАЛИЗМ “МУАЛЛИФ ЎЛИМИ”ГА РОЗИМИ?

Ҳар бир миллий адабиёт ўз тилида, ўз шакли ва анъаналари бағрида яшар экан, у доимо тараққиётга интилади, бошқа адабиётлардаги илғор қарашларни ўзига сингдириш орқали ўзлигини янада мустаҳкамлайди ва жаҳон адабиёти аталмиш улкан маънавий уммонда ўз ўрнини тайин қилишни истайди. Табиийки, сўнгги икки аср давомида инсон омили ривожланиш баробарида бир-бирига тобора яқинлашди. Ҳар қанча урушлар, айирмачилик, талончилик ва забт этишлар бўлмасин, ниҳоят, мана шу улкан планетани ўзининг умумий уйи эканлигини ҳис қилди, уни асраб-авайлаш ҳам шу “хонадон” вакилларининг зиммасидаги вазифа бўлганини англаб етди. Адабиёт ва санъат мана шу англашти жараёнига бош бўлди, инсоннинг ўзаро ҳамжиҳатликда яшаши тараққиётнинг бош омили деб қабул қилинди. Асрлар давомида ўзаро душманлик кайфиятида яшаётган динлар, эътиқодлар толерантликка йўл берди, ҳар бири ўз устуворлиги учун ҳеч нарсага аямай курашаётган “икки тўлқин” – антагонистик тизим барҳам топди, ғоя, мафкура йўлида ўз миллатини иккига айирганлар (“ҳар бир миллатда икки миллат”, “ҳар бир маданиятда икки миллий маданият” деганларни эсланг) бирлик ғоясига яқинлашдилар. Миллат эрки, истиқлоли ҳар бир моддий нарсадан азиз, ҳар бир улуг ғоядан мустаҳкамроқ эканини ҳаётнинг ўзи тасдиқлади. Инсон ягона бир фазовий, биологик, информацион, гео- ва экохудудда яшаётган экан, унинг софлигини сақлаш, тараққиётбардорлиги баробарида келажакка хиёнат қилмаслик, бир миллат, гуруҳ ёки мафкура манфаатини юқори қўйиб, иккинчисини тан олмаслик, унинг ҳам мана шу “умумий уй”да яшашга ҳақли эканлигини унутмаган ҳолда иш қўриш каби таомилларни урф билди. Айниқса, ахборий асрда инсон омили ўзаро яқинлашиши билан чекланмай, бир-бирисиз яшаши ҳам мумкин эмаслиги азалий тажаллий (диалектик) қонунга айланди.

Миллий адабиёт мустақиллигини ҳар қанча ўжарлик билан тарғиб қилмайлик, у жаҳон адабиётининг жонли бир аъзоси эканидан, унинг умумадабий муштарак хусусиятларидан кўз юмиб бўлмайди. Шунинг учун қайсидир бир миллий адабиётда урф бўлган ҳодиса бугун бизга кириб келаётган ёки ўз даврида мумтоз адабиётимиз бошдан кечирган жаҳоний ўзгаришларга айрим миллий адабиётлар постмодернизм туфайли эришаётган экан, бу табиий ҳол сифатида қаралиши керак. Матбуот ва матбаанинг вужудга келиши адабиёт тараққиёти учун қанчалар хизмат қилган бўлса, компьютер

ва интернет юзага чиқиши билан адабиёт шунчалар тараққийга юз тутганини қабул қилмаслик мумкин эмас. Айни мана шу замонавий интерфаол технологияни адабиётга кўчириш орқали дунёнинг бир четида “хужра”да ўтириб ёзилаётган асар ҳали сиёҳи қуримай оммага маълум бўлмоқда. Ёки қачонлардир, қайсидир бир миллий адабиётда маълум бир вақт урф бўлган адабий қаҳрамон ёки ҳодисалардан бугунга келиб хабар топаётган эканмиз, бу ҳам мана шу мўъжиза туфайли эканлигини ҳис қиламиз. Лекин ҳамма гап ана шу замонавий технократик воситалардан нима мақсадда фойдаланишда ва унинг натижасида нимага эришаётганлигимизда. XX асрни атом асри деганлари барчага аён бўлса-да, адабиётни атомга қиёслаш биргина ўзбек адабининг тафаккури меваси бўлди. Атом кудратидан эзгу мақсадда ақл билан фойдаланилса, инсон камолотга эришуви, унга бузғунчилик мақсади билан ёндошилса, бир кунда дунёнинг кулини кўкка совориш мумкинлиги ҳам ҳаммага маълум. Дунё яралишининг сабаби ва илк мўъжизаси бўлган СЎЗга муносабатда ҳам шундай. Мен асаримни интернетда эълон қилсам ёки унинг электрон вариантини тарқатсам, менинг китобимни кўчириб олишади ва менинг муаллифлигим йўқолади, деган ҳадик билан ўз ижоди маҳсулини тарқатмаслик ўз асарининг туғилмаслигига, алаоқибат ўша асар муаллифининг “ўлими”га сабаб бўлиши ҳам мумкин. Бу бир вақтлар ўз ишсизлигининг сабабини дастгоҳ ва ускуналарнинг янгилинишида кўриб, уларни синдиришга жазм қилган “чартистлар ҳаракати” ёки “пролеткульт”чилар ҳақидаги воқеалар бугун эртақдай туюлиши мумкин, бироқ не қилайликки, ўша эртақнамо ҳодисот инсон омилининг кечаги кунини, уни хотирадан ўчириб ёки йўқотиб бўлмайди. Ва бугун унга ўхшаш ҳодисаларни такрорлашга ҳаққимиз йўқ.

Ҳар доим яхши суҳбатга чорлаётган нашримиз “Шарқ юлдузи” йилни “муаллиф ўлими” ҳақидаги баҳсдан бошлади. Баҳснинг асл мақсади француз структуралисти Р.Бартнинг “қўпол сўзи” (М.Маҳмудов), яъни “муаллиф таназзули” эмас (замонавий адабиёт назарияларида «муаллиф таназзули»), балки адабий жамоатчиликни баҳсга тортган адибни ўйлантирган “асл ижод соғинчи”дир.

Дарҳақиқат, бугунги тезкор ахборий жараён ва унинг кўпайтирув воситалари ижодкорни асл асар қайғусидан йироқлаштириб қўймайдими? Агар у ҳақиқий маънодаги ижодкор бўлса, албатта, йўқ. Ўзининг чиркин ва худбин мақсадларини замон берган имкониятлардан фойдаланиб амалга ошироқчи бўлса, аслида ўша ҳолатнинг ўзи “муаллиф ўлими”га олиб келади. Бундай “муаллифлар” билан тоза адабиёт ҳар доим, ҳар қандай вақтда курашиб ва енгиб келган, уларни ўлимга маҳкум этган. Бунинг учун Ролан Барт ҳам, Улуғбек Ҳамдам ҳам айбдор эмас. Ҳамма гап бугунги адабиётда бўй кўрсатаётган “...каби салбий ҳодисалар”да!

Ҳамонки, “муаллиф ўлими” мунозара бошига чиққан экан, унга мавзу берган француз структуралисти Ролан Барт (1915-1980) мақоласига эътибор қаратайлик. Улуғбек Ҳамдам адабиётдаги “интертекстуаллик” ҳодисасини шарҳлаш учун “Адабиётшунослик луғати”га мурожаат қилади. Луғатдаги фикрларни қабул қилган ҳолда, “интертекстуаллик ...табiiй равишда “субъект ўлими” (Фуко), “автор ўлими” (Р.Барт) концепцияларига боғланади”, деган якуний жумла воситасида Р.Барتنинг “Муаллиф ўлими” мақоласига юзланади. Таассуфки, мақоланинг фақатгина ўзига хос зачини ҳисобланган Бальзакнинг “Сарразин” новелласи ҳақидаги бошлангани келтириш билан кифояланади (эҳтимол, айни мақола таржима қилиниб, журналхонларга тухфа қилинса, адабий жараёндаги кўп ҳодисаларга аниқлик киритилиши мумкин эди. Аслида, Р.Барт мақоласи Бальзак новелласи ҳақида ҳам, интертекстуаллик ҳақида ҳам эмас. 1968 йилда чоп этилган ихчам мақола (“Избранные работы. Семиотика. Поэтика”. Москва, 1989. С.384-391) француз шоири Стефан Малларме (1842-1898)нинг тил ва муаллифлик масаласига бағишланган чиқишини шарҳлаш учун ёзилган. Мақола муаллифи “янги танқид” тарафдорларининг фақат “муаллиф индивидуи” ҳақидаги концепциясига таяниб иш кўришларига қарши мунаққидлар диққатини бадий матн структурасига бурмоқчи бўлган. Айтиш мумкинки, мақола биз тушунган маънодан ташқарида адибнинг ўз қахрамонига муносабати, қахрамон овозининг илк манбадан ажралиб унинг матнига кўчиши, тилшунослик назаридаги “ёзувчи субъект”, аслида ижодкор шахс эканлиги, у муаллифлик бўлгунга қадар ҳам яшагани, изтироб чеккани ва адибнинг дастлабки нияти бадий ижод маҳсулига айлангунга қадар ҳам мавжуд бўлиб, унинг матн остидаги иштироки ҳар доим китобхон тасаввурларини бошқариб келиши ҳақидаги, мунаққид бадий асарга муносабатда матн ортидаги ўша адиб ўй-фикрлари ва туйғуларини шарҳлаш орқали асарни тушуниши ва тушунтириши ва ниҳоят, ҳозирги кунда рецензив эстетика сифатида қабул қилинаётган профессионал китобхон маҳорати ҳақидаги қарашларни қамраб олганки, “Адабиётшунослик луғати”даги талқинлар ҳам, Р.Барт мақоласи ва уни У.Ҳамдам томонидан шарҳланишию бундан М.Маҳмудовнинг Ролан Барт Бальзакни танқид қилган деб гумон қилиб, айтган сўзлари (“Ролан Барт “муаллифнинг йўқолиши” назариясини Суқрот ва Арастудан олган, аммо хато кўчирган... Р.Барتنинг матнда “муаллифнинг ўлими” ҳақидаги фикрлари асосида поэтик санъат табиатини тушунмаслик ётади. У илоҳий илҳом нималигини ҳам тушунмайди” кабилар)дан анча йироқда. Шунинг учун ҳам биз айни ҳолатда Ролан Барт мақоласидан бир зум узоқлашиб бўлса-да, ўз адабиётимизнинг маҳаллий муаммоларига нигоҳ ташлайлик.

Улуғбек Ҳамдам мақоласининг учинчи қисмида адабий муштараклик ва ҳамкорликнинг ўн тўрт жиҳатига диққат қаратади. Бу жиҳатларни тасниф қилар экан, салбий ҳолат ташиган *тақлид*, *кўчирмакашлик*, *атайинлик*, *чалкашлик*, *таъсирланиш* ҳақида эслатиш маълумотларини бериб, адабий жараёндан мисоллар ахтаради. Улардан дастлабкиси *тақлид*, лекин Арасту ҳаким назарда турган *мимесис* (“табиатга тақлид”) эмас.

Табиийки, илк ижод тақлиддан бошланади, ижодкор бу дастлабки босқич орқали ўзлигини топишга, ўз сўзини айтишга ва ўз овози билан ифода қилишга ўта олиши керак. Агар у шу босқичдан ўта олмаса, доимо тақлидан ёзиб яшаса, у муқаллид сифатида нимагадир эришиши мумкин, бироқ муаллиф сифатида ҳеч нарса бўлолмайди. Умр бўйи улуғ бир ижодкорга тақлид қилиб, унинг руҳини шод қилиши мумкин, лекин ўзи ижодкор сифатида нолга тенг бўлиб қолади. Бунинг мисолини улуғ адиб тили билан айтганда, “ҳамаклигича қолиб кетади” (А.Қаҳҳор).

Агар бу ҳол *атайинлик* касб этиб, асосий машғулотга айланса ва ўз хунарини энди бирор мақсад ёки манфаат сари йўналтирса, адабиётнинг зараркунадасига айланади. Мана шундай зараркунадаликнинг олий кўриниши плагиатликдир. Бу юмуш қонун билан ҳам, ахлоқ билан ҳам қораланади, бироқ унинг таг-томири билан юлиб ташлашга кўп-да журъат қилолмаймиз, турли андишаларга йўл берамиз. Бу ҳолни қоралаган ҳолда кўп гаплар айтамыз-у, мисол келтириш зарур бўлганда, муаллифнинг номини яширамыз.

2000 йилларнинг бошларида олий таълим тизимида ўқитилиш сифатини яхшилаш мақсадида ўтилаётган фанлар бўйича маъруза матнларини тайёрлаш вазирлик томонидан йўлга қўйилди. Ҳар бир маърузачи-ўқитувчи китоб, дарсликлардан фойдаланиб ўзи ўтаётган фандан матнлар тайёрлади. Фурсат ўтиб, уни ўқув юрти доирасида фойдаланиш учун нашр қилиниши мақсадга мувофиқ деб топилди. Ўз маъруза матнлари нашрга тайёр эмаслигини билганлар ўзини ортга ташладилар, инсоф қилганлари нашр қилинса, кўчирилган жойлар билиниб қолишини ўйлаб, таътил пайтида уни нашрбоп қилиб янгилашга киришдилар. Янги ўқув адабиётларига эҳтиёж кучайган бир пайтда бу жараён талабаларга фанни ўзлаштиришда анча кўмак берди. Бироқ талаб бўйича маъруза матни тайёрлашга “имкони бўлмаган”лар осон йўл тутиб, бошқа олий ўқув юртлари томонидан тайёрланган қўлланмаларни ўзиники қилиб кўрсатишга уринишди. Мисолга мурожаат қилсак, “Ҳозирги адабий жараён” фанидан Низомий номидаги Тошкент Педагогика университетида ўқув қўлланмаси тайёрланиб (2008 йил), университет ички фаолиятида фойдаланиш учун чоп эттирди. Бундай тайёр материалдан фойдаланишнинг янги йўлини ихтиро қилган “муаллифлар”, қўл-

ланманинг кириш мақоласи ва айрим ўринларини ўзгартириб, янги дабдабали ном ва фан доктори, профессорнинг масъул муаллифлигида нашриёти кўрсатилмаган ҳолда бошқа вилоятда чоп эттирди (2010 йил, 500 нусха). Бу ҳам етмагандай, тақризчи сифатида менинг номимни кўйишдан тортинмадилар, фақат нашр қилувчи бу номдор муаллифлардан тақризни сўрашга тортинди. Шундай усул иқтисодий самара берди шекилли, орадан бир йил ўтмай айни китоб пойтахт нашриётларидан бирида 1000 нусхада чоп этилди. Пойтахтда ҳар қалай озми-кўпми талаб бўлгани учун энди тақризчиларни республиканинг номдор олимларига ўзгартирилиб, қайта нашр қилинди ва энди бир вилоят доирасида эмас, мамлакат бўйлаб сотувга чиқарилди. Бундан хабар топган “Ҳозирги адабий жараён” китобининг асл муаллифи тегишли муассасаларга мурожаат қилди. Нагигада, бу китоб йиғиб олинмаган, Уюшманинг Адабиётшунослик бўлимида муҳокама қилиниб, матбуотга мақола тайёрланадиган бўлди. Ана энди бу ишни ёпиш учун “изланишлар” бошланди. Нагигада, муҳокама тўхтатилди, тайёрланган мақола матбуот юзини кўрмайдиган бўлди. Шунда ҳамма тинч ва рози бўлар эмиш. Нимага? Муаллиф “ўлими”га! Қайси муаллифнинг “ўлими” ҳақида сўз боради, энди бу ёғи бошқотирма: китобнинг асл муаллифини ўчириб, ўрнига ўзларининг номини ёзишган “муаллифлар”ми? Нашрга тавсия этган номдор тақризчиларнинг номини айтмаслик орқали “ўлим”га маҳқум этилганларми ёки китоб ва бу ўйинлар ҳақида мақола тайёрлаган, лекин матбуотга чиқмаган мақоланинг муаллифлари “ўлими”ми? Бундай “муаллифлар ўлими”га ким овоз беради ва ким аза тутади? Таассуфки, бу биргина мен гувоҳи бўлган ҳолат, холос. Бунга ўхшаш ҳолатлар юз бермаганига ким гувоҳлик бера олади?

Матбаа ишларининг модернизацияси туфайли китоб босиш жараёни тез ривожланиб бормоқда. Бироқ бу тезкор жараённи ўз манфаатига қараб бураётганлар, асл адабиёт орзусида қўлига китоб ушлаганларни сариқ матбуот мевалари билан “сийлаётганлар” қанча? Шунга кўриб, билиб туриб кўпинча кўрмаганга оламин, шундай “ясама” китоблардан ўқувчиларимиз сўз очсалар, осонгина уни “ўқимадим” деб қўя қоламиз. Бир куни нафақадаги бир олим қўлёзма кўтариб, бизнинг нашриётда чоп этилишини истаб келди. “Шу вақтга қадар 12 китобим чиққан, энди бу нашриётни ҳам бир кўриб қўяй, дедим” дея ўзини таништирди. Қўлёзма билан танишиб, бир ҳафтадан кейин қароримизни айтишни билдирдик. Бироқ муаллиф тезда гапни нашр харажатига кўчириб, маблағни юз фоиз олдиндан тўлашга рози эканлигини билдирди. Шунга қарамай, бир ҳафта кутиш кераклигини зўрға уқтирдим. Муаллиф бўлса, “шунча кутиш нимага керак, пулини олиб, чиқариб беравермайсизми?” деган зарда билан узоқлашди. Нимага айни шу нашриётни танлаганини билмадим-ку,

лекин йўқлигимда менинг китоб чиқишига розилигимни айтиб, ходимларимга маблағини ҳам қолдириб кетибди. Асар оддий имло қоидаларига мутлақ мос келмайдиган, ҳар саҳифада ўнлаб услубий ва юзлаб имло хатоликларига тўла эди. “Муаллиф”нинг чаққонлигини сезиб, унинг пулини қайтариб беришни ходимлардан талаб қилдим. Шукрки, ходимлар ҳафтани кутмай, муаллифнинг маблағини қайтариб беришибди. Белгиланган муддатда муаллиф келиб, китоб босилиши кераклигини талаб қила бошлади. Мен оқсоқолга бу “асар” нашрга тайёр эмаслигини тушунтирдим, у эса нега 12 та нашриёт (улар орасида номдорларини ҳам санади) китобимни чиқаради-ю, сиз чиқармайсиз”, деб ўдағайлаб кетди. “Пулини аллақачон бериб қўйганман”, деб баланд келди. Суриштирилгандан кейин ходимлар маблағни у кишига қайтариб берилганини айтишди. Мен ходимлар менсиз маблағ олганлари учун узр сўрадим, ҳар эҳтимолга қарши қўлёманинг қизил қалам билан безалган саҳифаларидан нусха олдим-да, қўлёмани эгасига қайтардим. Ана энди телефонлар ишга тушди, менинг ходимларим муаллифга қўпол муомала қилганлари, мен эса китобни узоқ вақт “олиб ётиб” қайтариб берганлигимни, унга қиммат нарх айтилганини ва бошқаларни баҳона қилиб, муаллиф прокуратурага мурожаат қилибди. Яхшики, прокуратура ходимлари ишга киришишдан аввал мендан нима бўлганини сўрадилар, мен воқеани тушунтирдим. Жавобимни асосли билдилар, шекилли, бошқа безовта қилишмади. Бояги “муаллиф” вазиятни ўнганмаганини билгач, энди ошкора ҳужумга ўтди ва янада юқорироққа чиқишини айтиб, дўқ қила бошлади. Бу кишининг қанчалик “муаллиф” эканини билдик, бироқ бизга қадар китобини нашр қилган нашриёт ходимлари нега энди устоз Абдулла Қаҳҳор маслаҳат бергандай унга “бошқа иш қилинг, ўша касбда муваффақият тилайман”, дейишга ботинмади эканлар. 12 китоб муаллифининг 13-сига келганда “ўлими”ни қандай баҳолаш керак? Таассуфки, бундай “муаллифлар” тез-тез учраб турибди. Ҳатто “китоб ёзадиган одам топиб берса, ҳақини ўхшатиб беришга розиликларини айтишдан ҳам тортинмай қолишди. Айрим муаллифликни ҳавас қилганлар бир йўла нашриётда иш битиришни маъқул кўриб, муҳаррирлар билан савдолаша бошладилар. Бундай беандишаликларнинг сабаби нимада? Устоз шоиримиз Эркин Воҳидов “Дил тубига чўккан лаҳзалар” китобини шундай устомон кишилар билан учрашувини қайд этишдан бошлаб, кичик ҳангомага “Мен айтиб тураман, сен ёз!” деган сарлавҳа қўйибди. Демак, бу касаллик бугуннинг ёки кечанинг гапи эмас, кишиларимиз табиатига аввалроқ ўрнашиб улгурган экан.

Яқинда яна бир ошкора эълонни кўрдим: Талабалар шаҳарчасида компьютер, ёзув ишлари, ксерокопия қилиш билан чекланмаган шоввозлар “Реферат, курс иши, битирув ишлари ва магистр-

лик диссертациялари тайёрлаб бераман, ҳамма мавзуларда”, деган эълон беришибди. Эҳтимол, эълонга яраша иш ҳам топилгандир. Бироқ уларнинг олдига бориб нима иш қилаётганини суриштира бошлаганимда, эълон берганлар “қарийб бир йилга яқин у осиғлик турганини, энди сезон бошланганда олиб ташлаймизми?” дея норози бўлишди. Ҳа, биз бозор шароитида яшаймиз, бу дегани ҳамма нарсени бозорга солиш дегани эмас-ку! 80-йилларнинг ўртароғида рус адиби Юрий Трифонов “Обмен” деган қисса ёзиб, мамлакатдаги сохтагарчиликларни фош қила бошлаганда, айти асар ҳақида “Меняю совесть на что-нибудь материальное” (“Виждонимни моддий нарсага алмаштираман”) деган тақриз билан чиққани китобхонлар ёдидан кўтарилмаган бўлса керак (Мунозара бошловчиси “...воқеаларни эслаб кўринг-а. Чунки сиз ҳам шу каби салбий ҳодисаларга дуч келган бўлишингиз мумкин” дея чорлагани учунми, менга қадар З.Исомиддинов бундай самимий “эсдаликлар”дан келтиргани учунми, ҳар қалай, хотираларга эрк бердик. Бироқ бу “салбий ҳодиса”лардан тезроқ қутулишимиз, улар фақат хотирага айланиб қолишинигина истаймиз).

Ҳамон гап бугуннинг асари ва китобхони ҳақида борар экан, бугунги глобализм шароитида “асл асар қисмати” соҳага алоқадор ҳар кишини ўйлантириши табиий. Ҳар қандай муаллиф ҳам ўз бадий нияти китобхонларга тезроқ ва тўғрироқ етиб боришини истайди. Бу йўлда турли замонавий воситаларга, фикр ифодасининг виртуал жиҳатларига ҳам эътибор қаратади. Матн курук сўздангина иборат бўлиб қолмаслиги учун унинг ёнига турли шакллар, чизиқлар ва расмлар жойлаштириш, интернет орқали матн узатишда эса аудиовизуал усулларга кўпроқ мурожаат қилиш кучаймоқда. Ҳатто иш шу даражага бориб етдики, тасвирдаги қўшимча воситалар, расмлар, овозу клиплар асосий матннинг ўқишига ҳалақит бермоқда. Тасаввур қилинг, сиз интернет орқали бирор асар билан танишмоқчисиз. У агар бошқа тилда бўлса электрон луғатлар, википедия ва интернет қўлланмалари сизга ёрдамга келади. Ҳатто ўша асарнинг ўзингизга маъқул жойини топиб, компьютер-дафтарча (нетбук)нингизга “юклаб” оласиз. Уни бошқаларга тавсия этиш, соғинганда қайта-қайта ўқиш имкониятига эга бўласиз. Бу бир жиҳатдан яхши. Ишингиз тезлашади, изланишларингиз ортиқча оврагарчиликсиз самара беради. Бироқ айти имкониятдан фойдаланиш бошқа, унинг “имконияти даражаси”да янги “асар” яшаш бошқа иш. Таассуфки, интернет саҳифаларида пайдо бўлаётган “адабиёт материаллари” ана шундай кўчирмакашликларга тўлиб ётибди. Бу жараёни тўла назорат остига олишининг имконияти йўқ. Фақат, шоир айтмоқчи, “чегарадир инсоф ва виждон”. Энди кўчирмакашликка йўл берар экан деб интернет сайтларига ҳужум

қилиб ҳам бўлмайди. Нафақат ижтимоий сайтлар, балки хусусий сайтлар орқали ҳам шундай чала асарлар, рефератлар, тайёр диссертациялар савдоси авж олмоқдаки, бу жараённи қандай қилиб тўхтатиш борасида бутун адабий жамоатчилик ўйлаши керак. Ҳатто очиқ матбуотга чиқмайдиган иғво ва “дув-дув” гаплар ҳам шунчалик тез тарқалмоқдаки, оқ қоғоз билан юзма-юз ўтирган адиб ўз виждоний бурчини қанчалар ҳис қилса, аср мўъжизаси ҳисобланган интернет қаршисида ҳам ўзларини шундай тутишлари керак.

Модернизация туфайли саноатда, ишлаб чиқаришда ва ҳаётнинг ҳар жабҳаларида рақамли ускуналар фаол қўлланилиш даврига кирди. Бу маълум маънода механик дастгоҳлар ва ишлаб чиқаришнинг анъанавий усулларида воз кечишни талаб қилади. Рақамли ускуналар тез ва сифатли тарзда юксак самара бермоқда. Мана шу имкониятлар ҳам маълум маънода ёзилётган асарнинг китобхонга етиб боришини тезлаштиради, ҳатто журналда бирор асар нашрга тайёрлангандан кейин у чоп этилгунга қадар матбаа воситалари орқали китоб ҳолида тезроқ ўқувчига етиб бораётгани ҳам сир эмас. Бироқ бу тезкор жараён ҳам бадиий ижоднинг азалий талабларини айланиб ўтиб, ёки нусхакашлик, атайинлик (У.Ҳамдам ижобий маънода қўллаган бу сўзни. Мен бировга буюртма бериб ёздиришлик маъносида қабул қилиб, унга қарши курашга барча соф адиб ва мунаққидларни чақирмоқчиман) каби иллатларга бўйин бермаслик керак. Бугунги тезкор замоннинг хусусиятларини санаганда файласуфлар нарса, буюм ва бошқаларни таъмирлагандан кўра янгисини олиш ҳам самарали, ҳам арзон бўлишини аниқлаганлар. Шундай шароитда бир марталик рўзғор буюмларидан тортиб техник воситаларгача турмушимизга кириб келди. Бироқ бир марталик устувор бўлган шароитда, адабий асарнинг тақдири ҳам бир марта ўқишлик бўлиб қолмаяптими? Бу ҳолат адабиётда бугунги *бир марталик* давридан ҳам аввалроқ бўлган, бўлиб келган. Бир марта ўқишга зўрға етадиган, китобхонни мажбурият юзасидан “китоб ўқишга боғлаб” турган омиллар бор, лекин эрки ва шу билан бирга, соғинганда ўн, юз ва ундан кейин қайта-қайта ўқишга арзирли асарлар борки, уларни ҳар сафар қайта мутолаа қилинганда янги фикр топасиз, янги руҳ оласиз, ҳеч бўлмаганда, соғинч туйғуларини янгилаб оласиз (муаллиф “ўлими” эмас, ҳақиқий муаллиф соғинчи, Улуғбек Ҳамдам ният қилгандай, *асл асар соғинчи*). Мисоллар келтиришга шошилмайман. Агар бугунги иқтисодий (бозор) шароитдан келиб чиқиб, мана шу жиҳат адабиётга ҳам кириб келса борми, Худо кўрсатмасин, бир марталик романлар, шеърлар, драмалар, бир кўришлик фильм, сахна асари, ижро йўллари... адабиёт ва санъатнинг таназзулга олиб борадиган йўл шу бўлади. Бир пайтлар “роман ўлими” (кейинроқ Ш.Холмир-

заев мақоласида кўтарилган “адабиёт ўладими?”) муаммолари маълум маънода сўнги даврга тегишли бўлиб, у Ролан Барт мақоласида айтилган “муаллиф ўлими”га қариндош муаммолардан саналади. Бадий адабиёт учун матн бирламчи, уни халққа осонроқ ва таъсирлироқ етказиш учун куйга солинади, ижро этилади, ижрода бир овозлилик камлик қилиб, кўповозли мусиқа ускулаларидан фойдаланилади, кўришлик бўлиши учун клип тайёрланади, унга машҳур кишилар ёки актёрлар жалб қилинади, ижро шакли ва усуллари танланади, ниҳоят маҳсулот ҳолида ўқувчи ёки тингловчига етиб бориши давомида яна қанча савдоларга дуч келадик, ўша дастлабки матн ва унинг муаллифи нафақат қабул қилувчи (реципиент) томонидан, балки синчи мунаққидлар томонидан ҳам илғаб олинмайдиган даражага етади. Энди ижро усули ва аудиовизуал воситаларнинг иштирокига қараб ўша “асар”га баҳо берилади. Бу жараёнда муаллиф ва унинг матни қанча фоизни ташкил қиладди, бу ёғи энди ёлғиз Яратганга аён. Шу ҳолат мавжуд экан, ундан воз кечиб ҳам бўлмайди, ўз ҳолига ташлаб қўйиш ҳам ўша ижодкор (матн муаллифи)га нисбатан камида ҳурматсизлик бўлади. Бу тўғрида кўп ёзилган, ёзилапти, аммо натижа...

Яқинда эл севган шоирлардан бирининг китоб тақдими бўлди, ҳар жиҳатни ўйлаб, жуда мукамал тарзда ташкил қилинган тақдимотга санъаткорлар ҳам жалб қилинган. Табиийки, агар санъаткор мавзуга мос равишда ўша шоир ижодидаги асарлардан бирини янгича ижро билан айтса, нур устига нур, ижоднинг сирқирра жиҳатлари бир-бирини тўлдирган бўларди. Санъаткорга навбат берилгандан кейин аввалига секингина бир-икки кишига эшиттириб, сўнгра микрофондан баралла “нега шундай зиёли давра ўз хонандасини олқиш билан кутиб олмаяпти”, деган гина қилди. Ҳали ижро этилмаган “асар”га баҳо, яъни олқиш сўраяпти. Ёнимдагилар буни “ижро учун пул берилмайди, ҳеч бўлмаса, қарсак билан ҳақини тўланглар” маъносида талқин қилишди. Начора, эл оғзига элак тутиб бўлмайди, бироқ шундай беўхшов гап чиқишига, менимча, санъаткорнинг ўша ноўрин луқмаси сабаб бўлди.

Асар муаллифи бизнинг истагимиздан қатъи назар, нисбатан парда орқасига ўтаётган экан, бу жараёнга “овоз бериш” эмас, балки муаллифни бу турли “ўлим”дан қутқариш керак. Бунинг учун барча зиёлilar, муаллиф, ижрочи, китобхон, тингловчи ва бошқалар иштирок этиши керакки, улардан бирортасининг иштирокисиз бу мураккаб жараённи яхшилик йўлига ўнглаб бўлмайди.

Дунёда “Ҳамлет”нинг икки юздан ортиқ расман тан олинган саҳна талқинлари ва таржималари мавжуд. Бадий ва анимацион фильмлардаги талқинлари эса беҳисоб. Унга тақлид қилган муқаллид драматургларнинг асарлари сонини билмаймиз. Бироқ

Шекспирнинг муаллифлиги шунча талқин ва таҳдидлар орасида йўқ бўлиб кетмайди. Ёки Ҳазрат Навоий асарлари неча юз йилдан бери юз хил талқинда ўқилади, ҳатто симфоник оркестр ёрдамида “Хамса”ни ўқишга киришилгани маълум. Бироқ Навоий яратган қуйма матн ўз бутунлигини сақлаб турибди, айримлар уни нотўғри талаффуз ёки ижро этсалар, устоз санъаткорлар уни тўғрилаб туришибди. Чунки бунда муаллиф даҳоси асарнинг умрбоқийлиги ва турли талқинларга бардошлилигини таъминлаб турибди. Шу ўринда мунаққид Улуғбек Ҳамдам келтирган нарцисс гули ёдга келади. Бу гулнинг “бақувват дарахтлар танасидан униб чиқиб, унинг шираси билан озиқланиб кўкка бўй чўзиш” қисмати экан, қандай “шира” билан озиқланиши, қандай “тана”га ёпишиш (таяниш)га ҳам кўп нарса боғлиқ. Агар ижодкор нияти некбин, мақсади покиза бўлса, у озиқланадиган азамат дарахтлар талайгина. Фақатгина ўша нарцисс гули бошқа тана ва шира ҳисобига яшаётганини ўзи биларми экан? Мунаққид ва фаол китобхоннинг вазифаси ана ўша бирламчи манбани эслатиб туриш, муқаддас заминдан илдизи узилгани ҳамон унинг “ўлиши” ҳам муқаррар эканини унутишга йўл бермаслиги керак.

Мана шу каби мулоҳазалар гирдобидида фикр илк бадий матн жозибаси, кучи, фикрий қуввати, маънавий-руҳий қудрати, яъни ижодкор истеъдоди табиатига бориб тақалади. Матн ва ижрода муаллиф кўринмаслиги, парда ортида қолиши мумкин. Бироқ мунаққиднинг вазифаси ана шу саҳна ортидаги муаллифни саҳнага чиқариш, “кўринмас” матн ичидан асл муаллифни аниқлашдан иборат. Ирланд олими Терри Иглтоннинг “Адабиёт назарияси” китобининг “Сиёсий танқид” бўлимидаги шу сўзларни ёдда тутаман: “Биламизки, арслон унинг ўргатувчи (дрессировшик)сидан кучли, буни арслон ўргатувчи ҳам билади. Муаммо шундаки, арслон ўзининг ундан кучли эканини билмайди. Сир эмаски, адабиёт арслонга ҳақиқатни англашга ёрдам бериши керак”. (Иглтон Т. Теория литературы. Введение. М.: Изд.: “Территория будущего”, 2010. С. 257). Йўқса, арслоннинг қуввати арслон ўргатувчининг найранглари олдида кўринмай қолаверади, у ўз қудрати ва “хунари”ни “эгаси” қўлидаги қандни олиб яшашга сарф қилаверади.

Ягона экооламни тоза сақлаш учун, шу оламдаги барча жонзотлар ва уларнинг энг ақллиси ва мўътабари – планетада яшаётган инсон масъул бўлгани каби ҳозирги ягона информацион ҳудудда адабий олам – миллий адабиёт софлиги учун ҳам шу оламда яшаётганлар ва ишлаётганларнинг барчаси (муаллифлар, ношир, мунаққид ва китобхонлар) барабар масъулдирлар.

АНЪАНА ВА АСЛЛИК

Асллик – Азалдан, давомийлик – Амалдан. Илм-фан, ижод соҳаларида гўё олдиндан беш қўлдай маълум тушунчалар, терминлар (истилоҳлар), қарашларга янгидан кўз ташлаб туриш фойдадан холи эмас. “Шарқ юлдузи” журнали шундай нарсаларга қизиқиш ва эътибор билан қараётгани адабиётчилар жамоатчилигини қувонтиради. Муҳокамаси янги замон ўқувчиларига турли сабабларга кўра осон бўлмаган адабиёт ва унинг англаб етиш, аниқ таърифлаш, йўналишлари чегараларини ва шулар заминиде келажакнинг белгиларини башорат қилиш, албатта, назарий зийраклик, адабий фаросат ва кенг замонавий билимлар ҳамда хабардорликни талаб қилиши, табиий. Умид шулки, пала-партиш ифодалар, ўз билгича мақомга йўрғалашлар, илмий-назарий аниқлик ва холисликдан кўра ҳиссиётчанлик (буни эпатаж деб ҳам аташади. Бизча, аравани қуруқ олиб қочиш, яъни керакли юк йўғ-у, лекин тарақа-туруқ кўп) орасидан ёрқин, нозик кузатишлар, талқинлар (мисол учун, миллий виждонимиз бўлган “Ўткан кунлар”ни Пушкиннинг “Капитан қизи”га муқоюсан чиқарилган соф адабий хулосалар), янги замон адабиёти ва санъатининг мезонларини аниқлаш, келажакнинг ижодий уфқларига назар ташлашга интилишлар кўзга ташланади, назарий масалалар тамомила, бутунлай ё қисман эътиборсиз қолган, буларга кўпчилик адабиётчиларнинг қизиқиши сўнган ўтиш даври учун характерли бўлган вақтларда Улуғбек Ҳамдам каби янги адабий авлод вакилларининг эътиборни янги ориентирларни аниқлашга чин дилдан жонқуярлик билан қараётгани таҳсинга лойиқ. “Муаллифнинг ўлими” шубҳасиз эпатаж уйғотади. Бу француз адиби, файласуфи Ролан Барт томонидан XX асрнинг ўрталарида постмодернизмнинг назарий-амалий масалалари кенг ва ўта қизғин муҳокама қилинаётган маҳалларда топилган метафора (мажоз). Постмодернизмнинг барча янги истилоҳлари каби уни тушунтириш ҳам, тушуниш ҳам амри маҳол. Мисол учун уни тўла равшан тушуниш ва тасаввур қилиш учун модернизм ва постмодернизм тушунчалари қомус луғатини ростмана бир неча маротаба диққат билан ўқидим. Уларни авангард адабиётнинг атоқли таҳлилчи олим ва тадқиқотчилари батафсил ёзишган, мураккаб қарашларни янада мураккаблаштиришган (худди равшан нарсаларни атайлаб чигаллаштираётгандай, атайлаб тамомила янги илм, янги назария яратаётгандай). Лекин яширадиган жойи йўқ – тушуниб олишим анча меҳнат эвазига кечди. Улуғбек Ҳамдам ёки кекса авлод ваки-

ли Маҳкам Маҳмудовнинг мақолаларини кейин ўқирканман, яна орқага қайтиб, яна ўша ноёб луғатни ҳижжалаб ўқиб: “авторнинг ўлими”, “дискурс”, “симулякр”, “ўлимга топшириш”, “апориялар” каби юзлаб янги тушунчаларни ҳали тўла тушуниб етмаганга ўхшайман”, деб ўйлади. Апориянинг маъноси йўлсизлик экан. Қадимги юнон фалсафасида ҳаракат, макон, вақт тушунчалари доирасида кўзга ташланадиган ечиб бўлмас зиддиятларни апория, дейишаркан. Постмодернизм дунёни ва унинг ишларини ечиб бўлмас зиддиятлардан иборат деб қарайди ва барча тушунчалари ва янгича қарашларида шу ечиб бўлмасликни акс эттиришга уринади, “ҳақ чекларида ўлим кутади”. Ғарб постмодернизм намояндаларининг талқинларича, постмодернизм ва ундан кейин келаётган қарашлар матн (текст)ни талқин этишининг қадимдан қолган анъаналарини рад этади. Матнга муаллиф томонидан яратилган матн, деб қарамайди. Ролан Барт матнни авторга нисбат бериш уларни тенглаштириб қўяди, матн мазмунини чеклайди, хатни бўғади, дейди. Матн муаллифдан тамомила холи яшайди ва холи жараёнлар уйғотади. Постмодернизм муаллифга анъанавий бўлмаган мақом беради. Муаллифни марказга қўймайди. Лекин у бутунлай йўқолиб ҳам кетмайди, балки атоқли от сифатида сақланиб қолади. Мавжуд матн биринчи ўринга чиқади, асосий аҳамият касб этади. Матн ўй-хаёллар, мулоҳаза-муҳокамалар, ғоялар, дискурслар жамулжами, улар муаллиф назаридан ўтиб бир-бирига боғланади ва мустақил яшайди. Соддароқ қилиб айтганда, Ролан Барт мана шуларни назарда тутиб “авторнинг ўлими” деган метафорани истилоҳ сифатида киритган. У муаллифнинг жисмоний ўлимини англамайди. “Автор ўлими” (тўғрироғи, муаллифнинг ўлими, аммо чамаси “авторнинг ўлими” – постмодернизм тушунчаси муҳокамаларда қўлланаётган “муаллифнинг ўлими” ўзбекча тушунчаси билан баробар эмас, улар бошқа-бошқа нарсаларни билдиради) деганда кўпроқ “кўчирмакашлик” ва “кўчирмакаш”нинг муаллиф сифатидаги ўлими назарда тутилаётгандек. Лекин “кўчирмачи” қадим замонлардан бери ҳеч қачон муаллиф, деб саналмаган. Кўчирмакаш нусха олади, холос. Уни ҳатто тақлидчи деб ҳам бўлмайди. Илгари босма бўлмаган замонларда асл нусхалардан одамлар ўзлари учун нусха кўчириб олар ёки хаттотлардан у ёки бу асарни кўчириб беришни илтимос қилардилар. Тарихчи олимлар ўзларидан олдин яратилган мавзуга дахлдор асарни тўғридан-тўғри олиб сўнг ўз асарларининг давомига қўшардилар. Шоирлар эса олдин ўтганларнинг шеърлари ё байтларини олиб унга назира боғлардилар. Назирагўйлик, шарҳ боғлаш, баён қилиб бериш ўтган замонлар адабиётларида ҳеч кимни ажаблантирмайдиган одатий ҳол ёки усул эди. Ҳозирги

замонда кўчирмакашлик шундай жўн бир нарсага айланганки, у ҳақда адабий ҳодиса каби ёзиш бошқа зарурроқ масалаларни четга суриб вақтни бекорга сарфлашдай маъносиз кўринади. У онгсизлик ва руҳий касалликдан бошқа нарса эмас. Мен Наполеонман дейдиганлар ёки ўзини Амир Темурдек сезадиганлар қанчадан қанча. Бу кўпроқ диссертация ёзиш ёки кучи етмаса ҳам “шоир” бўлиш “иштиёқида” ёнганлар, ясама шуҳрат илинжида мияси ғовлаганлар ичида аксаран учрайди. Аммо унинг муҳокама доирасига тортилган тақлид, таъсир, давомчилик, анъана, муштараклик, ўхшашлик, эргашиш, назира боғлаш сингари соф адабий-назарий масалаларга сира алоқаси йўқ. Булар қаторига киритиб унга урғу бериш, “тўн кийдириш” жиддий ғайратли адабий давра ва муҳокаманинг иши эмас. Бу бошқа психик аномалия пакетидан ва унга шундай қараш, ҳар бир ҳолда ўз ўрнида баҳо бериш учун адабий курсиларда ўтирганларнинг адабий-бадиий саводхонлиги кифоя қилса керак. Кўчирмачини автор мақоми қаторига асло қўйиб бўлмайди. У психопатология билан боғлиқ масала. Унда клептомания деган руҳий касаллик қайд қилинган. Бу эҳтиёж бўлмаган тақдирда ҳам ўғирликка интилиш майли. Бундай касалликка йўлиққан кимса гарчи миллиардер бўлса ҳам, барибир ўғирликка қўл уради. “Ўғирлик қилмасам, турулмайман”, дейди. Кўчирмакашлик ҳам клептоманиянинг қадим бир тури. Бош миядаги зарарланиш туфайли майлидан воз кечолмайди. Бу жуда ачинарли ҳол.

Ижодда аслик, анъана. Муштараклик, таъсир, давомийлик, эргашиш, бир мавзу доирасида мушоира, адабий-бадиий мактаблар ва уларнинг қиёфалари ҳақида фикрлашиш жуда қизиқарлидир. Улар миллий адабиёт доирасидан чиқиб дунё адабиёти миқёсида фикр юритиш, ранг-баранг ажойиб ҳолатлар ва ғаройиб тажрибалар ичига киришга имкон беради. Адабиётнинг биз бошимиздан кечираётган ўтиш даврида бу нарсаларни пухта аниқлаб олиш янги илмий-назарий асосларни мустаҳкам ижодий заминга қуришга олиб боради. Аслик ўзи нимау анъанавийлик нима? Анъанавийликсиз, таъсирланишсиз аслик ўзи борми?

Ҳар қандай аслик анъаналар заминида туғилади. Анъана, таъсирланиш асликнинг азал онаси. Бунга муҳокамаларда кўрилган таҳлилий мисоллар далил. Саъдий, Навоий, Бобур, Машраб, Ҳувайдо, Шекспир, Ҳёте, Шиллер, Пушкин, Жуковский, Толстой, Лермонтов, Достоевский, Чехов, Тагор, Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Қаҳҳор беҳад таъсирланувчан ижодкор шахслар эди. Ҳар бирларининг нималардан таъсирланганликлари, нималарга ва кимларга эргашганликлари тўғрисида адабиёт тарихи ниҳоятда кўп ажойиб-ғаройиб мисоллару гувоҳликларни

билади. “Наъматак”, “Ўрик гуллаганда” асл асарлар, асл шеърлар. Уларни асл эмас деб айтишга кимнинг тили боради? Ёки ким тақлид дейди уларни?

Ҳамма гап шундаки, улар эргашиш ва таъсирланишдан мислсиз аслик яратганлар, инсон ва ҳаётга қарашнинг янги қирраларини кашф этганлар. Навоийнинг “Ҳамса”си Низомийга қараганда янги ахлоқ, янги маънавиятнинг бадиий қомуси. Навоий ўз “Ҳамса”си билан ўзидан илгариларнинг “Ҳамса”лари ўртасидаги ғоялар ва бадиий ечимлардаги фарқларни ҳаммадан кўра ҳаққонийроқ ва ўта нозик фаросат билан кўрсатиб, аслик нима эканлигини фасоҳат билан баён этиб ўтган. Михаил Лермонтовнинг “На севере диком стоит одиноко На голой вершине сосна” ёки “Белеет парус одинокий В тумане моря голубом”, “Ветка Палестины” деган даҳо шеърлари билан “Наъматак” ва “Ўрик гуллаганда” акс-садо таратмайдими? Ўхшашлик бор – ўхшашлик йўқ. Аммо таъсирланиш – кундай равшан.

Дунё эндиликда – ягона. Тошкентдаги бозор ва супермаркет билан Париждаги бозор ва супермаркетнинг қарийб фарқи йўқ. Соҳил бўйларидаги энг донғи кетган чўмилиш жойларида ҳам ўша-ўша чўмилувчилар, кўчаларда ўша-ўша ярқироқ автомобиллар, ёшу қарининг қўлларида ўша-ўша айфонлар, ўша-ўша дунёнинг истаган жойи билан бир зумда алоқа боғлайдиган ва воқеаларни намоиш этадиган смартфонлар... Дунё – ягона, постмодернизм ва ундан кейин санъат майдонларини эгаллаган оқимлар аллақачонлар дунёнинг бундай ягоналигини англаб етишган ва шу англамга кўра дунёни тушуниш ва акс эттириш моделларини ишлаб амалиётга киритишган. Постмодернизм ҳазил ҳодиса эмас. У ягоналашган дунёнинг тасвир ва акс эттириш усуллари сифатида пайдо бўлди, Ғарбнинг маданий ҳаётида мустаҳкам ўрин эгаллаб улгурди. Санъатнинг замонавий оқими ўз янги назарияси, амалиётини, усулларини, тушунча-истилоҳларини яратди. У ўзини юқори интеллектуал, технологиялар ўта ривожланаётган, бош мия коэффициентлари дам-бадам аниқланаётган, инсон имкониятлари очилаётган юксак тараққиёт палласига жуда мослашган ва шу тараққиёт учун хизмат қилмоқда. Баҳс иштирокчилари адабий қарашларини шу томондан ҳам кўздан кечириб чиқишга уринишмоқда. Интертекстуалликнинг моҳият ва мазмунини чақишга интилишмоқда. Шу жазмнинг ўзи ҳам холисанилло айтганда, бадиий тафаккурнинг ривожланиши сари ташланаётган бир қадам. Баҳс иштирокчилари бадииятда асликнинг (оригиналликнинг) йўқолиб бораётгани, асликка

талаблар сусайиб йўқ даражага келаётгани ва умуман, бадий аслик йўқолиб кетиш хавфи остида қолаётганидан қайғуриб ёзадилар. Чунончи, адабиётчи ва журналист Жовли Хушбоқнинг яқиндагина адабиёт газетасида ҳозирги замон қиссалари ҳақида ёзган мақоласида “китобхон қисса мутолаа қилаётганига ишонмайди”, деган хулосани кўрдим. Бунни давом эттириб, китобхон шеър ўқиётганига, роман ўқиётганига, обрўли театр саҳнасида пьеса кўраётганига ёки мақола ўқиётганига ишонмайди, деб ҳам гапни тўлдиришимиз мумкин. Китобхоннинг ишончини йўқотиш, уни алдаш, лақиллатиш ҳақиқатан баҳснинг сарлавҳасига чиқарилган муаллифнинг қўштирноқ ичида бўлса ҳам ўлими эмасми? Бадий ночорлик нега бунчалар урчиб кетди? Бир неча китоблар чиқарган, китоб чиқариш кетидан қувадиган бир муаллиф ўқувчиларга тақдим қилган навбатдаги асариди қаҳрамоннинг юраги соатнинг чиқиллашига монанд бежо уради, деб ёзади. Соатнинг чиқиллаши мунтазамликни билдиради, асло бежолликни эмас. Шундай ёзувчи ҳеч қачон ёзмайдиган мантиқсиз, маъносиз жумлалар насрда ҳам, назмда ҳам матнларни девчирмовуқдай ўраб олган. Маълумки, девчирмовуқ қуритмай қўймайди. Зарпечакларни кўзларини чирт юмиб кўпайтираётганларнинг ҳақиқий муаллифлик савияси қанчалар? Шуларга қараганда, баҳснинг мавзуси ниҳоятда муҳим. Ҳатто олтмишинчи йилларнинг сўзи билан “бонг уришга жазм этдик”, дейдилар. Бонг уриш – ҳозирги замонда анча-мунча эскириб қолган. Лекин улар назариядаги турғунлик, танқиднинг инқирози амалиётда қандай натижалар кўрсатаётганига ранг-баранг, бири-бирдан ачинарли мисоллар келтирадилар. Буларнинг бари улуғ намуналарга эргашиш йўқолганлигини кўрсатмайдими? Эргашишда маърифат ва йўл танлаш борки, у ўзини оқлайди.

Адабий ижодда, санъатда тақлид, таъсирланиш, эргашиш, фойдаланиш, ўзлаштириш, издошлик, анъанавийликнинг мазмун-моҳияти, вазифаси бир хил. Булар фақат аслик йўлида биринчи қадамларни қўйиш, овозни очиб олиш, йўл танлашда ярайди. Одамзод борки, ўз қору борини ўрناق, андоза асосига қуради. Яшашнинг яроқли маромлари андозаларни саралаш билан тузилади. Инсоният жони оғриганда “ох!” деди. Кўкси ташналикдан қуриганда “ув!” деди. Шу охувлардан, тақлидлардан инсоният тили пайдо бўлди. Бўри ер юзининг ҳар жойида бир тусда увлайди, айиқ бир хил ўкиради, барча қушлар ҳамма ерларда бир хил сайрайди. Зарғалдоқ Англияда инглизча сайрамайди. Худди Ўзбекистон боғларидагидек доим куёвлайди. Жонли махлуқотлардан фақат инсонгина яшаш ери ва минтақасига қараб турлича тилда гапиради. Бу инсоннинг ноёблиги ва нодирлигига яна бир

сирли мисол. Инсон барча ҳаракатларини тақлидга қурди, ҳаммавақт табиатнинг ўзидан ўрнак олди. Куйи, қўшиғи, рақсига ҳам тақлид билан эришди. Юлдузлар туркумларининг жойлашуви, ажиб шаклларида улғи олди. Катта Айиқдан уй, қалъа қуришни, АндроМЕДАдан тахт яшаш, Персейдан ўқ отиш, Сипардан қалқон тутишни ўрганди. Илк илмлар астрономия ва геометрияни тузди ва қолгани шуларга қараб шакл олди. Тақлид шулар қадар мўъжизалар ато қилди инсониятга! Ва Мимесис деб аталиб мангуга кирди эстетикага! Аммо қарангким, “Одиссея”дан кейинги дунё адабий тафаккурига энг кўп таъсир қилган Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” эпопеясида ҳеч қандай тақлид йўққа ўхшайди. Мутлақо! Лекин шундаймикин? Петербург ва Москва салонларига тақлидлар-чи? Уруш майдонларидаги ранг-баранг воқеаларга тақлидлар-чи? Хўш, булар тақлид эмасми? Салонлардан, уруш майдонларидан, аслзодаларининг ётоқлари, ётоқ суҳбатлари, ижтимоий интригалардан тўғридан-тўғри кўчиришлар эмасми? Уларни қандай бўлса, шундай акс эттириш эмасми? Бу саволлар ичидан ҳақиқат жар солиб туради. Аммо тақлидда тақлид бор! Даҳонинг тақлиди энг олий ва асл санъат пайдо қилади. “Улисс”да тақлиднинг минг бир турфа товланишлари зухурланади. Бунда ҳаёт – карнавал, одамлар мангу карнавалда, миллий курашлар, жанглар – бари карнавал! Тақлид ва мимесиснинг мислсиз, такрорланмас формалари ва ушбу формаларнинг бари мазмундор. Толстойдаги карнаваллар билан Жойсдаги карнаваллар қиёслаб кўрилса, реализм билан авангарднинг тасвир ва акс эттириш, булардан кузатилган ғоявий, бадий-ижтимоий мақсадлар тамомила бир-бирига ўхшамаслиги, бадий тасвир аслаҳа-анжомлари бутунлай янгиланганлиги ва дунёга Жойс бадиияти тимсолида янги эстетика амалиёти келганлиги ва метеор каби фазога кўтарилиб ер юзининг маданият пучмоқларига ёйилганлиги, янги замон омонсиз равишда ўз ҳукмига кирганлиги равшан бўлади. Ҳозир тақлид ва таъсирланиш ҳақида фикрлаш худди орқага қайтишдек ёки эндиги ҳаётда классик эстетика доим қайд этиб эътибор билан кузатган бу ҳодисанинг маъноси қолмагандек туюлади. Тақлид ва таъсир ижодкорликнинг азал табиати билан ҳаммавақт боғлиқ. Пайғамбарлар пайғомларидан энг қадимгиси “Айюб қиссаси”да Худойимнинг Арши Аълода фаришталар машваратида Иблис билан бўлиб ўтган савол-жавоби тасвирланган. Иблис Худода ер юзини кезиб келганлигини айтади. “Сен менинг бандам Айюбни кўрдингми? Унинг сидку садоқатига тан бердингми?” – деб сўроқлайди Худо. Унинг сидку садоқати сен еткизган молу дунё, дов-давлатга боғлиқ. Агар булар бўлмаса, унинг сидку садоқатидан асар ҳам қолмайди, дейди шаккоклик билан Иблис.

Худо инсоннинг сидқига комил ишонч билан: “Майли, сен уни синаб кўр”, деб айтади. Мана шу Арши Аълодаги эпизод дунё адабиётдаги илк тасвир. Хётедай даҳо адиб шу эпизодни “Фауст”да “Арши аълодаги дебоча” бобида тўғридан олади. Бу тақлид эмас. Буни кўчириш деб ҳам бўлмайди. Бу пойгирлик қилиш, фойдаланиш. Мефистофелга Фаустни йўлдан уриш, чалғитиш ҳақи берилади. Аммо Хёте энди бундан тамомила бошқа гоъвий-бадий мақсадларни кўзлайди. Бундай таъсирланиш ва фойдаланишлар даҳо адабиётлар ичида ниҳоятда кўп. Достоевский ҳам “Оға-ини Карамазовлар”да “Айюб қиссаси”дан ниҳоятда маҳорат билан пардалиқ тарзда фойдаланади. Истеъдодга чақнаши учун, албатта, учкун керак. Учкун бўлмаса, илҳом ва майллар гурламайди. Фойдаланиш, таъсирланиш даҳо учун мисоли шундай учкун. У тушовларни узиб ташлайди. Толстой: “Чақалоқлигимда мени йўргаклашлари, оёқ-қўлларимни чирмаб боғлашларига чидолмасдим. Йўргакларни зўр бериб, кучаниб узиб ташлайверардим”, дейди. Маданий, схоластик йўргакларни узиш Толстой умрининг охиригача давом этди. Охирги йўргакни сўнги сафарда поездда узди. Анъаналар – булар маълум маънода йўргаклар. Йўргакларни узиб ниятдаги асликка эга чиқилади.

Таъсирланишда бўлгани каби эргашишда ҳам гап кўп бўлса керак. Эллигинчи йилларнинг ўрталарида биз университет талабалари Хемингуэй ва Фолкнерни ўқидик ва шайдо бўлиб қолдик. Эргашиш менинг хаёлимга келгани йўқ. Аммо Шукур эргашиди. У Хемингуэйнинг мажнунига айланди. Тоза хемингуэйона ҳикоялар ёзди. Кўп завқланди. Унинг барча диалогларида Хемингуэй хати ва барча тасвирларида Тургенев усули дов тортиб туради. Шукур шу эргашишдан мустақил ижод даражасига кўтарилди. Ундан охиригача Хемингуэйнинг “ҳиди” кетмади. Ўткир Ҳошимов Қодирий, Ойбек, Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Одил Ёкубов анъаналари ичида қолди. Аммо кейинги икки романи тасвирида Фолкнерга таассуб қилди. Бир воқеани бир неча нуқтаи назардан тасвирлашга уринди. Саксонинчи йилларда Кафка ва Камю таржималари пайдо бўлди. Назар Эшонкул, Хуршид Дўстмуҳаммад, Мурод Муҳаммад Дўст, Неъмат Арслон, маълум даражада Омон Мухтор, А.Аъзам Кафкани ўз акаларидай суйиб қарши олишди. Кафкаёна руҳдаги ҳикоялар кўзга ташлана бошлади. Бу эргашишнинг таги чуқурми йўқми, айтиш қийин. Лекин унда, ҳеч шубҳасиз, давр руҳи акс этади. XX асрда Кафка тасвирлашга интилган одамларнинг сафлари ер юзида ва жумладан, ўзбеклар орасида ҳам кенлиги билинди. Битта ойнанинг агар 120 та қирраси бўлса, у битта қиёфани 120 та қилиб кўрсатади. Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Қичқириқ”, “Катта кўча” асарларида асосий персонаж бўлган С.Алиевич ҳамда

Султоннинг ҳолатлари тасвирланган эпизодлар шундай кўп қир-рали ойнада акс этган битта эпизоддек таассурот қолдиради. Ахир, бу Кафканинг асосий бадиий усули-ку. “Қичқириқ”да Султоннинг сувга чўккан келинчакни топиш ва кутқаришга жазм этиши соғлом реалистик ёки ҳиссиётчан романтик интилиш эмас. Унинг кўз ўнгида нозик-ниҳол келинчак гавдаланиб туради. Келинчакнинг жасадини сувдан неча ғаввослар қидириб ҳам тополган эмас. Аммо шунга қарамай, Султон топмоқчи. Бу умумий вазиятга кўра метафизик, паранормал интилиш. М.Зошченко ҳам бир ҳикоясида чўккан келинчак ва бунга унинг эри ва атрофдагиларнинг муносабатларини тасвирлаган ва ўта кинояли реалистик йўл тутган. “Улисс”да ҳам кўрфазда чўккан одам ҳақидаги гап романнинг бошидан охиригача у ёки бу муносабат билан тасвирга қалқиб чиқиб туради ва ривоятга қаҳрамонлар ҳолатлари билан пардали боғланган равишда маҳзун руҳда шуълалантиради. Аммо Султоннинг жазми фақат инсонпарварлик, раҳмдиллик билангина изоҳланармикин? Бу ерда гап раҳмдиллик устидамикин? Ролан Барт: “Метафора, ҳар қандай метафора – тубсиз белги”, деб ёзади. Султон бу метафора эмасмикин “Қалъа” қаҳрамони каби? “Қатта кўча” ҳикоясида ишдан нима сабабдандир бўшатирилган С.Алиевич шаҳарнинг катта марказий кўчасидан амал курсисини судраб боради. У Кафка қаҳрамонлари каби дарбадарликка гирифтор бўлган. Дарбадарлик – “Улисс”да ҳам бош мотив. Дарбадарлик “Илиада” ва “Одиссея”нинг марказида, Данте, Вергилий, Рабле, Достоевский, Навоий асарларида воқеалар дарбадарликда кечади ва қаҳрамонлар дунёси дарбадарликда очилади. Дарбадарликнинг дунё сюжетларида ўрни, роли ниҳоятда катта. Мана, ниҳоят, С.Алиевичнинг дарбадарлиги бошланди. Қаҳрамон С.Алиевич деб номланган. Демак, исмининг китобхон учун аҳамияти йўқ даражада. Лекин биз бу номни замонавий ёшларга ўхшаб “С нуқта Алиевич” деб ўқисак, маънолироқ бўлади. Кафканинг К, “К нуқта” деган қаҳрамони аста ёдимизга тушади. Гарчи исмлари бош ҳарф ва нуқта билан берилган қаҳрамонлар адабиёт жамғармаларида тўлиб-тошиб ётган бўлса ҳам! С.Алиевич катта шаҳар кўчасидан ҳеч нарсага қарамай, кетиб боради. Балки, у Кўкча даҳасидаги уйига кетаётгандир. Шу ҳам ноаниқроқ, умуман ҳаммаси “Қалъа” ёки “Жараён”даги каби ўта ноаниқ. Мақсади бўлмай туриб ёки ноаниқ, мубҳам мақсад билан яшаётган одамлар озми? Ўзининг нима мақсадда яшаётганлигини айтиб беролмайдиган одамлар озми? С.Алиевич ўзининг ишдан бўшатирилганига ҳеч қандай қарамайди, яъни норозилиги, хурсандлиги, фарқсизлигини билиб бўлмайди. Кўчада китоблар, халталар, эски иш папкалари ортилган мансаб креслосини судраб кета туриб шаҳар кўчаси-

нинг гавжум лавҳаларига қарамайди, муносабат билдирмайди. Худди бу қайнаб жўш ураётган ҳаёт йўқдай ёки ҳаёт эмасдай. Унинг ҳиссиётларини ҳам илғаб бўлмайди. Шундай таассурот қоладики, бу асарда катта ҳаёт қайнаган кўча ҳам, судраб кетилаётган кресло ҳам, ундаги идора кишининг тақир-туқурлари ҳам, ниҳоят С нуқта Алиевчининг ўзи ҳам персонаж ёки бадиий асар образлари эмас, соф семиотик белгиларга ўхшайди. Бармоғингизнинг бўғинига қарасангиз, найза кўтариб чошиб кетаётган одамчанинг белгисини кўрасиз. “Қичқириқ”, “Катта кўча”, “Кўрпа кўтарган йигит” ҳам, Султон ва С.Алиевич ҳам адабий асардаги образнинг – қаҳрамоннинг белгиси. Бу ҳаётга сиғмаган, бегона бўлиб қолган чиғирикдан ташқаридаги одамми? Бошқача одам навими? Ёки умуман ҳеч қандайми? Ахир, умуман ҳеч қандай ҳам бўлиш мумкин-ку! Мен, мисол учун, тилга кирганимда, маъноли одам сифатини касб этаман. Жим турганимда, менинг қандайлигим атрофдагиларга маълум эмас. Султон ва С.Алиевич гапирмайди. Назар Эшонқулнинг яқинда ўқиганимиз “Бепоен осмон” асарининг қаҳрамони, фарзандсизлигидан бир умр дашном ва таъналар ёмғири остида яшаган Ойтўлди ҳам ҳеч тилга кирмайди. У забонсиз ва фақат ўз ичида, асарни ҳикоя қилувчининг баёни ҳамда таҳлилида яшайди. Назар, кези келганда айтиб ўтайлик, таҳлилий прозани шакллантирди ва яхши намуналарини берди. Хуршиднинг прозаси ҳам модерн оҳангларига эш бўлиб таҳлилга ўтди. Улуғбек ва Исажон Султоннинг аксар асарлари баён ва классик ривоят эмас, таҳлил йўлидан боради. Мундай қарасангиз, таҳлил на Ўткир, на Учқун Назаров, на Шукур, на бошқа Саид Аҳмадона, на Одил Ёқубовона прозада кўзга ташланган эди. Булар классик прозанинг ривоят услубида ёзганлар барча асарларини, уларни “лирик проза” деб аташга ўрганиб қолган эдик. Аммо мана авангард усуллар билан органик равишда таҳлилий проза усули – хати ҳам ўз бадиий кўринишлари ва ранг-баранг шаклларига эга бўлди. Хуршид ўша ҳикояларида фақат таҳлил қилади. Бу таҳлилни Фрейд термини билан “психоанализ” деб бўлармикин? Психоанализни эса “руҳий таҳлил” деб кўрсатсак, муодил маъно касб этармикин? “Руҳият”, “руҳийлик” деганга ўхшаш тушунчалар бизнинг илмий ифодаларимизда ҳали тўла аниқ чегараларини ажратиб олган эмас. Кўплар билагондек бўлиб кўринсалар-да, бу каби тушунчаларнинг, аслида, нима маъноларни англатишини англаб етмаганлар. “Қичқириқ”, “Катта кўча” анъанавий маънода асар эмас. Айни чоқда асар! Анъанавий сюжет, ифодавий тил, тасвирий воситалар анқариб йўқ. Анқариб деётганим, улар элементар даражада. Ёрқин асарлиги шундаки, унда ўзини, илдизини йўқотган, ҳаётга ўз жавобини беришга қо-

дир бўлмаган ва биз ўқувчилар ҳам ҳали тузук-қуруқ таниб-танимаган, руҳий таҳлилимиздан ўтказмаган, бешта асос сезгисининг бору йўқлиги ҳам номаълум – бошқа инсон бор. Бошқа инсон деб қайта-қайта таъкидлаб айтамиз. Уни бегона дейиш тўғри бўлмас. У бегонага ўхшамайди. Бизга ўхшашиги идоранинг мансаб креслосини гавжум шаҳар кўчасида аллақайёққа судраб бораётганидан кўриниб турибди. Бундай одамлар бор эди, кўп эди. Мисоли Бабар каби. Аммо адабиётга руҳий таҳлил қахрамони сифатида кирмаган эди. Барча параметрлари бошқа инсон, янги кашф этилаётган, Кафка ва Камю очган инсон эканлигини кўрсатяпти. Султоннинг ҳам неча ғаввослар қидириб тополмаган келинчак жасадини бир неча кунлар ўтгач, васваса ичида қидириб топишга интилиши ва ҳалокат ёқасига етиши ҳам бошқача инсонлигини билдиради-да! Ақл бовар қилмас аҳд билан яшайдиган одамлар камми? Биз уларни билмаймиз-да! Улар бизга кўнгилларини очмайдилар-да! Ле Клезю деган ўз даврида машҳур француз адиби: “Поэзия, романлар, новеллалар – эндиликда ҳеч кимни алдашга қодир эмас!.. Нимага керак буларнинг ҳаммаси?” – деган экан. Аммо энди янги йўналишда пайдо бўлаётган асарларни дискурсларига кўра таҳлил қилиш имконияти туғиляпти. Ахлоқий, интеллектуал, мажозий, ривоят дискурсларини ажратиб изоҳлаб тушунтириш ҳозирги илмий танқиднинг энг биринчи вазифаси. Қадим араб шеърлятида (VIII–XI асрлар) аввал ўтган шоирларда ифодаланган маъноларни ўзлаштириш ва давом эттиришни сариқа усули, деб атарканлар. Маънони ўзлаштирувчи шоир шу маънонинг янги қирраларини очиши, бойитиши, камолга етказиши талаб қилинган. Журжоний, Ибн Табатаба, Ал-Аскарый, Ал-Асмоъий, Ибн ал-Муътоз, Филштинский, Куделин каби қадим ва замонавий олимлар анъанавий ва аслик масалаларида кўп қимматли фикрларни ёзиб қолдирганлар. Эскича мотивларнинг янгича талқинларини таҳлил этганлар. Маъно, санъатлар, баён кайфиятларини хўп мириқиб очганлар – кашфиётлар беҳисоб. Низомий бешликни кашф қилгани йўқ. Унгача узоқ замонларда “Панчатантра” бўлган эди. У Низомий даҳоси мўъжизаси билан “Хамса”га айланди. Анъана маърифати янги анъанани дунёга келтирди. Адабиёт – кашф-да. Инсон кўнглини очиш-да.

Авангард эстетикаси классик эстетиканинг барча мезонларини янгидан кўриб чиқди. Янги тушунчалар, терминлар, мезонлар яратди. Одиссей – Одиссеймиди? Ҳамлет – Ҳамлетмиди? – деган жуда ғалати ақлни шошириб кўядиган саволларни қўйди. Жойс, Беккет, Кафка, Сартр, Камю, Хемингуэй каби адибларнинг асарларини янги эстетика мезонлари ва қарашлари остида таҳлил қилишгина самарали ва тўғри бўлади. Эскича мезонлар ва ғоялар

билан уларни ҳаққоний тушунтириш қийин. “Улисс”ни эътиборсизлик билан ўқиб тушунмаганликларини айтадилар ва масалаларни жўнлаштиришга уринадилар. Айтинг, Навоий тушунарлими? Достоевский, Айтматов, Маркес, Толстой тушунарлими? Ёки ҳатто ўз замонларида тушунарли бўлган дейсизми? Диққатни тўла жамлаш, ўзида ўқувчилик меҳр-муҳаббатини тушуниш, англаш лаёқатини тарбиялаш ва ўстириш ўрнига тушунмадим, мураккаб дейиш жуда осон-да! Бу маърифатли ўқувчининг иши эмас, асло. Адабиётшунос олим М.Маҳмуд “Улисс”ни “пала-партиш ёзилган”, деб ёзди. Ҳолбуки, “Улисс”да ҳеч қандай пала-партишлик, чалкашлик йўқ. Бу романда ҳар бир сўз, ибора, ифода, бадиий фигуранинг ўз мақсадига йўналтирилган вазифаси, ўрни, таъсир доираси, бажарадиган эстетик маънолари беназир заргарона адо этилган. Ҳар бир сўз, ибора, ифода, жумла асарда ўзаро акс-садо бериб, ўзаро янги-янги маънода жўр овозлашиб туради. Асарни қўлга олиб кўз ташлаган киши унда “Лотофағлар” деган боб йўқлигига амин бўлади. Жойс ўн саккиз бобнинг ҳар бирида “Одиссея”га мутобиқан унинг қўшиқларида акс этган мифологик воқеа-ҳодисаларга жўр ва маънодош бўлишни бадиий ният қилган. Асарни ёзаётганда бобларни шундай нисбий номлар билан атаган. Асар битганда улардан воз кечган. Аммо бу нисбий номлар асарнинг расмий нашрларида акс этмай, фақат авторлик нияти тарзида асарнинг ёзилиш тарихида, шарҳлар, бир олам изоҳларда қайд этиб келинади. Жойс инсон кечинмалари, ўй-хаёллари, кўзи билан кўриши, қулоғи билан эшитиши, нафас олиши, ранг-баранг ҳиссиётларини, ташқи олам, вазият тасвирларини бир вақт бирлиги ичига сиғдирган, айна тасвирланаётган дамда булар бари қандай кечса ва бу вақт ичида ички ва ташқи оламда қанчалар одми, жўн ҳолатлар, ҳайратомуз ҳаракатлар юз берса, ҳаммасини шу муайян вақт бирлиги, макон ва ҳолат бирлиги тасвирида гавдалантиришни ният қилган ва фавқулодда амалга оширишнинг иложи йўқдай кўринган бадиий натижаларга эришган. Психика, руҳий жараёнларнинг бениҳоя мураккаб ҳодисаларини сўз билан ифодалаш феноменини яратган ва усули қудрат кашф этган. Буларни замондош адиблар ва тадқиқотчилар “монтаж усули”, “онг оқими” деганга ўхшаш тушунчалар билан атаганлар. Ақл бовар қилмас бадиий тасвирнинг янги усуллари шундай дунёга келган. Асар не-не замонлар, не-не ўткир масалаларни қамраб олади. Воқеалар бадиий фаросат билан қурилган жуда нозик бадиий ассоциацияларда ҳалқа-ҳалқа ўзаро боғланиб боради. Замонлар Блум, Стивен, Молли сигари қаҳрамонлар хаёлида қуюн каби олис тарихларга, олис тарихлар эса Ирландия миллий озодлик ҳаракатининг жуда мураккаб коллизияларига тинимсиз уланиб туради.

Леопольд Блум – Одиссей эмас. Жойс янги замон Одиссейи қандай қиёфага кирганлигини, унинг саргузаштлари энди нимфалару турли асотирий ҳодисалар ичида эмас, XX асрнинг миллий озодлик курашлари, оддий одамнинг оддий кундалик ташвишлари, оғриқлари, аламлари, умид-умидсизликлари, ҳаётдан, қисматдан тинмай маъно қидиришида кечаётганида кўрсатади. Стивен ҳам Ҳамлет эмас. Аммо ҳамлетчилик уни қанчалар ўртаётгани ҳар дамда сезилади. Стивеннинг ўртанишлари Ҳёте яратган Вертер ва Мейстернинг ўртаниш ва изланишларига, уларнинг инсоний фожиаларига ҳамоҳанг ва ўта ўзига хосдир. Бунда Ҳамлет анъаналари янги-янги шакллар ва қиёфаларга кираётганлигини кутатамиз. Жойс ғалати фикрловчи интеллектуал одамлар қиёфаларини кашф этди. Блум ва Стивеннинг чексиз кечинмаларида ахборий мажозлар силсиласи оқиб ётади. Авангардга паст назар билан боқувчилар ва осонгина тушунолмадик, деб юрувчилар ўзлари билмаган ҳолда замондан орқада қолиб кетадилар. Эски классик мезонлар изидан янги эстетик мезонлар санъатга кириб келганлиги, янги санъат дунёсини бино қилаётганидан беҳабар қоладилар. Адабиётчи учун орқада қолиш хайрли бўлолмайди.

Ниҳоят, бугунги тажрибаларда адабиётнинг эртаси кўринади-ми? Кўринмаса ҳам, сезилади. Лермонтовнинг машҳур бир шеърини эслайлик:

*Есть речи – значенье,
Темно иль ничтожно.
Но им без волненья
Внимать невозможно.
Как полны их звуки
Безумством желанья?
В них слезы разлуки,
В них трепет свиданья.*

Ҳақиқатан баъзан қоронғи ва одми бўлиб кўринган сўзлар кишини қаттиқ ҳаяжонга солади, улардан ўқувчи айрилиқлару висолларнинг туғёнларини илғаб олади ва узоқ замон шулар таассуротида волаю ҳайрон юради. Бунинг гўзал мисолларини Чўлпондан ҳам, Ҳамид Олимжондан ҳам, Эркин Воҳидову Абдулла Ориповдан ҳам келтириш мумкин. Янги адибларимизнинг баъзан тушунарсиз ва қоронғи бўлиб кўринаётган сўзларида, балки ажиб ҳаяжонлар ва ҳаёллар яшириниб ётгандир. Уларни англаш ва ҳамроз бўлиш учун ўқувчи маърифати, сўзга муҳаббат қанчалар зарур.

ҲАҚИҚИЙ МУАЛЛИФ ЎЛМАЙДИ

Йўлдош СОЛИЖОНОВ

1940 йилда туғилган. Филология фанлари доктори. Фарғона Давлат педагогика институтининг тарих-филология факультетини тугатган. “Улуғ санъаткор”, “Шеърятнинг сирли жилвалари”, “Сўз сеҳргари”, “Зулматдан нур қидирганлар”, “Мен сиздан сабоқ олдим”, “Фарғона адабиёти” каби илмий асарлар муаллифи.

Ижоднинг муқаддаслигини тан олиш, муаллиф образини аниқлаш, санъаткор “мен”ининг ўзига хослигини ўрганиш адабиётшуносликнинг энг долзарб, муҳим ва кечиктириб бўлмайдиган масалаларидан бири саналади. Муаллиф ўз асарида турли қиёфаларда (шеърятда лирик қаҳрамон, насрда ҳикоячи, ровий) намоён бўлади. Ўқувчи китоб мутолаасига киришган илк лаҳзадаёқ у билан учрашади, ҳамсухбат бўлади. Агар муаллифнинг тили ширин, тасвири тиниқ, таъсирчан ва ишонарли бўлса, уни севиб қолади, унга ишонади, айтган ҳар бир сўзини қалбига жо қилади. Ижодкор ҳам ана шу қалбдан муносиб ўрин эгаллайди, асарнинг умри боқий бўлади. Навоий, Бобур, Қодирий, Чўлпон, Ойбек ва бошқа юзлаб атоқли ижодкорларнинг Шахс сифатидаги барҳаётлиги ана шу фазилати билан ўлчанади. Аксинча, ижодни ҳою ҳавас, шон-шуҳрат ва бойлик воситаси деб билган қаламфурушлар йўл-йўлакай ҳақиқий ижодкорлар боғида етишган сархил мевалардан ўғирлаб, нечоғлик ранг-баранг дастурхон тузамасин, кўпчиликка манзур қилолмайди. Ундан татиган одамнинг қорни оғрийди, кўнгли беҳузур бўлади.

Адабиётшунос Улуғбек Ҳамдамнинг “Муаллиф ўлими”га сиз ҳам овоз берасизми? (ёки асл ижод соғинчи) сарлавҳали мунозарали мақоласи (“Шарқ юлдузи” №1 2014) ана шу масалага бағишланган бўлиб, кўпдан буён кўнглимизда йиғилиб қолган мулоҳазаларнинг вулқондек отилишига, норозилик учқунларининг алангаланишига туртки берди. Назаримда, “Муаллиф ўлими”га сабаб бўладиган масалалар ичида энг хавфлиси, ҳозирги пайтда ниҳоятда оммалашиб кетаётгани кўчирмакашлик билан тақлидчиликдир (бинобарин, мақола муаллифининг асосий ташвиши ҳам шундан). Негаки, кейинги йилларда кўчирмакашлик, тақлидчилик, тайёр илмий, ижодий материалларни ўзиники қилиб олиш одат тусига кирди. Ажабланарли томони шундаки, бу каби

иллатларни хаспўшлайдиган, уни қўллаб-қувватлайдиганлар ҳам топилмоқда.

Аслида, адабиёт мангу қайнаб турадиган шифобахш ижод булоғи бўлиб, ўз таъми ва тароватини ҳеч қачон йўқотмайди. Бу булоқни қалам билан қазиб дунёга келтирган ва шифобахш сувлари билан инсоният қалбини тозалаган (катарсис) кишилар ҳам сира нутилмайди. Аммо кейинги йилларда бу асл ижод булоғидан фойдаланиш борасида истеъмолчи тоифанинг турли найранглари кўзга яққол ташлана бошлади. Бу иш билан шуғулланаётган кимсалар (аслида, кўчирмакаш ва тақлидчилар) ўзларини гўё “тадбиркор” деб санамоқдалар. Айримлар булоқнинг жойини ҳам, уни кашф этган соҳиби номини ҳам пинҳон тутиб, сувини ўз идишига бемалол қуйиб олаётган бўлса, баъзилар сувини ҳар хил шаклдаги идишларга жойлаб, бошқача ном билан ўзи ишлаб чиқарган маҳсулот сифатида истеъмол бозорига олиб чиқаётирлар. Бундай “тадбиркорлик” эса адабиёт, фан ва санъатга катта зарар келтиряпти.

Шунга қарамай, барибир, асл ижод булоғининг суви ҳам, таъми ҳам ўзлигини йўқотмайди ва шубҳасиз, соҳибининг номини ҳам асраб қолаверади. Ҳозирги пайтда адабиётга эътибор кучайганлигиданми, олди-қочди воқеалар асосига қурилган асарларнинг бозори чаққон бўлганлигиданми ёки ёзувчилик шон-шухрати илинжидами, ҳар қалай, бадий ижод билан шуғулланишни касб қилиб олган кимсалар жуда кўпайди. “Асл ижод соғинчи” (У.Ҳамдам), масъулиятини ҳис қилиш хийла сусайди. Уларнинг айримлари ўзлари ўқиган чет эл китоблари ёки кўрган фильмларидаги воқеаларни худди қарта чийлагандек аралаштириб, қайта ҳикоя қилишга уста бўлиб кетдилар. Бу кўчирмачиликнинг янги-ча – “ўзлаштирилган” нусхаси шаклида намоён бўлаётир. Шу босидан бундай асарларнинг сюжети бири боғдан, бошқаси тоғдан келади, персонажлари эса капалаксимон – у ёқдан бу ёққа учишдан бошқасига ярамайди. Негалигини сўрасангиз, “ахир, модерн (ё бошқа бирон “изм”) шунақа бўлади-да!” деб оғзингизга урадилар. Афсуски, бу хизматлари билан ўқувчининг бошини қотириб, уларни китоб ўқишдан совитяптилар, адабиётимизни боши берк кўчага олиб кираётирлар. Хусусий нашриётлар эса (надоматлар бўлсинким, давлат қарамоғидаги айрим нашриётлар ҳам) бойиб олиш илинжида бундай бўш-баёв асарларни кўп нусхада чоп этиб, хазинасини тўлдиришга ружу қўйганлар.

Маълумки, фан ва техника ғоят ривожланган, коммуникация қўлами ниҳоятда кенгайган ҳозирги шароитда ахборот манбалари шу қадар кўпайдики, куну тун ҳафсала билан шуғулланган мутахассис ҳам уларнинг барчасидан хабардор бўлолмайди. Шун-

дай экан, тайёр нарсани кўчириб, “ўзиники” деб эълон қилса, ким билиб ўтирибди? Бироқ унутмаслик керакки, сохталикнинг умри қисқа, муаллифга ҳурматсизлик бир кунмас, бошқа куни foш бўлади. Чунки “муаллиф” сўзи ғоятда муқаддасдир. Бу сўз таркибда тўғрилиқ рамзини англатувчи “алиф” билан донолик белгиси бўлмиш “илм” маънолари яширинган. Кимки ижодда тўғри сўз ва туганмас илм заҳирасига эга бўлмаса, муаллифликка даъво қилмай қўя қолсин. Яна эътибор берилса, сўзнинг 3-6 ҳарфларида “Оллоҳ” номига ишора борлигини ҳам сезиш мумкин. Унга шак келтириб бўлмайди.

Шуни ўйлаганимда, бундан 10-15 йиллар муқаддам содир бўлган бир воқеа эсимга тушди. Республикамининг нуфузли газеталаридан бирида бошловчи бир адибнинг ҳикояси босилди. Асар чиндан ҳам жуда таъсирчан, рамзий тимсолларга бой, услуби пишиқ эди. Табиийки, у кўпчиликка маъқул бўлди, муаллиф мақтовлар эшитди. Бироқ орадан икки ҳафталардан кейин шу газетанинг ўзида бир мутахассис олимнинг ўша ҳикоянинг хориж адабиётидан кўчирилганлиги ҳақидаги мақоласи чиқди. Маълум бўлишича, ҳикоя муаллифи ўзи ўрганган чет тилида ижод қиладиган бир ёзувчининг асари номини, қаҳрамонлари исмини, воқеалар юз берадиган замон ва маконни ўзбекчалаштириб, “ўзиники” қилиб олган экан. Кўряпсизки, асл муаллиф омон қолди, сохта муаллиф ўлим топди.

Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов айтганидек: “Тақлид – бутун маҳалла биладиган оқсоқолнинг чопонини бошқа биров кийиб юргандай гап”. Уни ҳавас қилиб кийгани билан ўзиники бўлиб қолмайди-да. Кўрган одамки бор, “қаранг, фалончининг либосини кийиб олибди” дея, тақлидчининг устидан кулади. Эҳтимол, адабиётда тақлид қилиш унчалик айб эмасдир. Агар у оригиналликка эришиш йўлидаги маълум босқич – изланиш жараёнининг маҳсули тарзида вақтинчалик кўзга ташланса, уни айбламаслик мумкин-дир. Аммо у доимий машғулотга айланмаслиги, энг муҳими, тақлид қилинган объектнинг айнан ўзига ўхшаб қолмаслиги керак. Ўқиш, ўрганиш, таъсирланиш бошқа, тақлид қилиш бошқа нарса. Шу маънода Н.Эшонқулнинг “Гўрўғли” романи атайинликдан кўра тақлидга ўхшаб қолганлигини исботламоқчи бўлганман (“Китоб дунёси” № 8. “Шарқ юлдузи” № 3 2013). А.Дилмурод томонидан “Ранг ва меҳвар” романида қўлланилган “Улисс”га хос баён услубини эса қаҳрамонлар онг оқимининг турли даражасини ифодалашга уриниш, ўзбек китобхони тасаввурини кенгайтириш йўлидаги интилиш деб баҳолаш тарафдориман. Бироқ бу масалада Европача қолипга ўралашиб қолмаслик, миллий менталитетимизга тўғри келмайдиган хатти-ҳаракат, сўз ва ибора-

ларни қўллашга йўл қўймаслик лозим. Айнан шу масалада А.Дилмурод персонажлари ўзбекка хос фикрлаш, андиша, миллийлик каби хусусиятлардан маҳрум бўлиб қолганлар. Шу жиҳатдан ата-йинликнинг Х.Дўстмуҳаммад, И.Султон асарларида аён бўлаётган ўзбекна руҳидан ўқувчи кўнгли тўлади.

Асло кечириб бўлмайдиган иллат, У.Ҳамдам ҳақли равишда таъкидлаганидек, кўчирмакашлик (плагиатизм)дир. Чиндан ҳам кейинги йилларда “Кўчирмакашликнинг хили урчиб, турфалашиб кетди”. Илмий, ижодий ишлардаги кўчирмакашлик ҳақида У.Ҳамдам ҳам, З.Исомиддинов ҳам, М.Маҳмудов ва Ҳ.Болтабоев ҳам куйиниб, аниқ мисоллар асосида тўхталдилар. Мен эса кўз ўнгимда рўй бераётган ва тобора одат тусига кириб, кўпчиликни ажаблантирмай қўйган, аксинча, хайрихоҳликка сабаб бўлаётган кўчирмачилик илллати ва унинг оқибатлари тўғрисида гапириб ўтмоқчиман.

Маълумки, олий ўқув юртларининг битирувчилари ва магистрлари кўп йиллардан буён ёзма равишда битта Давлат имтиҳони топширадиган бўлишган. Улар битирув малакавий иши ҳамда магистрлик диссертацияси тайёрлайдилар ва комиссия ҳузурида ҳимоя қиладилар. Битирувчилар (мутахассислигидан қатъий назар) битирув-малакавий иш тайёрлаши шарт қилиб қўйилган. Аслида, битирув малакавий иши ҳам, магистрлик диссертацияси ҳам ёшларнинг илмий-тадқиқот иши билан шуғулланиши учун дастлабки кўникмани ҳосил қилувчи, илмий изланиш усулларини ўрганиш, эгаллаган билимини амалда қўллай олиш ва илмий жиҳатдан исботлаш қобилиятини намоён қилишнинг энг қулай ва самарали йўлидир. Чунки изланувчи-тадқиқотчи битирув малакавий иши ва магистрлик диссертациясини тайёрлаш жараёнида кўплаб илмий манбалар билан танишади, уларни ўзаро таққослайди, ўзига тегишли хулосалар чиқаради. Бахтимизга, ана шундай қобилиятли ёшлар оз эмас ва улар фанимизнинг янада тараққий этишига муносиб ҳисса қўшишига умид уйғотади.

Бироқ битирувчиларнинг айримлари тайёр луқмани ямламай ютиб, ҳеч нарса кўрмагандек семириб яшаш йўлини қидираётган кимсага ўхшайдилар. Оғирнинг устидан, енгилнинг остидан ўтишга ўрганган битирувчилар жонини койитмай иш тутишга одатланаётганлиги жиддий ташвиш туғдирапти. Дастлабки йилларда бундай илмий-тадқиқот ишларига талаб ҳам, уларни баҳолаш мезонлари ҳам рисоладагидек эди. Аммо тажриба ортгани сари масъулият камайиб, эътибор сусайди. Ҳозирга келиб, *аввало*, мавзулар ниҳоятда майдалашиб, бачканалашиб кетди. *Иккинчидан*, уларнинг мазмун-моҳиятида бир хиллик пайдо бўлди. Айрим профессор-ўқитувчилар бир хил мавзунини деярли ҳар

йили бераверади. Масалан, бу йил “Фалон ёзувчи ижодида сюжет ва композиция” деб берса, келаси йили ёзувчи ва асарнинг номи ўзгаради, холос. Назарий маълумотлар эса ўша-ўша қолаверади. Натижада, пўстлоғи янги, мағзи ўхшаш бир хил маҳсулотлар пайдо бўляпти. *Учинчидан*, кўчирмакашлик авжига чиқди. Битирув малакавий ишлари ҳамда магистрлик диссертациялари билан танишсангиз, дарсликлар ва қўлланмалардан, интернет маълумотларидан тайёр кўчирилганлигининг гувоҳи бўласиз. *Тўртинчидан*, олий ўқув юртрларида битирув малакавий иши ва магистрлик диссертацияларини ёзиб берадиган ишбилармон мутахассислар отряди шаклланди. Улар шу йўл билан катта бойлик орттириб, илмий иш қилишни бир четга йиғиштириб қўймоқдалар. Бу каби ишларни қанча кўп ёзса, чўнтаги шунча қаппайишини ўйлаган “ёзарман”лар ҳам мавжуд манбалардан бошдан-оёқ кўчириб беришга одатландилар. *Бешинчидан*, тўрт йил мобайнида фақат тест саволларига жавоб топиш, рефератив, мустақил ва битирув малакавий ишлари ёзиш билан банд бўлган бўлғуси ўқитувчилар фикрини оғзаки баён қилиш қобилиятидан маҳрум бўлиб, бадиий асарларни таҳлил қилиш, шеърларни ифодали ўқиш санъатини мукаммал эгаллай олмаяпти.

– Қўшни кафедрада ишлайдиган танишларимдан бири менинг номзодлик диссертациямни сўраб қолди, – деди бир танишим. – Бажонидил опкелиб бердим, чунки у ҳам кўпдан бери илмий иш билан шуғулланаётганди. Орадан маълум вақт ўтиб, унинг илмий раҳбарлигида тайёрланган битирув малакавий ишини мутахассис сифатида тақриз ёзиб бериш учун менга олиб келишди. Олиб қолиб, мутолаага киришдим: барча фикрлар, мисоллар, таҳлил усуллари таниш. Қарасам, диссертациямнинг битта боби бошдан охиригача кўчириб олинган экан. Мен раҳбарини чақириб, аҳвол билан таништирдим ва ижобий тақриз ёзиб беришдан бош тортдим. У эса, уялмай-нетмай: “Нима бўпти, дугонажон! Ахир, бошқалар ҳам шунақа қиялпти-ку. Ким ўқиб ўтирибди? Майли, ҳақингизни берамиз, ёзиб бераверинг”, деса бўладими? Унамандим. Кейин талабанинг ўзини чақириб, ишни қайта ёздирдим.

Айнан шундай ҳодиса ўзимнинг бошимдан ҳам ўтди. Битирувчи магистрлардан бири мен яхши кўрган истеъдодли адиблардан бирининг ижоди бўйича диссертация тайёрлабди. Унда ўша ёзувчининг индивидуал услуби ва персонажларни тасвирлаш маҳорати тўғрисида гап бориши керак эди. Адиб асарлари тўғрисида мен ҳам бир-иккита мақола эълон қилганман. Шунинг учун бу иш мени қизиқтириб қолди. Аммо уни фақат ҳимоя куни қўлга олишга муваффақ бўлдим. Аслида, магистрлик диссертациялари бир неча ҳафта олдин кафедрага топширилиши, профессор-ўқитув-

чилар бемалол танишиш имкониятига эга бўлишлари зарур эди. Шунга қарамай, ҳимоя пайтида диссертация билан бир қур танишиб чиқдим. Ўқиганим сари ҳайратим оша борди. Бошдан охиригача гоҳ у, гоҳ бу илмий манбалардан кўчирилган, аммо бир-бирига боғланмаган, ўша таниқли адибга дахли йўқ фикрларга дуч кела бошладим. Иккинчи бобнинг “Нутқ ва услуб” деб аталган фасли эса менинг шу номдаги монографиямдан кўчирилган, аммо адабиётлар рўйхатида киритилмаган эди. Муаллифи билиб қолмасин деб ўйлаган бўлса керак-да! Мен магистрнинг бу камчиликларини очик айтдим ва уни кўчирмакашликда айбладим. Аммо менинг гапларим на диссертантга, на унинг илмий раҳбарига пашша чаққанчалик ҳам таъсир қилмади. Аксинча, улар мени иқтидорли ёшларни кўролмасликда айблашди. Ваҳоланки, мен ўша “иқтидорли” магистрнинг билимсизлигини бир неча бор юзига айтганман, унга дастлаб “қониқарсиз”, кейин ҳомийларининг илтимосига кўра “қониқарли” баҳо қўйганман. Шуниси алам қиладики, уни ҳеч тап тортмай кафедрада ишга олиб қолишга ҳаракат қилишяпти. Агар у бу мақсадига эришса, кўчирмакашлик янада авжига чиқади, деяверинг.

Шуниси борки, агар битирувчи талаба ёки магистр ишини муваффақиятли ёқлай олмаса, билимсизлиги, ҳафсаласизлиги учун улар эмас, аксинча, эътиборсизлиги, ўз вақтида тайёрлашга ёрдам бермаганлиги учун илмий раҳбари жазоланади. Бундай ноҳақликдан қутулиш учун кўзимизни кўр, қулоғимизни кар қилишга мажбурмиз. Олий ўқув юртининг профессор-ўқитувчилари жонининг ҳузурини кўзлаб баҳолаб берган бу тадқиқотларнинг бир нухаси тегишли идорага юборилади. Идоранинг шу соҳага масъулиятли ходимлари битирув малакавий ишлар, ҳамда магистрлик диссертацияларининг илмий ва техникавий сифатини текшириб, қўйилган баллнинг ҳаққонийлигини аниқлаши зарур. Бироқ ҳали бирон марта у ердан “мана бу иш ортиқча баҳоланибди ёки қўйилган баҳога жавоб беролмайди”, деган хулоса келгани йўқ.

Айтилганлардан шундай хулосага келиш мумкинки, асл ижод соҳиби, ҳақиқий санъаткор муаллиф ҳеч қачон ўлмайди. Аксинча, бундай муаллифларни “ўлдириш” га жазм этганларнинг ўзи ночор аҳволда қоладилар. Чунки француз адиби Г.Флобер айтганидек, “ўзи кўринмаса ҳам асарнинг ҳамма ерида олам Худосидек ҳозир нозир бўлиб туради”ган ҳақиқий муаллиф яшайди. Шундай экан, уни ҳеч қачон ўлимга маҳкум этиб бўлмайди.

АДАБИЁТНИ ИСТЕЪДОДЛАР ЯРАТАДИ, ИСТЕЪДОДЛАР ЯНГИЛАЙДИ...

Курдош ҚАҲРАМОНОВ

1954 йилда туғилган. Филология фанлари доктори, профессор. Тошкент Давлат педагогика институти филология факультетини тамомлаган. “Адабий танқид ва ўзбек адабиёти”, “Адабий танқид: янгилаштирилган жараёнлари” номли монографиялари, “XX аср ўзбек адабиёти” ўқув қўлланмаси, “Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи” дарслиги (ҳаммуаллифликда) муаллифи.

“Шарқ юлдузи” журнали саҳифаларида “Муаллиф ўлими”га сиз ҳам овоз берасизми? (ёки асл ижод соғинчи)” номи билан чоп этилган кузатувлари, ўй-фикрлари ва кейинги сонларда Зухриддин Исомиддинов, Маҳкам Маҳмудов ва Ҳамидулла Болтабоевлар томонидан давом эттирилган ушбу мавзуга оид мулоҳазалар бадиий ижод ихлосмандларини бефарқ қолдирмайди, албатта. Дейлик, театр саҳнасида бир спектаклни томоша қилиш асносида туғилган ўй-мулоҳазалар муаллиф қалбида чуқур изтиробли кечинмалар ҳосил қилади, бадиий ижод қонуниятлари, чинакам ижод намунасига дахлдор жараёнлар ва аксинча, сохтакорликка асос бўлувчи манбалар, уларнинг моҳияти ҳақида фикр юриштишга, муаммо сифатида бу мавзунини ўртага ташлаб, сизу бизни муносабат билдиришга чорлаган. Улуғбек Ҳамдам аллома файласуфларнинг фикрларига таяниб (Аристотелнинг “мимесис” назарияси), ижоднинг асл манбаи Яратганнинг яратиб қилиши – Ҳаёт (борлиқ)дир, деган хулосага келади. Ҳар қандай яратилаётган асарда, аввало, ҳаёт асос қилиб олинмас экан, у чинакам бадииятга дахлдор бўлолмайди, деган мантиқ муаллиф кузатувларининг ўқ томирини ташкил этади. Шунинг учун ҳам ҳар бири ҳаётнинг дарди билан йўғрилган Бобур шеърининг муаллиф дилига яқин, самимий туюлади.

Муаллиф асл ижодга соя соладиган омиллар ҳақида фикр юритар экан, “муаллиф ўлими”га у ёки бу муайян тарзда дахлдор бир қатор масалаларга тўхталади, уларнинг таърифу тавсифини келтиради, мисоллар билан бойитади. Жумладан, бадиий ижодда учрайдиган тақлид, кўчирмақашлик, атайинлик, аналогия, чалқашлик, таъсир ва тақдир, муштарак шароит ва ўхшаш ижод, ижодий таъсир, анъанавийлик, сайёр сюжет анъанаси, “давом эт-

тириш” тамойили, шаклан ўхшашу мазмунан бошқа, муштарак мавзу, мимесис ва ҳоказо. Адабиётни истеъдодлар яратади ва янгилайди. Зеро, минг йиллик адабиётимиз тарихига назар ташласак, унинг том маънода бадий юксак намуналарини яратганлар бармоқ билан санари эканини кўрамиз. Ваҳоланки, бу даврларда ижод билан шуғулланганларнинг санаб саноғига етиш қийин. Биргина Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”ида беш юздан ортиқ ижодкорларга таъриф берилган. Уларнинг аксарияти адабиётимиз тарихидан ўрин ололмаган. Ёки XX аср ўзбек адабиётини олайлик. Яқин-яқинда кўша-кўша орден-медаллар соҳиби бўлиб юрган амалдор “ёзувчи”ларни бугун кўпчилик унутган, китобларининг қайта нашрлари ҳам дўкон пештахталарида учрайвермайди. Бу жараёни З.Исомиддинов мақоласида таъкидланган аэдлар билан рапсодларга менгзаш мумкин. Бадий ижодга хос бундай хусусиятни бир вақтлар таниқли мунаққид И.Ғафуров одам организмидаги қон билан сувга ўхшатган эди. Қон инсон танасидаги суюқликнинг 4,5,-5 литрини ташкил этса, қолгани сувдан иборат экан. Қон тириклик манбаи, усиз одам яшай олмайди. Лекин сув ҳам инсон организми учун керакли унсур. Мунаққид фикрича, чинакам ижод қонга ўхшайди. Бироқ адабиётнинг ривожини учун сув мақомидаги асарлар ҳам муҳим, усиз чинакам бадий ривожини тасаввур этиш қийин. Шу боис, Улуғбек Ҳамдам таъкидлаган тақлид, ижодий таъсир, анъаналарга эргашиб яратилган асарларнинг ҳам қай бир маънода адабиёт оламида ўрни бордек. Адабиётшуносликда “Жаҳон ва ўзбек адабиёти”, “Рус ва ўзбек адабиёти” ва бошқа йўналишларда жуда кўплаб тадқиқотлар яратилган ва яратилмоқда. Мақола муаллифлари ҳам бунга оид кўплаб мисолларни келтиришади. Улар ҳақида тўхталиб ўтирмай, бир мисолни келтирмоқчиман. Атоқли ўзбек ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг эътирофича, адиб Чехов асарларини ўқиб-ўргангандан кейин гўё устоди муборак кўзойнагини тақиб ўз ўтмишига назар ташлашни маслаҳат беради. “Устоднинг “муборак” кўзойнаги ўзбек адибининг кўзини равшанроқ қилиб, зеҳнида чўкиб ётган хотираларни қайта тирилтириб қўя қолгани йўқ. Айни чоғда, асарни, айниқса, ҳикояни қандай ёзиш кераклигини, нима қилса “кафтдеккина” ҳикоя санъат даражасига кўтарилиб, умрбоқийлик касб этиши мумкинлигини ҳам ўргатди”, деб ёзади бу ҳақда адибнинг шоғирди, атоқли олим Озод Шарафиддинов. Адабиётимиз тарихида бундай адабий таъсир, тақлид, эргашиш билан боғлиқ мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Ўтган асрнинг олтмишинчи-етмишинчи йилларида ўзбек шеърияти намояндлари – Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповдан илҳом олиб, таъсирланиб, уларга эргашиб ижод қилган кўплаб шоирлар ети-

шиб чиққан. Мустақиллик шарофати билан Чўлпон адабий мероси халққа қайтарилди. Айни чоғда, ўша давр шеърляти, нафақат шеърляти, адабий танқиди, публицистикасини кузатсангиз, ўрни бўлса-бўлмаса “чиндан-да, шундан-да” қабилидаги Чўлпоннинг ифода йўсинига хос хусусият етакчилик қилганига гувоҳ бўласиз.

Яна бир мисол. Адабиётшунос олим Қозоқбой Йўлдошев ўз мақолаларида “синчи”, “битик”, “яратик”, “ойдинларимиз” (зиёлилар) каби илгари учрамаган сўзларни кўп қўллайди. Қизиғи шундаки, сўнгги давр танқидчилиги, айниқса, ёш мунаққидларнинг мақолаларига бу сўзлар ҳам шундоқ “кўчиб” ўтди. Бу И.Ғафуров қайд этган “қон” ва “сув” адабиёт оламига хос ҳодиса эканини яна бир бор тасдиқлайди. У.Ҳамдам мақоласида иллат сифатида кўчирмакашликнинг бугунги кунда жуда “такомиллашиб”, хилма-хил кўриниш касб этаётганини таъкидлар экан, шундай ёзди: “Кўчирмакашликнинг ҳам хили урчиб, турфаланиб кетган. Шундай кўчиришлар борки, уни бирданига аслми ёки қалбаки эканини англаб олиш қийин. Чунки кўчирмакаш ғоят қув ақлу тафаккурга эга бўлиб, бир неча дурдона асарга хос унсурларни – шаклдан тортиб, сюжет шахобчаларию бадийий приёмларгача – ўз асарига пайвандлаб ташлайди, сўнг унга ниқоб, масалан, миллий тўн кийдириб, эътиборни чалғитади. Қарабсизки, бир қарашда биб-бинойидек асар рўпарангизда турибди-да!” Улуғбек Ҳамдамнинг кўчирмакашлик иллатига оид кузатишларини З.Исомиддинов, М.Маҳмудов ва Ҳ.Болтабоевлар ўз ҳаётий тажрибалари орқали давом эттиришади ва унинг сўнгги даврда ижтимоий дардга айланиб бораётган иллат эканини афсус билан қайд этишади. Мен ҳам талабаларга сабоқ берадиган бир педагог сифатида оидий рефератдан тортиб, курс ишию ёзилаётган аксар битирув малакавий ишларда ушбу иллат билан юзма-юз бўлаётганимизни таъкидлашни истардим. Тўғри, бажарилаётган ишларнинг барчаси ёппасига кўчирмакашликдан иборат, деган фикрдан йироқман. Меҳнат билан, чинакам илмий изланиш орқали янги бир фикр айтишга уринаётган талабаларимиз ҳам кўп. Лекин гуруч курмаксиз бўлмаганидек, кўчирмачилик, тайёрга айёрлик талабалар орасида урчиб кетгани рост гап. Улуғбек Ҳамдамнинг “муаллиф ўлими” билан боғлиқ ўртага ташлаётган масалалари Маҳкам Маҳмудовнинг “Тақлид, тасвир, илҳом ва истеъдод” номи мақоласида ҳар томонлама ўзининг илмий ечимини топганлигини таъкидлашни истардим. Олим Улуғбек Ҳамдам томонидан келтирилган Ролан Бартнинг “Сарразин” асари муносабати билан “муаллиф ўлими”га оид қарашларига муносабат билдирар экан, ишонарли таҳлиллар билан Бальзак истеъдодига муносиб баҳо беради. “Р.Барт келтирган мисолда муаллиф “ўлмайди”, аксинча,

бундай тасвирда муаллиф – Бальзак кўринади”, деб ёзади у. “Муаллиф ўлими”га хос мушоҳадалар билан танишар эканман, бу долзарб муаммо ҳаётнинг барча жабҳаси билан боғлиқ эмасми-кан, деган фикрга келдим. Зеро, бу ўй-мулоҳазаларда тилга оли-наётган “муаллиф ўлими” ғоят кенг тушунча бўлиб, унга тааллуқ-ли масалаларни фақат бадиий ижод ёки адабиёт илми доирасидагина талқин этиш мумкин эмасдек туюлади. Бу муам-молар, таъбир жоиз бўлса, инсоният тарихининг тараққиёт тад-рижини белгилаб берадиган, ижодкорлик, кашфиётчилик фаоли-ятининг барча қирраларини қамраб оладиган глобал муаммолардан биридир. Зеро, барча соҳаларга оид кашфиёт, их-тирочилик бирдан бугунги ҳолатдагидек мукамал тарзда яра-тилган эмас: оддийгина кундалик турмушимизда узлуксиз қўлла-ниладиган қаламнинг ҳам яратилиш тарихи, муаллиф(лар)и бор. Илк кашф қилинган пайтда муайян муаллиф томонидан патқа-лам (ёки учи йўнилган қамиш чўп) шаклида пайдо бўлган қалам-нинг бугунги кундаги хилларини санаб охирига етиб бўлмайди. Ва ҳар бир хилининг яратувчилари бор. Бу яратувчилар асл нус-хадан бир улги олиб янги-янги турларни яратар экан, уларни кў-чирмакашлик (плагиатлик)да айблаш ҳам ножоиз. Чунки юқори-да айтганимиздек, ҳар бир кашфиётнинг ўз яратилиш тарихи ва тараққиёт босқичлари бор. Биргина қишлоқ хўжалиги соҳасини, хусусан, пахтачиликни оладиган бўлсак, турли йилларда кўплаб муаллифлар томонидан ўнлаб янги навлар яратилган, ҳар бир янги навни олдингиларидан серҳосил, эртапишар қилиб ярати-лишга қаратилгани билан ажралиб туради. Лекин янги пахта на-вини яратган олимлар мутлақ йўқ жойдан Америка кашф этиш-маган, албатта, балки олдин бошқалар томонидан кашф этилган навнинг бирон-бир қиррасини янгилаш, такомиллаштириш би-лан ўз мақсадларига эришишган. Тўғри, янги нав ҳаётга татбиқ этилгандан сўнг эски нав истеъмолдан чиқиб, ўз ўрнини янгиси-га бўшатиб бериши мумкин, бироқ бу унинг муаллифи “ўлиб”, ўр-нини янги муаллиф эгаллади, дегани эмас. Пахтачилик тарихи-нинг муайян босқичида унинг ҳам ўрни сақланиб қолаверади. Бадиий ижодни, адабиёт илмини ҳам қайсидир маънода шунга менгзаш мумкиндек туюлади менга. Бунга мисол қилиб мумтоз шеъриятимизда деярли барча шоирлар ижодида учрайдиган бир хил (ошиқ, маъшуқа, ёр, сарв, ҳилол, оху, май, майхона ва ҳоказо) каби поэтик образ ва тимсоллар, поэтик воситаларни келтириш мумкин. Бу каби образларни барча шоирлар ўз асарларида қўл-лайди, бироқ поэтик мазмунни ўз концепция ва туйғулари билан янгилайди. Асарнинг оригиналлиги ҳам шу билан ўлчанади. Ёки адабиёт тарихи ва адабиётшуносликнинг назарий муаммоларига

бағишланган дарслик ва қўлланмаларни ҳам мисол қилиб келтириш мумкин. “Адабиёт назарияси”га оид дастлабки дарслик ўтган асрнинг 30-йиллар охирида Иззат Султон томонидан яратилган эди. Кейинчалик, саксонинчи йилларнинг бошида И.Султон дарсликнинг янги нашрини эълон қилди. Унинг раҳбарлигида Тил ва адабиёт институти ходимлари томонидан икки томлик “Адабиёт назарияси” чоп этилди. Ҳ.Умутов ва Э.Худойберганов ҳам алоҳида-алоҳида назария ҳақидаги дарсликларни яратишди. Т.Бобоевнинг “Адабиётшунослик асослари”, Д.Қуронов ва А.Улуғовнинг “Адабиётшуносликка кириш” каби ўқув қўлланмалари чоп этилди. Бу дарслик ва қўлланмаларнинг мавзу қўлами деярли бир хил бўлиб, унда келтирилган адабиётнинг предметидан тортиб, тур ва жанрларигача, сюжет ва композиция, конфликт ва характер, шароит ва макон, ижодий метод, бадиий тил ва услуб каби муаммолар ҳақидаги кузатишлар бир-биридан унча фарқ қилмайди. Келтирилган мисоллар бошқа-бошқа бўлса-да, назарий фикр ва қоидалар қарийб бир хил. Бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки рус ва жаҳон адабиётшунослигидаги дарсликлар ҳам айнан шу тарзда яратилган бўлиб, қайсидир маънода ўзбек адабиётшунослари учун андоза ролини ўтаган. Бу фикрий яқинлик учун муаллифларни кўчирмачилик ёки ўзлаштирмачиликда айблаш мумкинми? Ахир, уларнинг ҳар бири назарий қарашларни у ёки бу тарзда ўз кузатувлари билан бойитишга ҳаракат қилишган-ку? Модомики шундай экан, “муаллиф ўлими” деган тусунчани қандай изоҳлаб, қандай баҳоламоқ керак? Улуғбек Ҳамдамни ўйлантирган, бошқаларни ҳам баҳс-мунозарага чорлаган муаммоларнинг ечими қандай бўлиши лозим? Муаллифларнинг бу борадаги фикрлари билан танишар эканман, улар асосий эътиборни асардаги муаллиф “мен”и, ижодкор истеъдодига қаратишганига гувоҳ бўлдим. “Демак, бадиий тасвирда муаллиф “ўлими” эмас, муаллиф шахси, истеъдоди ҳал қилувчи фазилатдир” (М.Маҳмудов). Ҳаёлимга бундан ўн беш йиллар олдин талабаларга айтилган бир маъруза ёдимга тушди. Йигирма йилча муқаддам халқимизнинг севимли шоири Абдулла Орипов бир муддат Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети ўзбек тили ва адабиёти факультети талабаларига махсус курсдан маърузалар ўқиган эди. Ушбу сабоқ жараёнида мен ҳам тингловчилар қаторида бўлиб, аллома шоиримизнинг бадиий ижод жараёнига оид фикрларидан баҳраманд бўлганман. Абдулла ака маърузаларининг бирида бадиий асарнинг боқийлиги сирлари, мангу барҳаёт асарлар ҳақида фикр юритар экан, бунинг асосий сабабини бадиий асардаги сатрлар қатида ўзлигини намоён қилиб турадиган ижодкор шахси, муаллиф “мен”и руҳияти билан боғлаб ту-

шунтирган эди. “Ҳар қандай бадиий асарни ўқий бошласангиз, ундаги ўлик мисралар жонлана бошлайди, шунда сиз сатрлар орасидан ўзлигини намоён қилаётган ёзувчи сиймосини кўра бошлайсиз. Унинг қалби, руҳияти, орзу-умидлари, бир сўз билан айтганда, ўзлиги билан танишасиз. Бундан беш ўз йил олдин яшаб ижод қилган ижодкор ҳам китобларидаги сатрлар қатида тирик руҳи билан кезиб юрибди”, деган мазмундаги фикрларни айтган эди. Демак, кўчирмакашлар, Улуғбек Ҳамдам айтганидек, қанчалик қувлик ва айёрлик билан ўз асарларига “миллий тўн” кийгизишмасин, барибир, асл муаллифнинг руҳини матн қатидан ситиб чиқариб юбора олмайди. Менинг назаримда, “муаллиф ўлими” тушунчаси фақат кўчирилиб, муаллифнинг номи алмашиши билан боғлиқ эмас. Чунки кўчирилса ҳам асл матннинг ўзи ҳам сақланиб қолади-ку?! Унда “муаллиф ўлими”га номзодлар кимлар? Буюк француз ёзувчиси Ги де Мопассаннинг “Азизим” романи бош қаҳрамони, унтер-офицер сифатида Африка колонияларида хизмат қилиб келган хушқомат, мўйлови ўзига ярашган, қарашлари ўктам Жорж Дюруа, айна пайтда, беш франкдан қолган қайтимни чўнтагига солиб, Париж кўчаларида сандироқлар экан, қандай қилиб маҳбубаларга эришиш, тезда дурустроқ хомий топиб бойиб кетиш, бир сўз билан айтганда, “баланд дорга осилгиси келарди”. Мана шундай ҳавойи хаёллар билан кезиб юрганида собиқ хизматдоши Форестъени учратиб қолади. Дюруага раҳми келган Форестъе уни уйига таклиф қилади. Шу тариқа, киборлар оламига кирган қаҳрамонимиз кўркам қомати ва сўзамоллиги билан уларнинг назарига тушади. “Француз ҳаёти” газетаси муҳаррири жаноб Вальтердан “Африка ўқчисининг хотиралари” мавзуида туркум мақолалар учун буюртма ҳам олади. Бироқ хонимлар олдида мароқланиб, қўшиб-чатиб айтган ҳикоясини мақола қилиб ёзишга келганда чуви чиқади. Ёзишга қоғози ҳам бўлмаган Дюруа почта қоғозининг ўртасига сарлавҳа қўйишдан нарига ўтолмайди. У чиришиб-кучаниб бир неча жумла ёзади-да, алам билан қаламни улоқтиради. Ёзувчи Дюруанинг айна пайтдаги руҳий ҳолатини маҳорат билан тасвирлайди: “Дюруа шу тобда тиниқ фикрлолмай турарди, у эҳтимол, буларни оғзаки бошлаб ҳикоя қилиб бериши мумкин эди, лекин ҳозир қоғозда ифодалаб беришда ожизлик қилмоқда эди. Унинг икки чеккаси лўқиллаб кетди, қўлларини қаттиқ тер босди, қоғоз қаршисида ожизликдан иситмаси кўтарилган ҳолда у яна ўрнидан туриб кетди” (Ги де Мопассан. Ҳаёт. Азизим. Новеллалар. Тошкент, 1987. 249-бет). “Қоғоз қаршисида ожизлик” Дюруани яна Форестъе ёнига нажот излаб боришга мажбур қилади. Унга раҳми келган Форестъе уни хотини ёнига йўллайди. Шу тариқа асарга етакчи қаҳрамонлар-

дан бири (энг муҳими, Дюруанинг келажagini белгилашда ҳал қилувчи роль ўйнаган ва мавзуимизга бевосита дахлдор бўлган) – Форестье хоним – Мадлена кириб келади. У Дюруанинг арз-ҳолини эшитгач, қўлига қалам-дафтар тутқаздида, ундан мақола учун керакли материалларни сўроқлаб олади ва мақолани ёздира бошлайди. Шунда биз ҳақиқий истеъдодни кўрамиз. Дюруанинг узук-юлуқ хотиралари Форестье хонимнинг теран ақли ва учқур хаёлот олами орқали ажойиб кундаликка айланади. Мақола ёзиб бўлинган ҳолатни ёзувчи қуйидагича тасвирлайди: “ Давоми эртага! – шўхлик билан деди Форестье хоним ва курсидан турар экан, қўшимча қилди: – Мақола деган мана бундоқ ёзилади, онҳазратим. Дастхатларини ёзиб қўйсинлар”. Дюруа иккиланиб қолди. “Қўлингизни қўйинг деяпман!” Дюруа кулиб юборди-да, саҳифанинг тагига “Жорж Дюруа” деб имзо чекди” (ўша манба, 257-бет). Мақола эртаси куни газетада чоп этилди ва анча-мунча шов-шувларга сабаб бўлди. Ана шу тариқа журналистика оламига битта истеъдодсиз номзод кириб келди ва тилга олинган “муаллиф ўлими”га яна битта асос солди. Муҳтарам ўқувчи! Сизга яхши таниш бўлган роман қаҳрамони, биринчи мақолада таъкидланганидек, “ғоят қув ақлу тафаккурга эга бўлган” Жорж Дюруанинг парвозларини батафсил ҳикоя қилиб бермоқчи эмасмиз. Айтмоқчи бўлганимиз, асар қаҳрамони айнан шу “муаллиф ўлими”га дахлдор асос туфайли жамиятнинг юқори доираларига устомонлик билан кириб боради. Бир вақтлар ўзига яхшилик қилган Форестьенинг вафотидан кейин унинг нафақат амалини, хотинига уйланиб хонадонини ҳам эгаллайди. Энди Мадлена туфайли унинг қалами янада “ўтқирлашиб”, ҳамкасбларининг баъзан киноя билан “Форестье” деб чақиришларига ҳам сабаб бўлади. Вақти келиб, яна юқорироқ мавқеларни кўзлаган Дюруа хотинини ўйнаши билан тутиб олиб, у билан ажралишади-да, ўзи ишқибозлик қилган Вальтер хонимни даҳшатга солиб, қизи Сюзаннага уйланади ва қари Вальтернинг ўрнини эгаллайди... Ёзувчи маҳорат билан Дюруа каби истеъдодсиз кишилар жамиятдаги ижтимоий-сиёсий ва маданий муҳитдаги ожизликлар туфайли устамонлик билан юқори мавқеларга чиқиб олишларини тасвирлаб бера олган. Таассуфки, бу жараён барча даврларга хос бўлган ўта “яшовчан” ҳодиса эканини юқорида тилга олинган мақола муаллифларининг кузатувлари ҳам исботлаб турибди.

АСЛ ИЖОДНИ АНГЛАШ БАХТИ

Журналнинг ўтган йилги сонларида “Янги авлод овози”, бу йил эса “Муаллиф ўлими”га сиз ҳам овоз берасизми? (ёки асл ижод соғинчи)” мавзuida давом этган баҳс кенг адабий жамоатчилик орасида катта қизиқиш уйғотди. Кузатишлар шундан далолат бераётирки, китобхонлар журналнинг галдаги ҳар бир янги сонини қўлга олганда айни шу рукндаги бир-биридан жўшқин хилма-хил талқинлар билан йўғрилган мақолаларни ўқишдан бошлаётганларини кўриб адабий танқидчилигимизда янги бир жонланиш, ўзгача тамойиллар юз бераётганидан огоҳ бўлиб чин дилдан қувонасан киши. Энг муҳими, ҳар икки баҳс ҳам шунчаки галдаги бир адабий-танқидий тортишув эмас, балки миллий адабий жараён, бадий тафаккурда кечаётган янгича тамойиллар, улар билан боғлиқ муаммолар, ечимини кутаётган жумбоқлар устида кетаётир. Бу борада бир вақтлар бўлганидек “коса тагида нимкоса” қидириш, бор гапни дангал айтишдан чўчиб, айланма йўллар қидириш, мурсою мадора усулини тутиш йўқ, чинакам ошкоралик, кўнгилда борини тўкиб солиш тажрибаси қарор топмоқда.

Каминани қувонтирадиган яна бир жиҳат қизғин баҳс-мунозаралар чоғида бир вақтлар бўлганидай мунаққидлар бир тараф-у, ижодкор – ёзувчи-шоирлар иккинчи тараф бўлиб бир-бирларига тош отиш удумидан бу гал асар ҳам йўқ. Ҳар икки тарафнинг адабий-танқидий савия-даражасидаги, эътиқод, маслак, мақсад йўлидаги муштараклиги кишини қувонтиради. Яна бир ижобий ҳол: мазкур баҳслар, шунингдек, ёзувчию мунаққидларнинг аксар адабий-танқидий чиқишлари биз аллақачон “кўпмиллатли шўро адабиёти” доирасидан чиқиб, илғор жаҳон адабий тафаккури оқимига тушиб олганлигимизни кўрсатаётир, ҳар иккала баҳс руҳи ва матбуотдаги қатор мақола, тадқиқотлар ҳам буни яна бир қарра тасдиқлаётир. Сўнгги йилларда жаҳон модерн адабиётининг кўплаб баҳс-мунозараларига асос бўлган иккита ноёб намунаси – Ж. Жойснинг “Улисс” ва Сэмюэл Беккетнинг “Годони кутиш” асарлари она тилимизга моҳирона ўғирилди. “Годони кутиш” таржимаси сўнггида Назар Эшонқулнинг мазкур қисса ҳақидаги “Ўзини ўрганаётган одам” сарлавҳали теран мазмундор мақоласи илова қилинган. Гапнинг очиғи, шу пайтга қадар мазкур асар ҳақида рус тилида чиққан кўплаб мақолалар билан танишганман, аммо ушбу мақола мутолааси чоғи бу нодир асарнинг асл моҳиятини англаб етгандай бўлдим. Аминманки, фан доктори

Жаббор Эшонқулов “Годони кутиш” таржимаси чоғида у ҳақидаги кўплаб илмий тадқиқотлар билан танишган, бу ўта мураккаб, ноанъанавий асар моҳияти хусусида кўпдан бери модерн адабиёт дунёси ичида яшаб, қалам тебратиб келаётган моҳир адиб Назар Эшонқул билан жиддий баҳс-мулоқотлар олиб боргани аён ҳақиқат. Мазкур таржима шунчаки пьесанинг сўзма-сўз таржимаси эмас, бу беназир асар моҳияти устидаги узоқ давом этган изланиш, суриштирув, илмий тадқиқотларнинг ҳам ҳосилдир. Яқин ўтмиш тарихидан маълумки, шўро замонида “Улисс”га нисбатан таъқиқ, таҳдид, жоҳилона ҳақоратлар ўтган аср охирига қадар давом этди, асарнинг янги таржимаси “Иностранная литература”да тўла ҳолда эълон этилгандан кейин ҳам унинг теварагида баҳс-мунозаралар тўхтагани йўқ, аммо энди уни қораловчилар билан бирга ҳимоя қилувчилар овози ҳам баралла янграй бошлади. Шуниси қувонарлики, 90-йиллар бошларида истиқлол шарофати билан она тилимизда “Улисс” ҳақида жиддий тадқиқот пайдо бўлди, таниқли адабиётшунос С.Мамажонов раҳбарлигида инглиз тили ва адабиёти билимдони ёзувчи Тилаволди Жўраев мазкур роман бўйича номзодлик диссертациясини муваффақият билан ҳимоя қилди, мавзуга оид роман маъно-мундарижаси ҳақида ёрқин тасаввур берувчи тадқиқот ўзбек тилида рисола ҳолида чоп этилди. Афсус, шундан кейин ҳам “Улисс” ва унинг муаллифи устидаги баҳс-мунозара тўхтагани йўқ; ниҳоят, моҳир таржимон Иброҳим Ғафуров таржимасидан кейин, қолаверса, ҳозирда фанда жаҳон адабиётида “Улисс”нинг юзлаб издошлари борлиги эътироф этилган бир пайтда ҳам қатор ижобий руҳдаги чиқишлар билан баробар, “Улисс” ва унинг муаллифи шаънига маломатлар ёғдириш давом этмоқда.

Ғарбу Шарқ адабиёти тарихи билимдони, устоз ёзувчи, адабиётшунос Маҳкам Маҳмудовнинг мазкур мунозара чоғида “Улисс” билан “Одиссея” орасидаги муштараклик хусусида айтилган айрим мулоҳазаларга кескин эътирозларини ўқиб ҳайрон бўлиб қолдим. Ахир, бундан йигирма йил бурун чоп этилган Тилаволдининг рисоласида “Одиссея” билан “Улисс” структураси бобма-боб қиёсий таҳлил этилиб, улкан адиб анъанавий заминда туриб буюк кашфиёт қилгани, “Улисс” қаҳрамонлари “Одиссея” қаҳрамонларидан фарқли ўлароқ, замондошларининг амалиётда эмас, руҳий оламидаги ғаройиб саргузашти силсилалари ўқувчини лол қолдирадиган тарзда бутун тафсилотлари билан таҳлил ва тадқиқ этилганлиги илмий кашф этиб берилган эди-ку. Гапнинг очиғи, мен илк бор Ж.Жойснинг шу хил беқиёс бадиий кашфиётларини, “Одиссея” билан “Улисс” орасидаги муштараклик ва фарқли жиҳатларни Тилаволдининг ўша

рисоласи орқали англаб етганман. Орадан шунча йиллар ўтиб, Маҳкамжон қаламига мансуб мана бу танқидий мулоҳазаларни ўқиш ёқа ушлаб қоласан киши:

“Ҳомер “Одиссея”сида баъзи хаёлот манзаралари фониде жасур инсоннинг ҳақиқий саргузаштлари, қутилмаган фалокат, офатларни енгиб ўтган, табиат қудрати, ҳатто самовий қудрат билан баҳслашган, ақл қуввати билан циклоп-девни ҳам доғда қолдирган етук қаҳрамон фаолияти мантиқан асосли, табиий реалистик тасвирланган бўлса, Жойснинг уч қаҳрамони Леопольд Блум, Стивен Дедалус, Молли ҳеч қаерга бормагани ҳолда, беш юз саҳифа давомиде тинимсиз гап сотадилар, сўкинадилар, ҳеч қандай фалокатга учрамайдилар ҳам. Одиссейнинг долғали уммон ва денгизу оролларда оламнинг ярмини кезиб чиқишини Жойс қаҳрамонларининг у хонадан бу хонага ўтиши, Дублин шаҳрининг бир неча кўчасини айланиб кезишига қиёслаб бўладими? Асло! Дублин кўчаларида кезиш қаёқдаю, Ўрта Ер, Эгей денгизлари, Баҳри муҳитда долғали тўлқинларда сузиш қаёқда?” (“Шарқ юлдузи”, 2014 3-сон, 164-бет).

Маҳкамжон бу гаплар билан чекланиб қолмай, ўнлаб, юзлаб тадқиқотчиларнинг янгича фикр-қарашларига зид ўлароқ мана бу гапларни ёзади: “Аслида эса, чиндан ҳам цитаталар тўпламига ўхшаш бу салмоқли ва қуроқ-ямоқли асарни “Одиссея”га ўхшатишни мен Ҳомернинг ҳам, унинг асарини ҳам ҳақоратлаш, деб биламан. Жойснинг “Улисс” романида “Одиссея”га ўхшашликни излаш тиканзорда сайроқи булбулу, анвойи гулларни излашдай гап” (164-бет).

Ўн йил “Улисс” оламида яшаган таржимоннинг “Улисс” пала-партиш ёзилган”, деган мунаққид даъвосига берган жавоби оддий ва мардона: “Улисс”да ҳеч қандай пала-партишлик, чалкашлик йўқ. Бу романда ҳар бир сўз, ибора, ифода, бадий фигуранинг ўз мақсадга йўналтирилган вазифаси, ўрни, таъсир доираси, бажарадиган эстетик маънолари беназир заргарона адо этилган”. Бу – биринчи раддия. Иккинчиси эса мана бундай: “Одиссея”га мутобиқан унинг қўшиқларида акс этган мифологик воқеа-ҳодисаларга жўр ва маънодош бўлишни бадий ният қилган. Асарни ёзаётганда бобларни шундай нисбий номлар билан атаган. Асар битганда улардан воз кечган...” Учинчи жиҳат: “Жойс инсон кечинмалари, ўй-хаёллари, кўзи билан кўриши, қулоғи билан эшитиши, нафас олиши, ранг-баранг ҳиссиётларини, ташқи олам, вазият тасвирларини бир вақт бирлиги ичига сиғдирган, айни тасвирланаётган дамда булар бари қандай кечса ва бу вақт ичида ички ва ташқи оламда қанчалар одми, жўн ҳолатлар, ҳайратомуз ҳаракатлар юз берса, ҳаммасини шу муай-

ян вақт бирлиги, макон ва ҳолат бирлигида тасвирда гавдалан-тиришни ният қилган ва фавқулодда амалга оширишнинг ило-жи йўқдай кўринган бадиий натижаларга эришган.” Бундан ҳам муҳими, “Психика, руҳий жараёнларнинг бениҳоя мураккаб ҳо-дисаларини сўз билан ифодалаш феноменини яратган ва усули қудрат кашф этган. Буларни замондош адиблар ва тадқиқотчи-лар “монтаж усули”, “онг оқими” деганга ўхшаш тушунчалар би-лан атаганлар”. Таржимон ижодий изланишлар жараёнида ўзича кашф этган яна бир муҳим жиҳат шуки, “романда воқелар бади-ий фаросат билан қурилган жуда нозик бадиий ассоциациялар-да ҳалқа-ҳалқа ўзаро боғланиб боради. Замонлар Блум, Стивен, Молли сингари қаҳрамонлар хаёлида қуюн каби олис тарихлар-га, олис тарихлар эса Ирландия миллий озодлик ҳаракатининг жуда мураккаб коллизияларига тинимсиз уланиб туради. Ле-опольд Блум Одиссей эмас. Жойс янги замон Одиссейи қандай қиёфага кирганлигини, унинг саргузаштлари энди нимфалару турли асотирий ҳодисалар ичида эмас, XX асрнинг миллий озод-лик курашлари, оддий одамнинг оддий кундалик ташвишлари, оғриқлари, аламлари, умид-умидсизликлари, ҳаётдан, қисмат-дан тинмай маъно қидиришда кечаётганида кўрсатади. Стивен ҳам Ҳамлет эмас. Аммо ҳамлетчилик уни қанчалар ўртаётгани ҳар дамда сезилади”.

Ниҳоят, мунаққид-таржимон шундай хулосага келади: “Жойс ғалати фикрловчи интеллектуал одамлар қиёфаларини кашф эта-ди. Блум ва Стивеннинг чексиз кечинмаларида ахборий мажозлар силсиласи оқиб ётади. Авангардга паст назар билан боқувчилар ва осонгина тушунолмадик, деб юрувчилар ўзлари билмаган ҳол-да замондан орқада қолиб кетадилар”. Ниҳоят, хулосаларнинг ху-лосаси, ундан келиб чиқадиган бош сабоқ мана бу:

“Эски классик мезонлар изидан янги эстетик мезонлар санъ-атга кириб келганлиги, янги санъат дунёсини бино қилаётгани-дан бехабар қоладилар. Адабиётчи учун орқада қолиш хайрли бўлмайди”.

Биз истаймизми, йўқми Жойс, Беккет ва уларнинг жаҳон адабиётидаги юзлаб сафдош-издошлари тажрибалари аллақа-чон миллий адабиётимизга ўзига хос кўринишда, турли-ту-ман шаклларда кириб келган, улар ўзгача миллий қиёфада намоён бўлаётир. Иброҳимжон шулардан бир нечасини катта қувонч билан эслатиб ўтади. Афсуски, кейинги чорак аср да-вомида адабиётимизда, аниқроғи, шеърият ва насрда модерн йўналишдаги жараёнлар, уларнинг ютуқ ва камчиликлари бор ҳолича кенг кўламда теран илмий таҳлил этилгани йўқ; баҳслар чоғи ўта бирёқлама кетиш, ҳар қандай модерн кўри-

нишларини миллий адабиётимиз учун бегона, ёт ҳодиса атаб қоралаш, инкор этиш ёки, аксинча, бу йўлдаги изланишларда йўл қўйилган кам-кўстлардан кўз юмиб, ҳар боб билан бу йўлни ҳимоя қилиш жараёни ҳамон давом этмоқда. Ҳимоя, оқлов ҳам, танқид, қоралов ҳам теран илмий таҳлил, ишончли далил-исботларга асослансагина қадр топади. Биргина мисол. Йўлдош Солижоновнинг “Гўрўғли” романи қаҳрамони номи унинг бош ҳарфи билан аталиши, мавҳумот гирдобида қолган шахснинг нажот излаб сар-сари кезиши жиҳатидан Кафка асарини эслатишини далил қилиб, асарни “Жараён”га тақлид, дея чиқарган хулосасига тўла кўшилиб бўлмайди. Ҳар икки асарда муайян муштарақликлар мавжуд эса-да, уларда акс этган давр, воқеа-ҳодисалар моҳияти, персонажлар қисмати, ифода тарзи, оҳанги ўзгача-ку! Шу ўринда беихтиёр “Ўткан кунлар”га оид Сотти Ҳусайн билан муаллиф орасида бўлиб ўтган баҳс чоғидаги бир ҳолат ёдга тушади. Мунаққид “Ўткан кунлар”га оид рисоласида романнинг “анча ери Жўржи Зайдоннинг “Армануса”, “Ўн еттинчи рамазон” романларига ўхшаб кетишини танқид қилади. Аммо мунаққид бу хусусда аниқ далил келтириш ўрнига мужмал гаплар айтиш билан чекланади. Қодирий мунаққид даъволарини рад этар экан **“оқилон пайрави нуқат накунад”** (оқиллар нуқтага аҳамият қилмайдилар), деган форсий матални келтириш билан кифояланади. Назаримда, “Гўрўғли”ни тақлидда айблаш учун келтирилган далиллар етарли эмас. Бу хусусда биз ҳам устоз келтирган ўша матални эслатиш билан чекланамиз: “оқилон пайрави нуқат накунад”.

Улуғбек мақоласида кўтарилган тақлид, кўчирмачилик, аналогия, таъсир, ўхшашлик, сайёр сюжет каби муаммолар орасида биргина “кўчирмачилик” (ёхуд “адабий ўғрилиқ”)ни асло кечириб бўлмайди, кўчирмачилик, адабий ўғрилиқ ўз номи билан ўғрилиқ, гуноҳи азим. Бироқ тақлид, аналогия, ўхшашлик, сайёр сюжет масалаларига бироз эҳтиёткорлик билан ёндашмоқ керак.

Ўтган асрнинг 60-йиллари Миллий университетда шоир, драматург Мақсуд Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” трагедияси муҳокамаси чоғи талабалардан бирининг асар ҳақидаги бир эътирозини ва унга адиб берган жавоб сира эсимдан чиқмайди. Ўша муҳокамада талабалардан бири трагедиянинг финал қисми схематик чиққан, асар кўплаб трагедиялар қатори бош қаҳрамоннинг ўлими билан тугайди, дея эътироз билдирди. Бу эътирозга жавобан адиб шундай деган эди: “Адабиётдаги, бадиий асардаги схематизм иллатига мен ҳам қаршиман. Бироқ борлиқ-табиат, ҳаётнинг ўзи шундай схемалар асосига қурилганки, уни ўзгартириш одам бо-

ласининг қўлидан келмайди. Масалан, кун билан туннинг, йил фаслларининг алмашуви, одамзод умри; одам боласи туғилади, Оллоҳ берган умрини яшайди, сўнг ўлади. Укажон, Одам Атодан бери давом этаётган шу “схема”ни, қани, озгина ўзгартириб беринг-чи, мен бундай “ўзгариш”ни бажонидил асарга олиб кирган бўлардим”.

Яна бир ҳаётда юз берган сабоқ бўларли ҳодиса. Бир вақтлар “Гулистон”да чиққан “Адабий ўхшашликлар хусусида” мақолам анча шов-шувларга асос бўлган эди. Унда икки – устоз ва шогирд адибларимизнинг (ҳар иккиси ҳам оламдан ўтган, улар руҳини безовта қилмаслик учун исми-шарифларини тилга олмадим) бир мавзудаги икки қиссаси воқелари, мавзу, муаммолари, персонажлар қисмати ҳайрон қоларли даражада бир-бирига ўхшаш эди. Мен шу хусусда анча кескин танқидий мулоҳазалар айтган эдим. Кейинчалик суриштирувлардан аён бўлдики, бир-бирига бу қадар ўхшаш воқелар чиндан ҳам ҳаётда айнан шу тарзда юз берган экан, ҳар икки муаллиф ундан таъсирланиб, бир-бирларидан мутлақо беҳабар ҳолда бир пайтда айни шу мавзуда асар ёзганлар, улар олдинма-кейин матбуотда чиққач, ҳар икки муаллиф бир-бирларининг асарлари билан танишиб орадаги бу қадар яқинлик, ўхшашликдан огоҳ бўлиб лол қолганлар. Каминанинг танқидий мулоҳазаларидан сўнг кўнглимга яқин ҳар икки адабиёмиз бу қадар ўхшашлик учун мендан узр сўрадилар, кейинчалик бу асарларини қайта нашр этмадилар... Қаранг, ҳаётда шунақаси ҳам бўлар экан-да...

Адабиёт дунёси шундай бепоён, беқиёс, ғаройиботларга бойки, бир мавзу, бир муаммо, бир тарихий воқеа, тарихий шахс ҳақида ўнлаб, юзлаб муаллифлар бир-бирини мутлақо такрорламайдиган оригинал асарлар яратаверишлари мумкин. Кейинги юз йилликда ўзимизда, хорижда битилган, битилаётган Амир Темур, Навоий, Бобур ҳақидаги сон-саноксиз асарларни бир кўз олдимизга келтирайлик-а. Тўғри, бадиий савия-даражаси ҳар хил, аммо уларнинг бирортаси иккинчисини деярли такрорламайди. Менимча, бугунги адабиётда тақлид, муайян ўхшашлик, ўзаро таъсир, борингки, сайёр сюжет ҳолатлари адабиётдаги, адабий жараёндаги у қадар хавфли иллат, фожа эмас. Кўчирмачилик, тақлид, ўхшашликка қарши ўт очиб, уни фош этиш, думини кесиш бемалол мумкин. Бироқ барча қаламкашни Оллоҳ берган қобилият, савия-даражасидан юқори кўтаришининг эса асло иложи йўқ. Ҳар ким ўз имкони доирасида ижод қилади. Буни нутмайлик, азизлар. Энг муҳими, ҳар ким ижод бобида ўз даражасига лойиқ яратган асари учун ўзига яраша баҳосини олмоғи лозим. Ўз имконияти, даражасини англаш ҳам ижодкор

учун фазилат, бахт! Афсус, минг афсус, бунга эришиш, аслида адабий ҳаётдаги, жараёндаги энг мушкул жумбоқ. Адабий муҳитнинг соғломлиги кўп жиҳатдан айна шу адолатнинг қай тарзда рўёбга чиқиши, чиқаётганлигига боғлиқ. Ўртача асар билан қаламкаш ўқувчини ўз ортидан эргаштира олмайди, ўртача асар билан адабий жараён ҳеч қачон олға силжимади. Беназир, бетиним изланувчи ноёб истеъдод, ёниқ илҳом, қалбларни ларзага соладиган ички дард, кишини ўй-мушоҳадаларга толдирадиган, ҳодисаларга янги томондан қарашга ундайдиган беқиёс тафаккур, янгича талқинлар, ифода усуллари билан одамларни лол қолдирадиган, уларни янги бир эзгулик оламига олиб кирадиган истеъдод соҳибигина чин ижодкор номига муносибдир. Орзу қилинган асл ижод намуналарини ана шундай чин, ноёб асл истеъдод соҳибларигина яратади. Асл ижод соҳиби эса ҳеч қачон сўнмайди, ўлмайди, муаллифи тани жонидан маҳрум бўлса-да, асарлари орқали яшайверади. Бунинг исботи учун узоққа боришга ҳожат йўқ. Шундоқ атрофимизда, қолаверса, тарихда мисоллар тўлиб-тошиб ётибди.

* * *

Р. Бартнинг “Муаллиф ўлими” мақоласи теварагида салкам ярим асрдан бери давом этаётган қизғин баҳсларга муносабат тарзида унинг бугунги миллий адабиётимиздаги асоратларига оид қизғин мунозаралардан, очиғи, умидимиз катта эди. Афсус, Улуғбек, Зухриддин, Маҳкамжон, Иброҳимжон чиқишларида ўртага ташланган нозик кузатиш, ўткир ҳаётий, илмий-адабий муаммо-жумбоқлар бу ёқда қолиб, гап-сўз оқими адабиётшуносликдаги, адабий таълим, илмий даража олиш жабҳасидаги қаллобликлар, жинойий ҳаракатлар, айна шу хил қилмиш-қидирмишлар оқибати ўлароқ “илмий тадқиқотлардаги муаллифнинг ўлими” томон бурилиб кетди.

Баҳс бошидаёқ Зухриддин Исомиддинов келтирган таълим, фан, илмий даража учун ёзиладиган диссертациялар билан боғлиқ ўта ошқора беҳаёларча таъмагирлик, қаллобликка оид далил-исбот, ҳаётий лавҳалар тавсифини ўқиб, рости ҳайратдан ёқа ушлаб қолдим. Наҳотки, бир азамат толиби илм Зухриддиндек талабчан, ҳақиқатгўй таниқли олим, масъул лавозимларда хизмат қиладиган обрўли сиймо ҳузурига келиб, уялмай-нетмай, “диссертация ясаш” хусусида ошқора арзи-додини тўкиб солса?! Ётиғи билан изҳор этилган рад жавобидан сўнг ҳам таниқли олимнинг изидан қолмай ялтоқликни давом эттираверса, фаннинг бир даражасига эришиб, энди иккинчи поғонасига кўтарилиш пайига тушиб, яна ўша ялтоқликни давом эттираверса... Наҳотки шундай

шармандали жиноий ҳаракатга кескин раддия билдириш чораси топилмаса?!

Азизлар, очиғини айтмай, мен ярим аср Миллий университет даргоҳида доцент, профессор, 26 йил кафедра мудири лавозимларида, чорак асрдан мўлроқ филология бўйича илмий даража берадиган кенгаш аъзоси сифатида хизмат қилиб, бирор марта ҳам бунақанги ошқора шармандали ҳодисага дуч келган эмасман. Шу йиллар давомида 20 дан ортиқ фан номзоди, докторлиги илмий даражаси устида иш олиб борган шогирдларга раҳбарлик, 50 дан ортиқ фан номзоди, доктори ишларига оппонент – тақризчилик қилиб ҳеч қачон бу жабҳада бу хилдаги ошқора таъмагирлик ёки кўчирмачилик ҳолатини кўрган эмасман. Тўғри, шу йиллар давомида мен аъзоси бўлган илмий кенгашда ёқланган 4 ёки 5 диссертация экспертлар томонидан уларда кўчирмачилик ҳолатлари борлиги аниқлангач, муаллифлари илмий даражасидан маҳрум этилгани, уларнинг илмий раҳбарлари эса муайян муддат диссертацияларга раҳбарлик қилиш ҳуқуқидан четлатилганлигини биламан. Шу воқеанинг ўзи қанчалар шов-шувларга сабаб бўлган, мазкур ишлар муаллифлари, қолаверса, раҳбарлари илмий доираларда бундай қилмиш-қидирмишлари учун ҳамкасблари юзига қаролмайдиган ҳолга тушган эди.

Энди талабаларнинг ёзма ишлари, илмий тадқиқотлар, диплом ишлари, ҳозирда эса малакавий битирув ишлари, магистрлик диссертациялари масаласига келсак, бошқа ўқув даргоҳларидаги вазиятдан бехабарман, аммо камина бевосита дахлдор Миллий университет ўзбек филологияси факультетида юксак талабчанлик, ошқоралик, ҳалоллик ҳаминиша барқарор бўлган. Ғ.Каримов, А.Ғуломов, Ш.Раҳматуллаев, С. Долимов, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, Л.Қаюмов, Б.Қосимовдек етук олим, талабчан устозлар яратган илмий муҳитда ҳеч қачон қаллобликларга йўл қўйилмаган. Ўз тажрибамдан келиб чиқиб айтмай: ярим аср давомида мен хизмат қилган даргоҳда каминанинг бўлғуси адабиётшунос талабаларга, Ш.Раҳматуллаев эса тилшуносларга “Илмий тадқиқот асослари” курсидан машғулотлар олиб борганмиз. Мазкур курс дастурида фандаги плагиатлик – кўчирмачилик мавзусига оид махсус соат ажратилган эди. Биринчи курсдаёқ плагиаторлик илм-фанда ғирт шармандалик – ўғрилик, жиноят экани талабаларнинг қулоғига қуйилар, билиб-билмай бу ишга қўл урган талаба курсдошлари олдида шармандаю шармисор этилар эди. Мабодо, диплом ишларида шундай ҳол юз бергудек бўлса, диплом иши бекор қилинар, раҳбар беш йил диплом ишига раҳбарлик қилишдан маҳрум этиларди. Бу масалада бирор кимса ўша “жабрдийда”ларни ҳимоя қилиб ўртага тушганини

кўрган, эшитган эмасман. Муваффақият билан ёзилган, фанда янгилик дея баҳоланган диплом ишлари мақола, китоб ҳолида нашр этишга, мўътабар тўпламларга киритишга тавсия этилар эди. Биргина мисол – каминанинг Озод Шарафиддинов раҳбарлигида ёзган “Ғафур Ғулوم поэзиясининг эстетик принциплари” мавзусидаги диплом ишим факультет илмий кенгашининг тавсияси билан 1959 йили Давлат нашриётида чоп этилган мўътабар китоб “Ўзбек адабиёти масалалари” тўпламига киритилган эди. Қаранг, университетдаги менинг энг сўнгги шогирдим Саъдулла Қуроновнинг муваффақият билан ҳимоя қилган магистрлик диссертацияси “Ифода ва ифодавийлик” номи остида 2013 йили “Akademnashr” томонидан китоб ҳолида чоп этилди, адабий жамоатчилик орасида қизиқиш уйғотди...

Демак, университетимизда ярим аср бурун мавжуд мўътабар анъана бугун давом этапти...

Камина ана шундай кайфиятда юрган паллада “Асл ижод соғинчи” баҳси чоғи ҳамкасбларимиз томонидан куюнчаклик билан айтилган талаблар доирасидаги бугунги илмий мухитга оид гап-сўзлар, очиғи, мени ажаб бир ҳолатга солди. Дилимга энг яқин дўстим Йўлдош Солижоновнинг кўпдан буён кўнглида йиғилиб қолган бу борадаги дард-аламлари вулқондек отилиб чиқиб, норозилик учқунлари аланга олганини кўриб дил-дилдан ачиндим. Унингча, “муаллиф ўлими”га сабаб бўладиган масалалар ичида энг хавфлиси, ҳозирги пайтда ниҳоятда оммавийлашиб кетаётгани бу кўчирмакашлик билан тақлидчиликдир... Кейинги йилларда кўчирмакашлик, тақлидчилик, тайёр илмий, ижодий материалларни ўзиники қилиб олиш одат тусига кирди. Ажабланарли томони шундаки, шу каби иллатларни хаспўшлайдиган, уни қўллаб-қувватлайдиганлар ҳам топилмоқда... Бу иш билан шуғулланадиган кимсалар (аслида, кўчирмакаш ва тақлидчилар) ўзларини гўё тадбиркор деб санамокдалар... Бундай тадбиркорлик эса адабиёт, фан ва санъатга катта зарар келтиряпти”. Унингча, “Уларнинг айримлари ўзлари ўқиган чет эл китоблари ёки кўрган фильмларидаги воқеаларни худди қарта чийлагандек аралаштириб, қайта ҳикоя қилишга уста бўлиб кетдилар”. Дўстимиз, яна олий ўқув юртларидаги бугунги ҳолатга қайтиб надоматлар билан шуларни қайд этади: “...Битирувчиларнинг айримлари тайёр луқмани ямламай ютиб, ҳеч нарса кўрмагандек семириб яшаш йўлини қидираётган кимсага ўхшайдилар... Ҳозирга келиб, аввало, мавзулар ниҳоятда майдалашиб, бачканалашиб кетди. Иккинчидан, уларнинг мазмун-моҳиятида бир хиллик пайдо бўлди... Учунчидан, кўчирмакашлик авжига чиқди. Битирув малакавий ишлари ҳамда магистрлик диссертациялари билан танишсангиз,

дарсликлар ва қўлланмалардан, интернет маълумотларидан тай-ёр кўчирилганлигининг гувоҳи бўласиз. Тўртинчидан, олий ўқув юртларида битирув малакавий иши ва магистрлик диссертацияларини ёзиб берадиган ишбилармон мутахассислар отряди шаклланди...” ва ҳ.к.

Энг ачинарлиси, мақола муаллифи бошдаёқ ўзгалардан, шахсан ўз ишидан кўчирилган магистрлик иши хусусида гап очганида, унинг гаплари на диссертантга ва на унинг илмий раҳбарига пашша чаққанчалик ҳам таъсир қилмайди...

Бунга чидаш мумкинми?! Бу ғирт шармандалик, қолаверса, жинойтнинг ўзи-ку! Биз адолатсизликларга дуч келсак нола чекамиз, лекин ҳақиқат йўлидаги курашни охирига етказишга келганда сусткашлик, муросою мадора йўлини тутамиз. Қонун, ҳақиқат муаллиф-дўстимиз томонида экани аён кўриниб турибди. Аммо адолатни рўёбга чиқаришга келганда хийла жангари, жасур дўстимиз ҳам сусткашликка, муросага боряпти. Ҳамма бало ана шунда. Шундай вазиятларга дуч келганда беихтиёр камина ярим аср ҳамкорлик қилган – Ғ.Каримов, Ш.Раҳматуллаев каби устозлар кўз олдимида гавдаланади. Улар қонун, ҳақиқат, адолат йўлидаги курашларда гоҳо вазиятга қараб эҳтиёткорлик йўлини тутган, аммо аҳдидан ҳеч қачон чекинган эмас, ҳар боб билан ҳақиқат тантанаси учун курашган ва аксар ҳолларда аҳдига эришган. Биргина мисол. Устоз Озод ака бир ёш истеъдодли ёзувчининг ўз даврида қалтис туюлган романи қўлёзмасини “Жаҳон адабиёти”да чиқиши учун ҳамма чораларни кўрди, аммо тўсиқлар устига тўсиқларга дуч келаверди: охири, шу асар босилиб чиқса-ю, мени ишдан олишса бажонидил рози бўлардим, деган аҳди паймон билан уни нашр этишга журъат этди. Қарангки, асар журналда чиққач, устоз маломат эмас, таҳсинларга сазовор бўлди.

Ҳозир биз ўзга замонларда, адолат учун йўллар очиқ демократия, қонун устуворлиги замонида вазиятганимизни унутмайлик. Иймоним комилки, ўша қалтис вазиятда дўстим Йўлдошали барча нохушлик ва қийинчиликларни зиммага олиб адолат учун курашни поёнига етказганида, аминманки, ғалаба байроғи унинг қўлида бўларди, вазият бутунлай ўзгариб кетарди. Қолаверса, интернет, компьютер орқали бадий ижод ва адабиёт илми соҳасида авж олган қаллобликлар устида гап борганда, айни шу жабҳадаги ғирромлик, ўғриликларни аниқлаш, фош этишда айни ўша интернет ва компьютернинг беқиёс имкониятлари борлигини, улардан адолатни барқарор этишида фойдаланиш зарурлигини унутмайлик.

Қалтис вазиятларда қатъият, дадиллик, шижоат, амалий хатти-ҳаракатлар керак, азизлар. Шикоятлар, оҳ-воҳлар, нолишлар

замони ўтди, амалий ишлар замонида яшаётганимизни унутмайлик. Курашганга завол йўқ. Қабоҳатлар, жиноятлар билан муро-саю мадора ҳукм сурган муҳитда эса муро-са йўлини танлаган ин-сон ҳам ношуд-нотавон махлуқ билан баробар, дўстлар. Бу борада ҳушёр бўлайлик, инсонлигимизни унутмайлик.

Шу ўринда Ҳамидулла Болтабоевнинг мақола-сида келти-рилган информатика оламидаги ўта мураккаб чалкашликлар гирдобиди адолат йўлидаги дадил амалий ҳаракатлар, нажот йўлини қидиришга уринишларни ибрат қилиб кўрсатишни истардим. Ношир укамизнинг нақд фойдадан, аллақачон кар-монга тушган червонлардан воз кечи-б, тайёр ҳолга келиб тур-ган ночор китоб нашридан дадил воз кечиши бошқа ноширлар учун ҳам ибрат – ижобий намуна! Шундай қилса ҳам бўлар экан-ку, ахир! Аслида, ноширнинг бош вази-фаси муаллиф учун ким эканини билиб бўлмайдиган, чаласаводларча битилган, мужмал, сохта, ясама, қурама асарлар билан муаллифи ярқ этиб кўри-ниб турадиган асл асарларнинг фарқи-га етиш, ўшандай асл асарлар-ни қадрлаш, вақтида асл эгаларига етказишдир.

Ҳамидулла укамиз мулоҳазаларига шуларни илова қилишни истардим, китоб бошига “масъул муҳаррир” фалончи деб ёзиб қўйилар экан, у чиндан ҳам китоб учун масъул жавобгар бўлиши даркор. Ҳозирги кунда номигагина эмас, Ваҳоб Рўзमतов, Маҳмуд Саъдий каби ҳар бир сатр, сўз устида муаллиф билан жанг олиб борадиган, қолаверса, бутун бошли адабий жараёнлардан ха-бардор чин маънодаги масъул муҳаррирларга эҳтиёж ниҳоятда катта. Чин масъул муҳаррирларнинг меҳнатини муносиб рағбат-лантириш керак, ишдаги масъулиятсиз муҳаррир эса ўз “таҳри-ри”дан ўтган ночор асар учун моддий ва маънавий жавобгарлик-ни ўз зиммасига, елкасига оладиган бўлиши даркор. “Асл асар”ни қадрлаш, ҳимоя қилишнинг йўли ана шундай!

ХАЙРЛИЛИК ИСТАБ...

Мана, мунозара бошлангандан бери ўтган йил ҳам ниҳояланиб, яқун чиқариш, хулоса яшаш пайти келди. Улуғбек Ҳамдам “Муаллиф ўлими”га сиз ҳам овоз берасизми? (ёки асл ижод соғинчи)” мақоласида қаламга олган муаммо атрофлича ёритилдими, қайси жиҳатлари эътибордан четда қолди-ю, қай томонларига урғу мўлроқ қўйилди? Бу саволларга жавоб топиш учун ҳам баҳс иштирокчиларининг чиқишларидаги асосий фикрларни тезис шаклида эслаб ўтиш лозим.

Маҳкам Маҳмудов: Р.Бартнинг матнда “муаллифнинг ўлими” ҳақидаги фикрлари асосида поэтик санъат табиатини тушунмаслик ётади. Р.Барт келтирган матнда мен муаллиф йўқолган, “ўлган” деб ўйламайман. ...Бадий тасвирда муаллиф “ўлими” эмас, муаллиф шахси, истеъдоди ҳал қилувчи фазилатдир. Р.Барт келтирган мисолда муаллиф “ўлмайди”, аксинча, бундай тасвирда муаллиф – Бальзак кўринади.

Йўлдош Солижонов: Француз адаби Г.Флобер айтгандек, “ўзи кўринмаса ҳам асарнинг ҳамма ерида олам Худосидек ҳозир но-зир бўлиб туради”ган ҳақиқий муаллиф яшайди. Шундай экан, уни ҳеч қачон ўлимга маҳкум этиб бўлмайди.

Ҳамидулла Болтабоев: Агар бугунги иқтисодий (бозор) ша-роитдан келиб чиқиб, мана шу жиҳат (қундалик турмушимизга бир марталик рўзғор буюмларининг кириб келиши) адабиётга ҳам кириб келса борми, Худо кўрсатмасин, бир марталик роман-лар, шеърлар, драмалар... Адабиёт ва санъатни таназзулга олиб борадиган йўл шу бўлади. Бир пайтлар “роман ўқилиши” (кейин-роқ Ш.Холмирзаев мақоласида кўтарилган “адабиёт ўладими?”) муаммолари маълум маънода сўнгги даврга тегишли бўлиб, у Ролан Барт мақоласида айtilган “муаллиф ўлими”га қариндош муаммолардан саналади.

Зухриддин Исомиддинов: Ҳеч бир яхши асар йўқ жойда бино бўлмайди, заминига қарасак, аллақайси асарнинг асари-ни сезиш мумкин ундан. Чунки адабий таъсирсиз, адабиёт та-раққий этмайди.

Қурдош Қахрамонов: Менинг назаримда, “муаллиф ўлими” тушунчаси фақат кўчирилиб, муаллифнинг номи алмашиши билан боғлиқ эмас. Чунки кўчирилса ҳам, асл матннинг ўзи ҳам сақланиб қолади-ку?!

Иброҳим Ғофуров: Ахлоқий, интеллектуал, мажозий, ри-воят дискурсларини ажратиб изоҳлаб тушунтириш ҳозирги

илмий танқиднинг энг биринчи вазифаси... Постмодернизм ягоналашган дунёнинг тасвир ва акс эттириш усуллари сифатида пайдо бўлди. Ғарбнинг маданий ҳаётида мустаҳкам ўрин эгаллаб улгурди. Санъатнинг замонавий оқими ўз янги назарияси, амалиётини, усулларини, тушунча-истилоҳларини яратди. У ўзини юқори интеллектуал, технологиялар ўта ривожланаётган, бош мия коэффициентлари дам-бадам аниқланаётган, инсон имкониятлари очилаётган юксак тараққиёт палласига жуда мослашган ва шу тараққиёт учун хизмат қилмоқда.

Умарали Норматов: Менимча, бугунги адабиётда тақлид, муайян ўхшашлик, ўзаро таъсир, боринги, сайёр сюжет ҳолатлари адабиётдаги, адабий жараёндаги у қадар хавфли иллат, фожиа эмас. Кўчирмачилик, тақлид, ўхшашликка қарши ўт очиб, уни фош этиш, думини кесиш бемалол мумкин. Бироқ барча қаламкашни Оллоҳ берган қобилят, савия-даражасидан юқори кўтаришнинг эса асло иложи йўқ. Ҳар ким ўз имкони доираси-даражасида ижод қилади.

Кўриниб турибдики, ҳурматли иштирокчиларимиз “муаллиф ўлими” мажозининг бугунги кунда кўзга ташланаётган иккинчи бир қирраси – плагиатлик ва кўчирмакашлик каби иллатлар борасида кўпроқ фикр билдирдилар, ўзларини қийнаётган муаммоларни ўртага ташладилар. Демак, “автор ўлими” (тўғрироғи, “муаллифнинг ўлими”, аммо чамаси “авторнинг ўлими” – постмодернизм тушунчаси муҳокамаларда қўлланаётган “муаллифнинг ўлими” ўзбекча тушунчаси билан баробар эмас, улар бошқа-бошқа нарсалар) деганда, кўпроқ кўчирмакашлик ва “кўчирмакаш”нинг муаллиф сифатидаги ўлими назарда тутилаётгандек”, деганда И.Ғафуров ҳақ гапни айтди.

Биз масаланинг бу жиҳатига ҳали яна тўхталамиз. Аввало, баҳс-мунозарага дебоча бўлган мақоланинг ёзилишига туртки берган асарлар ҳақида.

Оноре де Бальзак “Сарразин” новелласини ёзганда унинг қаҳрамонлари постмодернистлар учун илҳом манбаи бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган, албатта. Ишонаманки, Ролан Барт ҳам Бальзакни танқид қилиш ниятида эмас эди.

Аслида, Ролан Барتنинг “Муаллиф ўлими” эссесининг ёзилишига сабаб бўлган бу новелла улуғ француз ёзувчисининг кўп ҳам маълум бўлмаган асарлари сирасига киради. “Сарразин” тасвирий-ифода услуби жиҳатидан ҳам, сюжет қурилиши жиҳатидан ҳам ёзувчининг бошқа новелла ва романлари билан ҳамоҳанг. Яъни бир воқеа ичида иккинчи бир воқеа ривожланади, биринчи воқеа бош қаҳрамон – ёзувчи тилидан биринчи шахс

номидан баён этилади, иккинчи воқеа эса бош қаҳрамон томонидан бошқа бир кишига (аксарият ҳолларда аёлга) ҳикоя қилиб берилади ва турган гап, иккинчи воқеанинг ҳам алоҳида бош қаҳрамони бўлиб, новелла ёки роман мана шу қаҳрамон исми билан номланади. Р.Барт тилга олган аёл иккинчи воқеанинг бош қаҳрамони – Римга келиб қолган ёш француз ҳайкалтароши Сарразин ошиқ бўлган Замбинелла исмли гўзал актрисадир. Новелла сўнггида актриса, аслида, бичилган йигит эканлиги ошкор бўлиб қолади. Ўша даврда Италияда саҳнага аёллар чиқмас, аёллар ролини эса ўзига тахаллус қўйган ёш йигитчалар ўйнардди. Бундай “актриса”лар ўз “образ”ларига шу қадар киришиб кетадиларки, Рим театри қоидаларини билмаганлар уларни ҳақиқатан ҳам аёл киши деб ўйлайди. Сарразин Париждан келган эмасми, Рим ҳаётини билмайди, оқибат “образ”га кириб кетган одамни севиб қолади...

Менимча, Ролан Барт ўз кашфиётига мисол ва далил сифатида Бальзакка, айнан “Сарразин” новелласига бежиз мурожаат қилмаган. Новелладаги ифода услубидан ҳам кўра, қаҳрамонларнинг тақдирига боғлиқ баъзи жиҳатлар у ёки бу қирраси билан янгича назарий қарашларга мос келарди. Қарангки, Сарразин ҳайкалтарош сифатида идеал тана гўзаллигини излаяпти. Лекин ўз асарлари учун у шу пайтгача яхлит бир образни учрата олмаган эди. Шу боис ясаган ҳайкаллари-нинг оёқларини бошқа бир натурачидан, елкаларини бошқа бир аёлдан, қўлларини яна кимдандир кўчириб олган. Сарразин идеал тана гўзаллиги йўқ, ҳатто қадим юнон ҳайкалтарошлари ҳам маъбудаларнинг гўзал танасини ҳар ким-ҳар кимдан олиб жамланган умумлашма нусха асосида яратишган, деган тўхтамга келган эди. Қарангки, Замбинелланинг ҳусни ҳар жиҳатдан тўқис, бенуқсон, юнон ҳайкалтарошлари яратган асарларнинг худди ўзи. Сарразин илҳом билан ишлаб, актрисанинг қатор ҳайкаллари яратади. Замбинелла ўзини тутиши, хатти-ҳаракатлари билан аёл кишидан умуман фарқ қилмасди. Шу боис Сарразинда заррача бўлсин, шубҳа туғилмайди, ҳатто Замбинелла унинг севгисини рад этса ҳам, атрофдагилар Сарразинга истехзо қилсалар ҳам парво қилмайди. Ниҳоят, гўзал актрисанинг сири фош бўлгач, билсаки, унинг гўзаллиги ҳам йиғма экан. Яъни сийналари қайсидир суратдан кўчириб ясалган, елка ва билакларига қай бир хонимга тақлидан сайқал берилган, ҳатто хатти-ҳаракатлари ҳам аслзода зодагон қизларнинг юриш-туришига тақлидан ўзлаштирилган экан!

Ёзувчи Сарразин нигоҳи билан Замбинелланинг юриш-туришига назар солиб чиқарган хулосалари Р.Барт учун қатор

саволлар билан масалага кирувчи йўл вазифасини ўтайди. Эссени ўқиган одам ҳақиқатан ҳам ўйланиб қолиши аниқ: “Ким шундай деганти? Балки, аёл қиёфаси остида бичилган йигит яширинганини сезмасликка уринаётган новелла қахрамони-дир? Ёки ўз шахсий тажрибасига асосланиб аёл ҳақида мулоҳаза юритаётган шахс – Бальзакми? Ё аёл феъл-атвори ҳақидаги “адабий” тасаввурларга амал қиладиган ёзувчи Бальзакми? Ёки бу умуминсоний ҳикматми? Балки, романтик психология-микин?” (тарж. – Р.Ҳ.).

Кейин Р.Барт ўз саволига биз буни ҳеч қачон билолмаймиз, дея жавоб беради: У ёзувчи нуқтаи назари жонсиз матн, аниқроғи ёзувга келиб йўқ бўлиб кетади, деган тўхтамга келади: “Ёзув – мавҳумлик, ҳар турлилик ва мужмалликнинг шундай бир жиҳатики, бунда бизнинг ўзига хослигимиз йўқолади, ёзув оқ-қора лабиринт бўлиб, бу ерда ҳар қандай айният, биринчи галда, ёзаётган кишининг жисмоний айнияти йўқолади”.

Р.Барт, таъкидлашларича, “янги танқид” тарафдорларининг “муаллиф индивиди” ҳақидаги концепцияга таяниб иш кўришларига қарши мунаққидлар диққатини бадий матн структурасига бурмоқчи бўлган (Ҳ.Болтабоев). Келинг, аввало, Р.Барт бадий матн структурасини қандай изоҳлашни кўриб чиқамиз.

Унинг фикрича, матн ягона, илоҳий мазмунни (Худо-Муаллифнинг “хабари”) ифодалайдиган сўзларнинг бир текис занжири эмас, у кўп ўлчамли ҳудуддир, унда турли хилдаги ёзувлар уйғунлашади ва баҳшлашади, лекин уларнинг биронтаси ҳам асос бўлиб хизмат қилолмайди, матн минглаб маданий манбаларга ҳавола қилинувчи цитаталардан тўқилган. “Ёзувчи... ҳамиша аввал ёзилганларга ва кўп марталаб ёзилганларга тақлид қила олади, холос (“Ҳамма нарса айтиб бўлинган. Хайриятки, ҳамма нарса ўйлаб бўлингани йўқ”), энди унинг ихтиёрида фақат ҳар хил матнларни аралаштириш, бир-бири билан тўқнаштириш қолган. Лекин бунда ёзувчи матнларнинг биронтасига ҳам таянмайди. Агар у ўзини ифода этмоқчи бўлса, барибир билиб олиши керакки, ўзи “бермоқчи” бўлган ички “моҳият” тайёр луғатдир. Бу луғатда сўзлар бошқа бир сўзлар воситасидагина тушунтирилади ва бу жараён бениҳоя давом этаверади”.

Р.Бартнинг назарида, энди муаллифнинг ўрнига скриптор келади. Скриптор постмодернистик матншуносликда анъанавий “муаллиф” тушунчаси ўрнига ўйлаб топилган тушунча бўлиб, у “ёзаётган” (инглизчадан рус тилига “пишущий” деб таржима қилинади) деган маънони билдиради. Скриптор ўзида кайфият, ҳиссиёт ёки таассуротларни эмас, фақат чексиз луғатни жамлаган бўлиб, шу луғат тўхтамай давом этаверади-

ган ёзувни ҳосил қилади. Файласуфнинг наздида, ҳаёт фақат китобга тақлиддан иборат, китоб эса белгилардан тўқилган бўлиб, у ҳам бирон-бир унутилган нарсага тақлид қилади. Бу жараён бениҳоя давом этаверади.

Тўғри, Р.Барт постмодернизм назарийчиларидан бири сифатида эътироф этилган. Лекин унинг “муаллиф ўлими” мажози постмодернизмнинг саккизинчи белгиси, “муаллифлик нуқтаи назарининг ўлиши” тушунчасига ҳамоҳанг бўлса-да, кўпроқ интертекстуаллик, цитатавийликни ифодалаб бериш йўлидаги мажоз (метафора) сифатида қўлланиб келинмоқда. Балки, бунга ушбу эссеннинг постмодернизмнинг адабиётга татбиқ этилишидан аввал ёзилгани сабаб бўлгандир? (Эсла-тиб ўтамиз, постмодернизм атамаси адабиётга нисбатан 1971 йилда АҚШ олими Ихаб Хассан томонидан қўлланилган, постмодернизмнинг асосий белгилари ва постмодернизм пайдо бўлишининг фалсафий замини эса 1979 йилда француз олими Ж.Ф. Лиотарнинг “Постмодернистик аҳвол” (“Постмодернистское состояние”) китобида илк марта тавсифлаб ва белгилаб берилган эди).

Р.Бартнинг эссеси, аввало, англиз тилида АҚШда чоп этиладиган “Aspen” журналида 1967 йилда эълон қилиниб, орадан бир йил ўтгачгина, 1968 йилда француз тилида “Manteia” журналининг 5-сонида чоп этилган (Ҳ.Болтабоев эссеннинг фақат Франциядаги нашрини дастлабкиси деб ёзади). Эссе кўпроқ ёшлар ўртасида оммалашган бўлиб, талабалар орасида Мишель Фуконинг “Муаллиф нима?” номли лекцияси билан биргаликда қўлбола китоб кўринишида қўлма-қўл юрган. Мишель Фуко ўз лекциясида Ролан Бартнинг эссеси ҳақида сўз юритмаса-да, муаллиф масаласига доир баъзи қарашларида Р.Барт билан яқдил эди. Таниқли француз адабиётшунослари Г. Лансон ва Сен-Бёв муаллиф нуқтаи назари борасида Р.Барт билан баҳсга киришганлар, Т.Д’ан, Л.Перроч-Муазес эса муаллиф, ўқувчи ва матннинг мантикий алоқаси борасидаги қарашлари билан Р.Барт фаразларига эътироз билдирганлар. Мен ҳозир масалага ўта чуқур кириб, мазкур файласуфлар баҳсини таҳлил этиб, ҳар бирининг қарашларини изоҳламоқчи эмасман. Р.Бартнинг қарашлари жаҳонда ҳам баҳсталаб бўлганини қайд этмоқчиман, холос.

Ушбу француз файласуфининг қарашлари борасида “Шарқ юлдузи”да баҳс бўлаётган экан, бу ҳам бесабаб эмас. Бугунга келиб, айнан Р.Барт эссесида акс этган кайфият бизга ҳам кириб келдики, бунга муносабат билдирмаса бўлмас эди. “Шарқ юлдузи” уюштирган мунозарада иштирок этган ҳурматли адабиётшуносларимизнинг чиқишлари шу кайфият натижасида юзага келади-

ган оқибатларга муносабат бўла олди. Журналимиз саҳифаларида кўтарилган муаммо юзасидан олти мақола, олти хил мулоҳаза чоп этилибди. Баҳс сабаб куюнчаклик билан билдирилган фикрларни ўқиган журналхон адабий танқид уйғоқ экан, деган тўхтамга келиши аниқ.

Энди Р.Бартнинг “Муаллиф ўлими” эссеси ортидан келиб чиқувчи ва балки келиб чиққан оқибатларга тўхталсак.

“..Ўқувчи, – дея таъкидлайди файласуф. – Бу тарихсиз, таржи-маи ҳолсиз, руҳиятсиз одамдир, у ёзма матн ҳосил қилувчи барча чизгиларни бир бутун қилиб жамлайдиган кимса, холос. Шунинг учун энг янги матн ёзувларини ўзини риекорона тарзда инсон ҳуқуқлари учун курашчи қилиб кўрсатувчи қандайдир гума-низм йўлида айблашга уриниш кулгилдир. Классик мулоҳазага асосланган танқиднинг ҳеч қачон ўқувчи билан иши бўлмаган, унинг учун адабиётда фақат ёзадиган шахс бор эди, холос. Энди бизни бу каби антифразис (қарама-қарши, истеҳзоли маъноларда ишлатилган сўз) билан алдай олмайдилар. Муҳтарам жамият ўзи сиқиб ташлаётган, инкор қилаётган, янчиб ташлаётган ва йўқ қи-лаётган нарсани олийжаноб ғазаб билан, истеҳзоли сўзлар воси-тасида ҳимоя қилмоқда. Энди биз биламизки, ёзувнинг келажаги-ни таъминлаш учун ёзув ҳақидаги афсоналарни итқитиб ташлаш керак – ўқувчининг туғилиши учун муаллиф ўлими билан ҳақ тўлашга тўғри келади”.

Бу М.Маҳмуднинг: “Эҳтимол, улар “Муаллиф ўлими” деганда фақат санъат асарида автор ўзи кўринмай, характерлар воқеа мантигига кўра ҳаракат қиладилар ва ўйлайдилар, демоқчи бўл-салар керак”, деган тахминига умуман мос келмайди. Назаримда, бу каби таъкид шу кунгача амалда бўлиб келган барча адабий таҳлил ва назариялар устидан чизик тортишдир. **Бу Р.Барт яратган “муаллиф ўлими” тушунчаси ортидан келиб чиққан биринчи оқибатдир.**

Мумтоз адабиётшунослик ёки мумтоз асосдаги танқид шу чоққача адабий анъаналар, ижодкор услуби, майдонга келаётган асарларнинг концептини таҳлил қилганда, асарларнинг адабий ва ахлоқий қимматини белгилаганда, ёзувчи позици-яси, адабий анъаналарни ахлоқийлик ва интеллектуаллик нуқтаи назаридан кўриб чиққанда бу ҳаракат ва уринишлар-нинг заминида бевосита ким ёки нима ётар эди? Ёзувчими? Ме-нимча, шу чоққача бизда аслан ва билвосита ўқувчи манфаат-лари бирламчи бўлиб келди. Қолаверса, ёзувчи асарини унинг руҳиятидан ажратиб олиш ёки ёзувчи руҳияти ва кайфияти, дунёқарашидан ташқарида кўриш ёхуд ёзувчига шу каби та-лабни қўйиш натижасида қуруқ, ҳиссиз асарлар яратилиш хав-

фи туғилмайдими? Ижодкор истайдими, йўқми, унинг ижодида ҳаётдан олган таассуротлари ва олам, ҳаёт ва жамиятга доир қарашлари ва мулоҳазалари акс этмай қолмайди. Ўқувчи ҳам асарни ўқиганда шу таъсир остига тушади, лекин хулосаларни ўзи чиқаради.

Унутмайликки, феминизм ва жинсий (балки, шахвоний) озчилик деб аталувчилар ҳаракати (бу иборанинг мазмунини изоҳлаб ўтирмайман, менимча, шундоқ ҳам тушунарли) моҳиятини англаш билан шуғулланаётган муаллифлар Р.Барт тадқиқотларида қадимийлик, анъанавийликка қарши қаратилган вайрон қилиш шавқини (буни рус тилида “пафос разрушения” деб аташади) кўришган. Улар Р.Бартнинг “Муаллиф ўлими” эссеси фақатгина турғун адабий-танқидий талқин ва қарашларга эмас, балки ўзликни англашга ҳам қарши қаратилган, дея уқтирадилар.

Бу – эссе ортидан келиб чиққан иккинчи оқибат.

Қолаверса, “Муаллиф ўлими”даги “Ёзувчи... ҳамиша аввал ёзилганларга ва кўп марталаб ёзилганларга тақлид қила олади, холос (“Ҳамма нарса айтиб бўлинган. Хайриятки, ҳамма нарса ўйлаб бўлингани йўқ”)” деган таъкид изланиш самарасиз эканлигини уқтиради. Гўёки ҳамма нарса ихтиро қилиб бўлинган, ҳамма мавзу ёзиб бўлинган, мумтоз ижодкорларнинг ҳаммаси ҳам таржима қилиб, таҳлил этиб бўлинган. Энди фақат уларни қайта ишлаш, цитаталар келтириш, тўлдириш мумкин, холос. Сўнгги пайтларда кўзга ташланаётган “муаллифни ўлдириш” (кўчирмакашлик, плагиатлик билан шуғулланувчи киши ўз руҳидаги муаллифлик қобилиятини, хусусан, ўзи ўғирлаган муаллифларнинг ишини ҳам ўлдиради, шу боис уни, балки шартли равишда “муаллифни ўлдириш” деб атаган маъқулдир?) тенденцияси ўзини худди шу каби ақидалар билан оқламоқчи бўлади. Холбуки, бу яхшилик билан тугамайди.

Бу учинчи оқибатдир.

Муаллиф ўлими билан глобаллашув ўртасида бевосита алоқа мавжуд, деб биламан. Глобаллашув умуммаданият, умумқадрият ва ҳоказо тушунчалар асосига қурилганини инобатга олсак, моҳият анча ойдинлашади. Жаҳон маданияти гўё улкан саҳна мисол, унда на чегара, на ҳудуд бор. Ҳар бир миллий маданият бошқаси билан ўзаро уйғунликда, ўзаро таъсирда, ўзаро боғлиқликда ривожлана боради. Бу бир кўринишда маъқулдек. Чунки ўзаро таъсир ва синтез тараққиёт гаровидир. Лекин бу тараққиёт нималар ҳисобига рўй беради ва оқибати нималарга олиб келади, ҳамма гап шунда. Ўзаро синтез натижасида бир маданиятга хос белгиларнинг иккинчи бир маданиятга кириб

келиши (кўпинча Европа, асосан, қоришиқ бир “маданият”), ўзлаштирилиши ва ундан мустақкам жой олиши, байналминал қарашлар ва тушунчалар, қадриятларнинг шакллана бориши ва бу қарашларнинг миллий адабиётларга кириб келиб жойлашуви ҳам борки, бу жараён анчайин ҳушёрликни талаб қилади. Чунки бунда миллийликка хос бўлган белгилар ва анъаналарнинг йўқ бўлиб кетиш хавфи ҳам бор.

Бу энди “муаллиф ўлими” концепцияси ортидан келиб чиқадиغان тўртинчи оқибатдир.

Айтиш керакки, З.Исомиддинов, Ҳ.Болтабоев ҳамда Қ.Қаҳрамоновнинг чиқишлари аксаран мунозарада “муаллиф ўлими” (ёки “муаллифнинг ўлдирилиши”) мажозий тушунчасига янги мазмун сифатида татбиқ этилган кўчирмакашлик, плагиатликка бағишланди. Ҳ.Болтабоев мазкур иллатларнинг сабабларини бугунги кунда “мушкулни осон қилувчи” интернетнинг кенг кириб келаётгани билан изоҳлайди. Й.Солижонов эса бу иллатларни хаспўшлашга ахборот оқимининг кенгайгани имкон берди, деб билади.

Лекин бу каби иллатларнинг кенг илдиз отишига нималар сабаб бўлаётгани, бу каби иллатларга барҳам бериш йўллари ва умуман, барҳам бера оламизми ё йўқми, деган масала, таассуфки, охиригача очиб берилмади.

Йил бўйи давом этган мунозарада қатнашган ҳурматли олимларимизнинг чиқишларида Улуғбек Ҳамдам ўз мақоласида санаб ўтган атайинлик (ёки ўзга шаклларни миллий адабиётга олиб кириш ҳаракати), аналогия, таъсир, муштарақ шароит ва ўхшаш ижод, ижодий таъсирланиш, анъана йўлида, сайёр сюжет анъанаси, “давом эттириш” тамойили, шаклан ўхшаш, мазмунан бошқа, муштарақ мавзу, мимесис (ёки ҳаётга тақлид) тамойиллари атрофида кўплаб фикрлар билдирилдики, булар журналхонлар учун янгилик бўлгани аниқ. Мисол учун М.Маҳмуднинг мимесис ҳодисаси, таъсирланиш, З.Исомиддиновнинг Пушкин ва Чўлпон асарлари ўртасидаги ҳамоҳанглик, Чўлпон ижодидаги таъсирланиш ҳодисаси, Қ.Қаҳрамоновнинг ўхшашлик, Ҳ.Болтабоевнинг тақлид ва таъсирланиш, И.Ғафуровнинг муштарақлик, таъсир, эргашиш, ўхшашлик тамойилига оид фикрлари (Лермонтов ва Ойбек шеърлари, Хемингуэй ва Шукур Холмирзаев ҳикоялари, Франц Кафка ва Хуршид Дўстмуҳаммад асарлари мисолида)ни келтириш мумкин. Аммо У.Норматовнинг “Ҳар ким ўз имкони доираси-даражасида ижод қилади”, деган таъкиди тақлид, ўхшашлик ёки сайёр сюжет кабиларни бир қадар оқлаш деб тушунилиши мумкин. Дейлик, ёзувчининг имкон даражаси доимо қайсидир бир истеъдодли

ижодкорнинг асарларидан илҳом олиб, бир нима яратишдан нарига ўтмаса, ёзган роман ёки қиссалари, ҳикоялари, бо-ринги, шеърларида доимо кимнингдир нафаси, кимнингдир таъсири ёки рамзлари яшайверса, буни унинг имкон даражаси экан, деб кетавериш ҳам тўғрими? Тўғри, домла айтмоқчи, “Энг муҳими, ҳар ким ижод бобида ўз имкони, даражасига лойиқ яратган асари учун ўзига яраша баҳосини олмоғи лозим”. Бу каби “ижодкорлар” ҳам ўз баҳосини олади. Аммо бу билан ада-биёт, қолаверса, ўқувчи нима ютади? Айниқса, сўнгги пайтлар-да Ғарбда шов-шув бўлган баъзи роман ёки ҳикоя, новеллалар-дан “таъсирланиб”, шулар руҳида, шуларга тақлидан “асар”лар “яратиш” анъанаси пайдо бўлдики, агар У.Норматов келтирган тезисни дастуриламал қилиб олсак, шу “асарча”ларга йўл очиб берган бўламыз. Ҳолбуки, бу “асар”ларнинг аксарияти ўқувчига бирон-бир янгилик бериш у ёқда турсин, кўпроқ истеъдодсиз-лики яширувчи бир ниқоб вазифасини ўтамоқда.

Иштирокчиларимизга миннатдорлик билдирган ҳолда му-нозарада кўтарилган яна бир масала – модернизм ва постмодер-низм истилоҳлари ҳамда унинг бугунги кун адабиётига, адабий қарашларга таъсири масаласига ўтсак. М.Маҳмуд ва И.Ғафуров-нинг бу масаладаги қарашларини гўё икки қутбга ўхшатиш мум-кин. Шу боис икки ҳурматли олимларимизнинг мақолалари мен-да анчайин қарама-қарши мулоҳазалар уйғотди.

М.Маҳмуд, назаримда, модернчи ва постмодернчи ижод-корларга анчайин танқидий назар билан қараса, И.Ғафуров кўнгилчанлик ва хайрихоҳлик билан муносабат билдирмоқда. “Ғарб эстетикаси ва адабиётшунослигининг ҳозирги даврида мумтоз эстетика даврида бўлмаган структурализм, проекция, модус, дискурсив, ғоялар диссоциацияси, интертекстуаллик, герменизм, модернизм, виртуал, креационал деган терминлар борки, буларнинг барчаси санъат табиатиға бегона бўлиб, ба-дий фазилатларни, услубий рангинликини ифода қилолмай-ди”, дея уқтиради М.Маҳмуд. “Постмодернизм... ягоналашган дунёнинг тасвир ва акс эттириш усуллари сифатида пайдо бўл-ди. У ўзини юқори интеллектуал, технологиялар ўта ривожла-наётган, бош мия коэффициентлари дам-бадам аниқланаётган, инсон имкониятлари очилаётган юксак тараққиёт палласига жуда мослашган ва шу тараққиёт учун хизмат қилмоқда”, дея таъкидлайди И.Ғафуров.

Менимча, шуни унутмаслик керакки, адабиёт ривожи да-вомида майдонга келган ҳар қандай “изм” инсонни таҳлил қи-лишнинг турли усуллари таклиф қилаётган ҳаракат, уриниш-дир. Лекин қай бир “изм” бунинг уддасидан чиқяпти, ҳамма гап

шунда. Дейлик, модернизмнинг асосий вазифаси инсон онги ва онг ости қаърига кириш, оламини идрок этиш ва қабул қилиш хусусиятлари, ўтмиш ва бугун тириклик лаҳзаларида қай тахлит акс этиши-ю, келажак қандай рангларда кўринишини тасвирлашдан иборат. Модернистлар ижодидаги асосий усул “онг оқими” бўлиб, бу усул фикр, таассурот, ҳиссиётлар ҳаракатини гавдалантиришга хизмат қилади. Қарангки, модернизм икки аср алмашган бир паллада (XIX-XX аср) туғилиб, XX аср бошларида шаклланган бўлса, постмодернизм XX асрнинг иккинчи ярмида туғилиб шаклланди-ю, кейинги, XXI асрда бизни ҳаяжонга ва ташвишга соляпти. Модернизмда ўзгариш ғояси ҳаракатлантирувчи куч, янгиланиш эса асосий мақсад бўлган. Айниқса, “классик модернизм” даврида адабиётда замон, вақт тушунчаси қайта идрок этилди. Вақт тарихий тушунча бўлмай қолди, энди у кўпроқ психологик тушунчага айланди, у гўё ички бир оқим сифатида мушоҳада этилди (Франц Кафка, Жеймс Жойс ижоди бунга мисол). Воқелик ривожланиш мантиқи ва узвийлигини йўқотиб, парчаланиб кетди. Воқеалар энди парча-пурча ҳолида бўлиб, ўзаро эркин ва мозаика кўринишида бир-бирига боғланидиган, кўпроқ персонажларнинг онги воситасида тартибга солинадиган бўлди. Жеймс Жойс асарлари, хусусан, “Улисс” романи шу асосда ёзилган.

Постмодернизм эса модернизмга, шунингдек, жўн оммавий беллетристикага қарама-қаршилик сифатида майдонга келган. У ҳамма нарсани ўйин шаклига ўраб, оддий ўқувчи ва маърифатли ўқувчи ўртасидаги масофани текислаб боради. Албатта, бунда оддий ўқувчи маърифатлилик даражасига кўтарилмайди, балки маърифатли ўқувчининг даражаси қуйига туширилади. Постмодерн талқинларнинг кўплиги принцинга таянади, дунёнинг ниҳоясизлиги ниҳоясиз талқинларнинг табиий натижасидир, деб ҳисоблайди, постмодернизм фалсафаси ҳақиқатлар кўп, дея таъкидлайди.

Бу икки “изм”нинг ўртасидаги фарқ, асосан, мана шулардан иборат. Энди М.Маҳмуднинг “XX аср модернчи санъаткорлар ўзларининг ижодини не чоғли янги ҳодиса деб баҳолашига қарамай, улар билиб-билмай ёки истаб-истамай, аввалги асрларда (ҳатто антик даврларда) мавжуд бўлган ижодий йўналиш, оқим, метод-усуллардан... илҳомланган ва фойдаланган”, деган таъкидини кўриб чиқсак. Масалан, модернист Луи Борхес “Абадият тарихи”, “Тўрт туркум” асарларида инсон ва тарих, абадиятга дахлдорлик масалаларини қаламга олади-да, аввал ўтган даврлардаги ижодий услуб ҳамда приёмлардан самарали фойдаланади. Луи Борхеснинг баъзи бир адабий тажрибалари кейинчалик

тамомила янги бир тамойилларга ҳам асос бўлдики, шулардан бирига тўхталиб ўтиш керак. Унинг “Пьер Менар” ҳикоясида (бу ҳикоя эссе билан ҳикоя ўртасидаги адабий бир тажриба десак, тўғрироқ бўлса керак) “Дон Кихот” ни қайтадан ижод қилмоқчи бўлган ёзувчининг кечинмалари қаламга олинади. Бош қаҳрамон бунинг учун испан тилини ўрганиш, Европанинг Ўрта асрлардан бошлаб XX асргача бўлган тарихини унутиш керак, деган тўхтамага келади. Лекин бу усул иш бермайди. Бош қаҳрамон Пьер Минар сифатида, ўз “мен”ини сақлаган ҳолда ёзишга аҳд қилади ва роман ёзилади. Кейин қарасаки, унинг ёзган романи Сервантеснинг “Дон Кихот”и билан сўзма-сўз тўғри келибди. Лекин ажабки, мазмунан тамоман янги эмиш. Бу асарни Л.Борхес 1938 йилда, ҳали постмодерн туғилмасидан аввал ижод қилганди. Лекин айнан шу ҳикоя бутун бир адабий оқимга асос бўлди. Бугун постмодернчилар мана шу ҳикояни ўзгача талқинда кўрмоқдалар. Яъни ўша “муаллиф ўлими”нинг таърифи: “Ёзувчи ҳаммиша аввал ёзилганларга ва кўп марталаб ёзилганларга тақлид қила олади, холос...”

Ёки унинг “Тўрт тўплам” новелласида ёзувчи сифатида ихтиро қилган “ёзув машинкаси” (ёзувчи бу усулни шундай деб атаган) усули эски матнлардан бетўхтов равишда янги матн ҳосил қилиб беради ва гўёки шу билан адабиётни ўлимдан қутқариб қолади. Айнан шу усул XX аср охирига келиб, ҳеч қандай истеъдоди бўлмаган кишиларга ҳам бемалол новелла ёки роман ёзиш имкониятини яратиб берди. Бу ҳам Р.Бартнинг мажозини эсга солади.

Модернизмнинг яна бир йирик вакили Жеймс Жойс “Улисс” романини Ҳомернинг “Одиссея»сига ўхшатганини таъкид қилган. Ёзувчининг бу таъкиди қанчалик ҳақиқатга яқин эканлигини англаш учун бу романи тўрт-беш қайталаб ўқишга тўғри келди. Очиғини айтишим керак, ҳазм этишим жуда қийин кечди. Агар бош қаҳрамоннинг дарбадарлиги жиҳатидан оладиган бўлсак, ўхшашлик бўлса бордир. Лекин Одиссейнинг дарбадарлиги билан Леопольд Блумнинг тентирашини солиштириш ўринли бўлармикин? Одиссей ҳар ҳолда олтин терини олиб келиш, шу билан отаси тахтини қайтариб олиш умидида денгиз ва уммонлар оша сузади, қийинчиликларни елкасига олиб, циклоплар билан олишиб, нимфалар сеҳрини енгиб ўз мақсади йўлида курашади.

“Жойс янги замон Одиссеи қандай қиёфага кирганлиги унинг саргузаштлари энди нимфалару турли асотирий ҳодисалар ичида эмас, XX асрнинг миллий озодлик курашлари, оддий одамнинг оддий кундалик ташвишлари, оғриқлари, аламлари, умид-

умидсизликлари, ҳаётдан, қисматдан тинмай маъно қидиришида кечаётганида кўрсатади”. И.Ғафуровнинг бу таърифида баҳсталаб ўринлар бор, назаримда. Блум ҳаётдан ва қисматдан маъно излаши нималарда кўриняпти? Унинг руҳий саргардонлиги бадияят йўсинида қай тарзда тасвир этиляпти?

Мана, қаранг, Л.Блум майда одам, бир қадар омадсиз, журъатсиз. Унинг шеърларини чоп этишмайди, ёш шоир сифатида тан олишмайди, сиёсат борасидаги қарашлари ҳам муваффақият қозонмайди, яҳудийларни ёмонламагани учун қовоқхонада тўпланган ирланд ватанпарварлари унинг ортидан бўш банка отиб қувишади, хотини ўзига хиёнат қилаётганини билиб туриб ҳам бирон-бир қарорга келолмайди (ёзувчи бу ҳолатни қаҳрамоннинг ресторандаги мусиқа шовқини остида дилини тўлдириб келаётган турли ўйлардан қийналиб ўтириши орқали тасвирлайди), ўзига ишқ изҳор этиб мактуб йўллаган аёлга анча вақт сарфлаб, ўзича лаззатланиб рад жавоби ёзади. Майли, Жойс ғалати фикрловчи интеллектуал одамлар қиёфаларини кашф этган бўла қолсин (ибора И.Ғафуровники). Лекин “Блум ва Стивеннинг чексиз кечинмаларида ахборий мажозлар силсиласи оқиб ётиши”да бадияят кўринмайди, асарда руҳият таҳлиллари кам. Қолаверса, бош қаҳрамоннинг журнал кўтариб ҳожатга боришининг ўзини алоҳида боб қилиб романга киритишдан, Леопольднинг хотини Моллининг бузуқликларини унинг тилидан тасвирлаб, алоҳида боб сифатида ёзишдан адабиёт нима ютади? Агар ёзувчи антик давр адабиётидан бошлаб замонавий адабиётдаги мавжуд услубларнинг барини бир жойга жамлаб янгича, ўзгача бир услуб яратиш ниятида бўлса, бу бошқа гап. Романнинг охириги 18-боби, яъни эпизодининг Молли тилидан, ҳеч бир тиниш белгиларисиз, пойинтар-сойинтар қилиб ёзилиши ҳам модернча бир услуб деб қабул ҳам қилайлик. Лекин булар бадияятни инкор қилолмайди.

Романнинг ўқувчиларга етиб бориш тарихига назар ташлайлик. “Улисс” Биринчи жаҳон уруши тугаган йили, 1918 йилдан то 1920 йилгача бир неча қисмларга бўлинган ҳолда АҚШда чоп этилган. Бу вайрон этувчи оғир урушдан кейинги тушкунлик йилларида, миллатлар асрлар давомида тиклаган қадриятлари яксон бўлиб, иқтисод, маданият ва маънавият инқирозга учраган бир давр эди (модернизм айнан шу даврда майдонни эгаллаганини унутмайлик). Тўғри, роман етти йил давомида ёзилган, у ёзила бошлаганда жаҳон уруши ҳали йўқ эди. Лекин айнан Биринчи жаҳон урушига олиб келган сиёсий кучлар етакчиликини қўлга кирита бошлаган, жамиятда тўфон олди димлиги ҳукм сураётган, тирикликда маъно йўқолган, жамият айниган каби пессимистик

қарашлар куртак ёзган, АҚШда эса Буюк депрессия йиллари ҳукм сураётган маҳал эди. Романда мана шу кайфиятлар таъсири сезилмаяптими? Роман, балки шу боис ҳам дастлаб айнан АҚШда чоп этилгандир? “Улисс” романи ўша вақтда ўқилиб, ўз баҳосини олди. Ўша пайтда маънавиятда нималар юз бераётганини такрорлаб ўтирмайман, бу ҳаммага маълум. Шу боис бу романга эҳтиёж бўлган.

Биламизки, ўтган аср охирларига келмасданоқ дунёда пост-модернизм ўз умрини яшаб бўляпти, деган қарашлар чиққан эди. Ҳозирги даврни мутахассислар “постпостмодернизм”, яъни постмодернизмдан кейинги давр деб баҳолашмоқда. Чунки пост-модернизм ҳам бир маданий даврдан иккинчисига ўтиш босқичидир. Жаҳон адабиёти тарихига разм солсак, бир адабий давр кетиб, ўрнига бошқаси келаётганда ораликда ўзининг хусусиятлари билан модернизм ва постмодернизмга ўхшаб кетадиган таълимотлар майдонга келганини кўрамиз. Шундоқ экан, ўткинчи бир давр маҳсулини “Одиссея” каби мумтоз адабиёт намунаси қаторида кўришимиз тўғри бўлармикин? Балки, бу асарга модернизм даври маҳсули, адабий тажриба сифатида қараш ва мутахассисларга адабиёт ривожига ўтилган бир босқич сифатида ўрганиш учун тавсия қилган ўринлироқдир?

Мен авангардга асло паст назар билан қарамоқчи эмасман. Агар у адабиётни бойитишга хизмат қилса, ибрат бўларлик назариялар ва қарашлар билан ўз ортидан эргаштира олса, нур устига нур. Адабиётга янги мезонларнинг кириб келиши хайрли ҳол. Лекин кириб келган мезонларнинг ўзи хайрли бўлмаса-чи? “Шарқ юлдузи” уюштирган мунозара миллий адабиётимизда бўй кўрсатаётган мана шундай мезонларнинг хайрли ёки хайрли эмаслигини аниқлашни мақсад қилиб олган эди. Ўйлайманки, мақсадга эришдик.

АДАБИЙ ГУРУНГЛАР ТАФТИ (Сўнгсўз ўрнида)

Сувон МЕЛИ

1951 йилда туғилган. Филология фанлари номзоди. ТошДУ (ҳозирги ЎзМУ)нинг журналистика факультетини тугатган. Олимнинг академик М. Қўшжонов билан ҳаммуаллифликдаги “Абдулла Орипов” номли китоби нашр этилган. Ҳозирда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Танқид ва адабиётшунослик кенгаши раиси.

Мен мазкур китобни кўздан кечирав, аниқроғи, қайта ўқир эканман, аввало уч фикрни қайд этгим келади. Биринчидан, шундай батафсил ва проблематик саволлар тузган, уларга қатор таниқли адабиётшуносларнинг жавобларини ташкил қилган “Шарқ юлдузи” журнали таҳририятига ва унинг бош муҳаррири Улуғбек Ҳамдамга миннатдорчилик билдирмоқчиман. Иккинчидан, журналнинг турли сонларида сочилиб ётган жавоблар бир жойга йиғилгани нур устига нур бўлган. Савол ва жавобларнинг бир жойда кетма-кет туриши янги вазият, яхши маънодаги фикрлар чақириғини вужудга келтирган. Учинчидан, “Янги авлод овози” адабий-танқидий гурунги билан танишиб чиқиб бир фикрга келиш мумкинки, бизнинг адабий-интеллектуал даражамиз анча юқори. Адабиётшунос олимларимизнинг кескин янгиланаётган давр адабиёт олдига қўяётган муаммолар ҳақида жиддий мулоҳаза юритмоқдалар, изланмоқдалар. Адабий-бадий тафаккуримиз бир жойда туриб қолгани йўқ, у ривожланмоқда. Янги йўллар изланмоқда.

Юқорида саволлар ҳақида гапирдим. Улар пишиқ тузилган, шу даражада пишиқки, (аслида, уларни саволдан кўра мулоҳазага чорловчи фикрлар, даъволар дейиш мумкин) уларнинг баъзилари суҳбатнинг эмас, тадқиқотнинг мавзуси. Айтайлик, учинчи пунктдаги Мавлоно Румий ва Карл Густав Юнг фикрларига таяниб айтилган “Ҳақиқий адабиётда ҳар икки оламга ишора бўлмоғи ва, энг муҳими, бадий адабиёт ҳар икки оламдан маънавий туртки олиб яратилмоғи керак, деб ўйлайман” деган мулоҳаза суҳбат иштирокчилари томонидан деярли безътибор қолганки, бу бежиз эмас. Олдинроқ айтилганидек, бу жуда катта ва специфик фикр бўлиб, биринчидан, жиддий бадий тадқиқотни талаб қилса, иккинчидан, у адабиётшунослик доирасидан ташқари чиқиб, адабиёт фалсафаси, ҳатто адабиёт теологияси каби фанлар соҳасига ўтиб кетади.

Мен бу гуруннга ҳакамлик қилиш даъвосидан йироқман, бунинг устига, суҳбат ҳақида оқсоқол мунаққидимиз Умарали Норматов ўзининг асосли фикр-мулоҳазасини билдирганлар. Мен фақат ўзимнинг айрим мулоҳазаларимни айтиб ўтмоқчиман, холос.

Менда таниқли адиб ва таржимон Иброҳим Ғафуров жавоблар яхши таассурот қолдирди. Улар шунчаки жавоблар эмас, яқунланган фикрлар жамланмаси ўзига хос манифест бўлиб туюлди менга. Иброҳим аканинг “Янги замонда танқид ўрнини тадқиқотчилик эгаллайди”, деган фикри ҳозирги адабий танқидда кечаётган чуқур эврилишларга ишора қилаётгани аниқ ва бу фикрни жиддий мушоҳада қилиб кўриш талаб этилади.

Суҳбат асносида англашиладики, модернизмга муносабатимиз анча муайянлашган. Саволда ҳам, қатор жавобларда ҳам реализмнинг етакчилиги ва устуворлиги қайд этилади. Устоз Иброҳим Ғафуров “Модернизмни уқиш, англаш нечоғлиқ яхши. У асло олабўжи эмас” деб ёзар экан, бунга қўшилиш мумкин. Бу оқим ҳақиқатдан ҳам адабиётни янгиледи, лекин бу янгилаш ҳамиша ҳам эзгу самара бердими, эзгуликка хизмат қилдими? Шундай савол ўртага қўйилиши зарур. Модернизм ва ахлоқ. Бир қарашда бу ноўрин жуфтликдай кўринади. Лекин бу жиддий ўйлаб кўриладиган масалалардан. Зеро, бадий адабиёт нафақат эстетик, балки этик ҳодиса ҳам. Бежиз унинг она тилимиздаги номланишида “адаб” сўзи иштирок этмайди.

Шу ерда айтиб ўтиш лозимки, гурунгда ёзувчи Назар Эшонқул ахлоқ ҳақида қатор тўғри ва долзарб фикрларни ўртага ташлайди. Назарнинг “Миллий дид, жумладан, адабий дид ҳам худди давлат чегаралари каби қўриқланиши шарт” деган фикри катта ҳарфлар билан ёзишга арзигулик.

Менга саволларга адиба Р.Ҳайдарова берган жавоблар анча пишиқ туюлди. У манбага таяниб постмодернизмнинг моҳияти, хос хусусиятларини яхши очиб беради. Лекин у жавобларининг биринчи “бу асар постмодернизм эмас, унинг талабларига жавоб бермайди”, деган фикр бор. Менимча, бадий сирни, агар у ҳақиқий бадий асар бўлса, бирор оқим, хусусан, постмодернизм талаби билан баҳолаш тўғри эмас. Бадий асар ҳамиша ҳеч бир “изм”лар қолипларига сиғмайди. Улардан катта. Чунки “изм”лар статик, турғун ҳодиса, бадий асар эса мангу ҳаракатдаги ҳодиса. Муайян “изм” муайян асарнинг туғилишига туртки берган бўлиши мумкин. Лекин у иморат қурилиб бўлгандан кейин олиб ташланадиган ҳавоза сингари ортда қолади, эсдан чиқади. Бадий асар эса қоим яшайверади. Фалон “изм”га мос асар дейиш ҳеч бир чинакам бадий асарга обрў келтирмайди.

Шунга яқин фикрлар савол-жавоб қатнашчилари томонидан ҳам айтилганини қайд этмоқ зарур. Шу маънода Қозоқбой Йўл-

дошевнинг постмодернизм ҳақидаги фикри эътиборга лойиқ. “Постмодернизм санъат ва адабиётдаги шунчаки модерндан кейинги навбатдаги босқич эмас, балки томомила ўзгача фалсафий асосга таяниладиган ва модернизмга тубдан қарши бўлган янги оқим. Йўқ, у бизга тақдим этилаётгандай, атай санъат ва адабиётни бузишга қаратилган йўналиш эмас. Постмодернизмнинг бош белгиси, унда ҳеч қандай турғун белгининг йўқлигида, адабий категорияларнинг атай қориштириб юборилиши натижасида бадиият борасидаги тушунчалар, унинг норма ва ўлчамлари онгли равишда инкор этилишида намоён бўлади”.

Бу фикр менга бундан 40-50 йил илгари француз олими Роже Городи томонидан олға сурилган ва совет мафкурачилари қилич яланғочлаб кутиб олган “соҳилсиз реализм” (реализм без берегов) назариясини эсга солади. Ва иккинчи томондан, постмодернизм “бадиият борасидаги тушунчалар, унинг норма ва ўлчамлари онгли равишда инкор этилиши” фақат фазилат эмас, бу унинг яшаш фаолиятида қусурлар ҳам мавжудлигини англатади. Бу табиий. Зеро ҳеч бир “изм” ўз-ўзича фақат яхши ёки фақат ёмон эмас. Ҳар ёмонда бир фазилат, ҳар яхшида бир қусур деганларидай. У берадиган ҳосилнинг қандайлиги муҳим. Бу оддий ҳақиқатлар, лекин зарур ҳақиқатлар.

Қозоқбой Йўлдошевнинг шундан кейинги фикрлари ушбу нуқтаи назарни қувватлайди. Улар – ҳушёрликка чақирувчи фикрлардир.

Саволнинг еттинчиси адабий танқид, унинг шу кундаги аҳволи ва вазифаси ҳақида. Жавоблар турлича. Масалан, Шухрат Ризаев “Нега адабий танқиднинг ижтимоий-адабий, бадиий-эстетик ҳаётимиздаги ўрни сезиларли эмас” деб савол қўйиб жавоб қайтаради: “Бунинг сабаби, менимча, бефарқликнинг эпидемия даражасига кўтарилаётганлигидир”. Аслида бефарқлик сабаб эмас, оқибат. Бефарқ бўлишимизга нима сабаб бўлади ёки бўлмақда? Буни аниқлаш учун изланиш, чуқур тафаккур юритиш лозим, албатта.

Ҳозирги адабий жараёнда яратилаётган асарлар шунчалик кўп ва ранг-барангки, адабий танқид илгари бўлганидек қамрай олмайди, муайян маҳражга келтира олмайди ва бундай қилиши энди шарт ҳам эмас, деганга ўхшаш фикрлар айтилдики, бунда ҳам қайсидир жиҳатдан жон бор. Лекин нима бўлганда ҳам биздаги адабий танқид давр талабларидан орқада қолаётгани шоён ҳақиқат ва бу қолоқликка фақат ўзбек танқидчилигининг янги авлодини етиштириш орқали барҳам бериш мумкин. Ёшлар, янги адабий авлод ўзлари яратаётган бадиий маҳсулотга ўзлари баҳо беришлари ва бу баҳо юксак профессионализм даражасида бўлмоғи керак, деб ўйлайман.

Бу масалада биз катталар ҳам масъулмиз ва бу янги авлодни шакллантиришда баҳоли қудрат ўз ҳиссамизни қўшмоғимиз зарур.

Шу ўринда суҳбатда иштирок этган ягона ёш танқидчи Саъдулло Қуронова анча жўяли фикрларни олға сурганини қайд этмоқ лозим. Мен унинг савол билан яқунланган охириги фикрини кўчирма тарзида келтирмоқчиман: “Адабиётшунослигимизнинг яна бир оғриқли муаммоларидан бири танқидчилик мактабларининг шаклланмаётганидир. Ундан ҳам аянчлиси – мавжуд мактабларнинг ҳам йўқолиб кетаётгани. Келинг, адолатли мулоҳаза юритиб кўринг-чи, қайси даргоҳда жиддий, салмоқли адабиётшунослар гуруҳи фаолият кўрсатмоқда? Нега улар кундан-кунга савиясиз тадқиқотчилар билан тўлиб бормоқда? Айб кимда?”

Айрим ҳолларда чучмал жавобдан кўра саволни жавобсиз, савол саволлигича тургани самаралироқ.

Хулосани гап бошида айтдим. Шу боис гапга нуқта қўямиз.

* * *

“Муаллиф ўлимига сиз ҳам овоз берасизми? (ёки асл ижод соғинчи)” деб аталган баҳсга келсак, унда адабиёт назарияси ва адабий тажрибамиз борасида қатор фойдали фикрлар ўртага ташланганини қайд этиш лозим.

Лекин, менимча, баҳс аввалида Р.Бартнинг етти-саккиз саҳифадан иборат бўлган мақоласини тилимизга ўгириб нашр этиш керакмиди, балки. Шунда баҳс аниқроқ ва самаралироқ йўналишдан кетган бўларди, деб ўйлайман. Р. Барт мақоласи моҳиятига келсак, Р.Ҳайдарова айтганидек, олимнинг қарашлари жаҳонда ҳам баҳсталаб бўлган. Баҳсда адиб ва олим М.Маҳмудов айтган фикр ҳам ўйлаб кўришга арзийди: “Р.Бартнинг матнда “муаллифнинг ўлими” ҳақидаги фикрлари асосида поэтик санъат табиатини тушунмаслик ётади. Р.Барт келтирган матнда мен муаллиф йўқолган, “ўлган” деб ўйламайман... Бадиий тасвирда муаллиф “ўлими” эмас, муаллиф шахси, истеъдоди ҳал қилувчи фазилатдир. Р.Барт келтирган мисолда муаллиф – Бальзак кўринади”. Бундай нуқтаи назар ҳам эътибор ва ҳурматга сазовор.

Яна бир гап. Назаримда француз олими кўтарган соф назарий фикрлар бир четда қолиб, баҳс йўналиши амалий томонга оғиб кетгандек. Бу борада баҳсда қатнашган оқсоқол мунаққидимиз Умарали Норматов фикрлари тўғри ва у кишининг баҳсга берган баҳоси асосли деб ўйлайман.

Нима бўлганда ҳам ушбу икки баҳс адабий ҳаётимизда сезиларли воқеа бўлди ва уни алоҳида китоб ҳолида нашр этиш аини эзгу амалдир.

МУНДАРИЖА

Истиқдол адабиёти — озод тафаккур адабиёти 3

ЯНГИ АВЛОД ОВОЗИ

Биринчи суҳбат

Саволлар	7
Ҳамидулла Болтабоев жавоблари	12
Шухрат Ризаев жавоблари	22
Назар Эшонқул жавоблари	30
Дилмурод Қуронов жавоблари.....	41
Раҳимжон Раҳмат жавоблари.....	49
Баҳром Рўзимухаммад жавоблари	60
Раҳмон Қўчқор жавоблари.....	68
Абдуқаюм Йўлдош жавоблари.....	82
Рисолат Ҳайдарова жавоблари.....	92
Исломжон Ёқубов жавоблари	106
Абдунаби Ҳамро жавоблари.....	118
Хурсандбек Тўлибоев жавоблари.....	124
Иброҳим Ғофуров жавоблари.....	132
Қозоқбой Йўлдошев жавоблари	145
Исажон Султон жавоблари.....	156
Саъдулло Қуронов жавоблари.....	176
Умарали Норматов жавоблари	184

“МУАЛЛИФ ЁЛИМИ”ГА СИЗ ҲАМ ОВОЗ БЕРАСИЗМИ?

(Ёки асл ижод соғинчи)

Иккинчи суҳбат

“Муаллиф ёлими”га сиз ҳам овоз берасизми?.....	196
Парилар ва қароқчилар	221
Тақлид, тасвир, илҳом ва истеъдод.....	231
Глобализм “муаллиф ёлими”га розими?	249
Анъана ва аслик	259
Ҳақиқий муаллиф ўлмайди	271
Адабиётни истеъдодлар яратади, истеъдодлар янгилайди.....	277
Асл ижодни англаш бахти	283
Хайрлилик истаб.....	294
Адабий гурунглр тафти (Сўнгсўз).....	307

Адабий-илмий нашр

ИСТИҚЛОЛ. АДАБИЁТ. ТАНҚИД...

*Ёзувчи ва адабиётшунос
Улуғбек Ҳамдам саволлари асосида қурилган суҳбатлар*

Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар:
Саъдулло Қуроноф, Рисолат Ҳайдарова,
Раъно Ҳақимжонова

Муҳаррир:
Дилшод Ражаб

Мусахҳиҳ:
Нодира Эгамқулова

Техник муҳаррир:
Дилмурод Жалилов

«Turon zamin ziyo» нашриёти
Лицензия: АИ № 171. 2010 йил 11 июн
Тошкент ш. Юнусобод-14. 27/35

Теришга 2014 йил 28 ноябрда берилди.
Босишга 2015 йил 5 январда рухсат этилди.
Бичими: 84x108 1/32. «Cambria» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.
19,5 шарт. б.т. 18,2 ҳисоб нашр. таб.
Адади 1000 нусха. -сон буюртма.

“Ўқитувчи” НМИУ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани, Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.